

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

DOKTORA TEZİ

**HÂRİZMŞAHLAR'DA DEVLET TEŞKİLÂTI,
EKONOMİK VE KÜLTÜREL HAYAT**

**MERYEM GÜRBÜZ
9825020014**

**TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. ABDÜLKERİM ÖZAYDIN**

**İKİNCİ DANIŞMAN
DOÇ. DR. YAŞAR KOÇAK**

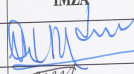

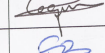
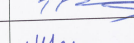
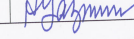
İSTANBUL 2005

TEZ ONAY SAYFASI

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz TARİH Anabilim Dalında 2502980014 numaralı MERYEM GÜRBÜZ'ÜN hazırladığı "HÂRİZMŞÂHLAR'DA DEVLET TEŞKİLATI, EKONOMİK VE KÜLTÜREL HAYAT" konulu YÜKSEK LİSANS / DOKTORA TEZİ, SİNAVİ, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 28.Maddesi uyarınca 24/11/2005 PERŞEMBE saat 11.00'da yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezini KABUL ne OYBİRLİĞİ YÜKSEKLİĞİ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI(*)	İMZA
PROF.DR.ABDÜLKERİM ÖZAYDIN	KABUL	
PROF.DR.MUSTAFA FAYDA	Kabul	
PROF.DR.GÜLAY ÖĞÜN BEZER	KABUL	
DOÇ.DR.FAHAMEDDİN BAŞAR	KABUL	
^{PROF.} DOÇ.DR.HÜSEYİN YAZICI	KABUL	

ÖZ

Hârizmşahlar'da hükümdar mutlak hakim olarak devleti yönetir ve Tanrı'nın yer yüzündeki gölgesidir. (Zıllullâh-i fi'l-arz). Devlet yönetiminde merkezde Dîvân-ı Â'lâ, Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ, Dîvân-ı İstifâ-yı Memâlik, Dîvân-ı İşrâf ve Dîvân-ı Arz bulunur. Sarayda ise hâcib, silâhdâr, emîr-i âlem, taştâr, câmedâr, şarabdâr, çaşnigîr, vekîl-i der, emîr-i âhûr ve müstahdemler görev yapar.

Hârizmşahlar ordu teşkilâtına büyük önem vermişlerdi ve Kanglı-Kıpçak Türk boyları orduda önemli rol oynuyorlardı. Adliye teşkilâtının başında kadılıkudat bulunuyordu ve adlî sistemin idaresinden sorumlu idi. Eyalette ise, eyalet dîvânları vardı. Ayrıca eyaletlerde şehzâde vezirleri, atabegler, valiler, amîdler, şahneler, reisler, mutasarrıf ve âmîller görev yapıyordu.

Hârizmşâhlar, hakim oldukları coğrafya itibariyle hem ürettikleri malları ihraç ediyor hem de transit ticaretin avantajlarından faydalanıyorlardı. Ayrıca vergiler ve ganimetler de devletin gelir kaynakları arasında yer alıyordu.

Hârizmşâhlar kültürel hayatın gelişmesi için gerekli ortamı sağlamıştı. Bu dönemde önemli âlimler, şair ve edipler yetişmiştir. Hârizmşâhlar'ın imar faaliyetlerine önem verdiklerini de biliyoruz. Ancak Moğol istilası nedeniyle günümüze çok az eser ulaşabilmiştir.

ABSTRACT

The emperor in Khwarazmshahs rulers the state as an absolute ruler and he is the living shadow of the God on earth (Zillullâh-i fi'l-arz). Dîvân-ı A'lâ, Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ, Dîvân-ı İstifâ-yı Memâlik, Dîvân-ı İşrâf and Dîvân-ı Arz stay at the central of the state administration.

Hâcib, silahdâr, emîr-i âlem, taştâr, câmedâr, şarabdâr, çaşnigîr, vekîl-i der, emîr-i âhûr and müsdahdems work at the palace.

Khwarazmshahs gave big importance to the military organization and Turkish tribes of Kanglı-Kıpçak acted a great role in the army. The chair of the administration of justice was kadılıkudat and he was responsible of the administration of the jurisdiction. There were state councils at the states. Furthermore, the vizier of prince, atabegs, mayors, amîds, chiefs, mutasarrıf and âmils worked at the states.

Because of their ruling geography, Khwarazmshahs both imported the produced goods and toot advantages of the transit commerce. However, the taxes and spoils of war were of the income sources of the state.

Khwarazmshahs established a suitable environment for a developed cultural life. Significant scholars, poets and autors lived at this area. We also know that Khwarazmshahs gave importance to the building activites. However, because of the Mongolian invade, few works remained up to today.

ÖNSÖZ

Hârizmşahlar'da Devlet Teşkilâtı, Ekonomik ve Kültürel Hayat başlıklı bu tezin amacı öncelikle bu Türk devletinin hâkimiyet anlayışını ve teşkilât yapısını ortaya koymak, ekonomik ve kültürel hayatını tespit etmektir. Devletlerin idarî teşkilâtları ekonomik ve kültürel hayatlarıyla yakından ilgilidir. Bu nedenle biz de Hârizmşahlar Devleti'nin ekonomisini ve kültürel özelliklerini de ana hatlarıyla değerlendirmeye çalıştık. Tezimizi hazırlarken birinci elden kaynaklara istinad ettik ve belgeleri esas aldık. Belgelerden edindiğimiz bilgileri, kaynaklar ile örneklendirmeye gayret ettik. Konumuz için önemli olan belgeleri metin içinde değerlendirmeyi uygun bulduk. Bu belgelerin bazılarını da Ekler bölümünde gösterdik. Tesbit ettiğimiz bilgileri Hârizmşahlar ile çağdaş ve ilişkide bulunmuş devletlerle karşılaştırmaya çalıştık. Yeri geldikçe de Hârizmşahlar'ın devraldığı mirasa atıf yaptık.

Tezimiz üç bölümden oluşmaktadır. I. Bölümde, Hârizmşahlar'da devlet teşkilâtı, devletin yapısı ve karakteri, hâkimiyet anlayışı, tahta veraset usûlü, hükümdarın vasıfları, hükümdarlık âlâmetleri, dîvân teşkilâtı, saray teşkilâtı, ordu teşkilâtı, eyalet ve adliye teşkilâtı üzerinde durulmuştur. II. Bölümde devletin ekonomik yapısı, tarım, ticaret, vergi, devletin giderleri vb. gibi konular ele alınmıştır. III. Bölümde ise Hârizmşahlar'da kültürel hayat, toplumun sosyal yapısı ve karakteri, bilim ve sanat hayatı ve imâr faaliyetleri incelenmiştir.

Çalışmam boyunca karşılaştığım güçlükleri aşmamı sağlayan, ilgi ve yardımlarını eksik etmeyen danışman hocam Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın'a şükranlarımı arz ederim. Her zaman yol gösteren ve beni destekleyen hocam Prof. Dr. Işın Demirkent'e, Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı öğretim elemanlarına, Doç. Dr. Yaşar Koçak ve Dr. Casim Avcı'ya teşekkür ederim.

Ayrıca Prof. Dr. Hüseyin Özdeğer ve Doç. Dr. Mehtap Özdeğer'e, Nemir Enver, Attila Bozkurt ve Ali Saray'a, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Kütüphânesi idareci ve çalışanlarına, Ekler bölümünü hazırlamada büyük yardımlarını gördüğüm Oğuz Kallek'e çok teşekkür ederim.

Her zaman beni destekleyen aileme, bu zor ve yorucu dönemde sonsuz sevgileriyle hep yanımda olan eşim Hasan Gürbüz ve oğlum Kutalmış Bilge'ye minnettarım.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
ÖZ.....	iii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
KISALTMALAR	viii
KAYNAKLAR	ix
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

HÂRİZMŞAHLÂR'DA DEVLET TEŞKİLÂTI.....	13
A. DEVLETİN YAPISI VE KARAKTERİ	13
B. HÂKİMİYET ANLAYIŞI	18
C. TAHTA VERÂSET USÛLÜ	22
D. HÜKÜMDAR	27
1. HÜKÜMDARIN ÖZELLİKLERİ	27
2. HÜKÜMDARIN GÖREV VE YETKİLERİ.....	30
3. HÜKÜMDARLIK ALÂMETLERİ	35
a. Unvân ve Lâkaplar.....	35
b. Hutbe.....	42
c. Sikke	48
d. Saray Ve Otağ	49
e. Taht ve Tâc.....	51
f. Bayrak ve Sancak.....	55
g. Nevbet.....	57
h. Çetr	59
i. Tırâz.....	61
j. Tevkî', Tuğrâ ve Alâmet.....	62
k. Gâşiye	64
l. Kılıç ve Yüzük	65
E. DÎVÂN TEŞKİLÂTI	66
1. Dîvân-ı A'lâ	66
2. Dîvân-ı Hâss.....	78
3. Dîvân-ı İnşâ.....	79
4. Dîvân-ı İstîfâ-yı Memâlik	86
5. Dîvân-ı İshrâf-ı Memâlik.....	89
6. Dîvân-ı Arz	90
F. SARAY TEŞKİLÂTI.....	94
1. HÂRİZMŞÂHLAR'DA SARAY VE SARAY ÂDETLERİ.....	94
2. SARAY GÖREVLİLERİ	102
a. Hâcib.....	102
b. Vekîl-i Der	104
c. Üstâdüddâr	105
d. Silahdâr	105
e. Emîr-i Âhûr	106

f. Emîr-i Alem	107
g. Çetrdâr	107
h. Taştdâr	108
i. Emîr-i Şikâr.....	108
j. Câmedâr	109
k. Kıssadâr	109
l. Devâtdâr.....	109
m. Çaşniğîr.....	109
n. Şarâbdâr	110
o. Tabîp.....	110
p. Müneccim	111
r. Mihter-i mihterân	112
s. Nedîm veya Havâss.....	112
t. Müstahdemler.....	113
G. ORDU TEŞKİLÂTI	114
1. ORDUNUN YAPISI VE KARAKTERİ	114
a. Hâssa Ordusu.....	124
b. Hârizşâhlar Ordusunda Kanglı-Kıpçaklar.....	127
c. Hanedan Mensupları ve Devlet Adamlarının Emrindeki Kuvvetler ...	134
d. Tâbî Hükümdarların Kuvvetleri	137
e. Türkmenler	138
f. Haşer.....	139
g. Ordu Mevcudu.....	140
2. ASKERÎ HEYERARŞİ	143
a. Rütbeler	143
(1) Emîr-i Emîrân	144
(2) Han	145
(3) Melik	146
(4) Emîr.....	147
(5) Pehlivân	148
(6) Çavuş.....	149
3. TEÇHİZAT	150
a. Silahlar	150
(1) Ok ve Yay	150
(2) Kılıç.....	151
(3) Mızrak	152
(4) Gürz (Topuz)	153
(5) Hañcer, bıçak	153
(6) Miğfer, Kalkan, Zırh	153
(7) Mancınık.....	155
(8) Arrâde.....	156
(9) Çarh.....	157
(10) Koçbaşı.....	157
(11) Merdiven.....	157
(12) Ateşli Silahlar	158
b. Hayvanlar	158
(1) At.....	158

(2) Fil	159
(3) Deve	160
c. Ordunun Diğer Teçhizatı	161
4. TAARRUZ VE SAVUNMA	162
a. Taarruz: Hazırlıklar, Ordu Düzeni Ve Uygulanan Taktikler	162
b. Savunma Tedbirleri	168
H. EYALET TEŞKİLÂTI	169
1. İktâ Sistemi	171
2. Eyalet Dîvânları	176
3. Vali	178
4. Eyalet Vezîri	181
5. Şehzâde Vezîri	182
6. Atabeg.....	183
7. Reis.....	184
8. Şahne (Şihne)	186
9. Âmil.....	188
10. Mutasarrıf.....	191
11. Amîd	192
12. Muhtesib	193
İ. ADLİYE TEŞKİLÂTI	193
1. Kâdıkkudât ve Kadılar.....	193
2. Ordu Kadısı.....	199

II. BÖLÜM

HÂRİZMŞÂHLAR'DA EKONOMİK HAYAT	201
A. DEVLETİN EKONOMİK YAPISI VE KARAKTERİ	205
1. Tarım ve Hayvancılık	205
2. Ticaret.....	207
3. Vergiler.....	213
4. Ganimetler	215
5. Ödemeler.....	217

III. BÖLÜM

HÂRİZMŞÂHLAR'DA KÜLTÜREL HAYAT	219
A. TOPLUMUN YAPISI VE KARAKTERİ	219
B. İLİM VE SANAT HAYATI	231
C. HÂRİZM TÜRKÇESİ	241
D. İMÂR FAALİYETLERİ	245
SONUÇ	249
BİBLİYOGRAFYA	251
EKLER.....	263
ÖZGEÇMİŞ	266

KISALTMALAR

age.	: Adı geçen eser.
agm.	: Adı geçen makale.
agmd.	: Adı geçen madde.
AÜDTCFD.	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi.
b.	: İbn.
bkz.	: Bakınız.
C.	: Cilt.
Çev.	: Çeviren.
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
Ed.	: Editör.
E.I.	: Encyclopaedia of Islam (New Edition).
Haz.	: Hazırlayan.
hş.	: Hicrî-Şemsî.
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi.
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi.
Ktp.	: Kütüphanesi.
mlf.	: Müellif.
M.Ü.	: Marmara Üniversitesi.
Nr.	: Numara.
Nşr.	: Neşreden
öl.	: Ölümü.
s.	: Sayfa
sa.	: Sayı.
ş.	: Şemsî.
TD.	: İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi.
trc.	: Tercüme eden.
ty.	: Yayın tarihi yok.
vd.	: Ve devamı.
vdd.	: Ve devamının devamı.
Vol.	: Volume.
vr.	: Varak.
yy.	: Yayın yeri yok.
ZDMG.	: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft

KAYNAKLAR

Hârizmşâhlar devlet teşkilâtı, ekonomik ve kültürel hayatı hakkında bilgi edindiğimiz kaynakları şu başlıklar altında gruplandırabiliriz:

A. MÜNŞEÂT MECMÛALARI

B. VEKAYİNÂMELELER

C. SEYAHATNÂMELELER

D. EDEBÎ KAYNAKLAR

E. MESKÛKÂT, KİTÂBELER VE MİMARÎ ESERLER

A. MÜNŞEÂT MECMÛALARI

Çalışmamızın temel kaynakları arasında münşeât mecmûalarının çok önemli bir yeri vardır. Özellikle Reşîdüddin Vatvât ile Bahâeddin el-Bağdadî'nin kaleminden çıkan münşeât mecmûalarını tezimizin bütün bölümlerini hazırlarken kaynak olarak kullandık.

Reşîdüddin Vatvât hem Hârizmşâhlar Devleti'nin kuruluş dönemine şahit olması ve Hârizmşâh Alâeddin Tekiş'in saltanatının başlangıcına kadar devlet hizmetinde bulunması bakımından hem de zengin edebî ürünleri ve dikkat çekici kişiliğiyle çalışmamız için gerekli malzeme temininde ayrıcalıklı bir yere sahiptir.

Tam adı Reşîdüddin Muhammed b. Muhammed b. Abdülcelîl b. Abdülmelik b. Muhammed el-Belhî'dir.¹ Daha çok lâkabı olan "Vatvât" ile veya "Reşîdüddin Vatvât" diye anılmaktadır.² Doğum tarihini kesin olarak bilmiyoruz ancak 481-487

¹ M. N. Şahinoğlu, "Vatvât", **İ.A.**, C:XIII., s.235. **Arâisü'l-havâtır ve nefâisü'n-nevâdir**'de, Muhammed b. Abdülcelîl el-Ömerî şeklinde kaydediliyor, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, No:4015, vr.1a

² Muhammed Avfi, **Lübâbü'l-elbâb**, C:I, s.80. Nşr: E.G. Browne Persian Historical Texts, Vol., IV, London-Leide 1906 Önsöz ve notlar: Mirza Muhammed Kazvînî, C:II, Nşr: E.G. Browne, Persian Historical Texts, Vol.II, London-Leide 1903.

(1088-1094) yılları arasında Belh'te doğduğu kabul edilmektedir. 573 (1177-8) veya 578 (1182) yılında Hârizm'de ölmüş ve Gürgeç'te defnedilmiştir.³

Reşidüddin Vatvât, Belh'te eğitim görmüş ve daha sonra Hârizm'e gelerek devrin önemli âlimleri ile bir arada bulunmuştur. Örneğin, Hârizm'de Cârullah ez-Zemahşerî (öl.539/1144) ile dil ve edebiyat sahalarında fikir tartışmalarına girdiği bilinmektedir.⁴

Hârizmşâhlar Devleti'nin kuruluş devrinin şahidi olan Vatvât, Hârizmşâh Alâeddin Tekiş'in cülûsuna (Ocak 1173) çok yaşlı olmasına rağmen katılarak hükümdarı kutlamak için bir şiirini okumuştur.⁵ Onun Hârizmşâh Atsız'ın hizmetine giriş tarihi, Atsız'ın Hârizmşâhlığından önceye dayanıyor olmalıdır. Çünkü o, Karahanlılar'dan Cend valisi Kemâleddin ile daha önceden dost olduğu gerekçesiyle Cüveynî'ye göre Hârizmşâh'ın hizmetinden uzaklaştırıldığında hükümdara yazdığı sitem dolu bir şiirde "otuz yıldır hizmetinde" olduğunu vurguluyordu.⁶ Bu tarih 1152 olduğuna göre otuz yıl öncesi 1122 civarında Reşidüddin, Atsız'ın çevresinde bulunuyor olmalıdır.

1128 yılında Hârizmşâh olan Atsız'ın katında itibarı yüksek olan Reşidüddin Vatvât her ne kadar bir ara gözden düşmüş ise de bu durum çok uzun sürmemiştir. O, Hârizmşâh Atsız ve oğlu İl-Arslan devrinde Dîvân-ı İnşâ'nın başında bulunuyordu. Hârizmşâh Tekiş'in tahta çıktığı tarihten sonraki hayatı hakkında fazla bilgimiz yoktur. Ancak o, bu tarihte iyice yaşlanmıştı.⁷

Reşidüddin Vatvât'ın kaleminden çıkan münşeât mecmûalarından tezimizde kullandıklarımız şunlardır:

1. Ebkârü'l-efkâr fi'r-resâil ve'l-eş'âr

³ Doğum ve ölüm tarihleri hakkında farklı bilgiler için bkz., Şahinoğlu, agmd., s.236-237; Ahmed Ateş, "Raşid al-Din Vatvât'ın Eserlerinin Bâzi Yazma Nüshaları", T.D., C:X, sa.14, İstanbul 1959, s.1.

⁴ Şahinoğlu, agmd., s.236.

⁵ Alâeddin Atâ Melik Cüveynî, **Tarih-i Cihangüşa**, Çev: Mürsel Öztürk, Ankara 1998, s.259.

⁶ Cüveynî, **age.**, s.255; Şahinoğlu, agmd., s.236.

⁷ Reşidüddin Vatvât için bkz., Devletşah, **Devletşah Tezkiresi**, Çev: Necati Lugal, İstanbul 1977, C:I, s.135; Kasım Toyserkânî, **Nâmehâ-yı Reşidüddin Vatvât**, Tahran 1338, Mukaddime, s.3-74; Reşidüddin Vatvât, **Hadâiku's-sihr fi dekâyiki's-şî'r**, Nşr: Abbas İkbâl, 1342, Mukaddime, s.ج ؛ E.G. Browne, **A Literary History of Persia**, Cambridge 1956, C:I, s.80 vd., C:II, s.299.

Reşîdüddin Vatvât'ın, Hârizmşâh Atsız adına topladığı bir mecmûadır. Vatvât mecmûayı toplama nedenlerini anlatırken, yazı ve şiirlerinin önemli şahıslar tarafından ısrarla istendiğini, onların bu isteklerini duymazdan gelmenin mümkün olmayacağını ve arzu eden herkese de yazı ve şiirlerini yetiştirmesinin imkansız olduğunu kaydederek bunları bir araya getirdiğini bildirmektedir.⁸

Ebkârü'l-efkâr, dört kısım üzerine düzenlenmiştir. Buna göre birinci kısımda on tane Arapça mektup (varak 2b-17a), ikinci kısımda on tane Arapça kaside ve birkaç kıt'a (varak 17a-31b), üçüncü kısımda on tane Farsça mektup ve dördüncü kısımda on tane Farsça kaside, altı tane Farsça gazel ve birkaç kıt'a mevcuttur (varak 46a-66a).⁹

Ebkârü'l-efkâr'ın tam ve iyi bir nüshası İ.Ü. Kütüphanesi yazmaları arasındadır.¹⁰ Biz de çalışmamızda bu nüshayı kullandık. Bu, ilim âlemince tanınmış ilk nüshadır ve Ahmed Ateş tarafından tespit edilmiştir.¹¹

Ebkârü'l-efkâr'da bulunan Arapça mektupların bir kısmı '**Arâisü'l-havâtür**'da da vardır.¹² Ayrıca Hârizmşâh Atsız ve Hârizmşâh İl-Arslan dönemlerine ait olan ve Reşîdüddin Vatvât'ın kaleminden çıkan, Halifelik makamına gönderilen Arapça mektuplar Horst tarafından özetlenerek Almanca'ya tercüme edilmiş ve incelenmiştir.¹³ Biz bu mektupları çalışmamızın birçok yerinde kullandık. Örneğin, "Dîvân-ı İnşâ" başlığında buradan çıkan inşâ örneklerini gerek tarz gerekse içerik olarak incelerken Halifelik makamına gönderilenleri de ele aldık. Ayrıca bu mektuplar hükümdarın görevlerinden, halifelik makamınca tanınmanın ifade ettiği

⁸ Reşîdüddin Vatvât, **Ebkârü'l-efkâr**, İ.Ü. Kütüphanesi, Nr: F 424, vr.2b; Toyserkânî, **age.**, İkinci Bölüm, s.68-69.

⁹ Ateş, **agm.**, s.5; Toyserkânî, **age.**, s.68-69

¹⁰ İ.Ü. Kütüphanesi Nr:F 424.

¹¹ Ateş, **agm.**, s.5. **Ebkârü'l-efkâr**'ın Ahmed III., Nr:2327/2.'de kayıtlı bir nüshası ile Nuruosmaniye Nr:4312/3'te mevcut yalnızca Arapça mektup ve kasideleri içeren bir nüshası daha vardır. Bkz. Ateş, **agm.**, s.5-6. **Ebkârü'l-efkâr**'ın yeni bir nüshasının kendisinde bulunduğunu bildiren Zehra Bilgegil ne yazık ki bu nüsha hakkında fazla bilgi vermeden tanıttığı için bulunış hikâyesini bilmiyoruz. Bu tanıtımda yalnızca, en iyi halde bulunan üniversite nüshasından daha mükemmel olduğu belirtilmiştir. Makalede bildirilen nüshanın içeriği üniversite nüshası gibidir. Zehra Bilgegil, "Raşid Al-Din Vatvât'ın Abkâr Al-Afkâr Fi'r-Resâil Va'l-Aş'âr İsimli Eserinin Yeni Bir Nüshası", **Belleten**, C:LVII, sa.220, Aralık 1993, Ankara 1994, s.745-750.

¹² Ahmed Ateş bunlar için bir cetvel hazırlamıştır. Bkz. Ateş, **agm.**, s.5.

¹³ Heribert Horst, "Arabische Briefe der Horazmsahs an den Kalifenhof aus der Feder des Rasid ad-Din Watwat", **Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft**, C:CXVI (1966), s.24-43.

anlama, gazâ ve ganimetler ile edebî özelliklerine kadar çok geniş bir alanda bize ışık tutmaktadır.

Ebkârü'l-efkâr'ın üçüncü kısmında bulunan Farsça mektuplar konumuz açısından son derece önemlidir. Bu kısmın ilk belgesi meşhur “Cend Fetihnâme”dir.¹⁴ Biz bu belgeyi, “fetihnâme” türüne örnek olarak incelediğimiz gibi içeriğinde mevcut bilgilerden de makam adlarını tespit etmek, bölgeye verilen askerî ve ticarî önemi ispatlamak gibi birçok noktada faydalandık. Fetihnâmeyi hem tür olarak konumuza uygunluğu hem de Cend bölgesinin Hârizmşâhlar için taşıdığı önemle doğru orantılı olarak hükümdarların bu yönde geliştirdikleri politikalarını açıkladığı için **Ekler** bölümüne almayı uygun bulduk.

Ayrıca **Ebkârü'l-efkâr**'ın gene bu bölümünde bulunan “Kazâ” (kadılığa tayin) ve “İstîfâ” (müstevfiliğe tayin) menşûrları bizim için çok kıymetlidir. Bu menşûrlardan eyalet teşkilâtını incelerken de faydalandık. **Ebkârü'l-efkâr**, Hârizmşâh Atsız'ın unvan ve lâkaplarını tespit etmemize de yardımcı olmuştur.

Mecmûada ayrıca Reşidüddin Vatvât'ın kaleminden çıkmış ihvâniyyata (şahsi mektuplar) dair örnekler de vardır. Mecmuanın Farsça mektupları Toyserkânî tarafından yayınlanmıştır.¹⁵ **Ebkârü'l-efkâr fi'r-resâil ve'l-es'ar** adlı bu mecmûayı tezimizde “**Ebkârü'l-efkâr**” şeklinde kısaltarak kullandık.

2. ‘Arâisü'l-havâtır ve nefâisü'n-nevâdir

Reşidüddin Vatvât'ın Arapça ve Farsça mektuplarından oluşan bu mecmûa Hârizmşâhlar tarihi için çok kıymetli bir kaynaktır. Hükümdarların birbirlerine yazdıkları mektupları ihtiva ettiği gibi teşkilâta dair belgeleri de içermektedir. Reşidüddin Vatvât bu mecmûayı “Sadr-ı Hârizm ve Horasan” diye andığı Şemseddin Muhammed b. Ali için toplamıştır.¹⁶ İstanbul kütüphanelerinde mevcut nüshalarında mektup sayıları birbirinden farklıdır. Ayasofya Nr: 4138'de kayıtlı nüshada on tane Arapça ve on tane Farsça mektup varken Fatih Kütüphânesi Nr: 4074'te yirmi beş Arapça, yirmi beş Farsça mektup bulunmaktadır. Ayasofya

¹⁴ Reşidüddin Vatvât, **Ebkârü'l-efkâr**, İ.Ü. Kütüphânesi, Nr: F 424, vr.31b-34a, “Fetihnâme-i Cend”.

¹⁵ Toyserkânî, **age.**, İkinci Bölüm, s.68-96.

¹⁶ Reşidüddin Vatvât, ‘**Arâisü'l-havâtır**, Ayasofya Nr: 4015, vr.1a; Ayasofya Nr:4138'de isim yoktur, bkz., vr.,1a; Ateş, agm., s.6.

Nr:4015'te bulunan nüshada ise mektup sayısı birinci kısımda yirmi beş, ikinci kısımda yirmi üçtür.

Bu mecmûanın bir önemi de **Leningrad Münşeât Mecmûası**'nda bulunan Hârizmşâhlar'a ait belgelerin çoğunu ihtiva ediyor olmasından kaynaklanmaktadır. Köymen bunları ortaya koymuştur.¹⁷

Biz çalışmamızda bu mecmûanın Ayasofya Nr:4138 ve Ayasofya Nr:4015'te kayıtlı nüshalarını kullandık. Toyserkânî Farsça mektupları neşretmiştir. Biz bunları da karşılaştırarak kullanmaya gayret ettik. Ayrıca Toyserkânî, kendisinde bulunan bir nüshayı da eserinde kullanmıştır. Biz bu nüshayı görmediğimiz için çalışmamızda, Toyserkânî'ye atfen bu nüshadan faydalandık.¹⁸

'**Arâisü'l-havâtir**', içerdiği belgeler bakımından en çok kullandığımız münşeât mecmûası olmuştur. Mecmuâdaki Arapça mektuplar arasında Halifelik makamına gönderilenler de vardır. Farsça olanlar ise devlet teşkilatını inceleyebilmek için çok kıymetlidir. Örneğin bizim de kullandığımız "kadilkudât", "istifâ" "âmil" gibi makamlara dair örnekler bu görevlerin yetki ve sorumluluklarını tespit edebilmemize yardımcı olmuştur. Ayrıca Hârizmşâh Atsız tarafından Sultan Sencer'e gönderilen mektuplar da bu mecmûada bulunmaktadır ki, siyasî tarih çalışmaları için taşıdığı önemin yanı sıra üslûp olarak da devrin yazışma usûllerini göstermesi bakımından son derece değerlidir. Biz bu mecmûadan kullandığımız örneklerin bir kısmını **Ekler** bölümünde gösterdik. Metinde bu mecmûayı "**Arâisü'l-havâtir**" şeklinde kısaltarak kullandık.

3. '**Umdetü'l-büleğâ**' ve '**uddetü'l-fusahâ**'

Reşîdüddin Vatvât bu münşeât mecmûasını Hârizmşâh Alâeddin Tekiş için topladığını mecmûanın başında kaydederek, üç kısım üzerine hazırladığını bildirmektedir.¹⁹ Biz Bu mecmûanın Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi

¹⁷ M. Altay Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I: Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Ait Münşeât Mecmûaları Atebetü'l-Ketebe'nin Neşri Münasebetiyle", **AÜDTCFD.**, C:VIII, sa.4'ten ayrı basım, s.556-612.

¹⁸ Toyserkânî, **age.**, Birinci Bölüm, s.1-66, kendisinde mevcut nüsha için bkz., Üçüncü Bölüm, s.98-144.

¹⁹ Reşîdüddin Vatvât, '**Umdetü'l-büleğâ**' ve '**uddetü'l-fusahâ**', Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, Nr:3302; vr.,1a-1b.

Nr:3302'de kayıtlı nüshasını kullandık. Ayrıca Ayasofya Nr:4150'de bir nüshası daha vardır. **'Umdetü'l-büleğâ'**nın girişinde Arapça ve Farsça mektup ve kasidelerden oluştuğu bildiriliyorsa da kütüphanelerimizde mevcut nüshalarda yalnızca Arapça mektup ve kasideler vardır.²⁰

Mecmûanın başında Hârizmşâh Alâeddin Tekiş'in unvân ve lâkapları sayılmaktadır. Biz bunları çalışmamızda kullandık. Mecmûada bulunan mektupların çoğu Vatvât'a ait diğer mecmualarda da vardır. Bu mecmûanın bir önemi de Reşidüddin Vatvât'ın Hârizmşâhlar için yazdığı birçok kasideyi ihtiva ediyor olmasından ileri gelmektedir. Bunlar arasında Hârizmşâh Alâeddin Tekiş'in cülûsunda onu kutlamak için Vatvât'ın söylediği kaside de vardır.²¹ Ayrıca Hârizmşâh Atsız ve Hârizmşâh İl-Arslan'ın methi için söylenmiş birçok kaside de mevcuttur.²² Mecmûayı, **"Umdetü'l-büleğâ"** şeklinde kısaltarak kullandık.

4. Münşeât-ı Reşidüddin Vatvât

Reşidüddin Vatvât'ın mektuplarından oluşan bu mecmûanın Nuruosmaniye Nr: 4294'te kayıtlı bir nüshası vardır. Mecmûadaki mektupların hemen hepsi **'Umdetü'l-büleğâ'** ve **Ebkârü'l-efkâr**'da da bulunduğu için biz bu mecmûayı daha az kullandık.²³

Reşidüddin Vatvât'a ait bu dört münşeât mecmûası sayesinde Hârizmşâhlar Devleti'nin kuruluş dönemini inceleyebilme imkânına sahip olduk. Sultan Alâeddin Tekiş devrine ait çok kıymetli bir münşeât mecmûası olan **et-Te vessül ile't-teressül** sayesinde de kesintiye uğramadan bilgi sahibi olmaya devam edebildik. Ayrıca bu sayede incelediğimiz birçok hususun başlangıçtan itibaren mi devlette var olduğunu yoksa sonradan mı ortaya çıktığını anlayabildik.

5. et-Te vessül ile't-teressül

Sultan Alâeddin Tekiş Han'ın İnşâ Dîvânı'nın başında bulunan Bahâeddin Muhammed b. Müeyyed el-Bağdâdî'ye ait bir münşeât mecmûasıdır. Mecmûa

²⁰ Ateş, agm., s.23.

²¹ Reşidüddin Vatvât, **'Umdetü'l-büleğâ'**, Esad Ef., vr. 27a-27b.

²² Reşidüddin Vatvât, **'Umdetü'l-büleğâ'**, Esad Ef., vr. 27a-45b.

²³ Ahmed Ateş tarafından hazırlanan bir cetvelde ortak mektuplar gösterilmiştir. Ateş, agm., s.20.

neşredilmiştir.²⁴ Bahâeddin Muhammed, üslûbu çok beğenilen bir münşî idi ve ısrarlar üzerine bu mecmûayı hazırlamıştı.²⁵

Bağdâdî'nin münşeât mecmuası bir mukaddime, iki mukaddime benzeri fasıl ve üç kısımdan oluşmaktadır. Mukaddime Allah ve Peygambere övgü ve Sultana methiyeyi içerir. Mukaddime mahiyetindeki ikinci fasılda az ve öz olarak Farsça inşâ ve çeşitli münşîlerin üslûbu örneklerle anlatılmıştır.

Mecmûa esas itibarıyla üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda fermanlar, dîvânî menşûrlar, anlaşmalar ve fetihnâmeler mevcuttur.²⁶ İkinci kısım çevredeki hükümdarlara yazılan mektupları içermektedir. Bu kısım siyasî tarih çalışmaları için çok değerlidir. Üçüncü kısım ise, ihvâniyyat ve rik'alardan ibarettir. Bu kısmın sonunda birkaç tane inşâ örneği verilmiştir. Mecmûa yazarın kendi arzuhali ve kitabın tavsifine dair Farsça bir kasîde ile son bulmaktadır.²⁷

Biz çalışmamızın birçok yerinde Bağdâdî'nin mecmûasından faydalandık. Bağdâdî'de yer alan mimarlığa dair menşûr Hârizmşâhlar dönemine ait bu konudaki tek belgedir.²⁸ Bu önemli belge mecmûanın çalışmamız için ne derece kıymetli olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak eserin önemi sadece bu kadarla sınırlı değildir. Eserde Sultan Alâeddin Tekiş'in oğlu Nâsırüddin Melikşâh'ı (öl.594/1197) Cend'e²⁹, diğer oğlu Taceddin Alişâh'ı (öl.612/1215) Barçınlıgkend'e³⁰ ve İzzeddin Toganşâh'ı Nesâ'ya³¹ tayinine dair menşûrlar yer almaktadır ki biz iktâ konusundan eyalet teşkilâtındaki birçok noktaya kadar bu belgelerin içeriğinden faydalandık. Ayrıca iktâ sahibinin hizmetlerinden memnun kalınması sonucu ödül olarak iktânın artırıldığını gösteren bir belge de gene bu mecmûada yer almaktadır.³² Buhara'nın fethi üzerine hazırlanan fetihnâme de bu mecmûadaki önemli belgeler arasındadır.³³

²⁴ Bahâeddin Muhammed b. Müeyyed el-Bağdâdî, **et-Tevessül ile't-teressül**, Nşr: Ahmed Behmenyar, Tahran 1315.

²⁵ Bağdâdî, **age.**, s.ح.

²⁶ Bağdâdî, **age.**, s.ط.

²⁷ Bağdâdî, **age.**, aynı yer.

²⁸ Bağdâdî, **age.**, s.110-114.

²⁹ Bağdâdî, **age.**, s.13-29.

³⁰ Bağdâdî, **age.**, s.38-43.

³¹ Bağdâdî, **age.**, s.30-38.

³² Bağdâdî, **age.**, s.110-119.

³³ Bağdâdî, **age.**, s.125-131.

Bu eserde yer alan ve çok kıymetli olan bir diğere belge ise vezirin maaşına dair bilgiler veren fermandır.³⁴ Belgenin kıymeti, bu konuda başka yerlerde fazla bilgi bulunamamasından ileri gelmektedir.

Biz, Bahâeddin el-Bağdâdî'nin mecmûasındaki belgelerden çalışmamızın bütün bölümlerinde istifade ettik. Ve gördük ki, bu eserdeki belgeler sadece devlet yapısına dair bilgiler vermekle kalmayıp aslında o dönemin devlet felsefesini de açıkça göstermektedir. Metinde eseri “**et-Tevesşül**” şeklinde gösterdik.

6. Leningrad Münşeât Mecmûası

Tek nüshası Leningrad'da bulunan bu mecmûa çeşitli münşilere ait türlü belgeleri ihtiva etmektedir. Baron Rosen tarafından tavsif edilmiştir. Mehmet Altay Köymen de mecmûadaki vesikaları tanıtarak ‘**Atebetü'l-ketebe** ve Reşidüddin Vatvât'ın mecmûalarıyla karşılaştırmıştır.³⁵ Bu mecmûa, **Ahkâm-ı Selâtîn-ı Mâzî** adıyla da bilinmektedir.

Mecmûada yer alan ve Reşidüddin Vatvât'ın kaleminden çıkan Hârizmşâhlar'a ait belgelerin bir çoğu ‘**Arâisü'l-havâtur**’da da mevcuttur. Köymen tarafından bunların hepsi incelenmiş ve bir cetvel halinde gösterilmiştir.³⁶ Biz **Leningrad Münşeât Mecmûasını** görmedik. Doğrudan ‘**Arâisü'l-havâtur**’ı kullandık. Bir örnek olarak belirtmeliyiz ki; **Leningrad Münşeât Mecmûasında** bulunan ve Reşidüddin'in kaleminden çıkan Köymen tarafından 17-21, 36-58 numaraları arasında gösterilen mektuplar ve hatta 59-61 arasında mevcut olan rik'alar **Arâisü'l-Havâtur**'da da yer almaktadır.³⁷

Ayrıca Horst tarafından da kullanılan **Leningrad Münşeât Mecmûası**'ndaki belgeler yazar tarafından kitabının ekler bölümünde Almanca tercümeleri ile gösterilmiştir.³⁸ Biz buradan da faydalandık.

7. ‘Atebetü'l-ketebe

³⁴ Bağdâdî, **age.**, s.75-78.

³⁵ Köymen, agm.

³⁶ Köymen, agm., s.556-612

³⁷ Köymen, agm., s.570.

³⁸ Heribert Horst, **Die Staatsverwaltung Der Grosselguen Und Horazmsahs (1038-1231)**, Wiesbaden 1964, Belgeler, A1, s.99; B1, s.101.

Selçuklu Sultanı Sencer'in Dîvân-ı İnşâ reisi olan Müeyyidü'd-devle Müntecibüddin Bedî'ye ait olan münşeât mecmûasıdır. Son dönem Selçuklu teşkilâtına dair önemli belgeleri ihtiva etmektedir. Biz bu münşeât mecmûasından Hârizmşâh Kutbeddin Muhammed b. Anuştegin'in oğlu olan Ebu'l-Feth Yûsuf'un (öl.551?/1156?) Selçuklu ordusunda görev aldığını gösteren bir belge dolayısıyla istifade ettik. Mecmûa yayınlanmıştır.³⁹ Bu neşirde indeks yoktur. Köymen eserin indeksini hazırlayarak burada belirttiğimiz makalesinin sonuna eklemiştir.⁴⁰

Hârizmşâhlar devlet teşkilâtını, ekonomik ve kültürel hayatını inceleyebilmemize imkân sağlayan münşeât mecmûalarında bulunan belgeler sayesinde özellikle teşkilâta dair birçok noktayı aydınlatabilmekteyiz. Memuriyetlerin görev ve yetkileri, maaşları, denetimleri, tayinleri gibi noktaları bu belgeler yardımıyla büyük ölçüde ortaya koyabilmekteyiz. Ekonomiye dair birçok ipucunu da gene belgeler yardımıyla elde edebildik. Ayrıca belgeler şüphesizdir ki, üslûp ve usûl açısından dil ve edebiyat sahasında bir ustanın kaleminden çıktıklarını ispatlamaktadırlar. Zaten devrin şöhretli münşîleri aynı zamanda usta birer edip ve şairdirlere.

Münşeât mecmûalarındaki belgeler, örneğin Reşidüddin Vatvât'a ait olanlar bilindiği gibi orijinal değildir. Günümüze ulaşan bu belgeler, Reşidüddin'e ait örneklerin kopyalarıdır. Teşkilâta ait belgeler bugünkü matbu formlar gibi kopyalanarak sonraki devirlere ulaştığı için tarihçiler tarafından birinci elden kaynak olarak kullanılmaktadır.

Münşeât mecmûalarında bulunan belgelerin Hârizmşâhlar Devlet teşkilâtını tamamen ortaya koyduğunu söyleyemeyiz. Dolayısıyla belgelerde mevcut olmayan teşkilâta dair unsurların Hârizmşâhlar'da var olmadığı sonucu kesinlikle çıkarılamaz.

Çalışmamızda münşeât mecmûalarında mevcut olan belgelerle bize ulaşan bilgileri diğer kaynaklarla örneklendirmeye gayret ettik. Bu noktada vekayinâmeler mecmûaları tamamlar mahiyettedir. Belgeler bize, makamların idareye dair ifade

³⁹ Müeyyidü'd-devle Müntecibüddin Bedî' Atabeg el-Cüveynî, '**Atebetü'l-ketebe, Mecmû'a-i Mürâselât-i Dîvân-ı Sultan Sencer**, Nşr: Muhammed Kazvînî- Abbas İkbâl, Tahran 1329ş.

⁴⁰ Köymen, agm., s.635-648.

ettiği veya ifade etmesi gereken anlamı gösterirken vekayinâmeler, uygulamayı ortaya koymaktadır. Bu iki tür kaynağın birlikte kullanılması gerektiği çok açıktır. Örneğin vekayinâmelerde teşkilâta ait bilgi fazla değildir. Çünkü bu kaynaklar olayları anlatma amacıyla kaleme alınmıştır. Bu nedenle de asıl anlatılan olayın içinde yer almış, örneğin, bir devlet memurunu unvânıyla zikrederler. Ancak unvanın içeriğinden bahsetmezler. Memuriyet adı çoğunlukla bir sıfat olarak kullanılmıştır. Bu nedenle de çoğu zaman varlığını tespit edebildiğimiz görevlerin içeriklerini veya sınırlarını, ast-üst ilişkisini vekayinâmelere dayanarak tam olarak ortaya koyamayız. Aslında makamın varlığını tespit açısından dahi kaynaklarımızı çok şey borçlu olduğumuzu belirtmeliyiz.

B. VEKAYİNÂMELER

Hârizmşâhlar Devleti'nin teşkilât, ekonomik ve kültürel hayatı hakkında bilgiler veren birçok vekayinâme vardır. Biz çalışmamızda kullandığımız vekayinâmeleri kronolojik olarak değil de konumuz açısından önem derecelerini dikkate alarak zikretmeyi uygun bulduk. Bunlardan, Nesevî⁴¹ ve Cüveynî'ye⁴² ait olan iki eser bizim için çok kıymetlidir.

Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Muhammed en-Nesevî, Sultan Celâleddin Hârizmşâh'ın İnşâ Dîvânı'nın başındaydı. Nesâ şehrinde varlıklı bir aileye mensup olan Nesevî, Sultanın hizmetine girdikten sonra onun bütün seferlerinde yanında yer almış, Nesâ vezâretine tayin edildiğinde de burayı bir nâible idare ederek kendisi Sultanın yanından ayrılmamıştı. Sultan Celâleddin'in ölümünden az evvel Âmid önlerinde Moğol hücumuna uğrayana kadar da Sultanın yanında bulundu. Zaten kısa bir süre sonra da Sultanın ölüm haberi gelmişti.⁴³

Nesevî'nin eseri Moğollar'ın zikri ile başlamaktadır ve ilk kısımda Cengiz Han hakkında bilgiler de verilmektedir. Nesevî, Sultan Alâeddin Muhammed'in 1217 tarihinde Irak'a düzenlediği seferi anlatarak Hârizmşâhlar hakkında bilgi vermeye başlamaktadır.⁴⁴ Nesevî'nin kitabı esas olarak Sultan Celâleddin

⁴¹ Şihabüddin Muhammed en-Nesevî, **Sîret-i Celâleddin Mingburnî**, Nşr: Mücteba Minovi, Tahran 1344hş.

⁴² Cüveynî, **age.**

⁴³ C. Brockelmann, "Nesevî", **İ.A.**, C:IX, s.200-201

⁴⁴ Nesevî, **age.**, s.19-33.

Hârizmşâh'ın hayatını anlatmak için yazılmıştır. Buraya gelinceye kadar anlattıkları içinde Sultan Alâeddin Muhammed devrine ait kıymetli bilgiler vardır. Moğollar'ın Hârizmşâhlar Devleti üzerine harekete geçmeleri, Sultanın onların önünden kaçıışı ve ölümü, Terken Hatun'un gücü bu cümledendir. Sultanın ölümünün ardından şehzâdelerin akıbeti ve Celâleddin Hârizmşâh'ın Hindistan'a gidişi etraflıca anlatılmaktadır. Sultanın dönüşü ve idareyi ele alışından itibaren olaylar Sultan merkezinden anlatılmaya başlamaktadır. Sultan Celâleddin'in bütün savaşları, çevredeki hükümdarlar ile ilişkileri, idarecilik yönü ve hatta özel hayatına dair bilgiler bile Nesevî'nin eserinde yer almaktadır. Öyle ki çoğu kez duygulara da yer verilmiş Sultanın üzüntüleri ve çektiği sıkıntılar dile getirilmiştir.

Nesevî, Sultanın hizmetinde iken sadece devletin yazışmalarını yapmamıştır. Sultana tercümanlık yaptığı⁴⁵ gibi elçilik ile de görevlendirilmiştir.⁴⁶

Nesevî eserini Sultan Celâleddin'in ölümünden (1231) on yıl sonra Arapça olarak kaleme almış ve bu yüzyılda Farsça'ya tercüme edilmiştir. O, kitabının başında “şahidi olduğu veya şahitlerden dinlediği olayları” yazacağını kaydederek⁴⁷ eserinin çerçevesini belirlemiştir. Olayları anlatırken çoğu kez kendi yorumlarına da yer vermiştir. Örneğin dîvân sahiplerinin görevlerini yerine getirirken siyasetle meşgul olmamaları gerektiğini belirtmesi gibi.⁴⁸

Biz çalışmamızın bütün bölümlerinde Nesevî'nin eserinden faydalandık. Hârizmşâhlar Devleti'nin son dönemlerinde teşkilât ve ekonomik durum gibi hemen her sahada birçok bilgi eserde mevcuttur. Konumuzu incelerken sürekliliği takip edebilmek için de bu eserin muhtevası bizim için çok yararlı olmuştur.

Eserin Arapça⁴⁹ ve Farsça⁵⁰ neşirleri vardır. Ayrıca Fransızca'ya⁵¹ da tercüme edilmiştir. Eser Fransızca tercümesinden dilimize çevrilmişse de tenkide maruz kalmıştır.⁵²

⁴⁵ Nesevî, **age.**, s.157.

⁴⁶ Nesevî, **age.**, s.229 vd.

⁴⁷ Nesevî, **age.**, s.5.

⁴⁸ Nesevî, **age.**, s.205.

⁴⁹ Muhammed en-Nesevî, **Sîretü's-Sultan Celâleddin Mengübertî**, Ed: O. Houdas, Paris 1891; Ayrıca Arapça metin Hafız Ahmed Hamdi tarafından 1953'te Kahire'de yayımlanmıştır.

⁵⁰ Muhammed en-Nesevî, **Sîret-i Celâleddin Mingburnî**, Tahran 1334hş, Nşr: Mücteba Minovî; Bu neşrin çeşitli baskıları vardır. Biz 1344hş. yılında yayımlananı kullandık. Ayrıca eserin Farsça

Biz Farsça metni esas aldık ve Arapça olan ile karşılaştırarak kullanmaya gayret ettik. Yalnızca Arapça metinde olan bilgileri kullanırken buradan aldığımızı mutlaka belirttik ve “Nesevî, Arapça” şeklinde gösterdik. Her ikisinde de aynı olanları ise ayrı ayrı göstermedik. Bunları Farsça metni esas aldığımız için “Nesevî, Farsça” diye vermeyi yeterli bulduk.

Cüveynî'nin **Târîh-i Cihângüşâ** adlı eseri de Hârizmşâhlar devri için çok kıymetli bir kaynaktır. Alâeddin Atâ Melik Cüveynî 623 (1226) yılında doğmuş ve daha ilk gençliğinde Moğollar'ın İran'daki idarecisi Emîr Argun'un dîvânında çalışmaya başlamıştı.⁵³ Emîr Argun, Moğol başkenti Karakurum'a icraatını anlatmak üzere giderken beraberinde Cüveynî de vardı. O, on yıl boyunca Maverâünnehir, Türkistan ve Çin'e yolculuklar yaptı.⁵⁴

Cüveynî, devrin birçok olayına şahit olmuştu. Örneğin İsmailîler'in Hülagû Han tarafından ortadan kaldırılması sırasında ve 1257'de Bağdat üzerine hareketinde onun yanındaydı. Nitekim o, Bağdat Moğollar'ın eline geçince şehrin idaresi ile görevlendirildi.⁵⁵ Cüveynî, 1283 tarihinde Mugan'da öldü ve Tebriz'de defnedildi.⁵⁶

Târîh-i Cihângüşâ üç cilttir. İlk ciltte önsöz ve Moğollar hakkında ayrıntılı bilgiler vardır. Onların eski âdetleri, Cengiz Han'ın ölümüne kadar ki faaliyetleri bu ciltte anlatılmaktadır. İkinci ciltte Hârizmşâhlar tarihi geniş olarak yer almaktadır. Cüveynî bu cildi başka kaynaklardan da istifade ederek hazırlamış ve burada özellikle Karahıtaylar hakkında başka kaynaklarda olmayan bilgiler vermiştir.⁵⁷ Üçüncü cilt ise Mengü Han'ın tahta çıkışından itibaren Moğollar'ın Hülagû devrindeki faaliyetlerini ihtiva etmektedir.

tercümesi Muhammed Ali Nâsîh b. Muhammed Sadık tarafından da 1334ş. yılında Tahran'da yayımlanmıştır.

⁵¹ Muhammed en-Nesevî, **Histoire Du Sultan Djelal Ed-Din Mankobirti Prince Du Kharezm, Traduit de l'Arabe**, Ed: O. Houdas, Paris 1895.

⁵² Necip Asım, **Celâlüttin Harezemşâh**, İstanbul 1934.

⁵³ Cüveynî, **age.**, s.14. Cüveynî'nin hayatı ve eseri hakkında Öztürk, çevirinin Giriş kısmında, Mirza Muhammed Kazvinî'nin Girişini de ilave ederek ayrıntılı bilgi vermiştir. Bkz., **age.**, s.1-61; Ayrıca; Fuad Köprülü, “Cüveynî”, **İ.A**, C:III., s.249-255; Orhan Bilgin, “Cüveynî”, **DİA**, C:VIII, s.140-141.

⁵⁴ Cüveynî, **age.**, s.15-17.

⁵⁵ Cüveynî, **age.**, s.18-21.

⁵⁶ Cüveynî, **age.**, s.42-43.

⁵⁷ Cüveynî, **age.**, Öztürk'ün önsözü, s.XIII.

Cüveynî'nin eserinde Moğollar, Hârizmşâhlar ve İsmailîler hakkında kıymetli bilgiler vardır. **Cihângüşâ'**ya haklı şöhretini kazandıran âmil ise şüphesiz Cüveynî'nin seyahatleri ve faydalandığı kitaplardan ileri gelmektedir. Bilindiği gibi o, İsmailîler'in Alamut'taki kütüphanelerindeki kitapları da görmüştü.

Cihângüşâ' yazıldığı çağdan itibaren birçok tarihçinin güvenilir olarak kabul ettiği ve kullandığı bir kaynak olmuştur ve ondan birçok nakiller yapılmıştır. Örneğin, Abdullah b. Fazlullah eş-Şirâzî'nin **Târîh-i Vassâf'**ı 1257 tarihine kadar **Cihângüşâ'**nın özetidir. 1257 Cihângüşâ'nın son bulduğu tarihtir. Bundan sonra 1328'e kadar olan olaylar ise **Târîh-i Vassâf'**ta anlatılmaktadır ve **Cihângüşâ'**nın zeylidir.⁵⁸

Çalışmamızın her bölümü için bilgiler bulduğumuz birinci elden kaynaklarımız arasında İbnü'l-Esîr'in **el-Kâmil fi't-târîh'**⁵⁹ adlı eseri de önemli bir yer tutar. İbnü'l-Esîr, 555 (1160) yılında Cizre'de doğdu ve çok iyi bir eğitim aldı. Babası, çocuklarının eğitimi için büyük gayret sarfetti ve bu amaç için devrin ilim merkezlerinden biri olan Musul'a yerleşti (1183). İbnü'l-Esîr burada devrin önemli âlimlerinin derslerine devam etti. O, Musul'da bulunduğu sırada Atabeg'in elçisi olarak Bağdat, Dımaşk, Haleb ve Kudüs'e gitti. Kudüs'ün 1188 yılında fethinden sonra Selâhaddin-i Eyyubî ili gördü. Ayrıca Antakya Prinkepsliği üzerine düzenlenen bir sefere "tarihçi" sıfatıyla katıldı. Daha sonra Musul'a döndü ve kalan ömrünü Musul Atabeg'i Bedreddin Lülü'nün himayesinde geçirdi. Tarihçiliğin yanı sıra hadis, edebiyat ve siyer gibi sahalarda da üstâd sayılan İbnü'l-Esîr 631 (1233) tarihinde Musul'da öldü.

İbnü'l-Esîr, haberleri tahlil ve değerlendirmeye tâbî tutarak eserine aldığı ve güvenilir kaynaklara başvurduğu için **el-Kâmil fi't-târîh'**, güvenilirliği ile şöhrete ulaştığı gibi sonraki dönem müellifleri için de kaynak teşkil etmiştir. Nesevî onun için, "olayları anlatırken doğru olmayan hiçbir şeyi anlatmamış, doğruluk dairesinin dışına çıkmamıştır"⁶⁰ demektedir. Konumuz için eserden birçok bilgi ve örneği çalışmamızda kullandık. Ayrıca eserde, Moğollar'ın batıya seferinin anlatıldığı

⁵⁸ Cüveynî, **age.**, s.55-56.

⁵⁹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-târîh'**, Nşr: J. C. Tornberg, Beyrut 1979, Çev: Abdülkerim Özeydin, C: X-XII.

⁶⁰ Nesevî, Farsça, s.4.

kısımlar, verdiği bilgilerin yanı sıra müellifin his ve fikirlerini de içerdiği için özellikle dikkat çekicidir. Eseri çalışmamızda **el-Kâmil** şeklinde kısaltarak gösterdik.

Yukarıda Cüveynî'nin eserinden birçok müellifin istifade ettiğini belirtmiştik. **Cihângüşâ**'dan faydalanarak hazırlanan bir diğer eser de Reşidüddin Fazlullah'ın **Câmi'u't-tevârih**'idir. Bu eserin yazılış tarihi 1310-11'dir. **Câmi'u't-tevârih**'te Moğollar, Hârizmşâhlar, İsmailîler, Cengiz Han'ın Hârizmşâhlar ülkesini zaptı ve Ögedey Kaan'ın faaliyetlerine dair bilgiler Cüveynî'nin eserinden alınmıştır.⁶¹

Câmi'u't-tevârih'in bazı bölümleri Farsça ve bazı bölümleri de Moğolca olarak kaleme alınmış daha sonra kısmen Arapça'ya tercüme edilmiştir.⁶² Eser iki versiyon halinde hazırlanmıştır. 1306-1307' de tamamlanan ilk versiyonu üç cilt, 1310 yılında tamamlanan ikinci versiyonu ise dört cilttir. Bunun nedeni müellifin eserini Gazan Han'a ithaf etmek amacıyla yazmaya başlaması ve eser tamamlanmadan önce onun ölümü (1304) üzerine Olcaytu'ya sunmayı düşündüyse de bunun kabul görmeyerek Olcaytu'nun kendisi için ayrı bir eser hazırlamasını istemesidir. Bunun üzerine birinci cildi Gazan Han'a ithaf edilen eserin ikinci cildi Olcaytu'nun emriyle yazılan kısımdır.⁶³ İstanbul kütüphanelerinde yazmaları da bulunan eserin değişik bölümleri değişik tarihlerde yayınlanmıştır.⁶⁴

Biz **Cami'u't-Tevârih**⁶⁵ten de geniş ölçüde faydalandık. Ayrıca **Câmi'u't-tevârih**'te bulunan konumuz ile ilgili minyatürleri de **Ekler** bölümüne aldık.⁶⁶

⁶¹ Cüveynî, *age.*, s.56.

⁶² Ramazan Şeşen, *Câmiu't-tevârih*, **DİA**, C:VII, s.132.

⁶³ Şeşen, *agmd.*, s.132.

⁶⁴ Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi, Revan Köşkü Nr:1518; Süleymaniye Kütüphânesi, Ayasofya Nr:3034. **Câmi'u't-tevârih**'in yayımlanan bölümleri Ramazan Şeşen, "Câmiu't-tevârih", **DİA**, C:VII, s.133'te hangi bölümlerin nerede ve kim tarafından yayımlandığı açıklanarak gösterilmiştir. Biz burada gösterilen neşirlere ansiklopedi cildinin neşirinden sonraki bir tarihte yayınlanan **Câmi'u't-tevârih** çevirisini eklemek istiyoruz. Rashidüddin Fazlullah, **Jami'u't-Tawarikh: Compendium of Chronicles A History of The Mongols**, Çev: W. M. Thackson, Ed: Şinasi Tekin- Gönül Alpay Tekin, Harvard C:I 1998, C:II-III 1999.

⁶⁵ Reşidüddin Fazlullah, **Câmi'u't-tevârih**, Nşr. Behmen Kerimî, y.y., 1362hş.

⁶⁶ **Câmi'u't-tevârih** minyatürlerinin özellikleri için bkz., Filiz Çağman, Zeren Tanındı, **Topkapı Sarayı Müzesi İslâm Minyatürleri**, İstanbul 1979, s.12-15. **Câmiu't-tevârih** minyatürleri ve çalıştığımız dönem minyatür sanatı için ayrıca bkz. Güner İnal, "Some Miniatures of the Jami' al-Tavârih in İstanbul, Topkapı Museum, Hazine Library No:1654", **Art Orientalis**, C:V, 1963, s.163-175; aynı müellif, **Türk Minyatür Sanatı: Başlangıcından Osmanlılar'a Kadar**, Ankara 1995,

Aslında bu minyatürler incelediğimiz dönemden bir asır sonra yapılmıştır. Ancak gene de o dönem hakkında bize fikir vermektedirler. Örneğin Moğollar'ın Hârizm şehirlerini ele geçirmesini tasvir eden minyatürleri askerî teşkilatı incelerken, kullanılan silahları ve savunma halini gösterdikleri için kullandık.

Cihângüşâ'dan faydalanan daha birçok tarihçi vardır. Ebu'l-Ferec (öl.1286)⁶⁷, Kazvînî (öl.1350)⁶⁸, Mîrhând (öl.1498)⁶⁹ bunlar arasındadır. Son iki tarihçinin eseri ikinci elden kaynaktır. **Târîh-i Güzîde**'nin dördüncü bölümü İslâm devrinde İran'da hüküm süren hanedanlara ayrılmıştır ve yedinci fasıl da Hârizmşâhlar tarihi anlatılmaktadır. Hârizm hükümdarları sırasıyla ele alınmış ve anlatım birçok şiirle desteklenmiştir.

Çalışmamızda ayrıca İmâdüddin el-İsfahanî (öl.1201)'nin **Zübdetü'n-Nusra** adıyla Bündâri tarafından ihtisar edilen eserinden⁷⁰, Ravendî'nin **Râhatü's-Sudûr'undan**⁷¹ da faydalandık. Râvendî 1202 tarihinde eserini Türkiye Selçuklu Sultanı I. Gıyâseddin Keyhüsrev (1205-1211) adına yazmıştı. Biz bu eserin Sultan Alâeddin Tekiş devrine ait verdiği bilgileri kullandığımız gibi eserden kültürel hayat bölümümüzde de faydalandık. Ravendî, Sultan Tekiş tarafından Irak'ın ele geçirilişini anlatırken fazlasıyla Hârizmşâhlar'ı suçlamaktadır.

Ayrıca 1225'ten sonra yazılan ve Hüseyinî'ye nisbet edilen **Ahbârü'd-devleti's-Selcukiyye**⁷², İbn Vâsıl'ın **Müferricü'l-kürûb'u**⁷³ ve Sıbt İbnül Cevzî'nin **Mir'atü'z-zaman**'ı⁷⁴ kullandığımız kaynaklar arasındadır.

Moğollar'ın Gizli Tarihi⁷⁵'i ise 1240'larda yazılmış olmasına rağmen beklenenin aksine Moğollar'ın Hârizm ülkelerini ele geçirmelerine dair çok az bilgi

s.118; Ernst Küknel, **Doğu İslâm Memleketlerinde Minyatür**, Çev: S. Kemal Yetkin-Melâhat Özgü, Ankara 1952, s.6.

⁶⁷ Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), **Abû'l-Farac Tarihi**, Çev: Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1987, II.c.; aynı yazar, **Tarih-i Muhtasarüddüvel**, Çev: Şerafettin Yaltkaya, İstanbul 1941.

⁶⁸ Hamdullah Müstevfî Kazvinî, **Târîh-i Güzîde**, Ed: Edward G. Browne, Leyden-London 1910.

⁶⁹ Mîr Muhammed b. Seyyid Burhâneddîn Hâvendşâh Mîrhând, **Ravzatüs-safâ**, Tahran 1339, IVc.

⁷⁰ Bündârî, **Irak ve Horasan Selçukluları**, Çev: Kivameddin Burslan, Ankara 1999.

⁷¹ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, **Râhatu's-Sudûr ve Âyetü's-Surûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)**, Çev: Ahmed Ateş, I.c. Ankara 1957, II.c., Ankara 1960.

⁷² Sadrüddin Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsir el-Hüseyinî, **Ahbârü'd-Devleti's-Selcukiyye**, Çev: Necati Lugal, Ankara 1999.

⁷³ İbn Vâsıl, **Müferricü'l-kürûb fi ahbâr-ı mülûk-i benî Eyyûb**, Nşr: Hasaneyn Muhammed Rabî', IVc., Kahire 1177.

⁷⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'atü'z-zamân fi târihi'l-a'yân**, VIII. Cüz, II. Kısım, Haydarabad 1952.

verir. Biz bu kaynaktan daha çok Moğollar ile karşılaştırma yapma noktasında faydalandık.

İkinci elden vakayinâmelerin bir kısmını Cüveynî'den faydalananlar arasında göstermiştik. Bunlara ilave olarak Muhammed b. Ebu Bekr Şebankâreî'nin 1335'te te'lif ettiği **Mecmâ'u'l-ensâb**'ını⁷⁶ ve Hândmîr'in (öl.1535)⁷⁷ eserini çalışmamızda kullandık.

Ayrıca incelediğimiz birinci ve ikinci elden vakayinâmeler arasında şehir ve bölge tarihleri de vardır. Bunlardan biri Efdalüddin Kirmânî'nin 1209'da te'lif ettiği **Bedâyi'u'l-Ezmân**'ıdır.⁷⁸ Daha sonra bu eserin zeyli olarak kaleme aldığı, 1205-1215 yılları olaylarını içeren **el-Muzâf**'ta⁷⁹ Hârizmşâhlar'a ait daha fazla bilgi vardır.

Çalışmamızda **Târîh-i Sistân**'ı⁸⁰, **Târîh-i Taberistan**'ı⁸¹ ve **Târîh-i Taberistân Rûyân u Mâzenderân**⁸² adlı eserleri de kullandık.

C. SEYAHATNÂMELER

Biz çalışmamızda seyahatnâmelerden en fazla Hârizmşâhlar ülkesinin ticarî önemini açıklamaya çalışırken ve şehirlerin kültürel hayatına dair verdikleri bilgiler noktasından faydalandık. Esasen bir coğrafya ansiklopedisi olan Yâkût el-Hamevî (1179-1229)'nin **Mu'cemü'l-büldân**⁸³ adlı eseri müellifin kendi gözlemlerine de yer vermesi açısından önemlidir. Bilindiği gibi Yâkut el-Hamevî, Moğollar

⁷⁵ **Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan-Ch'ao Pi-shi) Moğollar'm Gizli Tarihi**, Çev: Ahmet Temir, Ankara 1995.

⁷⁶ Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreî, **Mecmâ'u'l-Ensâb**, Tahran 1343.

⁷⁷ Gıyaseddin b.Hümâmeddin el-Hüseynî Hândmîr, **Habîbü's-siyer fî Ahbâr-i Efrâd-i Beşer**, Tahran 1333, IIc.

⁷⁸ Efdalüddin Ebu Hâmid Ahmed b. Hâmid Kirmânî, **Bedâyi'u'l-Ezmân fî Vakayi'-i Kirmân**, Nşr: Mehdi Beyânî, Tahran 1326ş.

⁷⁹ Efdalüddin Ahmed b. Hâmid Kirmânî, **el-Muzâf ilâ Bedayi'i'l-Ezmân fî Vakayi'-i Kirmân**, Nşr: Abbas İkbâl, Tahran 1331ş. Aynı müellifin 1188'de te'lif ettiği **'Ikdu'l-'Ulâ li-Mevkîfî'l-Alâ**, Tahran 1211 adlı eserinde ise konumuzla ilgili fazla bilgi yoktur.

⁸⁰ **Târîh-i Sistân**, Nşr: Melikü's-Şu'arâ Bahâr, Tahran 1314ş.; İngilizce trc., Milton Gold, **The Tarikh-e Sistan**, Roma 1976.

⁸¹ Bahâeddin Muhammed b. Hasan b. İsfendiyâr, **Târîh-i Taberistân**, Nşr: Abbas İkbâl, Tahran 1320ş., IIc.

⁸² Zarîrüddin Mar'aşî, **Târîh-i Taberistân u Rûyân u Mâzenderân**, Nşr: Muhammed Hüseyin Tesbihî, t.y.

⁸³ Şihâbüddin Ebû Abdullah Yâkut er-Rûmî el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, Beyrut 1979, Vc.

Hârizmşahlar ülkesine saldırmadan az önce bölgeden ayrılmıştı. Merv'deki kütüphaneler hakkında verdiği bilgiler bizim için son derece önemli olmuştur.

Moğollar'ın batıya harekâtlarında Cengiz Han'ın yanında bulunan Çinli seyyah Yehlü Ch'uts'ai'nin kısa da olsa Gürgeç hakkında bilgi vermektedir. Semerkant hakkında yazılmış bir şiir de yer almaktadır. Şiirde şehrin güzelliğine ve ziraî zenginliğine atıf yapılmaktadır.⁸⁴ Çalışmamızda ayrıca İbn Battûta'nın **Seyahatnâme**'sini de kullandık.⁸⁵

D. EDEBÎ ESERLER

Reşîdüddin Vatvât'tan yukarıda bahsederken ona ait münşeât mecmûalarının edebî yönüne işaret etmiştik. Onun eserleri sadece münşeât mecmualarından ibaret değildir. Biz kültürel hayat bahsinde bunlara temas ettik. Ayrıca vekayinâmeler arasında gösterdiğimiz **Rahatü's-südur**, **Cihangüşa** ve **Ravzatü's-safa** gibi eserler de tarihî önemi olan şiirleri içermektedirler. Biz yeri geldikçe bunlara vurgu yaptık.

Devrin edebî hareketlerini anlatan edip ve şairleri tanıtan en önemli eser şüphesiz Avfî'nin **Lübâbü'l-elbâb**'ıdır.⁸⁶

Menâkıbnâme türünde bir eser olmasına rağmen edebî yönü ile de ön plana çıkan Ahmed Eflakî'nin eserini⁸⁷ de buraya ilave edebiliriz. Biz eserden devrin ilim hayatını, fikir hareketlerini ve dinî hayatını incelerken faydalandık. Ayrıca Kazvî'nin **Zafernâme**⁸⁸ adlı hacimli eseri de edebî tür içerisindedir.

E. MESKÛKÂT, KİTÂBE VE MİMARÎ ESERLER

Hârizmşâhlar devrinden günümüze ulaşmış sikkeleri çalışmamızda kullandık. Bunların bir kısmını da **Ekler** kısmında gösterdik. Sikkelerden hükümdarların unvan ve lâkaplarını tayin ederken faydalandık. Hâkimiyet sembollerinden biri olarak sikkeyi değerlendirirken de bu örnekler bize çok faydalı

⁸⁴ W. Eberhart, "Türkistan Seyahatnâmesi", **Belleten**, C:VIII, sa.29, Ankara 1944, s.137-142.

⁸⁵ Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Abdullah İbn Battûta, **İbn Battûta Seyahatnâmesi**, Çev: A. Sait Aykut, İstanbul 2005.

⁸⁶ Muhammed Avfî, **Lübâbü'l-elbâb**, C:I, s.80. Nşr: E.G. Browne Persian Historical Texts, Vol., IV, London-Leide 1906 Önsöz ve notlar: Mirza Muhammed Kazvîni, C:II, Nşr: E.G. Browne, Persian Historical Texts, Vol.II, London-Leide 1903; Fuad Köprülü, "Avfî", **İ.A.**, C:II, s.21-23.

⁸⁷ Ahmet Eflakî, **Âriflerin Menkıbeleri**, Çev: Tahsin Yazıcı, İstanbul 2001.

⁸⁸ Kazvîni, **Zafernâme**, Türk-İslâm Eserleri Müzesi, Nr:2042.

olmuştur. Örneğin Togaşâh b. Müeyyed'in Hârizmşâhlar'a tâbîyyeti, bastırıldığı sikke ile de ispat edilmektedir.⁸⁹ Ayrıca devrin en ilginç sikkesi bizce Cengiz Han'ın, Halife Nâsır-Lidînillâh adına kestirdiği sikkedir.⁹⁰ Çok derin anlamları olduğuna şüphe olmayan bu sikke günümüze ulaşmıştır. Biz **Ekler** bölümünde buna da yer verdik. Halife Nâsır-Lidînillâh'ın Cengiz Han'ı, Harizmşâhlar ülkesi üzerine harekete teşvik ettiği iddiaları her ne kadar kesin olarak ispat edilmemişse de bu iddialara temel olan mektupların haricinde Halife adına sikke darp eden Cengiz Han'ın siyasî dehası her halde bu sikke ile kanıtlanıyor.

Hârizmşâhlar devrinden günümüze Moğol tahribatı nedeniyle çok az mimarî eser kalmıştır. Bunlardan Sultan Alâeddin Muhammed tarafından yaptırılan Dihistan Cuma Camii'nin fotoğraflarını hem mimarî bir örnek olarak **Ekler** bölümümüze aldık hem de kitabesinden faydalandık.⁹¹ Ayrıca Hârizmşâhlar ülkesinde bulunan günümüze ulaşmış diğer mimarî eserleri de **Ekler** bölümünde göstermeyi uygun bulduk. Bunların çoğu Hârizmşâhlar tarafından inşa edilmiş değildir. Ancak onlar tarafından kullanılmış ve gerektiğinde de tamir edilmiştir. Kale surları, kervansaraylar gibi örnekler konumuz için önemli olduğu için bunlara yer verdik. Çalıştığımız döneme ait günümüze ulaşan ve bölgede kullanılmış olduğu tespit edilen eşyalardan örneklerin de bir fikir vereceğini düşünerek **Ekler** bölümünde bunları da gösterdik.⁹²

Çalışmamızda faydalandığımız birçok araştırma eseri de vardır. Barthold'un eseri bunlardan biridir⁹³. Ayrıca bilindiği gibi Hârizmşâhlar Devleti'nin siyasî tarihi Sultan Celâleddin'e kadar İbrahim Kafesoğlu tarafından yazılmıştır.⁹⁴ Sultan Celâleddin devrini de Aydın Taneri kaleme almıştır.⁹⁵ Ziya Bünyadov'un eseri⁹⁶ ile

⁸⁹ *Catalogue Of Oriental Coins In The British Museum*, C:III, London 1877, s.117.

⁹⁰ *Additions To The Oriental Collection*, Ed: Reginald Stuart Poole, LL. D, London 1890, C:II, s.PL. XXVII.

⁹¹ Dihistan Cuma Camii'ni ait fotoğrafları, Yüksel Sayan'ın, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl)*, Ankara 1999 adlı eserinden aldık.

⁹² Fotoğrafları şu kitaptan aldık: Yüksel Sayan, *age.*; Robert Hillenbrand, *İslamic Art and Architecture*, London 1999; Çev: Çiğdem Kafescioğlu, *İslam Sanatı Ve Mimarlığı*, İstanbul 2005.

⁹³ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990.

⁹⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, Ankara 1992.

⁹⁵ Aydın Taneri, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh Ve Zamanı*, Ankara 1977.

⁹⁶ Ziya Bünyadov, *Gosudarstvo Horezimşahov-Anuşteginidov 1097-1231*, Moskova 1986. Kitabın özensiz bir Türkçe tercümesi yayınlanmıştır. *Hârezmşâhlığı ve Enuştekinler Devleti*, Çev: Tural Rızayev, İstanbul 2003. İyi niyetle yayımlanmış olsa da çeviri hem kötü hem de hatalarla doludur.

Ghulam Rabbani Aziz⁹⁷,in kitabını da çalışmamızda kullandık. Ayrıca Nafi‘ Tevfik el-Ubûd,⁹⁸ Abbas Perviz⁹⁹ ve Afâf Seyyid Sabra¹⁰⁰,nın Hârizmşâhlar’a dair çalışmalarını da inceledik.

Teşkilât açısından Horst’un kitabı¹⁰¹ çok önemlidir. Horst, Hârizmşâhlar teşkilatını Selçuklu teşkilâtı ile birlikte ve yalnızca belgelere dayanarak kaleme almıştır. Kullandığı belgelerin Almanca tercümelerini eserinin sonunda vermesi çalışmanın kıymetini artırmaktadır. Biz de hem eserden hem de Almanca tercümeleeri verilen belgelerden faydalandık. Ayrıca bu kitap Mehmet Altay Köymen tarafından geniş bir şekilde incelenerek tanıtılmış ve değerlendirilmiştir.¹⁰² Fuad Köprülü’nün **İslam Ansiklopedisi**’ndeki “Hârizmşâhlar” maddesi¹⁰³ bizim için yol gösterici olmuştur.

Gurlular Devleti tarihini siyasî, kültürel ve yönetim açısından inceleyen M. A. Ghafur’un çalışması¹⁰⁴ ile Abbâsi Halifesi Nâsır-Lidinillah dönemine dair Angelika Hartmann’ın kitabı¹⁰⁵ da bizim için faydalı olmuştur.

Ancak çeviride Bünyadov’un kitabının tarihçiler için büyük önem taşıyan dipnotları, bibliyografya ve indeksinin alınmamış olması da büyük bir eksikliktir.

⁹⁷ Ghulam Rabbani Aziz, **A Short History of The Khwarazmshahs**, Karaçi 1978.

⁹⁸ Nâfi‘ Tevfik el-Ubûd, **ed-Devletü’l-Hârizmiyye**, Bağdat 1978.

⁹⁹ Abbas Perviz, **Tarih-i Selâcika ve Hârizmşâhân**, Tahran 1351ş.

¹⁰⁰ Afâf Seyyid Sabra, **Tarihu’s-siyasî li’d-devleti’l-Hârizmiyye**, Kahire 1987.

¹⁰¹ Heribert Horst, **Die Staatsverwaltung Der Grosselgüçen Und Horazmsahs (1038-1231)**, Wiesbaden 1964.

¹⁰² Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II, Selçuklu Devri Devlet Teşkilâtına Dair Yazılmış Bir Eser Münasebetiyle”, **TAD.**, C:II, sa.2-3, Ankara 1964, s.303-380.

¹⁰³ Fuad Köprülü, “Hârizmşâhlar”, **İ.A.**, C:V/I, s.265-296.

¹⁰⁴ M. A. Ghafur, “The Gorids, History, Culture and Administration 549-612/1148-1215-16”, Hamburg 1960, Yayınlanmamış Doktora Tezi

¹⁰⁵ Angelika Hartmann, **an-Nasir li-Din Allah (1180-1225) Politik, Religion, Kultur in der späten ‘Abbâsidenzeit**, Berlin-New York 1975.

GİRİŞ

Hârizm, Aral Gölü'nün güneyinde, Ceyhun Nehri'nin aşağı mecrasında bulunan bölgedir.¹ Bölgenin idarecileri daha eski devirlerden itibaren “Hârizmşâh” unvanını kullanıyorlardı.² Konumuz olan Anuşteginogulları'na gelinceye kadar “Hârizmşâh” unvânıyla bölgede üç hanedan hüküm sürmüştü. Bunlardan ilki Afrigoğulları (305-995)'dir. 912 tarihinde İslâm orduları bölgeyi ele geçirince idare gene Afrigoğulları'nda kalmıştı. Sâ mânîler (819-1005) zamanında ise Vali Ebü'l-Abbas Me'mûn b. Muhammed Afrigoğulları'nın son temsilcisini öldürüp “Hârizmşâh” unvanını aldı. Böylece bölgede Me'mûnoğulları dönemi de başlamış oldu. Gazneli Sultan Mahmud'un 1017 tarihinde Hârizm'deki iç karışıklığa müdahalesi sonucu bu hanedan mensupları esir alındı. Sultan Mahmud bölgeye, Hâcib Altuntaş'ı tayin etti (1017).Onun ölümünden (1032) sonra yerine geçen oğlu Hârûn döneminde Gazneliler ile ilişkiler bozulunca Sultan Mesud, sorunu çözmek üzere Emîr Şah Melik'i görevlendirdi. Şah Melik, Hârizm'e girdi ve bunun üzerine Altuntaş ailesinin son temsilcisi İsmâil de Selçuklular'a sığındı. İki yıl sonra ise Tuğrul ve Çağrı Beyler, Şah Melik'i Hârizm'den çıkararak bölgeye hakim oldular. Bundan sonra ara sıra karışıklıklar çıktıysa da bölge Hârizmşâh Atsız'ın istiklâl mücadelesine kadar Selçuklu hâkimiyetinde kaldı.³

Konumuz olan Hârizmşâhlar hanedanının (1097-1231) atası, Anuştegin Garceî, Selçuklu sarayına Emîr Bilge Bey tarafından satın alınarak getirilen bir memlûktu. Anuştegin'in Türk olduğuna şüphe yoktur. Ancak hangi boya mensup

¹ Hârizm bölgesi ve tarihi önemi için bakınız; Abdülkerim Özaydın, “Hârizm”, **DİA.**, C:XVI, s.217-220; Zeki Velidi Togan, “Hârizm”**İ.A.**, C:V/I, s.440; G. Le Strange, **The Lands Of The Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur**; London 1966, s.446-459; C. E. Bosworth, “Khwarazm”, **The Encyclopedia of Islam**, New Edition, C:IV, Leiden 1978, s.1060-1065; Rhoads Murphey, “Khwarazm”, **Encyclopedia of Asian History**, C:II, New York, 1988, s.307; E.K. Rowsan, “Khwarazm”, **Encyclopedia of Arabic Literature**, C:II, London 1998, s.449-450.

² W. Barthold, “Hârizmşâh”, **İ.A.**, C:V/I, s.263-265; Bu unvanın konumuz olan Anuşteginogulları tarafından kullanılışı için bkz., Richter-Bernburg Lutz, “Zur Titulatur Der Hwarezm-sahe Aus Der Dynastie Anustegins, **Archeologische Mitteilungen aus Iran**, C:IX, Berlin 1976, s.179-205.

³ Anuşteginogulları'ndan önceki “Hârizmşâhlar” için bkz., Ebü'l-Fazl Beyhakî, **Tarih-i Beyhakî**, C:II, Tahran 1376hş., s.1017-1037; Abbas Perviz, **Tarih-i Selâcika ve Hârizmşâhân**, Tahran 1351ş., s.59-97; Afâf Seyyid Sabra, **Tarihu's-siyasî li'd-devleti'l-Hârizmiyye**, Kahire 1987;s.10-28; C. E. Bosworth, **İslâm Devletleri Tarihi**, Çev: Erdoğan Merçil-Mehmed İpşirli, İstanbul 1980, s.134-135; Özaydın, agmd., s.217-218.

olduğu tespit edilememiştir.⁴ Anuştegin'in saraydaki yükselişi taştârılık makamına ulaştığında o, aynı zamanda Selçuklu Devleti'nin Hârizm valisi idi. Sultan Melikşah, Hârizm gelirlerinin tasarruf yetkisini Anuştegin'e vermişti. Anuştegin Garceî, valilik görevine rağmen Selçuklu sarayından ayrılmadı. Onun valiliği sırasında Hârizm'in idaresi İkinci (İlkinci) b. Koçkar'ın elindeydi. Anuştegin, kişisel özellikleri sayesinde yükseldiği makamda hayatını sultanına sadakâtle noktalamıştı.⁵

Anuştegin'in ölümünden sonra Hârizm valiliği oğlu Kutbeddin Muhammed (1097-1128)'e verildi. Böylece Hârizmşâhlar hanedanı kurulmuş oldu.⁶ Selçuklu başkenti Merv'de eğitim görerek, iyi yetişmiş bir idareci olduğunu valilik makamında da ispatlayan Kutbeddin Muhammed, düzenli olarak merkeze vergilerini gönderen sadık bir devlet adamıydı. Kutbeddin Muhammed'in ölümünden sonra (522/1128) da "Hârizm valiliği" makamı oğlu Atsız'a geçmek suretiyle Anuşteginogulları'nda kalmış oldu.⁷

Hârizmşâh Atsız, her şeyden önce cesur bir askerdir. Bunu Selçuklu ordusunda görev alarak katıldığı savaşlarda ispat etmişti. Sultan Sencer katında da itibar sahibi olmasının asıl nedeni savaşlardaki başarılarıydı. Ancak o aynı zamanda akıllı bir idareci ve uzak görüşlü bir siyaset adamıydı. Sultan Sencer'e isyan ederek bağımsızlık hareketine girişmesi ilk bakışta askerî bir faaliyet olarak görünüyorsa da aslında tek başına bu özelliğin yeterli olamayacağı açıktır. Hârizmşâh Atsız, devrin en büyük sultanına isyan edip, onun devletinden bir parça koparmaya çalışan, bunun için de kendisine ve askerine güvenen bir kumandandı. Bunun yanında o, Selçuklu Devleti'nin akıbetini doğru değerlendiren ve gerekli hazırlığı yapan bir liderdir. Onun, yeri geldikçe değineceğimiz, Cend⁸ bölgesine yaptığı akınlar ve adı geçen bölgeyi ele geçirmesi bunun ispatıdır. Hârizmşâh Atsız, bu yerinde politikann

⁴ İbrahim Kafesoğlu, **Harezmsâhlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)**, Ankara 1992, s.39 vd.

⁵ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-târih**, Nşr: J. Tornberg, Beyrut 1979, Çev: Abdülkerim Özeydın, C:X, s.223-224; Alâeddin Ata Melik Cüveynî, **Tarih-i Cihangüşa**, Çev: Mürsel Öztürk, Ankara 1999, s.249; V. V.Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, Haz: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990, s.345-346.

⁶ Kutbeddin Muhammed için bkz. Abdülkerim Özeydın, "Kutbüddin Hârizmşâh", **DİA**, C:XXVI, s.484 vd.

⁷ İbnü'l-Esîr, **age.**, aynı yer.

⁸ Abdülkerim Özeydın, "Cend", **DİA**, C:VII, s.359 vd.

başarısı ile hem şiddetle ihtiyaç duyduğu asker teminini sağlıyor hem de maddi kazanç elde ediyordu.

Hârizmşâh Atsız aslında, Sultan Sencer'e her defasında yenildi. Ordusu, Selçuklu ordusunu mağlup edecek kuvvette değildi. Ama asla da vazgeçmedi. Sultan Sencer, Hârizm'e üç kez sefer düzenledi. 533 (1138) yılındaki ilk seferde Sultanın ordusu Hârizmşâh Atsız'ın kuvvetlerini mağlup etti ve Alâeddin Atsız'ın oğlu Atlığ öldürüldü. Sultan, Hârizmşâh'ı görevinden aldıysa da onun bölgeden ayrılmasının ardından Alâeddin Atsız bölgenin idaresine kısa sürede yeniden hakim oldu. Çünkü Hârizm halkı onu destekliyordu. Her ne kadar Sultan ile yaptığı savaşta ordusu mağlup olmuş ise de Hârizmşâh Atsız birkaç ay sonra Buhara'yı ele geçirecek güçte bulunuyordu ve bu başarı onun Sultan Sencer karşısında verdiği kayıpları telafi imkânı da sağlamıştı.⁹

Hârizmşâh Atsız, Sultan Sencer Semerkant yakınlarındaki Katvan'da Karahıtaylar'a mağlup olunca (5 Safer 536/9 Eylül 1141) süratle Selçuklu başkenti Merv'e girdi (17 Rebiülevvel 536/21 Ekim 1141). Birkaç ay sonra da Nişabur'da kendi adına hutbe okuttu.¹⁰ Ancak Hârizmşâh Atsız'ın bu faaliyetleri adı geçen bölgelere hakim olduğu anlamına gelmemektedir. Nitekim Sultan Sencer Atsız Horasan'dan Hârizm'e döndükten sonra Nişabur'da hutbeyi kendi adına okutmuş ve Karahıtaylar'ın Maverâünnehir'den ayrılmasının ardından da Hârizmşâh Atsız üzerine yeni bir sefer hazırlıklarına başlamıştı.

Sultan Sencer, Hârizmşâh'ın yaptıklarının intikamını almak istiyordu. 538 (1143) yılında Gürgeç önlerine ulaştığında Hârizmşâh Atsız bir meydan savaşını kabul edecek gücü kendisinde görmemişti. Savunma halinde kalan Hârizmşâh, bir yandan da Sultana gönderdiği elçilerle itaatini arz ediyordu. Sultan, Hârizmşâh'ın itaatini kabul etti ve Hârizmşâh tarafından yokluğunda Merv'den alınan hazinelerin

⁹ Mehmed Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri**, Ankara 1991, s.321; Kafesoğlu, age., s.46-48.

¹⁰ Oysa Hârizmşâh Atsız kısa bir süre evvel, Sultan Sencer Karahıtaylar üzerine sefere çıkmadan önce, hazırlanan bir belge ile ona sadık kalacağına söz veriyordu. Öyle ki bu uğurda, "Sultana her hangi bir şekilde muhalefet edecek olursam, yaya gitmek şartıyla on defa hac etmek, on sene daimî oruç tutmak borcum olsun. Bütün malımı, mülkümü Mekke ve Medine fakirlerine sadaka edeyim. Aldığım ve alacağım her nikâhlı kadın benden boş düşmüş olsun" diyerek Sultanın tâbî olduğunu ve sadakatten ayrılmayacağını yemin ile beyan ediyordu. Bu sevgendâmenin çevirisi Köymen age., s.321-323'te verilmiştir.

iadesini temin ederek bölgeden ayrıldı. Sultan Sencer'in, Hârizm sorununu kesin olarak çözmeden bölgeden ayrılmak zorunda kalmasının en önemli sebebi Oğuzlar'ın Horasan'ı işgal endişelerinden ileri geliyordu. Sultana itaatini bildiren Atsız ise ciddi bir kayıp vermemiş oldu ve bölgesinde bağımsız hareketlerine devam için fırsat elde etti.

Ancak Sultan Sencer 1147 sonlarında üçüncü kez Hârizm seferine çıktı. Hârizmşâh Atsız, Sultan başkent kapılarına dayandığında uzlaşma çareleri aradı. Sonuçta Sultana râm olduğunu onun huzurunda yer öperek göstermesi istenince atından inmeyerek sadece selam vermekle bunu gösterdiği gibi Sultan'dan izin almaksızın törenden ayrıldı.¹¹ Bizce Hârizmşâh Atsız'ın bu davranışı istiklâlini Sultan'a da bildirdiği anlamına gelmektedir. Hârizmşâh'ın itaatinin sadece görünüşte olduğu artık çok açıktır.

Hârizmşâh Atsız bundan sonra ölümüne kadar olan sürede devletini güçlendirmeye çalıştığı gibi Horasan'da süratle değişen kuvvet dengeleri için de politikalar belirlemeye çalıştı. Çünkü Selçuklu Devleti yıkılıyor, Oğuzlar Horasan'ı işgal ediyordu. Hârizmşâh Atsız Oğuzlar'a karşı herhangi bir askerî faaliyette bulunmak yerine onlara karşı ittifaklar oluşturma yolunu tuttu. Onun, Oğuzlar'ın hareketlerini takip ederek bölgeden ayrılmalarını beklediği anlaşılıyor. Hârizmşâh Atsız 551 (1156) yılında öldü ve yerine oğlu İl-Arslan, Hârizmşâh oldu.

Kısa bir süre sonra da Sultan Sencer'in ölümüyle Büyük Selçuklu devleti sona erdi 552 (1157). Artık Selçuklu hâkimiyetindeki ülkelerde Hârizmşâhlar hanedanının idaresinin hakim olması için fazla engel kalmamıştı. Nitekim Hârizmşâh Atsız evlâdı da bu uğurda hareket edeceklerdi.

İl-Arslan, Atsız'ın ölümü üzerine kardeşini tahta çıkarmayı planlayan kendisine muhalif gurubu kısa sürede bertaraf ederek, ordunun maaşını ve iktâlarını da artırarak daha başlangıçta devletin bir sarsıntı geçirmesine mani oldu. Bundan sonra o, babasının politikalarını uygulamaya devam etti. Horasan bölgesindeki gelişmelere ihtiyatla yaklaşan Hârizmşâh daha çok Irak ile ilgilendi. Nitekim o, Halife Muktefi-Liemrillah ile Irak Sultanının arasını bulmaya çalışıyordu. Öyle ki,

¹¹ Cüveynî, *age.*, s.253-254; Köymen, *age.*, s.345-350; Kafesoğlu, *age.*, s.58-59.

Halifelik makamına gönderdiği bir mektupta Maverâünnehir ve Horasan'da işlerin çok karışık olduğunu haber vererek Irak Sultanı ile Halife arasındaki düşmanlığın fayda sağlamayacağını belirtiyordu.¹²

Hârizmşâh İl-Arslan doğudaki gelişmelerle de yakından ilgilenerak Buhara ve Semerkant civarında faaliyetler gösterdi. Bölgeyi devletine bağlayamamış olsa da Karluk kuvvetlerini ezme noktasında başarılı olmuştu. Hârizmşâh İl-Arslan, ordusu Karahıtaylar'a mağlup olduğu sırada öldü. (19 Recep567 / 19 Mart 1172)¹³.

Hârizmşâhlar tahtına Ebu'l-feth İl-Arslan'ın ölümünden sonra veliahdı olan Sultânşâh çıktı ise de diğer oğlu Alâeddin Tekiş onun Hârizmşâhlığını tanımayarak Karahıtaylar'dan sağladığı kuvvetler ile Gürgeç'e gelerek idareyi ele geçirmeyi başardı. Sultânşâh da Hârizm'den ayrıldı. Ancak iki kardeş arasındaki mücadele burada son bulmadı. Bu taht kavgasından fayda uman komşu kuvvetler değişiklik gösterecek şekilde şehzâdeleri desteklediler. Yukarıda Alâeddin Tekiş'in Karahıtaylar'dan yardım aldığını söylemiştik. Bir süre sonra da onlar Sultânşâh ile anlaşmakta bir sakınca görmediler. Ancak Sultânşâh Karahıtay yardımına rağmen Alâeddin Tekiş'i mağlup ederek Hârizm'e yeniden hakim olmayı başaramadı. Sultânşâh her ne kadar taht iddiası olarak mücadelesini yirmi bir yıl boyunca sürdürmüş ise de bu süre zarfında devletin resmî ve gerçek hükümdarı Alâeddin Tekiş olmuştur. Üstelik uzun süreli olmasına rağmen bu kardeş kavgasının devlette derin izler bırakmamasının başarısı da Hârizmşâh Tekiş'e aittir. Bu uzun mücadele kimi zaman savaşlarla kimi zaman ise iki kardeşin anlaşması şeklinde durgun dönemler geçirerek Sultânşâh'ın ölümüne (589/1193) kadar devam etti. Hârizmşâh Tekiş, Sultânşâh'ın ölümünden sonra rahatladı ve hızlı hamleleriyle devletini imparatorluğa taşıdı. Onun devrinde Horasan ve Mazenderan hâkimiyet altına alınmıştır¹⁴.

Hârizmşâh Tekiş 1193 yılında bütün dikkatini Irak bölgesine yöneltti. Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul'u Rebiülevvel 590 (Mart 1194) tarihinde Rey civarında mağlup ederek Irak Selçuklu Devleti'ne son verdi.¹⁵ Sultan Tekiş'in bu galibiyetinin

¹² Reşidüddin Vatvât, **Umdetü'l-Bülegâ**, Es'ad Efendi, Nr:3302, vr. 4a-5a.

¹³ Cüveynî, **age.**, s.257; Kafesoğlu, **age.**, s.80-83.

¹⁴ Cüveynî, **age.**, s.259-267; Kafesoğlu, **age.**, s.84-122.

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kafesoğlu, **age.**, s.123-126.

ardından Hârizmşâhlar ile Abbâsî Halifeliği arasındaki ilişkiler de gergin bir döneme girdi. Çünkü Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh, siyasî bir güç olarak varlık göstermek için elinden geleni yapıyordu. Hemen yanı başındaki bu güçlü komşu şüphesizdir ki onun amaçlarına ulaşması için bir engeldi. Aynı şekilde Hârizmşâhlar da dünyevî gücü elinde tutan kuvvetli bir halife istemiyorlardı. İşte bu nedendir ki, Abbâsî Halifeliği ile Hârizmşâhlar arasındaki ilişkiler bundan sonra hep düşmanca olacaktı.

Sultan Alâeddin Tekiş'in, devletinin kaderinde tayin edici bir rol oynayacak uygulaması ise Kanglı-Kıpçak¹⁶ Türk boylarının Hârizmşâhlar bünyesine katılmasını sağlayacak olan siyasî kararı ve bu doğrultuda Terken Hatun ile yaptığı evliliğidir. Kurulan bu akrabalık ilişkileri Hârizmşâhlar ordusunda ve devlet idaresinde bu boyların yer edinmesini sağladığı gibi bölgenin nüfus dengesinde de değişiklikler yaparak Türkleşmesine yardımcı oldu. Bu Türk unsurları zamanla devletin aslî unsurlarından biri olmuştur.

Her ne kadar tarihçiler tarafından Hârizmşâhlar ordusundaki Kanglı-Kıpçak unsurların aynı zamanda bir zaaf olduğu savunuluyor ise de biz buna katılmıyoruz. Çünkü hayatta güce işaret eden her şey, bir zaman aleyhte güce de dönüşebilir. Bu, “güç” ifadesinin doğasıyla ilgilidir. Aleyhe dönmemesini sağlamak bu gücü elinde tutanın görevidir. Nitekim Hârizmşâhlar Devleti'nde de bu unsurlardan sorumlu olan şüphesiz bizzat hükümdardır. Eğer hata varsa bunu ordunun yapılanmasında, idare tarzında veya eğitiminde aramak lazımdır. Bu konularda karar mercii hükümdardır.

Bizce Kanglı-Kıpçak Türk boylarının katılması Hârizmşâhlar Devleti'nin iyice kuvvetlenmesini sağlamıştır. Ordu gücü ile de sınırlar iyeci gelişme imkanına kavuşmuştu. Sultan Alâeddin Tekiş'in bu akıllıca politikası sayesinde, karşı tarafta olup devleti zor durumda bırakması kesin olan bir unsur, dahilî unsur haline getirilerek bundan ziyadesiyle faydalanılmıştır.

¹⁶ Çalışmamızda sık sık geçen Kanglı-Kıpçak ismi, tarihçiler tarafından bir federasyonu ifade etmek için kullanılmaktadır. Kastedilen yalnızca Kanglı ve Kıpçak Türk boyları değildir. Bu isme Uranlar, Bayavutlar ve Bayavutlar'ın kolu olan Yemekler ve Yazırlar da dahildir. Bkz., Fuad Köprülü, “Uran Kabilesi”, **Bellekten**, C:VII, sa.26, Ankara 1943, s.227-243; Fahreddin Kırzioğlu, **Kıpçaklar**, Ankara 1992; Reşit Rahmeti Arat, “Kıpçak”, **İ.A.**, C:VI, s.713-716; Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, C:I, İstanbul 1981, s.132-133, 149, 163, Akdes Nimet Kurat, **IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1972, s.68-102, ayrıca kitabın Ekler bölümü s.326-328, 335-341.

Sultan Tekiş 19 Ramazan 596 (4 Temmuz 1200) tarihinde öldüğünde oğlu Alâeddin Muhammed¹⁷,e ordusu güçlü ve idarî teşkilatı sağlam bir imparatorluk bırakmıştı.

Kanlı-Kıpçak Türk unsurlarını ile ilgili olarak Hârizmşâhlar tarihinde iz bırakan diğer husus Terken Hatun'un gücüdür. Terken Hatun özellikle oğlu Alâeddin Muhammed devrinde devleti resmen onunla birlikte yönetiyordu. Ayrıca Terken Hatun kendi boyuna mensup birçok kişinin devlet kadrolarında yer almasını temin etmişti.

Sultan Alâeddin Muhammed, saltanatının başında Gur Sultanları Şihâbeddin ve Gıyâseddin ile mücadele etmek zorunda kaldı.¹⁸ Sultan Tekiş'in ölümünden istifade etmek isteyen Gurlular, Merv ve Tûs'u zaptederek Nişâbûr'a girmişlerdi. Ayrıca Sultan Tekiş hayatta iken ölen veliahdı Melikşâh (öl.593-4/1197)'ın oğlu Hindu Han'ı da Sultan Alâeddin Muhammed aleyhine kışkırtılar. Gurlular'ın bütün amacı Horasan'ı Hârizmşâhlar'dan almaktı. Sultan Alâeddin Muhammed buna izin vermeyeceğini süratle hareket ederek ispat etti. Önce Nişâbûr'a yürüdü, ardından Merv ve Serahs'ı zaptetti. Sultan ertesi yıl da Herat'a karşı harekete geçtiyse de Gurlular'ın kendi üzerine hareketlerini haber alınca geri döndü (600/1203).

Gur Sultanı Gıyaseddin'in 1204 yılında ölümü üzerine Sultan Alâeddin Muhammed Gur tahtı için çıkan mücadeleden Herat'ı zaptetme noktasında faydalanmaya çalıştı ise de başarılı olamadı. Badgis civarını yağmalayıp Merv'e ulaştığında Gurlu Şihâbeddin'in büyük bir ordu ile doğrudan Hârizm üzerine yürüdüğü haberi geldi. Sultanın yokluğunda başkentinin düşeceğini varsayan Gur hükümdarı amacına ulaşamadı. Çünkü Gürgeç halkı, Terken Hatun'un kumanda ettiği direnişle düşmana geçit vermedi. Zaten Sultan da süratle imdada yetişmişti. Sultan Alâeddin Muhammed, Karahıtaylar'dan ve Semerkant hakimi Osman'dan temin ettiği kuvvetler ile Gur Sultanı Şihâbeddin'i mağlup etti. Gur ordusu ağır kayıplar vermişti.

¹⁷ Abdülkerim Özaydın, "Muhammed b. Tekiş", **DİA**, C:XXX, s.581-583.

¹⁸ Hârizmşâhlar ve Gurlular arasındaki ilişkiler için bkz., Muhammed Abdul Ghafur, "The Gorids, History, Culture and Administration 549-612/1148-1215-16", Hamburg 1960, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s.65-82, 97-98, 109-115, 123-125; ayrıca bkz., M. Longworth Dames, "Güriler", **İ.A.**, C.IV, s.828-830; İqtıdar Husan Sıddıqı, "Gurlular", **DİA**, C:XIV, s.207-211.

Sultan Alâeddin Muhammed'in, Gur hükümdarı Gazne'ye döndükten sonra elçiler göndererek dostluk tesisine girişmesinin sebebi şüphesiz yukarıda bahsettiğimiz savaşta Karahıtay kuvvetlerinin yardımının önemli rol oynaması ve Sultanın bunun gölgesinde kalmak istememesinden ileri gelmektedir.

Gur Sultanı Şihabeddin'in 1206 yılında ölümüyle devlet çözülmeye başladı. Şüphesiz bu durum en çok Sultan Alâeddin Muhammed'in işine yarayacaktı. Gur Devleti'ndeki ayrılıklara göre Firûzkûh ve Herat, Gurlu Gıyaseddin Mahmud b. Sultan Gıyaseddin'in hâkimiyetinde kaldı. Sultan Alâeddin Muhammed'in Herat'ı itaat altına alması uzun sürmedi. Daha sonra Sultan Belh'e yürüdü. Bu çok yerinde bir hareketti. Çünkü Gurlular'ın içine düştüğü durumdan Karahıtaylar da faydalanmak isteyebilir ve bu sınır bölgesini işgal edebilirlerdi. Sultan, kendi adına hutbe okunması ve sikke darp edilmesi şartının kabulü ile Belh'i de hâkimiyet sahasına dahil etmiş oldu. Herat'ta tekrar karışıklıklar çıktıysa da Sultan Alâeddin Muhammed 1206'da kat'i surette Herat'a girmiş bulunuyordu. Sultan ardından Tirmiz'i ele geçirdi ve Hârizm'e döndü. (603/1207)

Sultan için bu tarihte tehlike oluşturabilecek başlıca kuvvet Karahıtaylar idi. Sultan Alâeddin Muhammed bu tehdidi bertaraf etmek amacıyla 1207'de Maverâünnehir Seferi'ne çıktı. Bu büyük sefer neticesinde Sultan, Karahıtaylar'ı mağlup ederek Buhara'yı ele geçirdi. Onun bu başarısı şöhretini iyece artırdı ve bu üne yakışacak görkemde törenlerle kutlandı. Sultan Alâeddin Muhammed elde ettiği bu başarının ardından "İskender-i Sâni" ve "Sencer" lâkaplarını alarak en güçlü hükümdarın kendisi olduğunu ilan ediyordu.¹⁹

Aslında devletin doğu sınırlarında hızlı bir hareketlilik vardı. Cengiz Han tarafından Moğolistan'dan çıkarılan göçebe boylar Karahıtay bölgelerine sığınıyorlardı. 1208'de Güçlük Karahıtay Devleti'nde hâkimiyeti ele geçirdi.

Sultan Alâeddin Muhammed ise 1212 yılında Semerkant'ı ele geçirerek Maverâünnehir hâkimiyetini tamamladı. Sultan bu tarihten itibaren Semerkant'ı ikinci başkent olarak kullanmaya başladı. Sultan'ın bu şehri doğu harekâtı için bir üs olarak kullanma gayesinde olduğu anlaşılıyor. Nitekim o, 1214'e kadar yazları

¹⁹ Kafesoğlu, *age.*, s.57-61; Ghulam Rabbani Aziz, *A Short History of Khwarazmshahs*, Karaçi 1978, s.57-61.

Semerkant'ta kalarak Güçlük'ün sınır bölgelerindeki tahribatını önlemeye çalıştı. Ayrıca göçebe Türkler üzerine Sıgnak taraflarına seferler düzenledi (1215).

1215 tarihinde Hârizm Sultanın nüfuzu artamaya devam etti. Bu tarihte Gazne bölgesi tamamen Hârizmşâhlar hâkimiyeti altında idi ve şehzâde Celâleddin tarafından idare olunuyordu. Gurlular'ın Hindistan dışındaki bütün topraklarının sahibi Hârizmşâhlar idi.

Abbâsî Halifeliği ile ilişkiler Hârizmşah Alâeddin Muhammed devrinde gerginlikte had safhasına ulaşmıştı.²⁰ Gurlular'ı Hârizmşâhlar aleyhine kışkırtan mektuplar gönderdiği ispat olunan Halifeye, icraatlarından dolayı Sünnî âlimler de tepki gösteriyordu. Gerçekten de Halife Nâsır-Lidînillâh, dünyevî hâkimiyetini kuvvetlendirmek adına her fırsatı değerlendiriyor ve her vasıtayı kullanıyordu. Öyle ki İsmailî fedailerini bile bu uğurda kendi muhaliflerini öldürtmek için kullanmakta tereddüt etmiyordu.

Sultan Alâeddin Muhammed, bir Müslüman hükümdar aleyhine faaliyetlerde bulunan Halife'yi tanımadığını ilân ederek hutbeden onun adını çıkardı. Bununla da kalmayarak Halifeliğin Ali evlâdının hakkı olduğunu savundu ve Seyyid Ali Tirmizî'yi Halife ilân etti. Sultanın bütün bu adımları Bağdat üzerine düzenleyeceği askerî bir harekâtı meşrûlaştırmak gayretinden ileri geliyordu. Nitekim 1217 tarihinde Hemedan'dan Bağdat üzerine bir ordu sevk etti. Ancak şiddetli kış şartları bu ordunun mahvına sebep oldu.

Sultan Bağdat üzerine harekât planı ile daha fazla meşgul olamadı. Çünkü tarih sahnesine Cengiz Han idaresinde kuvvetli bir isim olarak çıkan Moğollar, Hârizmşâhlar Devleti'nin akıbetini tayin edecekti. 1218 yılında ticarî ilişkiler ile başlayan Moğollar ile Hârizmşâhlar'ın teması çok faydalı bir anlaşmayla sonuçlandı. İki hükümdar tüccarların ve ticaret yollarının güvenliğini sağlamak için karşılıklı söz veriyorlardı. Çalışmamızda ayrıntılı olarak ortaya koyacağımız üzere bu anlaşma çok akıllıca ve her iki tarafın da çıkarlarına son derece uygundu.

²⁰ Hârizmşâhlar ile Abbâsî Halifeliği arasındaki ilişkiler için bkz., Angelika Hartmann, **an-Nâsir li-Dîn Allâh (1180-1225) Politik, Religion, Kultur in der späten 'Abbâsidenzeit**, Berlin-New York 1975, s.75-86; Afâf Seyyid Sabra, **age.**, s.128-144.

Ticarî ilişkilerin başlamasından bir süre sonra Moğollar tarafından Hârizm ülkesine gelen tüccar kafilesinin, Hârizmşâhlar'ın Otrâr valisi tarafından hemen tamamıyla katledilmesi sonun başlangıcı oldu. Sultan valiyi cezalandıramadığı gibi geçerli bir mazeret de sunamadı. Moğol Han'ı, Sultan'dan sorumlunun cezalandırılması yahut kendisine teslimini istiyordu. Sonuç alamaması üzerine ise Hârizmşâhlar'a savaş ilân etti.

Moğol ordusunun ilerleyişi karşısında Sultan, savunma tedbirleri almayı uygun buldu ise de bütün tarihçilerin hem fikir olduğu üzere bu, çok büyük bir hata oldu. Çünkü bir meydan savaşına çıkılsa idi galip gelinemesse dahi, karşı tarafa ağır kayıplar verdirilebilir ve ülkenin istilasına engel olunabilirdi. Üstelik Sultan'ın emrindeki ordu, Cengiz Han'ın ordusundan aşağı değildi. Oysa Sultan Alâeddin Muhammed, kuvvetlerini şehir savunmaları için bölerek Moğollar için kolay hedefler haline getirdi. Cengiz Han'ın kuvvetleri şehirleri kuşattıkları gibi bunlar arasındaki irtibatı kesmekte de fazla zorlanmadılar.

Hârizmşâhlar'ın ülkesi süratle Moğollar tarafından işgal edildi. Semerkant, Buhara, Nişabur, Otrâr, Sıgnak, Cend, Barçınlîg-kend, Benâkend, Hocend gibi şehirler birbiri ardınca düştü. Sultan çareyi kaçmakta buldu ise de şiddetli bir Moğol takibi peşini bırakmadı. Nihayet Abeskûn Adası'na sığınan Hârizmşâh, ölümünden (617/1220) önce annesi Terken Hatun ve bazı aile üyelerinin Moğollar'a esir düştüğü haberini almıştı.

Sultan Alâeddin Muhammed, ölümünden kısa bir süre önce Abeskûn Adası'nda oğlu Celâleddin Mengüberti'yi veliaht tayin etti. Oysa daha önce validesi Terken Hatun'un tazyiki ile Uzlaşh veliaht ilan edilmişti. Uzlaşh'ın annesi, Terken Hatun ile aynı boya mensuptu.

Moğol istilası ile ülkenin aslî bölgeleri neredeyse tamamen işgal altında iken dahi kardeşler arasında taht mücadelesi baş gösterdi. Veliaht Celâleddin Gürgeç'e dönünce kumandanların sultanlığını tanımayacağını görerek canına kast edeceklerini anlayınca Horasan'a gitti. Diğer şehzâdeler Uzlaşh ve Akşâh ise Moğollar ile girdikleri bir mücadelede hayatlarını kaybettiler.

Hârizm başkenti de 618 (1221) yılında Moğollar'ın eline düştü ve ağır şekilde tahrip edildi.²¹

Sultan Celâleddin Mengüberti önce Nişâbûr'a oradan da Gazne'ye gitti (1221). Pervan mevkiinde bir kısım Moğol kuvvetlerini mağlup etti. Bunun üzerine Cengiz Han büyük bir ordu ile Celâleddin Hârizmşâh'a karşı harekete geçti. Sind Nehri kenarında Moğol ordusuyla savaşan Sultan Celâleddin kahramanca mücadele ettiyse de mağlup oldu. Haremîni, Moğollar'ın eline geçmemesi için nehre attırdı ve beraberinde çok az bir kuvvetle Sind'i geçerek canını kurtarabildi (1221).

Hindistan'da toparlanmaya çalışan Sultan Celâleddin Hârizmşâh ülkesine dönerek Tebriz'i başkent yaptı ve Gürcüler üzerine seferler düzenledi (1225). Tiflis'i Gürcüler'den aldı (1227), ardından Ani'yi kuşattıysa da bir başarı elde edemedi.

Hârizmşâh Celâleddin bir ara Halife'nin hâkimiyetindeki Hûzistan'a giderek, Abbasî Halifesi tarafından gönderilen kuvvetleri mağlup ettiyse de bu başarı ciddi bir fayda sağlamadı.

Hârizmşâh Celâleddin sürekli olarak Moğol takibi altında bulunuyordu ve bütün çabası bir bölgede tutunabilmektir. 1225'te Meragâ'ya hakim oldu. Ardından Ahlat'ı kuşattı. Uzun ve yorucu bir kuşatmanın ardından 1230'da şehri ele geçirdi. Sultan'ın Anadolu'ya hakim olmayı hedeflemesi Türkiye Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubat ile karşı karşıya gelmesine sebep oldu. Nitekim Selçuklu Sultanı, Eyyübîler'den Melik Eşref ile anlaşarak Sultan Celâleddin'i Anadolu'dan çıkarmak üzere harekete geçti. Ağustos 1230 tarihinde Yassı Çimen mevkiinde yapılan savaşta Sultan Celâleddin ağır kayıplar vererek mağlup oldu. Zaten karşı taraf sayıca Sultanın ordusundan çok çok üstündü. Bütün bu gelişmelerin Moğollar'ın işine yaradığına şüphe yoktur.

Bu yenilgiden sonra Hârizmşâh Celâleddin Gence'ye gittiyse de Moğol takibi nedeniyle uzun süre kalamadı. Sultan hiçbir şehirde fazla kalamıyor,

²¹ Cengiz Han'ın batıya seferi için bkz., Barthold, **age.**, s.418-462; Kafesoğlu, **age.**, s.224-285; J. A. Boyle, "The Mongol Invasion of Eastern Persia 1220-1223", **The Mongol Empire 1206-1370**, London 1977, s.614-623; aynı mlf., "The Last Barbarian Invaders: the impact of the Mongol Conquest upon East and West", **The Mongol Empire 1206-1370**, London 1977, s.1-15; aynı mlf., "The Capture of Isfahan by the Mongols", **Atti del Corvegno Internazionale sul Tema: la Persia nel Medioevo**, Rome 1971, s.331-336; Leo de Hartog, **Genghis Khan: Conqueror of the World**, London 1989, s.78-107.

Moğollar'ın yaklaştığını haber alınca yer değiştiriyordu. Gence'den ayrıldıktan sonra o, Eleşgirt-Malazgirt-Hani yolunu takip ederek Âmid önlerine geldi. Bu sırada Moğol kuvvetleri de Bargiri-Ahlat güzergâhından inmişlerdi. Dicle Köprüsü yakınlarında bir gece baskın düzenleyerek Sultanın bütün maiyetini öldürdüler. Sultan Meyyâfârikîn tarafına kaçtı ise de 1231 yılında öldürüldü. Onun ölümü hakkında kaynaklarımızda farklı rivayetler vardır.²² Ancak kesin olan Hârizmşâhlar Devleti'nin bu tarihte son bulduğudur.

Sultan Celâleddin'in ölümünün ardından ona bağlı emîrlerin çoğu Türkiye Selçukluları'nın, bir kısmı da Eyyûbîler'in hizmetine girdi.²³

²² Sultan Celâleddin Hârizmşâh için bkz., Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", Çev: Hrant D. Andreasyan, **Tarih Semineri Dergisi**, sa.1/2, İstanbul 1937, s.224; Aydın Taneri, **Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamânı**, Ankara 1977; Aydın Taneri, "Celâleddin Hârizmşâh", **DİA.**, C:VII, s.248-250; Mükrimin Halil Yınanç, "Celâleddin Harzemşâh", **İ.A.**, C:III, s.49-53; N. A., Baloch, "The Advent of Sultan Jalal al-Din Khwarizmshah in the Trans-Indus Territories (present Pakistan)", **Journal of the Pakistan Historical Society**, C:XLVIII, Karaçi 2000, s.5-13; Afâf Seyyid Sabra, **age.**, s.191-198; Abbas Perviz, **age.**, s.238-256; Ghulam Rabbani Aziz, **age.**, s.119-184; J. A. Boyle, "Khwarazm-Shah", **E.I** (Nev Edition), C:II, s.392-393.

²³ Eyyûbîler'in hizmetine giren Hârizmli beyler Haçlılar ile mücadelede önemli roller oynamışlardır. Bkz. Üsâme Zekî Zeyd, "el-Hârizmiyye ve devruhüm fi's-sirâ'i's-salibî el-İslâmî fî 'asri Benî Eyyûb", **Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb**, C:XXX, İskenderiye 1984, s.245-286

Osmanlı Devleti döneminde de Hârizmli Türkler'in varlığı tespit edilebilmektedir. Mesela XVI. Yüzyıla ait Osmanlı nüfus ve arazi tahrir defterlerinde Hârizmli Türkmenler'in kışlağının Halep bölgesi olduğu ve Şam'a kadar uzandığı kaydedilmektedir. Bkz., Mehtap Özdeğer, **15-16. Yüzyıl Arşiv Kayıtlarına Göre Uşak Kazasının Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, İstanbul 2001, s.36.

I. BÖLÜM

HÂRİZMŞAHLÂR'DA DEVLET TEŞKİLÂTI

A. DEVLETİN YAPISI VE KARAKTERİ

Hârizmşâhlar Devleti'nin teşkilâtını incelemeye başlamadan önce devletin nasıl bir yapıya sahip olduğunu ve ne gibi özellikleri bünyesinde barındırdığını tespit etmek zorundayız. Ancak bu şekilde Hârizmşâhlar Devleti'nin kurumlarının işleyişini daha iyi anlayabiliriz. Bunu yaparken bölgede hüküm süren diğer devletlerin özelliklerini de göz önünde bulundurduk.

Hârizmşâhlar Devleti Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinin belirgin bütün özelliklerini taşımaktadır. Bu devlet tipi, Abbasîlerin ilk yüzyıllarında ortaya çıkmış ve kısmen Bizans daha çok da Sâsânî özelliği gösterdiği gibi, Arap-İslâm unsurları ile bölgelere göre mahallî özellikler de taşır.¹ Ortaçağ İslâm devletlerinin müşterek karakterlerini bu yönetim şeklinin benzerliğinden hareketle ortaya koyabiliriz. Şüphesiz ki, Türkler de bu yönetim şekline kendilerinden birçok özellik katmışlardır.

Buna göre devlet bir hükümdar tarafından yönetilir ve hükümdar ailesi yönetimin esasını oluşturur. Devlet, vatandaşının güvenliğini sağlamak, huzur ortamı yaratmak ve anlaşmazlıkları çözecek adâleti uygulamakla görevlidir. Bütün bu sorumluluklarını çeşitli kurum ve memurları eli ile gerçekleştirir. Buna karşılık halktan istenen ise öncelikle itaat etmesidir. Vergisini ödemek onun en önemli ödevlerinden biridir.² Genel anlamıyla belirttiğimiz bu devlet modeli Ortaçağ İslâm devletlerinin müşterek karakterini oluşturmaktadır.

¹ Fuad Köprülü, "Hârizmşâhlar", İ.A, C:V/I, s.277.

² Ortaçağ için sıradan halk, kaynaklarımızda neredeyse yok denecek kadar az yer işgal eder. Ancak başkaca bir sebeple değinmek icap ettiğinde "ahali" gibi, son derece genel bir ifadeyle bahsedilir. Bu konuya tarihçilik açısından bir yaklaşım için Bkz., R. Stephen Humphreys, **İslam Tarih Metodolojisi: Bir Sosyal Tarih Uygulaması**, Çev. Murtaza Bedir- Fuat Aydın, İstanbul 2004, s.345 vd.

Şimdi de Hârizmşâhlar Devletinin yapı ve karakterini bu temel üzerine incelemeye çalışalım: Hârizmşâhların idarî şekli ve müesseseleri Selçuklular ve özellikle de Sultan Sencer devri ile benzerlik gösterir. Bizce bu durum son derece tabîdir. Çünkü Hârizmşâhlar'ın atası Anuştegin, Selçuklu sarayında görevli bir memur idi, ayrıca onun oğlu Kutbeddin Muhammed ve torunu Atsız, Selçuklu eğitim kurumlarında yetişmişlerdi³.

Hârizmşâhlar, Selçuklu Devleti'nin içinden çıktılar. Hârizm'in coğrafi ayrıcalıkları bölgeye “yarı bağımsız” bir özellik kazandırıyor. Hârizm'i yöneten valiler, devletin diğer bütün valilerinden farklı olarak ve Selçuklu öncesi eski uygulamalara da bağlı kalarak “Hârizmşâh” unvânını taşıyorlardı. Her ne kadar Selçuklu devlet teşkilâtında valilik makamı olarak adlandırılrsa da “şâh” içerikli bu unvân, Hârizm'in özel konumuna vurgu yapmaktadır. Ayrıca bölgenin zenginliği yönetimde köklü anelerin yerleşmesine imkan sağlamakta idi. Bu aneler - aristokrasiyi oluşturan ailelerin devamlı rolü veya vergi uygulamalarının değişik hükümlere göre pek fazla değişmemesi gibi⁴- incelediğimiz dönem Hârizmşâhlar Devleti'nin karakterinde de varlıklarını devam ettirdiler.

Anuştegin oğulları, “Hârizmşâh” valilik unvânını devlet ve imparatorluk adı yaptılar. İmparatorluğa giden süreç çok hızlı gelişti. Öyle ki Hârizmşâh Atsız, Sultan Sencer'e yazdığı mektuplarda mevkiini “bende” olarak kaydederken⁵ üçüncü göbek torunu Alâeddin Muhammed “İskender-i Sâni” olarak anılmak istiyordu.⁶ Devletin hızlı yükselişinin en önemli dayanağı askerî gücü ve ordunun kazandığı başarıları. Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılışı ile bölgede oluşan kaos ortamından bu sayede istifade edebildiler. Hârizmşâhlar ordusunun büyük bir çoğunluğu göçebe Türk kabilelerine ve özellikle Kanglı-Kıpçaklar'a dayanıyordu. Kanglı-Kıpçak Türk

³ Cüveynî, **Tarih-i Cihangüşa**, Çev: Mürsel Öztürk, Ankara 1999, s.249; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-târih**, C:X, Çev: Abdülkerim Özeydin, s.223; Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreî, **Mecma'u'l-ensâb**, Nşr: Mir Hâşim Mahdisî, Tahran 1363, s.103, 134. Mir Muhammed b. Seyyid Burhâneddin Hâvendşah Mîrhând, **Ravzatü's-safa**, C.IV, Tahran 1339, s.357; V. V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990, s.346.

⁴ Köprülü, agmd., s.277.

⁵ Mektuplar için bkz. Reşidüddin Vatvât, **Arâisü'l-havâtur ve nefâisü'n-nevâdir**, Süleymaniye Ktp., Ayasofya Nr: 4015, vr.17b-18b, 18b-19a; Kasım Toyserkânî, **Nâmeha-yı Reşidüddin Vatvât**, Tahran 1338, Birinci Bölüm, s.7, 11.

⁶ Cüveynî, **age.**, s.298-299; Muhammed Avfî, **Lübabü'l-elbâb**, Nşr: E. G. Browne, London-Leide 1906, C:I, s. 43, 112.

boylarının Hârizmşâh Alâeddin Tekiş'in yaptığı evlilikle devlet idaresine de dahil olmaları, Hârizmşâhlar Devleti'nin yapısında göz ardı edilmemesi gereken bir unsur ve etki oluşturdu.

Hârizmşâhlar'ın ordusu bahsettiğimiz bu yönü ile karakter bakımından Selçuklular'dan ayrılır. Büyük Selçuklu Devleti gulâm-memlûk sistemiyle⁷ ayaklarının üzerine sağlam basan bir askerî sisteme sahipken, Hârizmşâhlar daha çok bozkır özellikleri taşıyan bir askerî yapılanmaya gittiler. Hârizm hükümdarlarının başarısı bu göçebe kuvvetleri kumanda etmedeki ustalıklarında kendini gösterir. Ancak ne var ki, devletin hızla yükselmesine dayanak olan bu sistem, ani yıkılıştan da sorumlu tutulmuştur.

Hârizmşâhlar Devleti, Moğollar karşısında hemen hiçbir ciddî varlık göstermeden yıkılmaya başladı. Bu durum bize devletin yapısı bakımından birçok ipucu vermektedir. Devlet, kurum ve kurallarının işleyişini asgarî bir sabitlikte olgunlaştıramamıştı. Müesseselerin işleyişi her ne kadar aksamadan devam etmiş görünse de neredeyse sürekli olan savaş hali sistemin oturmasına izin vermemişti. Coğrafi ve askerî yönden imparatorluk gereklerini yerine getirmiş olduğunu kolaylıkla söyleyebileceğimiz Hârizmşâhlar Devleti'nin, kurumlarını lâyıkıyla işletemediğini görmekteyiz.⁸ Çünkü arkası kesilmeyen savaşlar belki sınırları genişletiyordu ancak devlet sisteminin yerleşmesi için ihtiyaç duyulan sükûn ortamına da izin vermiyordu. Böylece de devletin sınırlarına dahil olan bölgelerin yönetim sistemi içerisindeki uyumu tam anlamıyla sağlanamıyordu. Bizce, hızla yükselen, kuruluş aşamasından imparatorluğa süratle ulaşan Hârizmşâhlar Devleti'nin idarî sistemini tam olarak işletip, aksaklıklarını tamir edeceği veya ihtiyaca cevap verecek yenilikler getirmeyi düşünceği yeterli bir sulh ortamı bulamaması devletin yapısının şekillenmesinde de etkili olmuştur.

Karşımızda çok hızlı büyüyen, aslında sağlam ayaklar üzerinde duran ancak bu kuvveti olgunlaştıramamış bir devlet var. Bu devlet, karakterini oluşturan unsurları birbiriyle kaynaştıramamıştı. Bir bölgenin idare şekli, bir imparatorluk

⁷ Köprülü, agmd., s.276-277. Ayrıca bkz., Erdoğan Merçil, "Gulâm", **DİA**, C:XIV, s.180-184; Süleyman Kızıltoprak, "Memlûk", **DİA**, C:XXIX, s.87-90.

⁸ Köprülü, agmd., s.,276.

yönetimi olarak genişliyordu. Üstelik imparatorluğa dahil olan her bölge de kendine has özellikler taşıyordu. Parçaların birleşip bütün içerisinde harman olması için ihtiyaç duyulan zamandan ne yazık ki, Hârizmşâhlar Devleti mahrum kaldı.

Ayrıca, Hârizmşâhlar yeni bir isim olarak ortaya çıkmanın zorluklarını da yaşadılar. Çünkü hükmettikleri bölgede halk onlara tam anlamıyla bir bağlılık hissetmiyordu. Selçuklu, Gurlu veya Karahanlı hanedanlarından birine bağlı olan halk şimdi yeni bir isimle karşı karşıyaydı.⁹ Ayrıca Sultan Sencer gibi efsaneleşmiş bir liderin¹⁰ hemen ardından onun yerini almaya çalışıyorlardı. Bu, gerçekten zor bir durumdu. Bağlılığı tesis için halkın gönlünde yer etmek gerekiyordu. Ancak Hârizmşâhlar'ın hâkimiyetlerini sağlamlaştırmak için uyguladıkları sert politikalar bu bağın oluşmasını güçleştirdi.

Bu tespitten hareketle Hârizmşâh hükümdarlarının Selçuklu Devletinin yasal vârisi olma iddialarını daha iyi anlayabiliriz. Bizce bu iddia sadece siyasî kaygılar taşıyordu. Aynı zamanda halka kendini kabul ettirmeye yönelik bir propaganda idi.

Hârizmşâhlar kendilerini hem Selçuklu hanedanının devamı olarak gördüler hem de onların yasal mirasçısı addettiler. Ancak bu durumu resmîleştirmek onların açısından pek de kolay değildi. Hârizm hükümdarları hep bir meşrûluk endişesi taşıdılar. Bilindiği üzere devletin meşrûluğu devrin gereğine uygun olarak Abbasî Halifeliği tarafından tanınmasına bağlı idi. Resmî prosedürde halifeliğin tanıdığı makam geçerliydi.¹¹

⁹ Köprülü, aynı yer

¹⁰ Sultan Sencer'in medet umulan, efsanevî bir sultan oluşuna küçük bir örnek olarak, Bizans istilâsına uğrayan Diyarbakir halkının ona bir feryadnâme göndererek, kendilerini kurtarmasını istemelerini gösterebiliriz. Bkz. Köymen, "Sencer", *İ.A.*, C:X, s.493.

¹¹ Atsız'ın, bağımsızlığını tasdik ettirmek için Halife Muktefi-Lîemrillâh'a (530-555/1136-1160) yazdığı mektuplar elimizdedir. Atsız bu mektuplardan birinde kendisini bağımsız bir hükümdar olarak göstermeye çalışmakta, hatta bu uğurda Sultan Sencer'i mağlup ettiğini bildirmekte ve Müslüman kanı dökmekle suçladığı Sultan ile İslâm adına savaştığından dem vurmaktadır. Gerçekleri yansıtmayan bu ifadelerin amacı mektubun sonunda ortaya çıkar. Atsız, Halifeden Hârizm valiliği menşûru istemektedir. Arapça olan bu mektup tarihsizdir ancak verilen bilgilerden 542(1144) tarihli olması gerektiği anlaşılmaktadır. Reşidüddin Vatvât, *Umdetü'l-buleğâ ve uddetü'l-füsahâ*, Süleymaniye Ktp., Es'ad Ef., Nr:3302, vr.4b-5b; Hârizmşâhlar'dan Halifelik makamına yazılan Arapça mektuplar için bkz., Heribert Horst, "Arabische Briefe der Horazmşâhs an den Kalifenhof aus der Feder des Rasid ad-Din Watwat, *ZDMG*, C:CXVI,1966, s.24-42.

Hârizmşâhlar, Abbasî Halifeliği ile amansız bir iktidar mücadelesine tutuştular. Sultan Tekiş'in Irak Selçuklu Devleti'ne son vermesi (590/1194) üzerine, Hârizmşâhlar ile Abbasî Halifeliği komşu oldular ve bundan sonra da iki devlet arasındaki üstünlük kurma mücadelesi başladı. Abbasî Halifesi Nâsır-Lidînillâh önceleri Irak Suçluklu Sultanı Tuğrul'un ortadan kalkmasını istemişse de yeni ve güçlü komşuları onun kısa sürede pişmanlık duymasına neden oldu.¹² Halife Nâsır-Lidînillâh bir hükümdar gibi davranıyor, siyasî arzularını açıkça belli ediyordu. Hârizmşâhlar ile yaptığı mücadelelere bakarak onun daha çok bir siyasî lider görüntüsü çizdiğini söylemek yanlış olmaz.

Halife Nâsır-Lidînillâh, Hârizmşâhlar hükümdarlarını "sultan"lığa lâyık görmedi. Onlara "sultan" unvânını, kendi üstünlük ve hükümlanlık arzusunu gerçekleştirmeye engel oluşturdukları düşüncesiyle vermedi. Fiilî olarak Hârizmşâhlar'ın kullandıkları bu unvân resmî olarak Halife tarafından tasdik edilmedi.¹³ Bastırdıkları sikkelerde "sultan" unvânını kullandılar.¹⁴ Öte yandan bu unvânı resmîleştirmek için de defalarca beyhude yere Halifeye müracaat ettiler.¹⁵

Halife ile yaşanan bu iktidar mücadelesi Hârizmşâh Alâeddin Tekiş zamanında başladı ama asıl şiddet kazandığı dönem Sultan Alâeddin Muhammed devri oldu. Öyle ki, Hârizmşâh Muhammed bu güç savaşı uğruna çok riskli ve cesur bir karşı adım attı ve Abbasî Halifeliği'nin meşrûlûğunu tartışmaya açtı.¹⁶

¹² Abbasî Halifesi Nâsır-Lidînillâh-Hârizmşâhlar ilişkileri ile Halifenin Hârizmşâhlar aleyhine Gurlular'ı kışkırtması ve onun ağır ithamlara maruz kalacağı rivayetlere konu olan Moğollar ile teması için bkz. Angelika Hartmann, **an-Nâsir li-Dîn Allâh (1180-1225) Politik, Religion, Kultur in der spätem 'Abbâsidenzeit**, Berlin-New York 1975, s. 75-86.

¹³ Her ne kadar Sultan Celâeddin Hârizmşâh, Ahlat önlerindeyken Halife tarafından kendisine sultanlık hil'ati gönderilmiş ise de Halife, aynı sırada gönderdiği mektupta ona "Şahinşâh" diye hitap ediyordu. Şihabüddin Muhammed en-Nesevî, **Sîret-i Celâeddin Mingburnî**, Nşr: Mücteba Minovi, Tahrân 1344hş., s. 205.

¹⁴ İbrahim Artuk, **İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Katalogu**, C:I, Ankara 1974, s.429-431.

¹⁵ İbnü'l-Esîr, **age.**, C:XII., s. 268; ayrıca bkz.Cüveynî, **age.**, s.330; Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)**, Ankara 1992, s.215 vd.

¹⁶ Sultan Alâeddin Muhammed, din adamlarından "İslâm'ın direği bir Sultana saldıran halifenin Müslümanlara imamlık yapamayacağına ve zaten Abbasoğulları'nın bu makamı gasp yoluyla ele geçirdiklerine" dair bir fetva aldı. Ardından da hutbeden onun adını çıkarma teşebbüsüne girişti. Bu kadarla kalmayıp yeni bir halife de tayin etti. Cüveynî, **age.**, s.330-331; İbnü'l-Esîr, **age.**, C:XII, s.270; Ayrıca bkz. Afâf Seyyid Sabra, **Tarihu's-siyâsî li'd-devleti'l-Hârizmiyye**, Kahire 1987, s.134-144; Ghulam Rabbani Aziz, **A Short History of The Khwarazmshahs**, Karaçi1978., s.72;

Hârizmşâhlar Devleti'nin yapısı üzerinde etkili olan Terken Hatun unsuruna da değinmemiz gerekir. Biz, her ne kadar Türk hâkimiyet anlayışı doğrultusunda sultanların anne veya eşlerinin devlet yönetiminde etkin olduklarına dair örneklere sahipsek de Hârizmşâhlar'da Terken Hatun istisnâ olarak farklı bir özellik göstermektedir. Sultan Alâeddin Tekiş'in onunla evlenmesi üzerine kalabalık sayıda Kanglı-Kıpçak unsurları Hârizm topraklarına yerleşmiş, onlar bu sayede devlet yönetimine katılmış ve devletinin yapısına kendi özelliklerini katmışlardır. Asıl önemlisi Terken Hatun'un, devleti Sultan üzerinden yönetmeye çalışmayıp bizzat ve resmen yönetiyor olmasıdır. Çünkü onun kendine ait sarayı ve dîvânı vardı.¹⁷

Şimdiye kadar incelemeye çalıştığımız Hârizmşâhlar Devleti'nin yapısı ve karakteri Selçuklular'ın devamı olma özelliğini gösterir. Bu devlet tipi incelediğimiz dönemde Gurlular için de geçerlidir.¹⁸ Hârizmşâhlar Devleti'nin yıkılışından sonra bölgeyi hâkimiyetleri altına alan Moğollar, yönetim şekli olarak farklı özellikler taşıyor görünseler de ilerleyen tarihlerde onlar da yerleşik tarzdan etkilenmişlerdir.¹⁹

B. HÂKİMİYET ANLAYIŞI

Nizamülmülk **Siyasetnâme**'sinde; "Allah her asır ve zamanda halkın içinden birini padişâhlık sanatları ile övülmüş ve süslenmiş kılar. Dünyanın işlerinden ve kulların huzurundan onu sorumlu tutar"²⁰ demektedir. Bu ifadeler hâkimiyet anlayışının kaynağını ve içeriğini çok net bir şekilde açıklamaktadır. Hârizmşâhlar için de geçerli olan bu hâkimiyet anlayışına göre, hükümdarlığın kaynağı Tanrı'dır. Hükümdar, Tanrı tarafından seçilmiş olduğu için bu mevkiye gelebilmiştir. Nitekim Sebüktegin'in **Pendnâme**'sinde; "Allah beni emîrliğe ulaştırdı ve kullarının başına hâkim kıldı"²¹ denilmesi de aynı anlayışın bir başka ifadesidir. Eski Türk hâkimiyet

Nâfi' Tevfik el-Ubûd, **ed-Devletü'l-Hârizmiyye**, Bağdat 1978, s.96 vd.; K. Philip Hitti, **Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi**, C:II, Çev. Salih Tuğ, İstanbul 1995, s.758.

¹⁷ Nesevî, Farsça, s.62; Cüveynî, **age.**, s.381.

¹⁸ Gurlu teşkilâtı için bkz. Muhammed Abdul Ghafur, "The Gōrids, History, Culture and Administration 549-612/1148-1215-16", Hamburg 1960, yayınlanmamış doktora tezi, s.125-195.

¹⁹ Bu geçiş dönemi ve sonrasındaki Moğol hakimiyeti döneminin iktisadî ve sosyal durumu için ilginç tesbitler içeren şu çalışmaya bkz. Farsîani Madjid, "Sosyoloji Açısından Horasan Sarbadaran Hareketi", İstanbul 1978, yayınlanmamış doktora tezi, s.7-98.

²⁰ Nizamülmülk, **Siyasetnâme**, Çev. Nurettin Bayburtlugil, İstanbul 1995, s. 28.

²¹ Erdoğan Merçil, "Sebüktegin'in Pend-nâmesi (Farsça metin ve Türkçe tercümesi)", **İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, C.VI, Cüz 1-2, İstanbul 1975, s.229.

anlayışının²² bir uzantısı olarak devam eden bu hükümlerlik anlayışı Hârizmşâhlar zamanında da aynı şekilde devam etmiştir.

Buna göre iktidarın kaynağı Tanrı'dır. Bu nedenle de Tanrı, Hârizm hükümdarının koruyucusu ve yardımcısıdır. **Ebkârü'l-efkâr**'da şöyle denilmektedir: “Tanrı'nın bizim devletimizin iktidarını sürdürmesi, bizim devletimizi koruması hakkında gösterdiği lütûflar yazıya geçirilemeyecek kadar çoktur ve hatta hayallerde bile bunu tasvir etmek mümkün değildir”.²³ Bu ifadeler açıkça gösteriyor ki, Hârizmşâhlar'da siyasî iktidarın dayanağı Tanrı'dır. Hükmetme yetkisi Tanrı'dan alınmaktadır. Yukarıda adı geçen mecmûadaki aynı mektubun devamında “Devlet ve din, mülk ve millet işleriyle ilgili yapılmasına karar verdiğimiz her bir önemli işte Allah'ın yardımı bizimledir”²⁴ denilmektedir. Bu ifadelerdeki Tanrı tarafından seçilmiş olduğuna dair yapılan vurgu, hükümdarın hep doğru işler yaptığına ve yapacağına kesin bir inanca da işaret etmektedir.

Kaynağını Tanrı'dan alan bu hâkimiyet anlayışında hükümdarın “seçilmiş kişi” olarak kabul edilmesi, onun üstün özelliklere sahip olduğuna da işarettir. Bilindiği üzere, Türk hâkimiyet anlayışında bu kavram “Kut almak”²⁵ terimiyle ifade edilmektedir. Hârizmşâhlar'da da bu anlayışın devam ettiğini tespit edebilmekteyiz. Hârizmşâh İl-Arslan'ın ölümünden (567/1172) sonra oğulları Sultanşâh Mahmud ve Alâeddin Tekiş Han saltanat mücadelesine girdiler. Horasan'da bulunan Sultanşâh kardeşine gönderdiği rubâîlerde meydan okuyordu. Tekiş cevaben gönderdiği bir rubaide “Kimin devlet ikbâlinin yükseleceğini, kanlı kılıç tayin edecek”²⁶ diyordu. Buradaki ikbâl aslında “kut”a işaret etmektedir. Kut'a

²² Eski Türk hâkimiyet anlayışı, Orhun Yazıtlarında “ Üstte mavi gök altta yağız yer yaratıldığında ikisi arasında insanoğulları yaratılmış, insanoğulları üzerine de atalarım, Bumin Kağan ve İstemi Kağan (hükümdar olarak) tahta oturmuş” şeklinde ifade edilmektedir. Bkz. Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, İstanbul 1992, s.67.

²³ Reşidüddin Vatvât, **Ebkârü'l-efkâr fi'r-resâil ve'l-eş'âr**, İ.Ü. Kütüphânesi Nr: F 424; vr.31b-32a, Toyserkânî, **age.**, İkinci Bölüm, s.71

²⁴ Reşidüddin Vatvât, **Ebkârü'l-efkâr**, aynı yer; Toyserkânî, **age.**, aynı sayfa.

²⁵ Kaşgarlı Mahmud, **Dîvân-ü Lûgat-it-Türk**, Çev: Besim Atalay, C:I, Ankara 1992, s.301; Yusuf Has Hâcib, **Kutadgu Bilig**, Çev: Reşid Rahmeti Arat, C:II, Ankara 1985, s.392, 425; Bahaeddin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Ankara 1979, s.220; İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul 1986, s.236 vd.

²⁶ Devletşâh Semerkandî, **Devletşâh Tezkiresi**, Çev: Necati Lugal,C.I, İstanbul 1977, s.173-174; Hâdnmîr, **Ravzatü's-safâ**, C.IV, s.366

sahip olan, bahtı hükümdarlıkla taçlandırılmış bulunan yani “seçilmiş olan” saltanatı elde edecektir.

Hârizmşâhlar’ın kullandıkları unvân ve lâkaplar hâkimiyet anlayışının bir ifadesi olarak bize birçok ipucu vermektedir. “Zillullahi fi’l-arz”²⁷ yani “Allah’ın yeryüzündeki gölgesi” unvânındaki anlamın doğal bir sonucu olarak hükümdar cihanın hâkimi idi. “Hüdavend-i Cihân” (Cihânın sahibi), “Tâcü’l-İslâm ve’l-Müslimîn” (İslâm’ın ve Müslümanlar’ın tâcı), “Emîrû’l-Mü’minin” (Mü’minler’in Emîri), “Pâdişâh-ı benî Âdem” (Ademoğulları’nın Hükümdarı), “Melikü’ş-Şark ve’l-Garb” (Şarkın ve Garbın Sultanı)²⁸ gibi unvânlar da hâkimiyet anlayışına ışık tutmaktadır.

Bu anlayışa göre; Hârizm hükümdarları tüm dünyanın hakimidirler. Yeryüzünü yönetmek onların görevidir. Öyle ki, sultanın sarayı bütün sorunların çözüldüğü bir merkezdir. **Arâisü’l-havâtır**’da, “ Bugün dünyadaki eşrafın zulüm ve ihtiyaç karşısında başvuracakları yer o bârgâhtır”²⁹ denilerek hâkimiyet alanının da bütün dünya ve bütün insanlar olduğu belirtilmektedir. Görüldüğü üzere hâkimiyet anlayışının hudutları çok geniştir. Hükümdar, “ Çünkü bizim ilmimiz herkesi içine alır”³⁰ derken Allah’ın yeryüzündeki temsilcisi sıfatıyla bütün dünyayı yönetme anlayışında olduğunu ve kendisinde bu hakkı ve yetkiyi gördüğünü anlatmaktadır.

Sultan Tekiş “Kıyamet iki tane olacak. Biri Tanrı’nın vaadi, ikincisi benim dünyadan gideceğim an”³¹ derken hükümdarın ölümünü de kıyametin kopması gibi bir felaket olarak algıladığını göstermektedir.

Görüldüğü üzere Hârizmşâhlar’da hâkimiyet anlayışı Türk geleneğine uygundur ve diğer ortaçağ Türk-İslâm devletlerindeki anlayış ile aynıdır³²

²⁷ Nesevî, Farsça, s.215

²⁸ Bkz. Reşidüddin Vatvât, **Ebkârü’l-efkâr**, vr.1b; Toyserkânî, **age.**, İkinci Bölüm, s.68.

²⁹ Reşidüddin Vatvât, **Arâisü’l-havâtır**, Ayasofya Nr: 4138, vr. 63b-64a.

³⁰ Toyserkânî, **age.**, Birinci Bölüm, s.53.

³¹ Minhâc-ı Sirâc Cûzcânî, **Tabakât-ı Nâsirî**, C:I, Nşr: Abdülhay Habîbî, Tahran, 1343, s.302.

³² Aslında bu anlayış sadece Türkler’e has değildir. **Gizli Tarih**’te Cengiz Han’ın atalarının “Tanrı’nın yüksek takdiriyle yaratıldığı” anlatılmaktadır. Bkz. **Manhol-un Niuça Tobça’an (Yüan-Ch’ao Pi-shi) Moğollar’ın Gizli Tarihi**, Çev: Ahmet Temir, Ankara 1995, s.3.

Acaba bu şekildeki bir hâkimiyet anlayışında hükümdarın halkına bakışı nasıldır? Hükümdar tebeasını, hâkimiyeti altındaki insanları nasıl görmektedir? Aslında bu soruların cevabı olabilecek bilgilere kaynaklarımızda çok sık rastlanmaz. Ama biz nispeten şanslıyız. Çünkü elimizde Reşidüddin Vatvat'ın kaleminden çıkmış bir inşa örneği vardır. **Arâisü'l-havâtir**'de mevcut bulunan ve etraftaki amillerden birine yazılmış olan bir mektup³³ bizim için son derece önemlidir. Hârizmşâh Atsız devrine ait olan bu vesikada hitab edilen âmile çeşitli nasihatler verilerek görevini icra ederken nelere dikkat etmesi gerektiği hususunda hatırlatmalarda bulunmaktadır. Bu niyetle kaleme alınan mektupta halkın, merkezin yani hükümdarın gözünde nasıl sınıflandırıldığı gayet açık bir şekilde görülmektedir. Aslında bu mektup bir bölge amiline hitap etmekle sınırlıdır. Ancak bizce hükümdarın gözündeki halkı tasvir ettiği için buradaki anlayışı genellemek hiç de yanlış olmaz.

Buna göre; hükümdarın gözünde halk üç sınıftır. Birinci sınıf: “Onlar ki, bize hizmet etmeye samimi şekilde can atanlar.....(Bunlar) bizim katımızda değer kazanacaklar. Bizim has çevremizden olacaklar”³⁴ şeklinde ifade edilen grup hükümdar tarafından en makbul kabul edilen sınıftır. İkinci sınıf; “Onlar ki, yüreklerinde hile, ikiyüzlülük, aldaticılık, gönüllerinde başkaldırma ve itaatsizlik vardır. Onların bütün hareketleri korkunç ve şüphelidir.....”³⁵ diye tanımlanan kesimdir. Hükümdar, memurunu onlara nasıl davranması gerektiği hususunda uyarır. İfadelerden sezilen tedirginlik ve hoşnutsuzluk, onlara karşı uyanık ve tedbirli olmayı emreden cümlelerde açıkça sezilmektir. Öyle ki, hükümdarın en çok çekindiği grup bunlardır. Hükümdar burada tanımlanan itaatsizlerden hiç de memnun değildir.

Üçüncü sınıf ise; “zanaatkârlar ve ziraatla uğraşanlardır”. Ve bunlar padişâh için “ne kötülükte bulunurlar ve ne de ona karşı bir vefâ gösterirler”³⁶ şeklinde tanımlanan ve sıradan halk olduğu anlaşılan gruptur. Bu tanımlamanın devamında; “onların işleri sadece geçimlerini sağlamaktır. Bunlar tehlike arz etmez. Bunlar

³³ Reşidüddin Vatvât, **Arâisü'l-havâtir**, Ayasofya Nr:4138, vr. 59b-60b; Toyserkânî, **age.**, s.45-46.

³⁴ Reşidüddin Vatvât, **Arâisü'l-havâtir**, aynı yer; Toyserkânî, **age.**, aynı yer.

³⁵ Reşidüddin Vatvât, **Arâisü'l-havâtir**, aynı yer; Toyserkânî, **age.**, aynı yer.

³⁶ Reşidüddin Vatvât, **Arâisü'l-havâtir**, aynı yer; Toyserkânî, **age.**, aynı yer.

kendi başlarının korunmasının derdindedirler”³⁷ denilmektedir. Bu sınıf hükümdarın gözünde gayet makbuldür ve söz konusu ettiğimiz mektupta onlar için kolaylaştırıcı önlemler alınması gerektiği belirtilmektedir.³⁸

Verdiğimiz bu son örneklerden anlaşılacağı üzere, hâkimiyet anlayışı hükümdar nazarından son derece merkezîdir. Hükümdarın gözünde halk esas olarak “itaat edenler” ve “itaat etmeyenler” olarak ikiye ayrılmaktadır. Diğer bütün tasnifler bu anlayıştan sonra gelmektedir. Hükmedenin, iktidarlarına isyan edenlere karşı tutumları her zaman en sert tedbirlerin alınmasına neden olmuştur. Konumuz içinde, yeri geldikçe bunların örnekleri verileceği için burada sadece bu tesbiti yapmakla yetiniyoruz.

Görüldüğü üzere, Hârizmşâhlar’da da ortaçağ geleneğine uygun olarak hâkimiyet anlayışı, hükümdarın mutlak hâkimiyeti ve kendisine kayıtsız şartsız itaat etmesini beklediği tebea çerçevesinde şekillenmektedir.

C. TAHTA VERÂSET USÛLÜ

Hârizmşâhlar’ın bir Türk hanedanı olmalarının tabîi gereği olarak eski Türk âdet ve geleneklerini idare, teşkilât ile bunlara bağlı sahalarda devam ettirdiklerini biliyoruz. Bunun en güzel örneklerinden bir tanesi tahta verâset usûlünde takip ettikleri yoldur.

Bilindiği üzere Türk hâkimiyet anlayışına göre devlet, hanedan ailesinin ortak malıdır. Hanedan ailesi kutsaldır ve bunların içerisinde “kut sahibi olan” yani Tanrı tarafından insanları yönetmek görevi için seçilen kişi hâkimiyeti tek başına elinde tutar.³⁹

Hükümdarın ölümünden sonra tahtın vârisinin kim olduğu kesin kurallar ile belirlenmemiştir. Hükümdarın erkek kardeşleri ve oğulları daha doğrusu hanedan ailesinin hükümdar ile kan bağı olan bütün erkek üyeleri taht iddiacısı olarak ortaya çıkabilirler. Öyle ki vârisler bu uğurda, hâkimiyeti ele geçirebilmek için temin

³⁷ Reşidüddin Vatvât, **Araisü'l-havâtr**, aynı yer; Toyserkânî, **age.**, aynı yer.

³⁸ Reşidüddin Vatvât, **Araisü'l-havâtr**, aynı yer; Toyserkânî, **age.**, aynı yer.

³⁹ Bahaeddin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Ankara 1979, s.220.

edebildikleri kuvvetler ile çetin mücadeleleri göze alıyorlardı.Tarihimiz bu tespitin örnekleri ile doludur. Hükümdarın ölümünün ardından baş gösteren saltanat mücadeleleri devleti yıpratmakla kalmıyor çoğu kez çöküşün veya parçalanmanın en önemli sebebi oluyordu.⁴⁰ Öte yandan bir başka açıdan bakıldığında da bu sistem güçlü olanın hâkimiyeti ele geçirebilmesine imkân sağlıyordu.

Aslında hükümdar hayatta iken veliahdını belirliyor ve muhtemel taht iddiacıları, komutanlar ve devlet ileri gelenlerinden veliahdına itaat hususunda söz alıyordu. Ancak bu uygulamanın kesin bir yaptırımını yoktu. En fazlası hükümdarın ölümünden sonra çıkabilecek taht mücadelesinde veliahd daha meşru görünebilir ve belki bu sayede diğer taliplere oranla daha avantajlı duruma gelebilirdi.

Hârizmşâhlar'da da yönetim verâset usûlüne dayalıydı ve bu da yukarıda açıklamaya çalıştığımız şekliyle uygulanıyordu. Devletin kurucusu Hârizmşâh Atsız'ın 9 Cemaziyelâhir 551 (31 Temmuz 1186) tarihinde ölümü ile de tahta verasette ilk mücadele başladı. Atsız'ın oğlu İl-Arslan, babasının ölümü üzerine onun veliahdı olarak, kendisine bîat eden orduyla hızla Hârizm'e geldi ve rakiplerini ezerek tahta oturdu. Bunu yaparken kardeşi Süleymanşâh'ı hapsedip etkisiz hale getirdi ve muhalefetin başı olmakla sorumlu tuttuğu kardeşinin atabegi Oğul-bey'i öldürttü.⁴¹ Kazvînî'ye göre, Süleymanşâh b. Atsız'ı tahta çıkarmayı Oğul-bey ile birlikte ümerâdan da bir çoğu istiyordu. İl-Arslan bunları da öldürtmüştü.⁴²

Hükümdarın ölümünden sonra tahtın sahibinin kim olacağını kesin olarak belirlenmemesi ve bu konuda bir kural konulmaması sebebiyle Hârizmşâhlar'da da son derece şiddetli taht mücadeleleri başlamıştır. Veliht tayini de tahta verasette bir çözüm yolu değildi. İl-Arslan 19 Recep 567 (19 Mart 1172) tarihinde öldüğünde geride iki oğul bırakmıştı: Alâeddin Tekiş ve Sultanşâh Mahmud. Cüveynî ve

⁴⁰ Selçuklu Devleti'nin çöküş sebepleri arasında en önemlilerinden biri olarak tahta verâset usûlü ve buradan kaynaklanan taht kavgalarının sonuçları için bkz. Abdülkerim Özaydın, **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)**, İstanbul 2001, s.135-140.

⁴¹ Cüveynî, *age.*, s.257; Hamdullah Müstevfi Kazvînî, **Tarih-i Güzide**, Ed: E. G. Browne, Leyden-London 1910, s.490; Mîrhând, *age.*, C: IV, s.364.

⁴² Kazvînî, *age.*, s.490.

Kazvîni'ye göre İl-Arslan'ın veliahdı küçük oğlu Sultanşâh idi.⁴³ İl-Arslan'ın ölümünün hemen ardından annesi Terken Hatun'un da yardımlarıyla Sultanşâh, Hârizmşâhlar tahtına oturdu. Ne var ki, Alâeddin Tekiş Han bu oldu bittiyi kabul etmeyerek hakkını alabilmek için mücadeleye başladı. Her ne kadar Alâeddin Tekiş, Karahıtaylar'dan aldığı destekle 22 Rebiülâhir 568 (10 Ocak 1173) tarihinde tahtı ele geçirip, kardeşi Sultanşâh ve onun annesi Terken Hatun'u başkent Gürgenç'ten uzaklaştırdı ise de bu durum Sultanşâh'ın pes ettiği anlamına gelmedi. Sultanşâh'ın ölüm tarihi olan Ramazan 589 (29 Eylül 1193) tarihine kadar kimi zaman yapılan anlaşmalarla sükûnet sağlanmaya çalışılsa da bu mücadele tam olarak yirmi bir yıl boyunca devam etti.

Tahta verâset anlayışı gereğince iki taraf da haklıydı. Sultanşâh'ın sığındığı Gur Sultanı Gıyâseddin bu hakkı, Alâeddin Tekiş'in kardeşinden şikâyet etmek ve koruyucusunu tehdit maksadıyla gönderdiği mektuba verdiği cevapta bize çok güzel bir örnek olacak şekilde ifade etmektedir. Gur Sultanı şöyle diyordu: "...Alâeddin Tekiş'in, Sultanşâh'ın ülkeye hükümlan olmak istediğine dair sözüne gelince, yemin ederim ki o, hükümdar oğlu bir meliktir. Yüce bir himmete sahiptir. Eğer hükümdar olmak istiyorsa, onun durumundaki herkes aynı şeyi ister..."⁴⁴ Her ne kadar Hârizmşâhlar Devleti'nde yaşanan taht kavgaları Gurlular'ın işine yarıyorsa da bu cümlelerin gerçeklik payı da göz ardı edilemez. Bu sözler verâset anlayışı üzerinde durduğumuz noktayı, yani hükümdarın ölümünden sonra kimlerin haklı taht iddiacısı olabileceğini göstermektedir. Görüldüğü üzere Hârizmşâhlar'ın komşusu Gurlular'da da aynı usûl kabul edilmişti.*

Alâeddin Tekiş ile kardeşi Sultanşâh Mahmud arasındaki saltanat mücadelesi Hârizmşâhlar Devleti için yıpratıcı oldu. Karahıtaylar ve Gûrlular'ın devlet işlerine

⁴³ Cüveynî, *age.*, s.258; Kazvîni, *age.*, s.491; Ayrıca bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmîu't-tevârih*, Nşr: Behmen Kerimî, y.y. 1362hş., C:I, s.253; Şebânkârefî, *Mecmâ'u'l-ensâb*, s.136 vd.

⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *age.*, XI, s.308

* Bu usûl, yalnızca Gûrlular ve Hârizmşâhlar tarafından uygulanıyor değildi. Daha öncesinden Gazneliler, Karahanlılar ve Selçuklular'da tahta verâsette aynı geleneği takip ediyorlardı. Hârizmşâhlar ile ilişkisi olması bakımından Moğollar ile de karşılaştırma yapmamız gerekir. Moğollar'da da taht babadan oğula geçiyordu, yalnız onlar toplanan kurultayda veliahdı Han ilân ediyorlardı. **Gizli Tarih**'in bildirdiğine göre, Ögedey, Cengiz Han'ın veliahdıdır. Onun ölümünden sonra 1228 yılında toplanan kurultayda Cengiz Han'ın emri gereğince Ögedey, Han seçilmişti. **Moğollar'ın Gizli Tarihi**, s.190-191.

karışmasına fırsat verdi. Ayrıca devletin büyümesini ve daha da güçlenmesini geciktirdi. Ancak Hârizmşâh Tekiş'in yetenek ve cesareti bu olumsuzluğu gidermeye yetti. Onun devrinde devlet, bir imparatorluk haline gelerek geniş sınırlara ulaştı. Ancak kardeşiyle mücadele içinde olduğu yıllarda saltanatını güvende hissedemedi. Kardeşinin ölümü ona rahat bir nefes alma imkânı sağladı.

Sultan Tekiş Han'ın veliahdı ise Nişâbûr valiliği ile görevlendirdiği ve Horasan askerlerini emrine verdiği oğlu Nâsırüddin Melikşâh idi. Ancak o, 1197 yılında ölünce Sultan Tekiş, Nişâbûr valiliğine diğer oğlu Kutbeddin** Muhammed'i tayin etti. Yeni veliaht da o oldu.⁴⁵ Sultan Tekiş 19 Ramazan 596 (4 Temmuz 1200) tarihinde öldü. Onun ölümünün ardından Melikşâh'ın oğlu Hindu-Han amcasından çekinerek ve hatta korkarak Hârizm'den ayrıldı.⁴⁶

Aslında Hindu-Han örneği bize, verâset usûlünün uygulanışı hakkında şimdiye kadar bahsettiğimiz noktalar haricinde bilgiler vermektedir. Şöyle ki; Hindu-Han Hârizmşâhlar tahtının veliahdı olan babası Nâsırüddin Melikşâh'tan sonra sultan olma yolu açık olan bir hanedan üyesi iken babasının 1197'de tahta çıkamadan ölümü ile statüsü tamamen değişmiş ve o artık, sıradan bin hanedan mensubu haline gelmişti.

Bu durumda onun Sultan Alâeddin Tekiş'in ardından tahta geçen amcası tarafından hoş karşılanmayacağı, potansiyel bir tehlike olarak görüleceği muhakkaktır. Üstelik, İbnü'l-Esîr'in bildirdiğine göre Hârizmşâh Tekiş'in iki oğlu arasında "büyük bir düşmanlık vardı".⁴⁷

Ancak verâset usûlü konusunda asıl önemli nokta Hindu-Han'ın babasının ölümünden sonra onun mirasından hakkını istemesidir. Acaba bu hakkın sınırları nasıl çizilebilir? Veliahdlık miras olamayacağına göre, babasının makamı olan Nişâbûr valiliği ve bu mevkiye bağlı bölgeler ile onların idaresinin kendisinin hakkı olduğunu iddia etmemesi için hiç bir sebep görünmüyor. Aslında onun bu talepleri,

** Hârizmşâh Alâeddin Muhammed.

⁴⁵ İbnü'l-Esîr, **age.**, XII., s.112

⁴⁶ İbnü'l-Esîr, **age.**, XII., s.112

⁴⁷ İbnü'l-Esîr, **age.**, XII., s.112

en az, muhatabı olan sultanın bu istekleri red ve Hindu-Han'ı ortadan kaldırmaya yönelik faaliyete geçmesinin kabul edilebilirliği kadar meşru idi. Sistemin işleyiş şekli her iki “hak arama” çabasına da izin veriyordu. Kesin sınırları belli olmayan, kuralları kat'î bir şekilde konulmayan bu verâset anlayışında haklar hukukî yollarla değil, bilek gücüyle alınabilirdi ve bunun meşruiyeti tartışılmazdı.

Verâset usûlü gereğince hükümdarın sağlığında veliahdını belirlediğini söylemiştik. Sultan aynı zamanda veliahdı değiştirme yetkisine de sahipti. Nitekim Sultan Alâeddin Muhammed önce oğullarından Uzlakşâh'ı veliahd tayin etmiş⁴⁸ daha sonra bu kararına değiştirmişti. Üstelik Uzlakşâh, sultanın en küçük oğlu idi. Görüldüğü üzere en büyük şehzâdenin veliahd olacağına dair de bir kural yoktu. Hârizmşâh Alâeddin Muhammed, annesi Terken Hatun'un gücü karşısında onun isteğine uygun olarak, Uzlakşâh'ı tahtının vârisi olarak belirlemiştir. Uzlakşâh'ın annesi, Terken Hatun ile aynı boya mensuptu.⁴⁹ Sultan Alâeddin Muhammed, Moğollar önünden kaçarak sığındığı Abeskûn adasında muazzam devletinin yıkılışı karşısındaki çaresizlik hisleri ile veliahdını değiştirdi. Nesevî'ye göre; “Celâeddin'den başka öcünü alacak, devleti toparlayacak oğlu olmadığı” sözleri ile yeni veliahdını ilan ederek diğer iki oğlundan ona itaat etmelerini istemiştir.⁵⁰

Sultanın bu isteği yerine getirilmedi. Kardeşler arasında sultanın ölümünden sonra başlayan mücadele Moğollar ile girdikleri çatışmada Uzlakşâh ve Akşâh'ın ölümü ile noktalandı.⁵¹ Öte yandan Celâleddin de Moğol tazyiki karşısında Hindistan'a gitmiş, oradan üç yıl sonra dönerek tahta çıkabilmişti. Ancak artık devletin merkezi ve topraklarının çoğu elden çıkmıştı. Celâleddin Hindistan'da iken kardeşi Gıyaseddin Pirşâh Azerbaycan, Arran ve Irak-ı Acem'de tutunabilmişti. Celâleddin 1224 yılında dönünce gönülsüzce, daha doğrusu mecburen ona itaat

⁴⁸ Reşidüddin, *Câmîu't-tevârih*, C:I, s.369.

⁴⁹ Nesevî, Farsça, s.84.

⁵⁰ Nesevî, Farsça, s.84; Aydın Taneri, *Celâlü'd-din Hârizmşâh ve Zamanı*, Ankara 1977, s.20.

⁵¹ Nesevî, Farsça, s.89; Reşidüddin, *age.*, C:I, s.370.

etmişti.⁵² Muhtemel taht kavgasını önleyen bu defa Moğollar'ın yarattığı kargaşa ortamı ve devletin artık yıkılıyor olmasıydı.

D.HÜKÜMDAR

1.HÜKÜMDARIN ÖZELLİKLERİ

Kaynaklarımızda hükümdarın sahip olması gereken özelliklere dair çeşitli bilgiler mevcuttur. Çoğu kez bir hükümdar övülürken onun özelliklerinden bahsedilir. Aslında bu, ideal olana, olması gerekene işaret etmektedir. Yazarlarımızın çoğunun eserlerini devrin hükümdarlarına sunduklarını ve bu yazarların hükümdarların yakın çevresindekiler arasında bulduklarını göz önünde tutarak bahsettiğimiz övgülerin aslında ideal bir hükümdarda aranan özellikleri, yani olması gerekeni ifade ettiğini söyleyebiliriz. Medhiyelerden, övülen özelliklerin mutlaka adı geçen hükümdarda bulunduğu sonucunu kesinlikle çıkaramayız. Ancak, beklenenin ne gibi özellikler olduğunu tespit edebiliriz. Bunun yanında **nasihatnâme** türündeki eserler doğrudan hükümdarın hangi özelliklere sahip olması gerektiğini belirttikleri için özel bir önemi haizdirler. Çünkü bu tarz eserler genel ifadelerle kaleme alınmıştır. Çoğu anlatımlarda özel bir şahıs kastedilmez. Bu nedenle de ele alacağımız başlık için oldukça değerlidirler.

Bu açıklamalardan sonra ideal hükümdarın sahip olması arzulanan veya beklenen özelliklerinin neler olduğunu tespit etmeye çalışalım.

Hükümdarın, halkının hoşnut olabilmesi ve iyilikle anılması için Hakk'ın razı olacağı işler yapması gerekmektedir. Bu da âdil olması ve zulümden uzak durması ile mümkündür. Ancak bu sayede hükümdar hem ayakta kalabilir hem de âhirette, yaptığı işlerin hesabını gönül rahatlığıyla verebilir. Nizamülmülk'ün belirttiği bu esasların⁵³ en önemli özelliği, hükümdarın vicdanına sesleniyor olmasıdır.

⁵² Nesevî, Farsça, s.126-130; İbn Vâsıl, **Müferricü'l-kürûb fî ahbâr-ı mülûk-i benî Eyyûb**, Nşr: Hasaneyn Muhammed Rabi', C.IV, s.132 vdd.; Mükrimin Halil Yımaç, "Celâleddin Harzemşah", **İ.A.**, C:III, s.49-50; Taneri, **age**, s.35-36

⁵³ Nizamülmülk, **Siyasetnâme**, s.32.

Adâletli olma şüphesiz, hükümdarda bulunması gereken birinci özelliktir. Çünkü bu bir ihtiyaçtır. Bu nedenledir ki, kaynaklarımızda sık sık adâletli olmaya vurgu yapılır ve sultanlar âdil oldukları gerekçesiyle övülür. Örneğin; Hârizmşâh Tekiş 22 Rebiülevvel 568 (11 Aralık 1172) tarihinde tahta çıktığında, Reşidüddin Vatvat, iyice yaşlanmış bir halde sultanın huzuruna sedye üzerinde getirilmiş ve o, bu kutlamanın şerefine bir rubaî söylemişti. Reşidüddin Vatvât, rubaînin bir bölümünde şöyle diyordu: “ Deden zamanın sayfasından zulüm kelimesini sildi. Babanın adâleti, yaraları sardı.”⁵⁴

Adâletli olmak iyi bir hükümdarın en önemli özelliği idi. Bunun yanında merhametli, faziletli ve cömert olması da gerekirdi. Hükümdarın adâletli, merhametli, faziletli ve cömert olabilmesi onun Allah korkusu taşıması ile mümkündü. Yalnız bu sayede dinin emrettiği üzere davranabilirdi. Sebüktegin, **Pendnâme**'de oğlunu padişâhlığın can tehlikesi taşıyan bir iş olduğu konusunda uyardıktan⁵⁵ sonra “Allah'tan korkmasını”, “dindar olmasını” ve “ancak bu sayede hürmet ve haşmetinin olacağını” belirterek nasihât etmektedir.⁵⁶

Nitekim Hârizmşâh Tekiş, oğlu Alâeddin Muhammed'e Allah korkusuyla hareket etmenin nasıl mümkün olacağını Cûzcânî'ye göre şu şekilde vasiyet ediyordu: “İslâm'ı işin başı tut”.⁵⁷

Hükümdarda bulunması gereken bir diğer özelliğin de cesaret olduğu anlaşılmaktadır. Hârizmşâhlar arasında Sultan Celâleddin cesurluğu bakımından en şöhretli olanıdır. Nesevî'nin eseri onun kahramanlık öyküleri ile doludur.⁵⁸ Moğollar karşısında direnen bu kahraman hükümdar yaptığı mücadelelerle efsaneleşmiş, Cengiz Han tarafından dahi cesaretinin kabul ve takdiri övgülerle kaydedilmiştir.⁵⁹

⁵⁴ Cüveynî, **age.**, s.259; Mîrhând, **age.**, C.IV, s.366. Ayrıca Hârizmşâh Atsız'ın adâletli olduğu vurgusu için bkz. Cûzcânî, **age.**, C:I, s.299.

⁵⁵ **Pendnâme**, s.229.

⁵⁶ **Pendnâme**, s.229; ayrıca bkz. **Siyasetnâme**, s.31, 32; İbnü'l-Esîr, Sultan Alâeddin Muhammed'in fazilet sahibi olduğundan övgüyle bahseder, **el-Kâmil**, C: XII., s.326; Nesevî de Celâleddin Hârizmşâh'ın cömertliğini anlatır, Nesevî, Farsça, s.191.

⁵⁷ Cûzcânî, **age.**, s.302; ayrıca İbnü'l-Esîr Sultan Alaeddin Muhammed'in övülecek özelliklerini sıralarken onun dindarlığa verdiği önemi anlatmaktadır. Bkz., **el-Kâmil**, CXII., s.326.

⁵⁸ Nesevi, Farsça, türlü yerler; Taneri, **Celâlü'd-din Hârizmşâh ve Zamanı**, s.84 vd.

⁵⁹ Sind Nehri kenarındaki savaşta Celâleddin Hârizmşâh, Moğol kuvvetleri karşısında cansiperane savaşmış ancak düşmanın sayıca üstünlüğü ve kendi askerinden çok fazla kayıp vermesi onun nehre

Öyle ki, onun cesareti Moğollar karşısında halk tarafından kurtarıcı olarak görülmesine ve tam anlamıyla desteklenmesine imkân sağlamış ve bu sayede olumsuz işlerine de müsâmaha gösterilmişti.⁶⁰ Kahramanlık ve cesaretiyle ün yapan bir hükümdarın tebeası üzerindeki kesin tesiri ve yaratacağı güven hissi şüphesiz son derece önemlidir.

Hükümdarlarda bulunması istenen bir diğer özellik de kibirli olmamalarıdır. Gurur, kibir ve kendini beğenmişlik kaynaklarımızda eleştirilirken, iyi ahlâklı, mütevazı ve hoşgörülü olmak yüceltilmiştir. Cüveynî Hârizmşâh Atsız'ın ölümünü anlatırken “böylece gururu, kibiri ve kendini beğenmişliği de onunla beraber toprağa gömülmüş oldu” demektedir.⁶¹ Sultan Alâeddin Muhammed ise hoşgörüsü nedeniyle övülmektedir.⁶² Hükümdarın bunların yanı sıra nefesine hakim olması da gerekmektedir. Bu konuda en çok eleştirilen nokta sultanların eğlence alemine dalmalarıdır. Sultan Alâeddin Muhammed de hükümdarlığının son dönemlerinde içki ve eğlence hayatına daldığı gerekçesiyle, örneğin Cüveynî'nin eleştiri oklarının hedefi olmuştur.⁶³

Üzerinde durduğumuz bu özelliklerin yanı sıra şüphesiz hükümdarın devlet yönetiminde mâhir olması en önemli meziyetlerden biridir. Ancak bu sayede hükümdar doğru siyasî kararlar verebilir ve böylece devleti yücelirdi. Sultan Tekiş Han, Hârizmşâhlar içinde devlet yönetimindeki ustalığı, teşkilatçılığı ve akıllıca kararlar alıp uygulamadaki başarısı ile övgüyü en çok hak edendir.⁶⁴ Ayrıca Sultan Celâleddin de Moğollar karşısında alınacak tedbirlerin görüşüldüğü mecliste savunduğu fikirleri ile kaynaklarımız tarafından övülmektedir.⁶⁵ Ancak babası tarafından bu fikirler kabul edilmemişti. Sultanın bizzat kumanda edeceği büyük bir ordu ile Moğollar karşısına çıkmanın gereğini savunan bu tezin kabul edilip

atlayarak karşı kıyıya geçmesine neden olmuştur. Rivayete göre Cengiz Han bu olay karşısında “Böyle bir evlâda sahip olan babaya ne mutlu!” demişti. Bkz. Cüveynî, *age.*, s.154.

⁶⁰ Nesevî, Celâleddin Hârizmşâh'ın adâleti sevmesine rağmen çıkan isyanlar karşısında zulüm yapmaya mecbur olduğunu kaydeder. Bkz., Taneri, *age.*, s.87.

⁶¹ Cüveynî, *age.*, s.256-257.

⁶² Cüveynî, *age.*, s.327

⁶³ Cüveynî, *age.*, s.314

⁶⁴ Bu hususta bir değerlendirme için bkz. Kafesoğlu, *Harezmşahlar*, s.2.

⁶⁵ Cüveynî, *age.*, s.319; Mîrhând, *age.*, C.IV, s.142; Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, C:II, Çev: Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1987, s.514.

uygulanmaması Sultan Alâeddin Muhammed'in eleştirildiği temel noktadır. O, bunun aksine kuvvetlerini bölerek şehir müdafaalarını uygun bulmuştu.⁶⁶ Sultanın devlet yönetimi konusunda eleştirildiği tek nokta bu değildir. Örneğin Kafesoğlu onu “babasının siyasi görüş ve idare kabiliyetinden mahrum olmak” la suçlamakta ve onun politikalarını da “yersiz ve hesapsız” diye nitelemektedir.⁶⁷

Hükümdarlarda bulunması gereken özelliklerden bir diğeri ise ilime ve ilimle uğraşanlara değer vermeleri, saygı göstermeleridir. Hârizmşâhların bu konudaki tutumlarını çalışmamızın üçüncü bölümü olan kültürel hayat bahsinde etraflıca inceleyeceğimiz için burada sadece hükümdarlarda aranan özellikler içinde bulunduğunu kaydetmekle yetiniyoruz.

2.HÜKÜMDARIN GÖREV VE YETKİLERİ

Hârizmşâhlar'da hükümdar devletin mutlak hâkimidir ve bütün idare sisteminin başıdır. Görevi devleti yönetmek ve halkın refah ve güvenliğini sağlamaktır. Hârizmşâh Atsız, Halife Muktefî-Liemrillâh'a gönderdiği mektupta, babasının yaptığı işleri övdükten sonra “Böylece Horasan ve Hârizm ahalisi canlarından ve mallarından emin bir şekilde yaşadılar”⁶⁸ demektedir. **Devletşah Tezkiresi**'nde de Sultan Alâeddin Muhammed'den bahsedilirken, “Her köylü onun zamanında padişâh gibi yaşadı”⁶⁹ ifadesiyle halkın refâhının sağlandığına işaret edilmektedir.

Hârizmşâhlar'da hükümdarın yetkileri sınırsızdır. Hükümdar, devletin bütün memurlarını tayin ve azl edebilirdi. Ordunun başkumandanı olmak sıfatı ile savaşa ve barışa karar verebildiği gibi savaşın ne zaman sona ereceğine ve sonuçlarına da hükmedebilirdi. Hükümdar kanunları koyar, vergi ve arazileri tahsis edebilirdi. Bütün görevlilerin terfilerini dilediği gibi yapabilir ve ayrıca memurlarının verdiği kararları değiştirebilirdi. Adlî sistemin de başı hükümdardı.

⁶⁶ Aynı yerler.

⁶⁷ Kafesoğlu, **age.**, s.2; Bu eleştirilerin dayanağı şu noktalardır: Sultanın halife ile ilişkilerini düzenleyememesi, cihan fatihliği peşinde koşması, süratle genişleyen imparatorlukta idareyi yeni şartlara göre tanzim edememesi ve Cengiz Han karşısındaki yanlış politikaları.

⁶⁸ Horst, agm., **ZDMG**, s.30

⁶⁹ **Devletşah Tezkiresi**, C: II., s.188

Hükümdar devletindeki bütün işlere müdahale edebilme yetkisine sahipti. Onun yetkilerini sınırlayan veya ondan icraatından dolayı hesap sorabilecek hiçbir kurum mevcut değildi.⁷⁰

Çalışmamız saydığımız noktaları devlet teşkilâtı içerisinde başlıklar halinde incelemeyi gerektirdiği için tekrara düşmemek adına burada daha çok hükümdarların yetkilerini kullanma ve karar alma biçimleri üzerinde durmayı uygun buluyoruz.

Arâisü'l-havâtir'de yer alan Farsça mektuplardan ikincisi "Sultan Sencer'in Meclis-i Âlâ'sına" başlığını taşımaktadır ve Hârizmşâh Atsız tarafından gönderilmiştir. Bu mektupta Atsız, Sultana hitaben "Hüdâvend-i Âlem yeryüzünde Tanrı'nın gölgesidir ve peygamberin nâibidir. Bugün tedbir-i nizâmın, tedbir-i ahkâmın ve İslâm'ın koruyucusudur"⁷¹ demektedir. Şüphesiz bu sözler Sultan Sencer'i övmek maksadıyla yazılmıştır ve inşa örneği olarak da devrin yazışma usûl ve nezaketine uygundur. Ancak bunlar sadece kuru birer övgü ya da mübalağalı anlatımlar değildir. Bu ifadeler bize o günkü anlayışa göre hükümdarın yetkisini Tanrı'dan aldığı, buradan hareketle de yetkilerinin sınırsız olduğunu göstermektedir. Gene bu mektuptaki cümlelerden hükümdarın düzeni, kanunları ve İslâm'ı korumakla görevli olduğunu anlıyoruz. Peygamberin nâibi olarak tanımlama ise aslında hükümdara yüklenen sorumluluk ve hükümdarın kabul edilen gücüne işaret etmektedir. Hârizmşâh Atsız'ın "Emîrû'l-mü'minîn" lakabını kullandığını da burada belirtmeliyiz. Aslında bu lâkap Halifeler içindir. Ancak Hârizm sultanları tarafından da kullanılmıştır. Bu da bize gösteriyor ki, Hârizm hükümdarları kendilerini her şeyin üstünde görmektedirler ve bundan dolayı da yetkilerini kısıtlayacak hiçbir kuvvet yoktur.

Aslında incelediğimiz dönemde kabul gören kavramlar ile uygulamalar arasında büyük farklar vardır. Halife tarafından resmen sultan olarak tanınmayan Hârizmşâhlar sultan unvânının pratikte kullanmışlar ve halifenin tavrını çok da umursamamışlardır. Güçlü olmanın gereği olarak da kendi sultanlıklarını fiiliyatta kabul ettirmeyi başarmışlardır. Öte yandan Halife Muktefî-Liemrillâh da kendisini

⁷⁰ Hârizmşâhlar'da hükümdarın yetkileri için bkz. Nafi' Tevfik, **age.**, s.217 vd.

⁷¹ Reşidüddin Vatvât, **Arâisü'l-havâtir**, Ayasofya Nr: 4015, vr. 18b-19a; Toyserkânî, **age.**, Birinci Bölüm s.8.

sadece İslâm dünyasının manevî lideri olarak görmemiş, tamamen bir siyaset ve devlet adamı gibi davranmıştır.⁷²

Hükümdarın yetkilerinin sınırsız olduğu söylemiştik. Acaba sultanlar bu sınırsız yetkilerini ne şekilde kullanıyorlardı? Kararlarını nasıl alıyorlardı?

Hârizm hükümdarları karar alırken fikirlerine önem verdikleri yakın çevrelerine veya konunun uzmanlarına danışıyorlardı. Meşveret Meclislerinde sultanlar kurmayları ile toplanarak gündemdeki konulara dair ne yapılması lazım geldiğini müşavere ederlerdi. Örneğin Hârizmşâh Alâeddin Muhammed, Otrâr hadisesi sonucu gelişen olaylar karşısında Cengiz Han'ın hiddeti ile harekete geçen Moğol ordusuna karşı ne yapılması gerektiğini istişâre etmişti.⁷³ Sultanın konuyu danıştıkları arasında âlim Şihâbeddin Hayvakî ve oğlu Celâleddin de vardı.⁷⁴

Sultan Celâleddin Hârizmşâh Rey'de yerleştiği sırada Alamut hâkimi Alâeddin'in bir elçisi gelmiş ve sultana emredeceği düşmanlarını öldürmek üzere sekiz İsmailî sunmuştu. Sultan takdim edilen bu değişik hediye kabul etmeden önce konuyu müşavere etmeyi uygun buldu. Mecliste çoğunluk kabul yönünde fikir bildirirken Irak nâibi Şerefüddin bu fikre katılmamıştı.⁷⁵ Sultan Celâleddin, Meraga'da bulunduğu sırada da “yapılacak işler ve ulaşılacak hedefler konusunda müşâverede bulunmuştu”⁷⁶

Sultanlar karar alırken her ne kadar danışma meclisleri topluyorlarsa da buradaki çoğunluğun görüşüne itibar ederek ona göre davranmak gibi bir mecburiyetleri yoktu. Son söz her zaman hükümdara aitti ve bu sözler kanun hükmündeydi. Bu kanunların ne zaman ve nasıl değişeceğine de hükümdar karar

⁷² Bkz. Angelika Hartmann, *age.*, s. 67-90.

⁷³ Bu geleneğin Moğollar'da da var olduğunu biliyoruz. Cüveynî'ye göre Cengiz Han yönetimin danışmanlık (meşveret) işleri ile oğlu Ögedey'i görevlendirmişti. **Cihângüşa**, s.95; Ayrıca gene **Cihângüşâ**'ya göre, Cengiz Han'ın “Kanunları”nın yazılı tomarlarda şehzâdelerin hazinelerinde bulunması kararlaştırılmıştı ve “bir Han ordu sevk edeceği veya şehzâdelerle meşveret edip karar vereceği zaman o tomarları getirip ona göre karar verirdi”, s.87.

⁷⁴ İbnü'l-Esîr, “Hârizmşâh devlet adamlarını ve istişâre heyetlerini toplayarak onlarla gerekli istişâresini yapmıştı” demektedir. **el-Kâmil**, C:XII., s.317; Ayrıca bkz., Gregory Abû'l-Farac, **Abû'l-Farac Tarihi**, Çev: Ömer Rıza Doğrul, C:II, Ankara 1987, s.513.

⁷⁵ Nesevî, Farsça, s.117.

⁷⁶ İbn Bîbî, **el-Evamirü'l-Ala'îye fi'l-Umuri'l-Ala'îye (Selçuk Name)**, Haz. Mürsel Öztürk, C: I., Ankara 1996, s.374

verirdi. Örneğin Sultan Celâleddin Tiflis’i zaptının ardından, alınan esirlerin, vezîri Şerefülmülk tarafından para karşılığı azât edildiğini duyunca çok kızmıştı. Münşî Nesevî’yi yanına çağırıp “kimsenin esir azat edemeyeceği” emrini vermişti⁷⁷ ki, artık bu hüküm bir kanundu.

Hükümdarların sınırsız yetkilerini kullanırken genel kabul görmüş kurallara, âdetlere ve kendilerinden önceki uygulamalara genellikle bağlı kaldıklarını görmekteyiz. Oysa görünürde onları sınırlayan hiçbir güç yoktur. Nitekim Sultan Alâeddin Muhammed bunun bir örneği olarak halifeyi hal’ etme ve yerine yeni bir Halife tayin gücünü kendisinde görmüştü.⁷⁸ Ancak bu sınırsız yetkiler hükümdarın akla hayâl gelmez uygulamaları hayata geçirmesine zemin hazırlamazdı.

Sultanları sınırlayan veya denetleyip hesap soracak hiçbir yasal mekanizma olmamasına rağmen hükümdarlar en uç noktalar da keyfî davranışlarda da bulunamamaktadırlar. Bunun en önemli sebeplerinden biri kamuoyudur. Hükümdar, “kamu vicdanını” rahatsız edecek bir uygulamaya gitmeyi pek de göze alamazdı. Sultan Alâeddin Muhammed, halife konusundaki tutumunda devrin önemli din adamlarından destek almıştı. Halife Nâsır-Lidinîllâh’ın görevini kötüye kullandığı ve zaten halifeliğin Ali Evlâdı⁷⁹’na ait olduğuna dair din adamlarından aldığı fetvalar onun elini güçlendirmişti.

Halkın tepkisini çekmek itaati zayıflatacağı için hükümdarlar tarafından kolay kolay göze alınamazdı. Sultanlar muhakkak ki isyanlardan çok çekiniyorlardı.

Sultanların karar almalarında onları sınırlayan bir diğer unsur da ulema sınıfı idi. Halk üzerinde tesirleri olan âlimler çoğu kez halkın itibarının oluşturduğu kalkan sayesinde cesur adımlar atabiliyor, hükümdarları açıktan eleştiren konuşmalar yapabiliyorlardı. **Menâkıbü’l-Arifîn** bu tespitin örnekleri ile doludur. Örneğin şu ifadeler dikkat çekicidir: “Baha Veled hazretleri minberde vaaz esnasında Fahreddin-i Râzî ve Muhammed Hârizmşâh’a bid’atçı der ve ayna gibi her birinin halini aynen gösterirdi. Onlar Baha Veled’in bu kafalarına vurucasına

⁷⁷ Nesevî, Farsça, s.153

⁷⁸ Cüveynî, *age.*, s.330; İbn Hallikân, **Vefeyâtü’l-a’yân**, Kahire 1299, C:II, s.265.

⁷⁹ Mustafa Öz, “Ali Evlâdı”, **DİA**, C:II, s.392-393.

azarlamasından ve toksözlülüğünden son derece incinirlerdi. Fakat ne söz söylemeye mecal ne de cevap ve suale imkân vardı”.⁸⁰ Baha Veled’in “Sultanü’l-Ulemâ”⁸¹ mertebesinde görüldüğünü de ilave edersek hükümdar için ciddi bir muhalefet teşkil ettiğinin farkında oluruz. Sultanın halkın gözünden düşmemek, isyanlara meydan vermemek ve bu sayede tahtını güvence altına almak maksadıyla kararlarında kamu vicdanını hiçe sayamayacağı muhakkaktır. Çünkü çoğu zaman tahttaki hükümdarın yerini almak üzere pusuda bekleyen bir şehzâde veya hükümdarlık için meşru bir hanedan üyesi aday hemen hemen her zaman mevcuttur. İşte bu yüzden de hükümdarlar kamuoyunun şiddetli tepkisini çekecek uygulamaları kolay kolay hayata geçiremezlerdi. Her ne kadar onların elinde büyük güçler, hatta halkı sindirecek güçler olsa da halk tarafından zalim olarak anılmayı istemezlerdi.

Ayrıca hükümdarlar yetkilerini kullanırken devletin müesseselerini de dikkate almak zorunda kalıyorlardı. Burada kastettiğimiz yasal bir zorunluluk değildir elbette. Daha çok kendilerinin göreve gelmesinde yardımları olan mevki sahipleri, iktidarları boyunca da hükümdarın taraftarı olma sıfatı ile taht sahibinin işini kolaylaştırmakta idiler.⁸²

Hükümdarlar devletin işlerinin bütün sorumluluğunu üzerlerine alıyorlardı. Onlar bu sorumluluğu yerine getirirken varlıklarını mümkün olan her yerde özellikle işleri yürüten memurlarına hitaben sürekli hissettiriyorlardı. Devletin resmî evrakının numûnesi olan Hârizmşâhlar’a ait münşeât mecmûalarında bunun örnekleri ile sıkça karşılaşmaktayız. Örneğin göreve atanan bir memur işe uygun olduğuna dair özellikleri sıralandıktan sonra “bizim katımızda bir tanedir”⁸³ denilmek suretiyle hükümdarın varlığı hissettirilerek tescil edilmektedir. Ve gene

⁸⁰ Ahmed Eflâkî, **Ariflerin Menkıbeleri**, Çev: Tahsin Yazıcı, C: I, İstanbul 2001, s170.

⁸¹ Ahmed Eflâkî, **age.**, C:I, s.169, 171,172

⁸² Dünyada dikkatleri çeken, doksanlı yıllarda ülkemizde de ilgi gören “iktidar” kavramının işlendiği Adolf Berle’nin kitabındaki şu tesbite biz de katılıyoruz: “İktidarı elinde bulunduran kimsenin ilk düşüncesi, kendisinin bu mevkiye gelmesine yol açan müesseselerin, sağlam bir tarzda ayakta durmasını teminat altında tutmaktır” Adolf Berle, **İktidar**, Çev:Nejat Muallimoğlu, İstanbul, 1980, s.83. İşte bu nedenledir ki, ortaçağda yeni kurulan hanedanlarda müesseseler ve bunları ellerinde tutanlar büyük bir çoğunlukla yerlerinde kalırlar. Hanedan değişikliklerinden çoğu kez etkilenmezler. Bkz. Köprülü, agm., **İ.A**, C: V/I., s.278

⁸³ Reşidüddin Vatvât, **Arâisü’l-havâtur**, Ayasofya Nr:4138, vr. 54b-55b.

aynı mecmuaya göre asıl önemli olan, “bizim devletimizin işleri yürüye”⁸⁴ şeklinde ifade edilmektedir.

Görüldüğü gibi devletin idaresinde bütün yetkiyi ellerinde bulunduran hükümdarlar idareye dair bütün görevlerin de yerine getirilmesinin mutlak sorumlusudurlar.

3.HÜKÜMDARLIK ALÂMETLERİ

a. Unvân ve Lâkaplar

Unvân ve Lâkaplar⁸⁵ sözlük anlamında tanımlandığı gibi; “bir kimsenin adına ilâveten mevkiini göstermek üzere”⁸⁶ verilirdi. Hükümdarlık alâmeti olarak ise her ne kadar halifeler tarafından hükümdarlara, halifelik katındaki mevkiilerini belirleyici bir emâre olarak veriliyor idiyse⁸⁷ de görüleceği üzere mutlaka halifeler tarafından verilmesi de gerekmiyordu.⁸⁸

Hârizm hükümdarlarının hepsi kaynaklarımızda, başlangıçta hanedanın atası olan Kutbeddin Muhammed b. Anuştegin’e Selçuklu Devleti’nin Hârizm’den sorumlu bir memuru olması icabı verilen “Hârizmşâh” unvânı ile anılırlar.⁸⁹ Bu unvân çalıştığımız dönem Türk asıllı Hârizmşâhlar hanedanından önceki zamanlarda olduğu gibi Hârizmşâhlar Devleti’nin yıkılışından sonra da kullanılmaya devam etti.⁹⁰ Ancak içerdiği anlam Atsız devrinden itibaren gittikçe yükselen bir mevkiye işaret etmekteydi. Örneğin kaynaklarımız Sultan Alâeddin Tekiş’i de “Hârizmşâh” olarak kaydederler ama bu birebir mevki kasdıyla değil, hanedanı ifade etmek içindir. Öyle ki, meselâ Devletşâh, Sultan Alâeddin Muhammed’den bahsederken

⁸⁴ Reşidüddin Vatvât, *age.*, vr.54b-55b.

⁸⁵ Burada görüleceği üzere Hârizmşâhlar, devrin geleneklerine uygun ve bir çoğu son derece gösterişli unvân ve lâkaplar kullanmışlardı. Cüveynî’ye göre Cengiz Han, “ağız dolusu lâkaplar kullanılmasını yasaklamıştı”. Bunun yerine basit adlarla çağrılmayı yeğlemiş ve Han (Kagan) unvânını kullanmıştı. Cüveynî, *age.*, s.88.

⁸⁶ Şemseddin Sâmî, *Kamus-i Türkî*, C:I-II., Dersaadet, 1317, s.955; T.H., “Unvân”, *İ.A.*, C:I., s.49

⁸⁷ Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, s.209; Nebi Bozkurt, “Lâkap”, *DİA*, C:XXVII, s.65-67.

⁸⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988, s.24; Özyayın, *age.*, s.180.

⁸⁹ Reşidüddin Vatvât, *Ebkârü'l-efkâr*, vr.1b; Cüveynî, Cüzcânî, Nesevî, İbnü'l-Esîr, Kazvînî, Devletşâh, Râvendî ve Mîrhând’ın eserlerinin çok çeşitli yerlerinde Hârizmşâhlar bahsinde hükümdarlar bu unvânla kaydedilmiştir.

⁹⁰ Bkz. W. Barthold, “Hârizmşâh”, *İ.A.*, C:V/I, s.263-265.

“Sultan Hârizmşâh” demektedir.⁹¹ Kaynaklarımızın Hârizm hükümdarlarının hepsinden “Hârizmşâh” diye bahsetmeleri onların sadece bu unvânı kullandıkları anlamına gelmemektedir. Nitekim devlet büyüyüp güçlendikçe unvân ve lâkapların da derecesi artmıştır.

Hârizmşâh Atsız’ın unvân ve lâkapları **Ebkârü’l-efkâr**’da Reşidüddin Vatvât tarafından şu şekilde kaydedilmektedir: “Hüdâvend-i âlem, Padişâh-ı benî Âdem, Hârizmşâh-ı muazzam, Alâü’l-dünya ve’l-din, Melikü’ş-şark ve’l-garb, Emîrû’l-mü’minîn”.⁹² Aslında “Emîrû’l-mü’minîn” unvânı halifeler içindir. **Ebkârü’l-efkâr**’daki bu kaydı doğrulayacak yahut yalanlayacak bir belgeye sahip değiliz. Münşeât Mecmûalarının istinsâh edilmiş hallerinin bize ulaştığını dikkate alırsak bu unvâna ihtiyatla yaklaşmamız icâb eder. Ancak Atsız’ın bu unvânı kullanmakta hiçbir sakınca görmemiş olması da kuvvetle muhtemeldir.

Hârizmşâh Atsız’a ait bakır bir sikke de ise unvân ve lâkapların olduğu kısım siliktir. Ancak “el-Melikü’l-muazzam” ve “Hârizmşâh” unvânları okunabilmektedir.⁹³

Hârizmşâh Atsız’ın **Ebkârü’l-efkâr**’da kaydedilen unvânlarının tamamının resmen kabul gördüğünü söylemek doğru değildir. Çünkü o, Sultan Sencer’e hitaben yazdığı mektuplarda Sultan’a “Hüdâvend-i âlem, Sultan-ı benî Âdem” diye hitab ediyor ve kendisini onun “bende”si mertebesinde addederek ne yapmasını emrettiğini soruyordu.⁹⁴

Umdetü’l-büleğâ’daki kasîdelerde ise Hârizmşâh Atsız şu şekilde anılmaktadır: “el-Melikü’l-a‘zam Alâüddünya ve’l-din Hârizmşâh Ebü’l-Muzaffer Atsız b. Muhammed”, “el-Melikü’l-a‘zam Alâüddünya ve’l-din Hârizmşâh Atsız”.⁹⁵

Atsız’ın oğlu Hârizmşâh İl-Arslan ise “Ebü’l-feth” lâkabı ile anılmaktadır.⁹⁶ Onun “Tâceddin” lakabını kullandığını da biliyoruz.⁹⁷ **Umdetü’l-büleğâ**’da

⁹¹ **Devletşah Tezkiresi**, C:II., s.188

⁹² Reşidüddin Vatvât, **Ebkârü’l-efkâr**, vr.1b; Toyserkânî, **age.**, İkinci Bölüm, s.68,69

⁹³ Artuk, **age**, C.I., s.428

⁹⁴ Reşidüddin Vatvât, **Arâisü’l-havâtır**, Ayasofya Nr: 4015, vr.17b-19a; Toyserkânî, **age.**, Birinci Bölüm, s.6-8

⁹⁵ Reşidüddin Vatvât, **Umdetü’l-büleğâ**, Es’ad Ef., Nr:3302, vr.30b-39a, 5,9,11,13 ve 14. kasideler.

Hârizmşâh İl-Arslan'ın unvân ve lâkabı şu şekilde kaydedilmiştir: “el-Melikü'l-a'zam İl-Arslan Bürhanü -Emîri'l-mü'minîn”.⁹⁸ Gene **Umdetü'l-bülegâ**'da bir kasidede Hârizmşâh İl-Arslan anılırken “el-Melikü'l-a'zam Tâcü'd-dünya ve'd-din Ebü'l-feth İl-Arslan b. Hârizmşâh” denilmektedir.⁹⁹ **Arâisü'l-havâtir**'in başka bir nüshasında da İl-Arslan'ın unvân ve lâkapları Hüdâvend-i Âlem Sultan-ı âzam Fermândih-i şark ve'l-garb” şeklindedir.¹⁰⁰

İl-Arslan 19 Mart 1172 tarihinde ölünce valide Terken Hatun'un gayretleriyle Sultanşâh Mahmud tahta çıktı. Alâeddin Tekiş'in tahta geçiş tarihi ise 10 Ocak 1173'tür. Her ne kadar Alâeddin Tekiş'in kuvvetlerine karşı duramayan Sultanşâh Mahmud, Hârizm'i terk etmek zorunda kalsa da yaklaşık bir yıllık sürede tahtın sahibi o idi.¹⁰¹ Bu nedenledir ki, onu da Hârizmşâh olarak kabul etmemiz gerekir. Reşideddin Vatvat'ın Sultanşâh için topladığı mektuplarından oluşan **Münşe'ât-ı Reşidüddin Vatvât**'tan onun künyesinin “Sultanşâh Ebu'l-Kasım” olduğunu öğreniyoruz.¹⁰²

Unvân ve lâkaplar için en güvenilir kaynaklarımızdan biri olan sikkelere göre Hârizmşâhlar'da “sultan” unvânını ilk kez Tekiş Han kullanmıştır.¹⁰³ Devletin resmî evrakının numunesi olan Hârizmşâhlar'a ait münşeât mecmualarında da Sultan Tekiş'ten önce bu unvânın kullanılmadığını gördük. Kazvînî, Hârizmşâh Alâeddin

⁹⁶ Cüveynî, **age.**, s.255.

⁹⁷ Köymen, “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I: Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Ait Münşeât Mecmuaları, Atebetü'l-Ketabe'nin Neşri Münasebetiyle”, **AÜDTCFD**, C:VIII'den ayrı basım, s.571.

⁹⁸ Reşidüddin Vatvât, **Umdetü'l-bülegâ**, Es'ad Efendi, Nr:3302, vr.1b.

⁹⁹ Reşidüddin Vatvât, **age.**, vr.28a-28b, 2. kaside

¹⁰⁰ Kasım Toyserkanî, **Arâisü'l-havâtir**'in bir nüshasının kendisinde fotokopileri bulunduğunu bildirerek kitabında, buradaki yirmi bir mektubu vermiştir. Bkz. **Nameha**, Üçüncü Bölüm, s.98-144. Toyserkanî bu mektuplar hakkında: “Unvânlarından anlaşıldığına göre bu mektupların asıl kaynağı Reşid'in (Reşideddin Vatvat) kendisinin müsveddesi veya sonradan temize çektikleridir. Bu mektupları onun **Arâisül-havâtir** ve **Ebkârü'l-efkâr**'da olduğu gibi tertip ettiği yahut karışık varaklar şeklinde bırakmış olduğu belli değildir” demektedir. **Nameha**, s.98. Toyserkanî'nin adı geçen bölümde verdiği mektuplardan on dördüncüsü “sahib-i taraf'a yazıldığı” başlığını taşımaktadır. Bu mektupta “Hüdâvend” lâkabı ile anılan ve “melik-i mâzi” denilen Hârizmşâh Atsız olmalıdır.

¹⁰¹ Cüveynî, **age.**, s.258; Kazvînî, **age.**, s.491; İbnü'l-Esîr, **age.**, C: XII., s.112; Kafesoğlu, **age.**, s.84 vd.

¹⁰² Reşidüddin Vatvât, **Münşe'ât-ı Reşidüddin Vatvât**, Nuruosmaniye Nr:4294, vr.1b; ayrıca Cûzcânî, **age.**, s.300. Bu eserde çoğu kez Hârizm hükümdarlarının isimleri karıştırılmıştır ve bu durum tarihçiler tarafından bilinmektedir. Biz bu gerekçeyle eseri unvân ve lâkaplar konusunda fazlaca dikkate almadık.

¹⁰³ Artuk, **age.**, C: I., s.429-430.

Tekiş'in, Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul'u mağlup ettiği savaşı (25 Mart 1194) anlatırken bu savaşta "Sultan Tuğrul'un öldüğünü, Irak mülkünün Tekiş'e geçtiğini" belirttikten sonra, "Bu arada Sultan makamını alıp Hârizm'e gitti" demektedir.¹⁰⁴ Barthold ile Köprülü de bu fikre katılarak Tekiş'in Irak Selçuklu sultanını mağlup ettikten sonra Selçuklular'ın bu koluna son verip, sultan unvânını bundan sonra kullandığını iddia etmektedirler.¹⁰⁵ Ancak Kafesoğlu, Togan-şâh b. Müeyyed Ayaba'nın, Hârizmşâh'a tâbîliği gereği bastırıldığı sikkede Tekiş'in "Sultan" unvânıyla zikredildiği ve sikkenin 1181 tarihli olduğunu belirterek bu fikre itiraz etmektedir.¹⁰⁶ Ayrıca Sultânşâh Mahmud da darbedilen bir sikkesinde "Sultan" unvânını kullanmıştır.¹⁰⁷

Reşideddin Vatvat'ın, Tekiş'in tahta çıkması şerefine ona hediye ettiğini önsözünde bildirdiği **Umdetü'l-bülegâ**'da Sultanı şu unvân ve lâkaplar ile zikretmektedir: "Melik-i Hârizm Hüdâvend-i Âlem Pâdişâh-ı Benî Âdem Fermandih-i şark ve garb Alâüddünya ve'd-din Kutbü'l-İslâm ve'l-Müslimîn Nusretü'l-Mülûk ve's-Selâtîn, Nâsır-ı İbadullah, Hafız-ı Bilâdullah, Bahâüddeve el-Kâhire, Gıyâsü'l-milleti'z-Zâhire, Tacü'l-Ümmeti'l-Bâhire İhtiyârü'l-İmâm, İftihârü'l-Enâm Seyyidü'l-Hilafe, Seyyid-ü Mülûki'ş-Şark ve'l-Garb, Şehriyâr-ı İran ve Tûrân Ebü'l-Muzaffer Tekiş b. el-Melikü'l-a'zam İl-Arslan Bürhanü Emîri'l-Mü'minîn"¹⁰⁸ Ayrıca **Umdetü'l-bülegâ**'daki bir kasîde de Hârizmşâh Tekiş methedilirken, "el-Melikü'l-a'zam el-âdilü'l-âlim Alâü'd-dünya ve'd-din Kutbü'l-İslâm ve'l-Müslimîn Nusretü'l-mülûk ve's-Selâtîn Ebü'l-Muzaffer Tekiş b. el-Melikü'l-a'zam İl-Arslan" denilmektedir.¹⁰⁹

¹⁰⁴ Kazvîni, *age.*, s.492-493.

¹⁰⁵ Barthold, "Takash", *Encyclopaedia of Islam*, (First Edition), Vol: III, s.626 vd.; Köprülü, "Hârizmşâhlar", *İ.A.*, C:VII., s.270.

¹⁰⁶ Kafesoğlu, *age.*, s.113; Kesim yeri Nişâbûr olan bu sikkenin darbediliş tarihi 577/1181'dir. Sikkede "es-Sultanü'l-muazzam Alâü'd-dünya ve'd-din Ebü'l-muzaffer Tekiş b. Hârizmşâh el-melikü'l-âdil Toganşâh b. El-melik el-melikü'l-muzaffer Sencer" ifadesi yer almaktadır. Bkz. *Catalogue of Oriental Coins In The British Museum*, C:III, London 1877, s.117.

¹⁰⁷ *Catalogue Des Monnaies Arabes Et Turques*, Copenhagen, ty., s.134, "es-Sultanü'l-a'zam Alâü'd-dünya ve'd-din Ebü'l-feth".

¹⁰⁸ Reşidüddin Vatvât, **Umdetü'l-bülegâ**, Esad Ef. Nr:3302, vr. 1b.

¹⁰⁹ Reşidüddin Vatvât, **Umdetü'l-bülegâ**, Es'ad Ef. Nr:3302; vr.27b-28a, 1. Kasîde.

Ayrıca onun “Han” unvânı ve “Alâeddin” lakabıyla da anıldığını görmekteyiz.¹¹⁰ Devletşâh sultandan “lâkabı Alâeddin olan Tekiş Han Hârizmşâh” diye bahseder.¹¹¹ **Ravzatü’s-safâ**’ya göre Hârizmşâh Tekiş’in cülusunda bir kasîde sunan İmadî Zuragî (Zuzenî), Sultana şöyle sesleniyordu: “Sipehdâr-ı a’zam Şehinşâh-ı Dünya Hüdâvend-i Âlem Tekiş Hân”¹¹²

Hârizm hükümdarları arasında en debdebeli unvân ve lâkapları kullanan Sultan Alâeddin Muhammed olmuştur. O, elde ettiği başarılar ve kazandığı zaferlerin ardından elkabına yeni ve daha iddialı anlamlar içerenleri eklemiştir. Önceleri “Kutbeddin” olarak bilinen Muhammed Hârizmşâh, tahta çıkınca bu lakabı “Alâeddin” olarak değiştirmiştir.¹¹³

Alâeddin Muhammed Hârizmşâh’a ait sikkelerde şu unvân ve lâkapları tespit edebiliyoruz: “es-Sultanü’l-a’zam, Alâü’dünya-ve’d-din, Ebü’l-feth”¹¹⁴

Sultan Alâeddin Muhammed, Karahıtaylar’ı Eylül 1210 tarihinde ağır bir yenilgiye uğrattığı zaferden sonra “İskender-i Sâni” unvânını kullanmaya başladı.¹¹⁵ Sultan bu başarı ile Maverâünnahir’e hakim olmuş ve bol miktarda ganimet ele geçirmişti. Ama her halde halk nezdinde itibarının artmasında Karahıtaylar’ın Müslüman olmamasının etkisi büyüktür. Hârizmşâh Alâeddin Muhammed, “İskender-i Sâni” lakabını mevkii için yeterli bulmadı. Kaynaklarımıza göre o, münşîlere elkabına “Sultan Sencer” lâkabının eklenmesi hususunda emir vermişti. Bu tercihin gerekçesi olarak da Sultan Sencer’in saltanat süresinin uzun olması

¹¹⁰ Kazvîni, **age.**, s.492 vd.; Ebu’l-Farac, **age.**, C:II., s.467; **Devletşah Tezkiresi**, C:I., s.155; ayrıca bkz. Fahamettin Başar, “Kadı Beyzâvî’nin Nizâmü’t-Tevârih Adlı Eserinin Mustafa B. Şeyh Abdurrahman Tarafından Enîsü’l-Mülûk Adıyla Yapılan Türkçe Tercümesi (İnceleme ve Metin Neşri)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1986, s. 170; Yusuf Hikmet Bayur, “Hârizmşâh Alâü’l-dîn ‘Tekiş’ in Adı Hakkında”, **Bulleten**, C: XIV, sa., 56, Ankara 1950, s.589-594; Özaydın, “Muhammed b. Tekiş”, **DİA**, C:XXX, s.582.

¹¹¹ **Devletşah Tezkiresi**, C:I, s.155.

¹¹² Mîrhând, **age.**, C:IV, s.372.

¹¹³ İbnü’l-Esîr, **age.**, C: XII, s.93. Cüveynî, **age.**, s.278.

¹¹⁴ Artuk, **age.**, C: I., s.429-430.

¹¹⁵ Cüveynî, **age.**, s.298-299; Şebânkârî, **age.**, s.138; Mîrhând, **age.**, C:IV., s.391; Avfî **Lübabü’l-elbâb**’da onu “Sultan İskender-i Sâni” olarak kaydeder, C:I, s. 43, 112

gösterilmektedir.¹¹⁶ Sultanın methi için bir kaside söyleyen İmam Ziyaeddin bütün şatafatı gözler önüne serercesine şöyle diyordu:

“Sultan Alâü’ d-dünya Sencer, Şâh-ı Acem, İskender-i Sâni.....

Senin kılıcın güneş gibi doğudan göründü ve Hıta (Karahıtay) mülküne son verdi.”¹¹⁷

Sultan Alâeddin’in Muhammed ayrıca “Zıllullah fi’l-arz” lâkabını da almıştır. Kazvîni ona küffârı yendiği için bu şekilde hitab edildiğini kaydeder.¹¹⁸ Nesevî de Sultanın unvân ve lâkapları şu şekilde belirtilmektedir: “es-Sultan, Zıllullah fi’l-arz, Ebü’l-Feth, Burhanü’l-Emîri’l-Mü’minîn”¹¹⁹ Ayrıca Mevlanâ Celâleddin-i Rûmî **Mesnevî**’sinde Alâeddin Muhammed Hârizmşâh için Türkçe bir unvân olan “Alp-Uluğ”u kullanmaktadır.¹²⁰

Devletşah, Alâeddin Muhammed’den bahsederken “Sultan Hârizmşâh”, “Hârizmşâh Sultan” ve “Hüdâvend” demektedir.¹²¹

Sultan Alâeddin Muhammed öldüğünde Moğollar, hızla ülkesini işgal ediyordu. Veliahdı Celâleddin onlara karşı direnmeye çalışmışsa da sonuçta sayıca üstün Moğol ordusu ile Sind Nehri kenarında yaptığı savaşı kaybederek Hindistan’a geçmek zorunda kalmıştır (1221). Onun yokluğunda kardeşi Gıyâsüddin Azerbaycan, Arrân ve Irak-ı Acem’de tutunmayı başarmıştı. Bu nedenle de Celâleddin Hindistan’da iken devletin asıl coğrafyasında varlığını sürdürmesini sağlamaya çalıştığı için Gıyâsüddin’in de unvân ve lâkaplarını incelememiz gerekmektedir. Zaten kaynaklarımız ondan “sultan” diye¹²² bahseder. Celâleddin’in

¹¹⁶ Cüveynî, **age.**, s.298-299; Mîrhând, **age.**, C:IV., s.391.

¹¹⁷ Mîrhând, **age.**, aynı yer.

¹¹⁸ Kazvîni, **age.**, s.495; Ayrıca, Cüveynî, **age.**, s.301; Mîrhând, **age.**, C: IV., s.391.

¹¹⁹ Nesevî, Farsça, s.215.

¹²⁰ M. Şerefeddin, “Mevlânâ’da Türkçe Kelimeler ve Türkçe Şiirler”, **T.M.**, C:IV, İstanbul 1934, s.112; Köprülü, “Alp”, **İ.A.**, C:I., s.382.

¹²¹ **Devletşah Tezkiresi**, C: II., s.187, 188, 189.

¹²² Örneğin Mîrhând, **age.**, C:IV., s.413; Belki de bu bir alışkanlık neticesidir. Çünkü **Ravzâtü’s-safâ**’da (IV, s.413) Alâeddin Muhammed’in diğer oğlu Rükneddin için de bu unvân kullanılmaktadır. Kazvîni, Rükneddin Gursançtı’dan “sultan” olarak bahseder ve şu açıklamayı yapar: Onun saltanat adı vardı. O da sultan idi. Sultan Celâleddin ve Gıyâsüddin’den aşağı değildi”, s.498. Ayrıca bkz., Cûzcânî,**age.**, C:I, s.314.

yokluğunda hüküm süren bu şehzâde kaynaklarda “Sultan Gıyâsüddin Pîrşâh” olarak anılmaktadır.¹²³ Ayrıca Sultan Alâeddin Muhammed’in diğer oğlu Rükneddin Gursançtı da “Sultan” unvânıyla kaydedilmektedir. Nesevî onun unvân ve lâkaplarını şu şekilde sıralamaktadır: “es-Sultani’l-muazzam Rükne’d-dünya ve’d-din Ebü’l-Hâris Gursançtı İbnü’s-Sultani’l-muazzam Muhammed Kasîm Emîri’l-Müminîn”¹²⁴

Hârizmşâhlar’ın son hükümdarı Celâleddin’e gelince, onun bastırıldığı sikkelerde şu unvân ve lâkapları kullandığını görüyoruz: “es-Sultanü’l-muazzam Celâlü’d-dünya ve’d-din”¹²⁵ Kaynaklarımız Celâleddin’den çoğunlukla “Sultan Celâleddin Mengüberti, Sultan Celâleddin” diye bahsederler.¹²⁶ İbn Bibî, Sultan Celâleddin için

“Hilafet makamından Şehriyâr-ı cihandâr unvânını almıştı” demektedir.¹²⁷

Sultan Celâleddin’in unvân ve lâkapları ile ilgili en fazla bilgiyi Nesevî’de bulmaktayız. Sultanın münşîsi olan Nesevî’nin anlattığına göre; Sultan Hindistan’da iken Abbasî Halifesi ona yazdığı mektuplarda “Hâkânî” diye hitap ederdi. Celâleddin, Nesevî’ye göre kendisine halife tarafından “sultan” unvânı verilmesi için çok ısrar etmişti. Ancak bu çabaları olumlu sonuç vermedi.¹²⁸ Celâleddin’in Ahlat kuşatması sırasında halifelik makamından gelen elçi her ne kadar “hil’at-ı

¹²³ Cûzcânî, *age.*, s.307; Kazvînî, *age.*, s.499.

¹²⁴ Nesevî, Farsça, s.39

¹²⁵ Artuk, *age.*, C: I, s.431; Ayrıca bkz., *Catalogue Des Monnaies Arabes Et Turques*, Copenhagen, t.y., s.35-136.

¹²⁶ Cûzcânî, *age.*, s.309, 313, 315; Kazvînî, *age.*, s.500, 501, 502; Mîrhând; *age.*, C:IV., s.417, 420, 423, 425, 428, 431, 435.

¹²⁷ İbn Bibî, *age.*, C: I, s.417.

¹²⁸ Nesevî, Farsça, s.282; Aydın Taneri, Celâleddin Hârizmşâh’a halife tarafından “sultan” unvânının verilmeyişinin sebebi olarak “o zamanki protokol bu unvânın verilmesine uygun değildi” demektedir. Taneri, *Celâlü’d-din Hârizmşâh ve Zamânı*, s.94. Ancak biz bu görüşe katılmıyoruz. Protokolün buna uygun olmadığını düşündürecek hiçbir bilgiye sahip değiliz. Ayrıca herhalde protokol uygun olmasa Celâleddin de bu unvânı alabilmek için ısrar etmezdi. Bizce burada göz ardı edilmemesi gereken nokta daha önce açıkladığımız Halife Nâsır-Lidînellâh ile Hârizmşâhlar’ın yıldızının barışmamasıdır. Halife, Hârizmşâhlar’ı rakibi olarak görme tutumunu öyle anlaşıyor ki, Moğollar’ın aslında onun iktidarını da tehdit edeceği aşikâr olan dönemde bile, Celâleddin’i sultan olarak tanımama şeklinde sürdürüyordu. Celâleddin de buna karşılık bastırıldığı sikkede Halifenin adına yer vermedi. Bkz. Artuk, *age.*, C: I, s.431.

saltanat” getirmişse de aynı sırada Celâleddin’e sunulan mektupta Halife ona “Şehinşâh” diye hitap ediyordu.¹²⁹

Sultan Celâleddin gösterişli lâkaplar kullanmamıştı. Bunun sebebini anlatan Nesevî sultanın aslında ne kadar gerçekçi olduğunu da bize göstermektedir: “Ahlat alınıp bu müjde etrafa yayıldığı sırada sultana büyük sultanın (Sultan Alâeddin Muhammed) kullandığı elkabı kullanmasını önerdim.” Sultan şu cevabı vermişti: “Büyük Sultanın tâbîlerinden bir tanesi kadar bir orduya ve hazineye sahip olursam o vakit bu elkaba benzer bir şeyler yazmanızı emrederim”.¹³⁰

Hârizmşâhlar Devletini oğlu Alâeddin Muhammed ile birlikte yöneten Terken Hatun da oldukça gösterişli lâkaplar kullanıyordu. Bunlar: “Hüdâvend-i Cihân” , “İsmetü’-d-dünya ve’-d-din Uluğ Terken Meliketü nisâi’l-âlemîn” şeklinde idi.¹³¹

b.Hutbe

Hutbe, hâkimiyetin bildirilmesi anlamına gelen bir hükümdarlık alâmetidir. Hutbede hükümdarlar unvân ve lâkaplarının hepsi söylenerek yad edilir böylece hâkimiyetleri resmen tebliğ edilmiş olurdu. Tâbiler buldukları bölgelerde bağlı oldukları (metbû) hükümdarın adını okuttukları hutbelerde kendi adlarından önce anmak mecburiyetinde idiler. Cuma ve bayram namazlarında okunan bu hutbelerde önce Abbasî halifesinin adı ve lâkabı zikredilir sonra sultanın ismi anılırdı. Ardından vassal hükümdarlar duyurulurdu.¹³²

Bu etkileyici seremoninin halk üzerindeki manevi tesirinin büyük olduğuna şüphe yoktur. Ancak hutbe bizce sadece manevî özellikte bir alâmet değildir. Çünkü, devletin camilerinde resmî bir duyuru yapılmaktadır. Hutbenin bu işlevi somut bir duruma işaret etmektedir. Okunan hutbelerde hükümdarın kim olduğu halka bildirilmektedir. Aslında, hükümdar değişikliklerini -veya tâbî bir bölge ise kime

¹²⁹ Nesevî, Farsça, s.205, 280.

¹³⁰ Nesevî, Farsça, s.215. Burada bahsi geçen elkab şöyle idi: “Sultan Zıllullâh fi’l-arz Sultan-ı a’zam Muhammed b. Tekiş Bürhân-ı Emirü’l-Müminîn”. Nesevî, aynı yer.

¹³¹ Nesevî, Farsça, s.62; Cüzçânî, **age.**,C:I, s.300.

¹³² Hutbe için bkz. A.J. Wensinck, “Hutbe”, **İ.A.**, C:V/I, s.617 vd.; C.E. Bosworth, “Khutba”, **Encyclopedia of Arabic Literature**, C:II., s.449.

bağlı olduğunu- halkın resmen ilk öğrenme yeri camiler ve burada okunan hutbelerdir. Bu anlamdan hareketle siyasî manada hutbenin bir tür haber verme, bildirme şekli olduğunu belirtmemiz gerekir.

Hârizmşâhlar'a ait münşeât mecmualarından **Arâisü'l-havâtır**'de on beşinci mektup¹³³ "Taklîd-i Hitabet" (hatipliğe tayin) başlığını taşımaktadır ve hutbe ile ilgili önemli açıklamalarda bulunmaktadır. Bu belge bir atama kararnamesidir. Hitabet (hatiplik) makamını işgal edecek kişide olması gereken özellikleri belirtmekte ve ayrıca ona tavsiyelerde bulunmaktadır. Bu nedenle de devletin resmî görüşü anlamına gelmektedir.

Belgede önce, " Cuma imamı ve hatibi olacak kişinin İslâmî ilimler sahasında kemal derecesine ermiş takva sahibi biri olması gerekir. Ta ki bu vech ile Müslümanlar ona iktidâ etmekte rağbet gösterebilirler. Ve onun gerçek din adamı olduğuna güvensinler"¹³⁴ denilerek hutbeyi okuyacak kişide aranan özellikler belirtilmektedir. Biz buradan hutbeye büyük önem verildiğini de anlıyoruz. Nitekim aynı belgede hatibin kıyafetine özen göstermesi gerektiği dahi belirtilmekte, ona bu konuda da tavsiyelerde bulunmaktadır.

Belgede daha sonra hutbenin ne zaman okunacağı belirtilir: "Cuma namazlarında namazdan önce hutbe okunsun". Hutbe okunurken dikkat edilecek noktalar aynı belgede şu şekilde anlatılmaktadır: "Hutbeyi okuduğun zaman öyle kelimeler seç ki, konuşman çok fasîh olsun. Sözcükleri doğru anlamında kullan. Devletin işlerinin tertibatına yarayacak, ülkenin içinde bulunduğu duruma göre işe yarayacak duayı söyle".

Hutbenin Hârizmşâhlar için taşıdığı önemi bu şekilde açıkladıktan sonra örneklerimizi inceleyebiliriz:

Hârizmşâh Atsız, Selçuklu Sultanı Sencer'in 9 Eylül 1141'de Karahitaylar'a mağlup olmasını fırsat bilip bu durumdan faydalanmaya çalıştı. Aslında bu tarihte Atsız, en azından görünüşte Sultana tâbi idi. Ancak Sultan Sencer'in mağlubiyet

¹³³ Reşidüddin Vatvât, **Arâisü'l-havâtır**, Ayasofya Nr:4138, vr.56a-58a.

¹³⁴ Reşidüddin Vatvât, **Arâisü'l-havâtır**, Ayasofya Nr:4138, aynı yer.

haberini alır almaz Horasan'ı ele geçirme girişiminde bulundu. Selçuklu başkenti Merv'e cebren giren Atsız (21 Ekim 1141) daha sonra Nişâbûr üzerine yürüdü. 29 Mayıs 1142 tarihinde Nişâbûr'da Cuma günü okunan hutbede Sultan Sencer yerine Hârizmşâh Atsız'ın adı anılıyordu.¹³⁵ Ancak bu değişiklik halk tarafından kabul edilmediği gibi şiddetle protesto edildi. Çıkan karışıklıkları İbnü'l-Esîr'e göre,¹³⁶ "işin akıbetini düşünen fikir erbâbı" önlemiş, halkı yatıştırmıştı. Atsız her ne kadar kendi adına Nişâbûr'da hutbe okuttu ise de bu, Sultan Sencer'in mülkünün yeni sahibi olduğu anlamına gelmedi. Çünkü aynı yılın Temmuz ayında Sultan Sencer duruma hakim olmuş ve hutbe de yeniden onun adına okunmaya başlamıştı.

Kazvînî, Hârizmşâh Atsız'ın, Hârizm'de kendini padişâh ilan ettiğini ve Selçuklular'ın adını hutbeden sildiğini kaydetmektedir.¹³⁷

Ebkârü'l-efkâr'da bulunan 540 (1145) tarihli meşhur Cend Fetihnâmesi'nde de, Cend bölgesinin ele geçirilişi anlatılırken "ve o ülkenin hutbesi bizim adımız ve lâkaplarımızla süslendi"¹³⁸ denilmektedir.

Hârizmşâh İl-Arslan, Halifelik makamına gönderdiği mektuplarda hutbede halifenin adının zikredildiğini bildirmektedir. "Cuma hutbesini gereği gibi yaptım"¹³⁹ diyen Hârizmşâh daha önceki bir mektubunda da Halife Müstencid-Billâh'a babasının ölümünden dolayı başsağlığı diliyor, yeni halifeyi tebrik ediyor ve ülkesinde okunan hutbede onun adının zikredildiğini bildiriyordu.¹⁴⁰

Hârizmşâh İl-Arslan zamanında Nişâbûr'da Müeyyed Ay-aba,¹⁴¹ Cürcân ve Dihistan'da ise Emîr Aytak tâbi olarak hutbeyi Hârizmşâh adına okutuyorlardı.¹⁴²

¹³⁵ İbnü'l-Esîr, *age.*, C: XI, s.85.

¹³⁶ İbnü'l-Esîr, *age.*, C: XI, s.58.

¹³⁷ Kazvînî, *age.*, s.487.

¹³⁸ Reşidüddin Vatvât, **Ebkârü'l-efkâr**, İ. Ü. Kütüphânesi Nr:F 424, vr.31b-34a.

¹³⁹ Heribert Horst, "Arabische Briefe der Horazmsahs an den Kalifenhof aus der Feder des Rasid ad-Din Watwat", **Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft**, C: XVI (1966), s.42, Mektubun tarihini tesbite çalışan Horst, 1160-1165 olarak belirlemektedir.

¹⁴⁰ Horst, *agm.*, s.38. Bu mektup da 1160 veya kısa bir süre öncesine tarihlendirilmektedir.

¹⁴¹ Sadrüddin Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır el-Hüseynî, **Ahbârü'd-devleti's-Selçukiye**, Çev: Necati Lugal, Ankara 1999, s.114 vd

¹⁴² İbnül'-Esîr, *age.*, C: XI, s.289; Kafesoğlu, *age.*, s.78; Barthold, *age.*, s.357.

Sultan Tekiş devrinde ise Kirman bölgesinde 1195'te ölen Oğuz reisi Melik Dînâr'ın oğlu Ferruh-şâh'tan hoşnut olmayan Berdesîr ahalisi Sultana müracaatla yardım göndermesini istemiş ve hutbeyi onun adına okutmuşlardı.¹⁴³ Ayrıca Tekiş adına Buhara'da da hutbe okunmaktaydı.¹⁴⁴

Sultan Alâeddin Muhammed devrinde Hârizmşâhlar'a tâbi olarak onlar adına hutbe okunan bölgeler devletin büyüyüp genişlemesinin bir işareti olarak sayıca artmıştı. Nesevî, sultanın adının Fars, Arrân, Azerbaycan hatta Derbend'den Şirvan'a kadar minberlerde yad edildiğini kaydetmektedir.¹⁴⁵ Bu bilgiler diğer kaynaklarımız tarafından da doğrulanmaktadır. Atabek Özbek b. Pehlivan ve Atabek Sa'd b. Zengî Hârizmşâhlar'a bağlılığı anlaşmalarda kabul ettikleri hutbe okutma şartını yerine getirerek gösteriyorlardı.¹⁴⁶ Gazne ve çevresinde Taceddin Yıldız¹⁴⁷, Semerkant'ta buranın hakimi Osman tarafından hutbe Sultan Alâeddin Muhammed adına okutuluyordu.¹⁴⁸ Hatta İbnü'l-Esir, Hürmüz'ün de Hârizmşâhlar'a tâbi olduğunu bildirerek buralar da (bütün sahil bölgesi ve Uman) hutbenin Sultan Alâeddin adına okunduğunu kaydetmektedir.¹⁴⁹

Alâeddin Muhammed devrinde Hârizmşâhlar'ın Abbasî halifesi ile bozuk olan ilişkileri artık had safhaya ulaşmış bulunuyordu. Hutbe konusunda bu anlaşmazlığın örneği kendini göstermektedir. Daha önce de bahsettiğimiz gibi siyasi emeller peşinde koşan Abbasî Halifesi Nâsır-Lidînellâh, Irak Selçukluları Devleti'ne Hârizmşâh Tekiş tarafından son verilmesinin ardından bu güçlü komşusu ile iktidar mücadelesine girmişti. Nâsır-Lidînellâh, kişilik olarak da siyasi güç isteyen, Abbasîler'i kuvvetli bir devlet haline getirmeye çalışan bir lider görüntüsü çizmektedir.¹⁵⁰ Bu noktada onun Hârizm sultanları ile dostane ilişkiler kuracağını zannetmek fazla iyimserlik olur. Nitekim o, elindeki gücü kullanarak Hârizmşâhlar'ı "sultan" olarak tanııyordu. Son olarak da Sultan Alâeddin Muhammed'in

¹⁴³ Efdalüddin Kirmânî, **el-Muzâf ilâ Bedayi'i'l-Ezmân**, Nşr: Abbas İkbâl, Tahran 1331ř., s.6

¹⁴⁴ Bahaeddin el-Bağdadî, **et-Teveşşül ile't-teressül**, Nşr: Ahmed Behmenyar, Tahran 1315, s.130.

¹⁴⁵ Nesevî, Farsça, s.5, Arapça, s.3.

¹⁴⁶ İbnü'l-Esîr, **age.**, C: XII., s.296; Cüveynî, **age.**, s.312.

¹⁴⁷ İbnül-Esîr, **age.**, C: XII., s.261

¹⁴⁸ Cüveynî, **age.**, s.307.

¹⁴⁹ İbnü'l-Esîr, **age.**, C: XII., s.256.

¹⁵⁰ Halife Nâsır-Lidînellâh'ın bu doğrultuda attığı adımlar için bkz. Angelika Hartmann, **age.**, s.75-86.

Bağdat'ta kendi adına hutbe okunması için bizzat yaptığı müracaatı reddetmişti. Neticeyi İbnü'l-Esîr şu şekilde bildirmektedir: “ (Sultan Alâeddin Muhammed) Bağdat'ta adının hutbede okunmasını ve halife tarafından kendisine ‘Sultan’ lâkabının verilmesini arzu ediyordu. Halbuki halifenin tavrı, onun bu arzusunun tam zıddına olup hiç de hüsnü kabul görmüş değildi”.¹⁵¹

Hârizmşâh'ın bu durum karşısında halifeyi ortadan kaldırmayı planladığını görüyoruz. Ancak bu, kolay bir iş değildi. Halifelik makamının halk üzerindeki tesiri, onlara atfedilen kudsîyet, aleyhte atılacak adımın meşru olması zorunluluğunu getiriyordu. Hatta bu da yeterli değildi. Halka bu meşruiyeti kabul ettirmek, onları ikna etmek lazımdı. Herhangi bir hükümdar ile anlaşmazlık halinde savaş yapılabilir, bunun için de birçok gerekçe bulunabilirdi. Oysa Halife “dinin direği” olarak kabul ediliyordu ve Müslüman bir hükümdarın ona saldırması hiç şüphesiz kabul edilir bir hareket olmazdı. Böyle bir hareket nedeninde haklı bir sebebe dayansa bile, halkın gözünde hükümdarın itibarını yok ederdi.

Bu tablo karşısında Sultan Alâeddin Muhammed'in bir bahane bulmaya çalıştığını görüyoruz.¹⁵² Aslında Sultanın tarafından bakınca attığı adımın çok akıllıca olduğunu söylememiz mümkündür. O, halk üzerinde büyük tesiri bulunan ulemâdan yardım alarak halifelik makamını temelden sorgulamaya başladı. Müslümanlar arasında yüzlerce yıldır kimin hakkı olduğu tartışılıyordu ve Sultan bu tartışmayı siyasî çıkarlarına uygun olarak kullanmakta bir sakınca görmedi. Halifeliğin aslında “Hz. Ali'nin soyundan gelen seyyidlerin hakkı olduğunu, zaten Abbasoğulları'nın bu makamı gasp yoluyla ele geçirdiklerini” içeren bir fetva ile “günlerini İslam'a hizmetle geçirmekte olan bir hükümdarın kuyusunu kazmakla” meşgul olan bir halifenin makamında kalamayacağını bildirdi.¹⁵³

Sultan Alâeddin Muhammed 1218 Şubatında Halife Nasır-Lidînillâh'ın adını ülkesinde okunan hutbelere çıkardı.¹⁵⁴ İbnü'l-Esîr'e göre Nişâbûr'a gelen Sultan

¹⁵¹ İbnü'l-Esîr, *age.*, C: XII., s.268.

¹⁵² Cüveynî, *age.*, s.330.

¹⁵³ Cüveynî, *age.*, s.330 vd.

¹⁵⁴ Ancak bütün ülkede bu uygulamayı hayata geçirdiğini söyleyemeyiz Nitekim, Merv, Belh, Buhara ve Serahs'ta halifenin adı hutbeden çıkarılırken Hârizm, Semerkant ve Herat'ta Nâsır-Lidînillâh adına hutbe okunuyordu. İbnül-Esir, *age.*, C:XII., s.270. Kafesoğlu bu ayrılığın nedeni olarak hutbelerde

Cuma günü (Zilkade 614/ Ocak-Şubat 1218) hutbe okunduğu sırada minberin yanında oturmuş, halifenin adının hutbeden çıkarılmasına bizzat nezaret etmişti.¹⁵⁵ Açıklamaya çalıştığımız Halife-Hârizmşâh ilişkileri çok farklı noktalara gidebilirdi. Ancak Moğollar'ın batıya hareketleri Sultan Alâeddin'in sonunu hazırlıyordu. Oğlu Celâleddin döneminde de bu ilişkiler savaş halinde devam etti.

Sultan Celâleddin Hindistan'dan döndükten sonra Arrân ve Azerbaycan'a hakim olmuş buralarda okuttuğu hutbelerde halifenin adını zikretmişti. İbnü'l-Esîr de bu kayda ilave olarak Sultan Celâleddin'in 1225 yılında Tebriz'de bulunduğu sırada Cuma namazında okunan hutbede halifenin adı anılarak, ona dualar edilirken, Sultanın dua bitinceye kadar ayakta kaldığını yazmaktadır.¹⁵⁶

Sultan Celâleddin'in ele geçindiği bölgelerde Halifenin adını anmasına karşılık uygulamada tam bir kargaşa yaşandığı görülüyor. Zira Celâleddin'in Ahlat kuşatması sırasında yanına gelen Halifelik elçileri Sultanın babası zamanında Halifenin adının hutbeden çıkarıldığı bölgelerde yeniden Nâsır-Lidînellâh adına hutbe okunması talebinde bulunmuşlardı. Nesevî bu bilgilere ek olarak “bunlar (Alâeddin Muhammed'den) aldıkları emre itaatle halife adına hutbe okutmamakta ısrar ediyorlardı”¹⁵⁷ demektedir. Neticede Celâleddin halifenin isteğini kabul etmiş ve bu doğrultuda emirnâmeler yazdırmıştı.¹⁵⁸

Celâleddin Hârizmşâh her ne kadar devletini diriltmek için mücadele vermişse de artık Hârizmşâhlar'ın eski gücünden çok yoksun olduğu apaçık ortada idi. Artık tâbîler itaatten çıkıyor, hutbeyi Hârizmşâhlar adına okutmaktan vazgeçiyorlardı. Mesela Nesevî, Sultan Celâleddin tarafından Alamut'a elçi olarak gönderilmişti. Görevlerinden bir tanesi de Alamut hükümdarından, daha önce Sultan

değişiklik olmayan bölgelerin Terken Hatun'un nüfûz alanı olmasına işaret etmektedir ki, biz de bu görüşe katılıyoruz. Bkz. Kafesoğlu, **age**, s.220; Halifenin adının hutbeden çıkarılması konusunda ayrıca bkz. Nesevî, Farsça, s.200; **Devletşah Tezkiresi**, C:II., s.189

¹⁵⁵ İbnü'l-Esîr, **age**, C:XII., s.270

¹⁵⁶ İbnü'l-Esîr, **age**, C:XII., s.390; Ayrıca bkz., İbn Vâsıl, **Müferricü'l-kürûb**, C:IV, s.151.

¹⁵⁷ Nesevî, Farsça, 201.

¹⁵⁸ Nesevi, aynı yer.

Alâeddin Muhammed zamanında olduğu gibi hutbenin Hârizmşâhlar adına okunmasını istemektir. Fakat bundan olumlu bir sonuç alamadı.¹⁵⁹

c.Sikke

Hükümdarlık alâmetlerinden bir tanesi de sikkedir.¹⁶⁰ Bağımsızlığı veya tâbiyyeti bildiren sikkeler tarihçilerin vazgeçilmez kaynakları arasındadır. Hükümdarlar hâkimiyetlerini ilan için kendi adlarına sikke bastırırlardı. Devrin geleneğine uygun olarak halifenin ve büyük sultanın adı sikkeye yazılırdı.

Hârizmşâhlar'a ait kaynaklarda hutbe ve sikke çoğunlukla bir arada geçer. Kaynaklarımızda, "hutbe okundu ve sikke bastırıldı" şeklinde yer alan ifadeler, hâkimiyet ilânı veya tâbîlik göstergesi olarak sikkenin hutbe ile bir arada değerlendirildiğini göstermektedir.

Atsız kendi adına sikke bastıran ilk Hârizmşâh'tır. Zaten tarihçiler, kendi namına hutbe okutup sikke bastıran Atsız'ı bu delillerden dolayı Hârizmşâhlar devletinin gerçek kurucusu olarak kabul ederler. Kazvîni, Atsız'ın Hârizm'de oturarak kendisini padişâh ilan ettiğini ve Selçuklular'ın adını hutbeden çıkarıp sikkeden düşürdüğünü" bildirmektedir.¹⁶¹

Hârizmşâh İl-Arslan da halifeye yazdığı mektupta, " Buralarda geçerli olan paralarda Halife Müstencid-Billâh'ın adını koydurttum"¹⁶² diyordu. İl-Arslan devrinde Müeyyed-Ayaba Hârizmşâh adına hutbe okuttuğu gibi onun adına sikke bastırma sözü veriyordu.¹⁶³ Tekiş'in hükümdarlığı zamanında Kirman halkı yukarıda bahsettiğimiz Ferruh-şâd'a karşı Sultandan yardım isterken bağlılıklarının

¹⁵⁹ Nesevî, Farsça, s.230.

¹⁶⁰ Sikke için bkz. İbrahim Artuk, "Sikke", **İ.A.**, C.X, s.621-640; İbn Haldun "Mukaddime"sinde sikkeye hükümdarlık alâmeti olarak yer vermektedir. Bkz. İbn Haldun, **Mukaddime**, Çev. Zakir Kadiri Urgan,C:II, İstanbul, 1991, s.11-19.

¹⁶¹ Kazvîni, **age**, s.487.

¹⁶² Horst, agm., **ZDMG**, C:XVI, s.42.

¹⁶³ Hüseyinî, **age**, s.114 vd.

göstergesi olarak onun adına hutbe okutuyor, sikke bastırıyorlardı.¹⁶⁴ Tekiş Han, Buhara'yı ele geçirince onun adına sikke bastırılmıştı.¹⁶⁵

Hârizm Sultanı Alâeddin Muhammed devrinde ise, Semerkant hakimi Osman, Gazne Emîri Taceddin Yıldız, Atabek Özbek ve Herat hakimi Gıyaseddin Mahmud onun adına sikke bastırarak Hârizmşâhlar'a tâbîyetlerini göstermişlerdi.¹⁶⁶

Hârizm hükümdarlarının kendi adlarına bastırdıkları sikkeler günümüze ulaşmıştır. Bunların bir kısmında at tasviri vardır.¹⁶⁷ Sikkelerde geleneğe uygun olarak Halifenin adı çoğunlukla yer alır. Ancak Halife en-Nâsır-Lidînillâh ile ilişkilerin bir göstergesi olarak Celâleddin Hârizmşâh kendisine “sultan” unvânı vermeyen halifenin adını bastırdığı sikkeye koymamıştır.¹⁶⁸ Asıl ilginç olan ise Cengiz Han'a ait olan bazı gümüş sikkelerde Halife Nâsır Lidînillâh'ın adının yer almasıdır.¹⁶⁹

d.Saray Ve Otağ

Saray, hükümdarın hâkimiyetinin somut bir göstergesidir. Devletin yönetim merkezidir. Türk hâkimiyet sembolü, hükümdarlık alâmeti olarak saraya eskiden beri büyük önem veriliyordu.¹⁷⁰

Hârizmşâhlar'ın sarayı hakkında maalesef kaynaklarımızda fazlaca bilgi yoktur. Buna rağmen sarayın ifade ettiği anlamı öğrenebiliyoruz. **Arâisü'l-havâtir**'de açıklandığı üzere saray (bârgâh), ihtiyaçlar karşısında müracaat edilecek yer olduğu kadar zulüm karşısında hak aranacak yegane mevkidir.¹⁷¹ Sarayda uygulanan bütün protokol ve mevcut olan gösteriş derecesinin şiddeti aslında

¹⁶⁴ Efdalüddin Kirmanî, **el-Muzaf**, s.6-7.

¹⁶⁵ Bağdadî, **et-Tevevül**, s.130; Kafesoğlu, **age**, s.96 vd.

¹⁶⁶ Cüveynî, **age**, s.303,307, 321; İbnül-Esir, **age**,C: XII, s.261 Nesevi, Farsça, s.26

¹⁶⁷ Artuk, **age**, C: II., s.431, Hârizmşâh Celâleddin'e ait sikke; ayrıca Bünyadov, Sultan Alâeddin Tekiş devrine ait atlı süvari tasviri olan sikkelerden bahsetmektedir. Bünyadov, **age**, s.116. Hârizmşâhlar'a ait sikkeler için bkz. **Catalogue Des Monnaies Arabes, Et Turques**, Copenhagen t.y., s.134-135; Atom Damalı, **150 Devlet 1500 Sultan: İslâm Sikkeleri**, İstanbul 2001, s.155-156.

¹⁶⁸ Artuk, **age**, II., s.431

¹⁶⁹ **Additions To The Oriental Collection 1876-1888**, C:V-VIII, s.83; Artuk, **agmd**, **İ.A**, C: X, s.627. Cengiz Han'ın hedeflerine ulaşmak için her vasıtayı kullandığı anlaşılıyor.

¹⁷⁰ Bahaeddin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, s.287-291.

¹⁷¹ Reşidüddin Vatvât, **Arâisü'l-havâtir**, Ayasofya Nr: 4138, vr.63b-64a.

hâkimiyetin kuvvet ve büyüklüğünün ispatına yönelik gayretlerden başka bir şey değildir.

Hükümdarlar sefere çıktıkları vakit kurulan otağlar devletin merkezindeki saray ile aynı anlamı taşırdı. Bu nedenle de hükümdarlık alâmeti olarak saray ile otağ eş anlamlıdır.¹⁷²

Hârizm sultanlarının hükümdarlık çadırları kaynaklarımızda “Hargâh-ı Sultan” olarak adlandırılır.¹⁷³ Hükümdarın çadırı sefer ve savaş zamanlarında devlet işlerinin sürdürüldüğü yerdir. Hükümdar kararlarını burada alır, emirlerini burada verir, devlet işlerine dair görüşmelerini burada yapardı. Aynı zamanda ordunun merkezi ve karargâh olarak da kullanılırdı.

Hükümdarlık çadırının sembol olarak ifade ettiği anlamı ortaya koyan çok güzel bir örneğimiz var. Hârizmşâh Tekiş’in, Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul’u yenerek devletine son verdiği sırada Abbasî Halifesi Nâsır-Lidinillah ona elçi olarak İbnü’l Kassâb’ı göndermişti. Esedâbâd’a ulaşan elçi, aldığı emir doğrultusunda hareket ederek, halifenin gönderdiği hil’atleri almak ve halifenin yüce hâkimiyeti kabul göstergesi olarak Tekiş’in rikabında yaya yürümesini bildirmesine¹⁷⁴ Hârizmşâh’ın kızgınlığı ve tepkisi şiddetli oldu. O, vezîr üzerine ordu sevk edince İbnü’l Kassâb kaçmak zorunda kaldı. Hârizmşâh, halifenin kendi iktidarını kabul ettirme çabası olan bu harekete, kendi hükmünün gücünü ne derecede gördüğünü anlatırcasına bir cevap vermişti.

Hükümdarlık çadırına ilişkin başka örneklerimiz de vardır. Örneğin Sultan Alâeddin Muhammed Herat üzerine hareketinde çadırını şehrin önüne kurdu ve savaş hazırlıklarını buradan yürütmüştü.¹⁷⁵ Devletşah da sultanın Nihavend hududundaki çadırında yaptığı bir kabulü anlatmaktadır.¹⁷⁶

¹⁷² Eski Türkler’de de otağ büyük önem taşıyordu. Bkz.Ögel, *age.*, s.292-294.

¹⁷³ Nesevî, Farsça s.275.

¹⁷⁴ Cüveynî, *age.*, s.269; Mîrhând, *age.*, C:IV, s.132; Kafesoğlu, *age.*, s.127.

¹⁷⁵ Cüveynî, *age.*, s.279.

¹⁷⁶ *Devletşah Tezkiresi*, C:II., s.190.

Sultan Celâleddin Hârizmşâh Moğollar tarafından takip edildiği için sürekli yer değiştiriyordu. O, devletini saraydan çak çadırından idare etmeye çalıştı. Son olarak 1231 yılı Ağustosunda Âmid civarında idi. Bir gece Moğollar onun çadırını aniden kuşattılar. Bu olayın şahidi olan Nesevî, Sultanın beyazlar giymiş bir halde çadırından çıktığını ve atına binerek süratle uzaklaştığını kaydeder.¹⁷⁷

e. Taht ve Tâc

Hükümdarlığın en göz önünde olan alâmeti şüphesiz tâc ve tahttır. Tâc ve tahtın sahibi olmak hükümdar olmak demektir. Bu nedendir ki, hükümdarlığa işaret eden ve içinde tâc ile taht geçen birçok terim vardır. “Tahta çıkmak”, “tahtan inmek”, “taht ve tâc sahibi olmak” gibi.¹⁷⁸ Edebî ürünlerde, özellikle şiirlerde hükümdarlar taht ve tâcın sahibi olarak anlatılırlar. Örneğin Reşidüddin Vatvât, Hârizmşâh Atsız için söylediği bir kasidede şöyle diyordu:

“Melik Atsız tahta çıktı

Ve Selçuklu Devleti aşağı düştü”.¹⁷⁹

Reşidüddin Vatvât’ın Karahanlı Kemaleddin ile dostluğu öyle anlaşılıyor ki, Hârizmşâh Atsız’ın pek hoşuna gitmemişti. Gözden düştüğünü fark eden Vatvat, biraz da sitemle Hârizmşâh’a şu şekilde sesleniyordu:

“Bendeniz kapınıza kul olalı otuz yıl oldu. Ben sana methiye söyleyen, sen ise tahtının üzerinde benden methiye isteyensin.

Tahtın sahibi olan sen çok iyi bilirsin ki bu kölen hiçbir zaman başka bir kapıya methiye söylemek için gitmedi.

Görüyorum ki, şimdi gönlün otuz yıllık köleden usandı.”¹⁸⁰

¹⁷⁷ Nesevî, Farsça, s.275.

¹⁷⁸ Zaten kaynaklarımızda da yeni hükümdarın hakimiyetinin başlaması genellikle “tahta oturdu” şeklinde ifade edilir. Örneğin İl-Arslan 22 Ağustos 1156 tarihinde tahta oturmuştu. **Cihangüşâ**, s.257; Sultan Tekiş, Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul’u yendikten sonra Hemedan’da Irak hakimi olarak tahta oturdu. Râvendî, **age**, C:II., s.345.

¹⁷⁹ Kazvînî, **age**, s.487; Cüveynî, **age**, s.252.

¹⁸⁰ Cüveynî, **age**, s.255.

Şiirlerde tahtın bu şekilde ifade edilmesi yalnızca hükümdar olmaya değil aynı zamanda somut olarak tahta da işaret etmektedir. Taht, hükümdar olmanın en belirgin sembolüdür. Nitekim Hârizmşâh Atsız, Sultan Sencer'in Karahıtaylar'a mağlubiyetinden (1141) istifade ile Sultanın başkenti Merv'e girdiğinde onun tahtına oturmuştu.¹⁸¹ Hârizmşâh Atsız, bu tarihte her ne kadar fiili olarak bağımsız bir şekilde hareket ediyor idiye de resmen Selçuklu Sultanına tâbi idi. Onun bağımsızlık kazanma çabalarında, hükümdarlığı elde etmek için giriştiği bu teşebbüs Sultanın ülkesine dönmesi ile son bulsa da tahtın hükümdarlık için anlamını bize göstermesi bakımından yeterlidir.

Tahta çıkma töreni hükümdarlığın ilânı anlamına gelmektedir. Bu seremonide taht hükümdarlığın alâmet-i fârikası olarak en önemli rollerden birini üstlenir. Örneğin Hârizmşâh Tekiş, Râdekân'da büyükçe bir otağın önünde kurdurduğu gösterişli tahtına görkemli bir törenle çıkmıştı.¹⁸² Onun tahta çıkış töreninde âdet olduğu üzere parlak kasideler söylenmişti. Bunlardan bir tanesi İmadî Zûzenî (Zurakî)'ye aitti ve şair şöyle diyordu:

“...Âlemin efendisi Atsız oğlu İl-Arslan oğlu Tekiş Han

Bahtı açık olarak salına salına padişâh tahtına oturdu.” Tekiş Han da sultanların âdeti üzere hareket edip şairlere bol bol ihsanlarda bulunmuştu.¹⁸³ Sultan Celâleddin de Hindistan'dan dönünce törenle tahta oturmuştu. Nesevî'ye göre; “hanlar, melikler ve emîrlere kefenlerini boyunlarına asarak geliyor eğilip yüzlerini toprağa sürüyorlardı”.¹⁸⁴

Taht ayrıca saray hayatında uygulanan protokolün merkezi idi. Sarayda görülen bütün işlerde, kimin sultanın huzurunda nerede duracağı tahtın yerine göre düzenleniyordu ve bu resmî protokolün gereği idi.

¹⁸¹ Bûndârî, *age*, s.251.

¹⁸² Cüveynî, *age*, s.265; Reşidüddin, *age*, C:I, s.256; Mîrhând, *age*, C:IV, s.371-372; Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, C:II, Tahran 1353, s.637; Kafesoğlu, *age*, s.112-113.

¹⁸³ Cüveynî, *age*, s.265; Mîrhând, *age*, C:IV, s.372.

¹⁸⁴ Nesevî, Farsça; s.130.

Tac da tahtan ayrı düşünülemez. Kaynaklarımızda da hükümdarlık âlameti olarak tâc¹⁸⁵ hemen hemen her zaman taht ile birlikte anılır. Örneğin Hârizmşâh Celâleddin Muhammed, Yassı Çimen Savaşı'nın (Ağustos 1230) başlangıcında Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'ın öncü birliklerini mağlup etmişti. Hârizmşâh'ın müttefiki olan Erzurum Meliki Rükneddin Cihanşâh bu başarıdan dolayı büyük bir sevinç duymuş ve İbn Bîbî'ye göre Celâleddin'e "Ey, tâcın ve tahtın sahibi!" diye hitap etmişti.¹⁸⁶ Aslında Celâleddin Hârizmşâh, Moğollar'ın takibi nedeniyle taht ve tâcından çoğunlukla uzak kalmıştı. Onun bu halini Cüveynî gerçekçi bir ifadeyle şöyle anlatır: "...Altın eyerini taht, keçeyi yatak, zırhı elbise, miğferi tâc yapmış olan padişâh."¹⁸⁷ Üstelik o daha önce, Cengiz Han Hârizm toprakları üzerine harekete geçince babasına, Moğollar ile cesurca savaşma fikrini kabul ettiremediğinde sadece kendi hükümrancılığını kurtarma planlarının yanlışlığını anlatmak için "Tâcın peşinden giderken başından olma. Çünkü hiçbir padişâh anasından tâc ile doğmadı"¹⁸⁸ uyarısını yapıyordu.

Hârizmşâhlar'da taht ve tâc şekli acaba nasıldı? Bu konuda maalesef bilgimiz yoktur. Ancak kuvvetli fikirler ileri sürebileceğimiz önemli ipuçlarına sahibiz. Çalışmamızın başından beri yeri geldikçe temas ettiğimiz üzere Hârizmşâhlar, Büyük Selçuklu Devleti'nin devamı olma özelliğini gösterir. Ayrıca hüküm sürdükleri devir itibari ile de dönemin genel özelliklerini doğal olarak taşımaktadırlar. Bu açıklamadan hareketle Hârizmşâhlar'ın kullandıkları taht ve tâcın şekil olarak Selçuklu sultanlarının kullandıklarından çok da farklı olmayacağını söyleyebiliriz.

Reşidüddin Fazlulâh'ın **Câmiu't Tevârih**'inde Selçuklu Sultanlarını tahtları üzerinde oturmuş, başlarında tâc bulunduğu halde tasvir eden minyatürler vardır. Bu minyatürlerde Selçuklu Sultanları Alparslan, Berkyaruk, Muhammed Tapar ve Sencer tahtlarında tâcları ile görülmektedir.¹⁸⁹ Bu minyatürleri görmek taht ve tâcın

¹⁸⁵ Bkz. W.Björkman, "Tâc" md., **İ.A.**, C:XI., s.613-615.

¹⁸⁶ İbn Bîbî, **age**, C:I, s.396.

¹⁸⁷ Cüveynî, **age**, s.374.

¹⁸⁸ Cüveynî **age**, s.319.

¹⁸⁹ Minyatürler için bkz. Zühre İndirkaş, **Türkler'de Hükümdar Tacı Geleneği**, Ankara 2002, s.137-141.

hükümdarlık alâmeti olduğunu anlamak için yeterlidir. Çünkü minyatürlerdeki temel vurgu tahtında oturan ve tâcını takmış bulunan hükümdaradır.

Şekil yönünden incelediğimizde de minyatürlerdeki taht ve tâcların birbirine çok benzediğini görmekteyiz. Sultanların tâclarının çoğunluğunun “her bir dilimi yaprak biçiminde olan üç dilimli tâclar” olduğunu sanat tarihçilerinden öğreniyoruz. Ayrıca karakteristik özellikler taşıması bakımından bu tâclar “Selçuklu tâcı” olarak da adlandırılmaktadır.¹⁹⁰

Câmiü't Tevârîh'te bulunan bir başka minyatür bizim için son derece önemlidir. Bu minyatürde Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul'un tasviri yer almaktadır. Yerden yüksekliği ayakları sayesinde sağlanan tahtının üzerinde Sultan oturmaktadır ve başında üç dilimli bir tâc bulunmaktadır. Sultan Tuğrul, Hârizmşâh Tekiş ile yaptığı savaşta hayatını kaybetmiş (25 Mart 1194) ve bu şekilde Irak Selçuklu Devleti son bulmuştu. Hârizmşâh Alâeddin Tekiş, Irak'ın merkezi Hemedân'a gelerek düzenlenen bir törenle tahta oturmuştu (26 Haziran 1194). Belki de Hârizmşâh Tekiş'in Irakta oturduğu bu taht Sultan Tuğrul'a aitti. Selçuklu Devleti'nin vârisi olma iddiasını her zaman taşıyan Hârizmşâhlar Sultanı Tekiş'in, Irak hükümdarının tahtına oturarak bunu bir kez daha vurgulamış olması hiç de şaşırtıcı değildir. Sultanların otağlarında da tahtlarının kurulduğu bilgisinden hareketle Tekiş'in tahtını yanında götürmüş olması da ihtimal dahilindedir. Ancak ne olursa olsun bahsi geçen minyatür dönem itibariyle konumuza o kadar yakındır ki, hiç olmazsa taht ve tâcın genel olarak şeklinin nasıl olduğu noktasında bizi bilgilendirmektedir.

¹⁹⁰ İndirkaş, *age.*, s. 49

f. Bayrak ve Sancak

Bayrak, günümüzde olduğu gibi Hârizmşâhlar devrinde de bağımsızlık sembolüydü. Hâkimiyet sembolleri arasında özel bir yeri olan bayrak âdiyet simgesi olup kutsaldı. Savaşta uğruna kan dökülen bayrak aslında hürriyetin ifade şeklidir.

Hakanî*, Sultan Alâeddin Tekiş'i medhederken “onun bayrağının hilâli gökyüzünün burçlarını fethetti”¹⁹¹ demektedir.

Hâkimiyet sembolü olarak bayrağın aynı zamanda devleti temsil ettiğini de görmekteyiz. Sultan Alâeddin Muhammed devrinde, Hârizmşâhlar aleyhine her türlü ittifaka hazır olan Abbasî Halifesi Nâsır-Lidînellâh, Alamut hakimi Celâleddin Hasan ile iyi ilişkiler kurmuştu. Celâleddin müslüman olmuş, Halife nezdinde bunu kabul ettirmiş ve yeni durumu ilân için de hacca bir kabile göndermişti. Olayı anlatan Cüveynî devamında bayrağın temsil yetkisini bize göstermektedir: “Halifenin emri ile onun bayrağını, Sultanın bayrağının önünde taşıdılar. Sultan bunu duyunca çok üzüldü ve kalbi kırıldı”¹⁹².

Bayrak ve sancaklar ele geçirilen kalelerin burçlarına çekilirdi. Sultan Celâleddin Hârizmşâh Ahlat'ı ele geçirinca (15 Nisan 1230) âdet olduğu üzere zaferini bildirmek için yazdırdığı fetihnâmede “kale burçları bayrak ve sancaklarla süslendi”¹⁹³ denilmektedir. Ahlat'ın alınışını anlatan Nesevî de, surlardan sarkıtılan iplerden tırmanan savaşçıların ve sancakların şehre girdiğini kaydeder.¹⁹⁴

Bayrak ve sancaklar savaşlarda ordu için önemli bir manevî kuvvet anlamına geliyordu. Öyle ki, Hârizmşâh Alâeddin Muhammed'in gönderdiği kuvvetler, Gurlular'dan Gıyaseddin'in Talekân valisi Muhammed b. Çurbek (Carbek) ile savaşmışlar ve bu savaş esnasında Hârizmli sancaktâr öldürülmüş, sancaklar parçalanmıştı. Bunu gören Hârizm askerleri mağlup oldukları zannı ile geri

* Bir bölümünü buraya aldığımız şiirin yazarının Hakanî olmadığı görüşü için bkz. **Cihangüşâ**, s.272, Not:52.

¹⁹¹ Cüveynî, **age**, s.272.

¹⁹² Cüveynî, **age**, s.329.

¹⁹³ Cüveynî, **age**, s.368.

¹⁹⁴ Nesevî, Farsça, s.121.

çekilmeye başladılar.¹⁹⁵ Benzer bir olay Sultan Celâleddin Hârizmşâh'ın Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubâd ile savaşı sırasında da yaşanmıştır. “Sultanın merkezde bulunan özel bayraklarının (alemhâ-yı hâs), Sultanla birlikte geri çekildiğini gören sağ ve sol kanatlar, Sultanın yenildiğini sanıp geri çekilmeye başladılar”¹⁹⁶ Görüldüğü üzere, bayrak orduda, hükümdar ile birlikte merkezde bulunuyordu.

İbn Bibî'ye göre Yassı Çimen Savaşı'nda mağlup olan Sultan Celâleddin, “bayrağını ve sancağını çıkararak onları üzgün bir şekilde atının terkesine bağlamıştı”¹⁹⁷

Bayrak ve sancaklar ayrıca savaş sırasında ordu için manevi bir dayanak, düşmana karşı yıldırma unsuru olarak da görev yapmakta idi. Bu durumu İbn Haldun şöyle açıklamaktadır: “Savaşlarda çok sayıda bayrak kullanmak, renklerini çoğaltmak ve yükseklere kaldırmaktan maksat da kalplerde korku yaratmaktır, baka hiçbir sebebi yoktur”.¹⁹⁸

Hârizmşâhlar'da da Selçuklular'da olduğu gibi birçok bayrak ve sancak vardı. Tâbi hükümdarların, askerî birliklerin ve hanedan üyelerinin ayrı ayrı bayrak ve sancakları olduğunu biliyoruz. Bayrak ve sancakları hükümdarlık alâmeti olarak ele aldığımız için burada sadece Sultanlara ait olanlardan bahsetmekteyiz. Sultanlara ait sancaklar için “Râyât-ı sultanî” ifadesi kullanılmaktadır.¹⁹⁹

Sultan Celâleddin ölümünden az evvel çadırı Moğollar tarafından sarılınca bayrağını komutanlarından Orhan'a emanet ederek aceleyle oradan ayrılmıştı. Moğollar kendilerine karşı koyan Orhan'ı, bayrakla birlikte gördükleri için sultan zannetmiş olmalıydılar.²⁰⁰

Hârizm sultanlarının bayraklarının rengi siyahtı. Nesevî şahit olduğu bir olayı aktarırken bunu belirtmektedir: Sultan Alâeddin Muhammed'in Abeskûn

¹⁹⁵ İbnü'l-Esîr, **age**, C:XII, s.147.

¹⁹⁶ Cüveynî, **age**, s.370.

¹⁹⁷ İbn Bîbî, **age**, C:I, s.408.

¹⁹⁸ İbn Haldun, **age.**, CII., s.5.

¹⁹⁹ Nesevî, Farsça, s.189.

²⁰⁰ Cüveynî, **age**, s.375.

adasında ölümünden sonra Celâleddin adadan ayrıldıktan kısa bir süre sonra Nesa'da Moğol kuvvetlerini bozguna uğratmıştı. Nesevî bu sırada Nesa emîrinin hizmetinde olduğunu ve Celâleddin'in galibiyet haberinin bir mektupla kendilerine ulaştığını kaydetmektedir. Bu mektupta, Celâleddin'in başında bulunduğu kuvvetlerden bahsedilirken “siyah bayraklarla geldiler” ifadesi yer almaktadır.²⁰¹ Hârizmşâhlar'ın, kendilerini Selçuklular'ın yasal vârisi olarak görmelerinden dolayı bayraklarının onlarınki ile aynı renkte olduğu görüşüne biz de katılıyoruz.²⁰²

g. Nevbet

Devlet bandosu tarafından hükümdarın sarayı veya otağının önünde icrâ edilen musikiye nevbet denir. Hükümdarlık alâmeti olan bu nevbetin dışında şehzadeler, vezîrler veya tâbî hükümdarlar da nevbet çaldırabiliyordu. Ancak, doğal olarak hükümdarın nevbeti daha azametli idi ve diğerlerinden farklı, tek olma özelliğini taşıyordu. Örneğin hükümdarlar için günde beş namaz vaktinde nevbet vurulurken, diğerleri için bu sayı üç ile sınırlı idi.²⁰³

Hârizmşâhlar'da da nevbet geleneği açıkladığımız bu şekliyle mevcuttu. Sultan Alâeddin Muhammed gücünü o kadar büyük hissediyordu ki, bunu nevbet uygulamasına da yansıttı. Daha önce de onun unvân ve lâkaplarında ne kadar iddialı olanları kullandığımız görmüştük. Sultan nevbet vurdururken de bu tutumunu sürdürmüş, en güçlü olduğunu ilân etmek istercesine yeni bir uygulama başlatmıştı.

Sultan kendisi için “Zülkarneyn Nevbeti”ni uygun buldu. Kaynaklarımızda “Nevbet-i Zülkarneyn” olarak geçen bu nevbet yirmi yedi davulla icra olunuyordu. Ancak bunlar sıradan davullar değildi. Her biri altın işlemeli idi ve çeşitli mücevherlerle süslenmişti. Nevbet için görkemli şekilde süslenen köslere eşlik edecek olan tokmaklar da aynı şekilde özenle hazırlanmış, altın, inci ve daha birçok değerli taşlarla bezenmişti.²⁰⁴

²⁰¹ Nesevî, Farsça, s.87.

²⁰² Fuad Köprülü, “Bayrak”, İ.A., C: II, s.409.

²⁰³ H.G. Farmer, “Tabl-Hâne”, İ.A., C:XI, s.604-605; H.G. Farmer, “Nevbet”, İ.A., C:IX, s.220; Ayrıca, Türkler'de nevbet ve mehterin tarihi süreci için bkz. Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C.VIII, Ankara 1991.

²⁰⁴ Nesevî, Farsça, s.33.

Sultan Alâeddin Muhammed bu hazırlıklardan sonra uygulamanın ilk seferinde görkem ve azameti iyice artırmak için bu davulları vurma emrini sarayında tutuklu bulunan hükümdar ve hükümdar oğullarına verdi.* Emri uygulamakla yükümlü olanlar arasında; Selçuklular’dan Tuğrul b. Arslan, Gurlu hükümdarı Gıyâseddin’in oğulları, Bâmiyân hakimi Melik Alaeddin, Belh hakimi Melik Taceddin ve oğlu, Tirmiz sahibi Melik Behramşah, Buhara hakimi Sencer vardı. Sultan yirmi yedi kişilik kadroyu tamamlamak için yeğeni ve vezîrini de gruba dahil etti.²⁰⁵ Sultanın bu işe büyük önem verdiği açıktır. Nesevî’nin bu uygulamayı anlatırken, “uğurlu bir günde bu davulların çalınması için anlı şanlı padişâhlar seçti”²⁰⁶ şeklindeki kaydına bakarak nevbetin ilk gününün yıldızlara göre tespit edilmiş olabileceğini söyleyebiliriz.

Nevbet icrasında çok sayıda büyük davul (kös) kullanılıyordu. Devletşâh’a göre “Nevbet-i Zülkarneyn”de nakkâre de kullanılmıştı ve bunların ağırlığı yetmiş hârvâr^{**} geliyordu.²⁰⁷

Sultan Alâeddin Muhammed bu nevbeti günde iki kez, güneşin doğuşu ve batışında çaldırıyordu. Öyle anlaşılıyor ki, Sultanın “Nevbet-i Zülkarneyn”i Hârizm’in başkentini hükümdarının azametini hatırlatarak uyandırıyor. Bu da bir yenilikti. Çünkü eskiden beş namaz vaktinde beş defa nevbet vuruluyordu. Sultan, bu beş defa vurulan nevbetin oğullarının sarayları önünde çalınmasını emretti.²⁰⁸ Hârizmşâhlar’da vezîrler için de günde üç nevbet çalınıyordu.²⁰⁹

Nesevî, Sultan Celâleddin’in nevbeti için de “Nevbet-i Zülkarneyn” demektedir ve ilave olarak günde beş kez çalındığını belirtmektedir.²¹⁰ Şüphesiz ki,

* Burada adı geçen tutukluların akıbeti maalesef çok kötü oldu. Moğollar Gürgenc’i tehdit ettikleri sırada başkentten ayrılmaya hazırlanan Terken Hatun onları Ceyhun’da boğdurttu. Nesevî, Farsça, s.57 vd.

²⁰⁵ Nesevî, Farsça, s.33; Kazvîni’ye göre bu yirmi yedi kişinin on beşi yabancı ve on iki tanesi Sultanın yakınlarından oluşuyordu, **age**, s.496.

²⁰⁶ Nesevî, aynı yer.

** Bir hârvâr= Bir eşek yükü.

²⁰⁷ **Devletşâh Tezkiresi**, C:II, s.188. Burada bildirilen ağırlık oranının abartılı olduğu açıktır.

²⁰⁸ Nesevî, aynı yer.

²⁰⁹ Nesevî, Farsça, s.45.

²¹⁰ Nesevî, Farsça, s.213; Taneri, **age**, s.101.

devletin gücünden eser kalmadığı Celâleddin devrinin neveti de babasının uygulamasının gösterişinden çok uzaktır.

Hârizmşâhlar devrinde, tıpkı Selçuklular'da olduğu gibi, taziye ifadesi olarak da nevetin susturulduğunu görmekteyiz. Sultan Alâeddin Tekiş öldüğü zaman (4 Temmuz 1200), Gur hâkimi Gıyaseddin düşman olmalarına rağmen, sarayında üç gün nevet çalınmaması için emir vermişti.²¹¹

h. Çetr

Hâkimiyet alâmetlerinden biri de çetrdir ve hükümdarlık şemsiyesi anlamına gelmektedir. Atlas veya altın işlemeli kadifeden hazırlanan çetr, şemsiye şeklinde açılarak hükümdarın başı üzerinde tutulurdu.²¹²

Hükümdarlar seferlerinde de çetri beraberlerinde götürüyorlardı. Aslında bu sayede ilerleyen kuvvetlerin kime ait olduğu ve orduda hükümdarın bulunup bulunmadığı anlaşılabilirdi. Nitekim çetrin bu görevi hakkında Hârizmşâhlar'a ait bir örneğimiz var. Sultan Alâeddin Muhammed'in, Güçlük ile mücadele verdiği ve bu nedenle Semerkand'da bulunduğu sırada Irak'taki naibi Oğlmuş öldürülmüş, bölgede işler karışmıştı. Oğlmuş'un öldürülmesinden ve Sultanın yokluğundan faydalanmak isteyen Atabeg Özbek ve Atabeg Sa'd vakit kaybetmeden harekete geçmişlerdi. Sultan Muhammed hızlı bir hareketle bölgeye yetişti. Atabeg Sa'd'ın kuvvetleri ile Rey civarında karşılaşınca Sultanın öncüleri ile Atabeğin askerleri çarpışmaya başladı. Nesevî'nin de kaydettiği gibi Atabeg savaştığı kuvvetlerin Özbek'e ait olduğunu zannediyordu. Sultanın bu kadar süratle yetişeceğine ihtimal vermediği açıkça anlaşılıyor. Çünkü Sultan, Atabeğin cesurca direnişini görünce o zamana kadar açılmamış olan çetrinin, açılmasını emretti. Sultan Muhammed'in hareketini gizlemek amacıyla çetri şimdiye kadar açtırmadığı anlaşılıyor. Sultanın çetrinin açılması ve sultana ait bayrakların kaldırılması üzerine Atabeg gerçeğin farkına vardı. Onun arzulayacağı en son şey Sultana karşı savaşmak olurdu. Zaten o da derhal çatışmaya son verdi. Atından indi ve esir olarak Sultanın tayin edeceği

²¹¹ İbnü'l-Esîr, **age**, C:XII, s.134.

²¹² Aydın Taneri, "Çetr", **DİA**, C:VIII, s.293.

akıbetini beklemeye koyuldu. Sultanın çetirini görünce korkuya kapılan Atabeg'in kuvvetleri de dağıldı.²¹³ Nesevî, Sultanın çetiri için “Çetr-i Cihangir” ifadesini kullanmaktadır.²¹⁴

Sultanlar, kabulleri sırasında çetirin altında duruyorlardı. Celâleddin Hârizmşâh, Erzurum hâkimi Rükneddin Cihanşâh'ı, çetirinin altında bulunduğu halde kabul etmişti. Sultan Celâleddin müttetikini onun itibarını artıracak bir törenle karşılaşmıştı. Muhabbetini göstermek ve Cihanşâh'ı onurlandırmak için çetirinin altına gelmesini emretti. Ancak ne var ki, Cihanşâh, Sultanın çetiri altında bulunduğu sırada çetr, koruyucularının elinden düşerek yıkıldı. Töreni izleyen halk bunu görünce dağıldı. Bu olay bir uğursuzluk işareti olarak algılandı.²¹⁵ Ayrıca Sultan Celâleddin Hârizmşâh, ordusuna beraberinde çetiri olduğu halde kumanda ediyordu.²¹⁶

Hükümdarın çetirinin sorumluluğu “çetrdâr” adı verilen görevliye aitti. Çetrdâr, özellikle savaşlarda hükümdarın yanında çetiri tutuyordu. Savaştaki bu çetr saray veya otağdakinden daha farklı olarak her halde taşınması kolay, daha hafif bir çetridi. Çünkü son örneğimizde Sultan Celâleddin'in yıkılan çetirini anlatan Nesevî'nin ifadelerinden hükümdarlık otağı önünde kurulan çetirin daha büyük ve daha ağır olduğunu anlıyoruz. Çünkü Nesevî bu olayı anlatırken çetiri tutan “çetrdârlar” dan bahsederek “ çetirin sütun ve destekleri (deayim ve amûdları) çetrdârların elinden düştü” demektedir.²¹⁷

Hükümdarlık alâmeti olarak çetirin varlığı doğrudan bağımsız hükümdarlığın göstergesidir. Ravendî'nin Sultan Tekiş için kullandığı ifadeler bunun göstergesidir: “Bu Hârizmşâh kulluk vazifelerini bir tarafa atıp, çetirini yükseltti. Kendi kendine sultan adını aldı”.²¹⁸

²¹³ Nesevî, Farsça, s.23; İbnü'l-Esîr, *age*, C:XII, s.268,269, 271.

²¹⁴ Nesevî, Farsça, s.23.

²¹⁵ Nesevî, Farsça, s.198-199.

²¹⁶ İbn Vâsıl, *age*, C:IV, s.149.

²¹⁷ Nesevî, Farsça, s.198-199.

²¹⁸ Ravendî, *age*, C:II., s.340.

i. Tırâz

Sırma işlemeli, kenarları şerit halinde yazılarla süslenmiş hükümdara mahsus elbiseye tırâz adı verilir. Sanatkârların mahir ellerinde özenle hazırlanan bu elbiseler hükümdarlık alâmetlerindendir.²¹⁹ İbn Haldun'a göre tırâz; "hükümdarlık ve saltanatın ziyetidir" ve bu elbiseler "unvân ve lâkaplar yazılarak süslenmiştir".²²⁰

Tırâz, hükümdar tarafından bir başkasına verildiğinde "hil'at" adını alır. Sultanlar lütufta bulunmalarının bir nişanesi olarak tâbi hükümdarlara, elçilere veya devlet ileri gelenlerine hil'at verirlerdi. Aslında sultanları kime hil'at verecekleri konusunda sınırlayan veya kimlerin hil'at giyeceğini belirten her hangi bir düzenleme yoktu. Sultan taltif etmek istediği ve kendisinin uygun gördüğü her hangi bir kişiye hil'at verebilirdi. Örneğin Sultan Celâleddin, Sultan Tuğrul'un kızı olan Atabeg Özbek'in eşi ile evliliği gerçekleşince, melikenin Atabegden boşanmasını sağlayan şahitlere hil'at vermişti.²²¹ Bu ilginç boşanma öyküsüne göre, Melike gönderdiği elçilerle Sultan Celâleddin'e evlilik teklif etti. Ne var ki bu sırada Atabek Özbek ile evli bulunuyordu. Sultan bu evliliğin ancak melikenin boşanması ile mümkün olabileceğini bildirdi. Zaten melike de kocasının daha önceden taahhüt ettiği ve yapmazsa boşanmış olacaklarını kabul edeceğine dair sözüne atfen evli olmadığını belirterek Sultana evlilik teklifinde bulunmuştu. Kadının dinlediği şahitler de melikeyi doğrulayınca, Sultan ile melikenin izdivacı gerçekleşti. İşte buradaki şahitler Sultan tarafından hil'at verilmek suretiyle ödüllendirilmişlerdi.²²²

Sultan Celâleddin Moğollar'a mağlup olarak Isfahan'a geldiği sırada ordusunun ileri gelenlerine görevlerini lâyıkiyla yerine getirmedikleri için çok kızgındı. Öte yandan savaşta fedakarlık gösteren, canla başla savaşan rütbesiz askerlere meliklik hil'atine kadar cömertçe hil'at dağıtmıştı.²²³ Ayrıca sultan Celâleddin'in Erzurum hakimi Rükneddin Cihanşâh, Kıpçak reislerinden Kurka ve

²¹⁹ A. Grohmann, "Tırâz", *İ.A.*, C:XII/I, s.235.

²²⁰ İbn Haldun, *age.*, C:II, s.26.

²²¹ Nesevî, Farsça, s.149.

²²² Bu evlilik hikayesi için bkz. İbnü'l-Esîr, *age.*, C:XII, s.394; Kazvînî, *age.* s.500; Cüveynî, *age.* s.352.

²²³ Cüveynî, *age.*, s.361.

vezîri Şerefülmülk eli ile Sultan Alâeddin Keykubâd'ın elçisine de hil'at verdiğini biliyoruz.²²⁴

Halifeler de hükümdarlara, halifelik makamında kabul gördükleri mevkiye uygun hil'atler verirlerdi. Örneğin, Halife Nâsır-Lidinillah, Hârizmşâh Tekiş'e vezîri aracılığıyla hil'atler göndermiş ancak vezîrin bunları kendi çadırında giyme davetine Sultan çok kızarak şiddetle reddetmişti.²²⁵ Halifelik makamı, Sultan Celâleddin'e Ahlat'ı muhasara ettiği sırada "hil'at-i saltanat" göndermişti.²²⁶

Hil'atler sadece elbiseden oluşmuyordu. Hârizmşâh Celâleddin'in Erzurum hakimi Cihanşâh'a verdiği hil'at içerisinde tuğlar ve dizginler de vardı.²²⁷ Bunların yanında külah, kemer, at veya değerli başka bir binek hayvanı, eyer takımı, silahlar, kılıç kuşağı veya değerli taşlarla süslü takılar ve sancak da hil'at olarak veriliyordu.²²⁸ Bize bir fikir vermesi için Halifelik makamından Sultan Celâleddin'e gönderilen hil'atlerin içeriğine bakabiliriz. Buna göre şu eşyalar hil'at olarak gönderilmişti: Kıymetli taşlarla bezenmiş bir Hint kayışı, sarık, elbise, cübbe,, altından bir kılıç, bütün takımları altın ile kaplı atlar, incilerle süslü kalkan, çok sayıda at ile birlikte yeteri kadar seyis, altınla süslenmiş yabani Hint kedileri, birçok top kumaş, amberden imal edilmiş top, sabur ağacı vs. Görüldüğü üzere hil'atler, hil'at verenin şan ve şerefi gözetilerek hazırlanıyordu.²²⁹ Buna ilave olarak hil'at verilene itibarın derecesi de bu içeriklerden tayin edilebilmektedir.

Hil'ati çıkarmak veya kabul etmemek isyan göstergesi sayılırdı. Ayrıca bayramlar, askerî teftişler, zaferler ve kabuller hil'at verme vesilelerindendi.²³⁰

j. Tevkî', Tuğrâ ve Alâmet

Tevkî' "bir yazışma terimi olarak hükümdarın kararı, bu kararın yazılı sureti, tâyin beratı, hükümdara mahsus alâmet, tuğrâ, ferman ve mühür karşılığı olarak

²²⁴ Nesevî, Farsça, s.179, 199.

²²⁵ İbnü'l-Esîr, *age*, C:XII, s.93; Cüveynî, *age*, s. 269.

²²⁶ Nesevî, Farsça, 205; Arapça, s.190

²²⁷ Nesevî, Farsça, s.199.

²²⁸ Heribert Horst, *Die Staatsverwaltung Der Grosselghuqen Und Horazmsahs (1038-1231)*, Weisbaden 1964, s.23.

²²⁹ Nesevî, Farsça, s.219.

²³⁰ M. Fuad Köprülü, "Hil'at", *İ.A.*, C:VI, s.483.

kullanılmıştır”²³¹. Tuğra ise Türkçe bir kelimedir ve hükümdarın yazılı işareti demektir.²³² Alâmet ise bizzat hükümdar tarafından, kendi eli ile yazılırdı.²³³

Hârizmşâh Atsız, Sultan Sencer’in Karahıtaylar’a esaretini fırsat bilerek girdiği Selçuklu başkenti Merv’de Sencer’in tahtına oturup, tuğra çekmişti.²³⁴ Cüveynî, Sultan Alâeddin Muhammed’in Moğollar’ın ülkesini istilasını karşısında korkuya kapıldığını belirterek Sultanın Merv’e hareketini anlatırken şöyle demektedir: “...Sultanın korku ve acz içinde kaleme aldığı anlaşılmalı tevki’ tuğralı fermanı geldi”.²³⁵

Sultan Alâeddin Muhammed, Abeskûn adasında bulunduğu sırada kim kendisine bir yemek getirir veya bir iyilik yaparsa ona tevki’ veriyordu.²³⁶ Nesevî’nin bu ifadelerinden anlaşılacağı üzere burada verildiği belirtilen tevki’, “hükümdarın yazılı kararının sureti”, belge anlamındadır. Çünkü devamında, “Çoğu zaman öyle oluyordu ki, halktan olanlar kendileri için tevki’ler yazıyorlardı. Çünkü Sultanın yanında kâtip bulunmuyordu”²³⁷ denilmektedir. Sultan Muhammed öldükten sonra tevki’leri ellerinde bulunduranlar Sultan Celâleddin’e müracaat etmişlerdi ve Sultan da bunları babasının kararlarına hürmet göstererek kabul etti.²³⁸ Sultan Alâeddin Muhammed’in tuğrâsında, “Zillullah fi’l-arz” (Allah’ın yeryüzündeki gölgesi) yazılıydı.²³⁹

Sultan Celâleddin’in münşisi olan Nesevî bu konuda en itibarlı kaynağımızdır. Çünkü o, bizzat Sultanın yanında bulunuyor ve yazışmaları gerçekleştiriyordu. O, tevki’yi “sultanın yazılı kararı” anlamında, diplomatik belge karşılığı olarak kullanmıştır. Sultan Celâleddin’in tevki’leri için de şu açıklamayı yapmaktadır: “Sultana ait tevki’lerde ‘Elhamdülillahi’l-azîm’ yazılı idi”. “Kendisinin şehir ve vilayetlerine gönderdiği tevki’lerde ise ‘i’timad künend”

²³¹ Nejat Göyünç, “Tevki’”, *İ.A.*, C:XII/I, s.217.

²³² J. Denny, “Tuğrâ”, *İ.A.*, C:XII/II, s.5.

²³³ Nejat Göyünç, aynı yer.

²³⁴ Hüseyinî, *age*, s.67.

²³⁵ Cüveynî, *age*, s.163.

²³⁶ Nesevî, Farsça, s.69.

²³⁷ Nesevî, aynı yer.

²³⁸ Nesevî, aynı yer.

²³⁹ Cüveynî, *age*, s.301.

yazılıydı ve bu tevkî'lerin köşesinde 'Ebu'l-Mekârim Ali b. Ebu'l-Kasım Hâlisu Emîri'l-Mü'minîn ibaresi vardı'.²⁴⁰

Sultan Celâleddin tevkî'lerinde kullandığı "İtimadi Ali'l-lâh Vahdehu" ibaresini kazıtarak hazırlatmış ve bunu vesikalara basmıştı. Onun bu uygulaması daha sonraki hükümdarlara örnek olmuştu. Sultan belgelere bu mührün basılması görevini de kızı Han-Sultan'a vermişti.²⁴¹ Nesevî'ye göre, Rükneddin Gursançtı b. Sultan Alâeddin Muhammed'in tevkîi şu şekildi idi: "es-Sultanü'l-muazzam Rüknü'd-dünya ve'd-din Ebü'l-Hâris Gursançtı İbnü's-Sultanü'l-muazzam Kasîmü emîri'l-mü'minîn".²⁴²

Alâmete gelince, Nesevî Terken Hatun'un tevkî', tuğrâ ve alâmetinden bahseder. Bu üçünü aynı anda kullanması ve Terken Hatun'un güzel yazısının şöhreti bize onun alâmetini bizzat yazdığını düşündürmektedir. Buna göre onun tevkî' ve tuğrâsı şu şekilde idi: "İsmetü'd-dünyâ ve'd-din Uluğ Terken Meliketü Nisâi'l-âlemîn". Alâmeti ise "T'tesamtü billâhi vahdehu" şeklindeydi. Terken Hatun'un tevkî' ve alâmeti kalın uçlu bir kalemle yazılı idi.²⁴³

k. Gâşiye

Hükümdarlık alâmetlerinden biri de gâşiyedir. Süslü eyer örtüsü anlamına gelir ve törenlerde ata binen sultanın önünde taşınmak suretiyle onun hâkimiyetinin tanındığı anlamına gelirdi.²⁴⁴

Hârizmşâh Alâeddin Tekiş devrinde, Müeyyed Ay-aba, Kadı Fahreddin'i, Hârizmşâh'a onun tâbîsi olduğunu bildirmek üzere gönderdiğinde kadı, Hârizmşâh Tekiş'in katında itibar görmüş ve ona kıymetli hediyeler verilmişti. Bunlar arasında gâşiyelerle süslenmiş cins atlar da bulunuyordu.²⁴⁵

²⁴⁰ Nesevî, Farsça, s.264

²⁴¹ Nesevî, Farsça, s.72; Nejat Göyünç, agmd., s.218.

²⁴² Nesevî, Farsça, s.39.

²⁴³ Nesevî, Farsça, s.62;Ayrıca bakınız Horst, **age**, s.36.

²⁴⁴ Erdoğan Merçil, "Gâşiye", **DİA.**, C: , s.398 vd.; Erdoğan Merçil, "Gâşiye ve Selçuklular'da Kullanılışına Dâir Bazı Örnekler", **Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan**, Ankara 1985, s.321-328.

²⁴⁵ Hüseyinî, **age.**, s.115.

Cüveynî’de, Sultan Alâeddin Muhammed devri anlatılırken bir şiirde: “Güneşin sırtına gâşiye vurmuş. Üzengi olarak ayı kulağına halkalı küpe yapmış” denilmektedir.²⁴⁶

Sultan Celâleddin Hârizmşâh, Ahlat önlerinde iken Halifelik makamından gelen elçileri kabul etmişti. Halife Nâsır-Lidînillâh tarafından gönderilen hediyeler arasında gâşiyeli atlar ve saten gâşiyeli Hint kedileri de vardı.²⁴⁷

I. Kılıç ve Yüzük

Aslında kılıcın Hârizmşâhlar’da hükümdarlık alâmeti olduğuna karar verecek sayıda örneğe sahip değiliz. Ancak bir örneğimiz var ki bize, kılıcın hâkimiyet alâmeti olabileceğini düşündürmektedir.

Sultan Alâeddin Muhammed, Terken Hatun’un baskısı ile Uzlaşah’ı veliahd tayin etmişti. Ancak Sultan Moğollar’dan kaçarak sığındığı Âbeskûn adasında bulunduğu sırada kararını değiştirerek diğer oğlu Celâleddin’i veliahd ilân etmişti. İşte bu sırada kılıcını kendi elleriyle Celâleddin’e kuşattı.²⁴⁸ Acaba Hârizmşâhlar’da veliahd hep bu şekilde mi ilân edilirdi? Bunu bilmiyoruz. Sultanın yanında hükümdarlığa ait hemen hiçbir şey bulunmadığı için belki de veliahd değişikliğini teyid gayesiyle kılıcını kuşatmıştı. Hükümdarların kılıçları şüphesiz herkesinkinden farklı ve özeldi. Selçuklular’da Sultanlara Halife tarafından kılıç kuşatıldığına dair örnekler vardır ve bu nedenle hâkimiyet alâmeti olarak kabul edilmektedir.²⁴⁹ Ancak ne var ki, Hârizmşâhlar’da kılıcın hükümdarlık alâmeti olduğuna hükmedemiyoruz.

Yüzüğe gelince, hükümdar tarafından bir görevin icrâsı için yüzüğün verildiğini ve doğrudan hükümdarı temsil ettiğini biliyoruz. Bu nedenle de yüzük hükümdarlık alâmetidir. Örneğin Sultan Celâleddin, babasının isminin üzerine kazındığı, firûze taşlı yüzüğü bir elçiyle göndermişti.²⁵⁰

²⁴⁶ Cüveynî, *age.*, s.301.

²⁴⁷ Taneri, *Sultan Celâlü’-d-din Hârizmşâh*, s.113.

²⁴⁸ Nesevî, *Farsça*, s.84.

²⁴⁹ Abdülkerim Özeydın, *age.*, s.190

²⁵⁰ Nesevî, *Farsça*, s.127; Hakimiyet alâmeti olarak yüzüğün Selçuklular’da kullanışı için bkz., Özeydın, *age.*, s.190

E. DÎVÂN TEŞKÎLÂTI

1. Dîvân-ı A'lâ

Hârizmşâhlar Devleti teşkilâtına göre devlet yönetiminin en üst organı Dîvân-ı A'lâ'dır. Tıpkı Selçuklular'da, Abbasîler'de, Sâ mânîler'de ve Gazneliler'de olduğu gibi. Dîvân-ı A'lâ, devletin yönetimi ile ilgili kararların alındığı en yüksek kuruldur. Devlet yönetimi ile ilgili ayırım yapılmaksızın her konu bu Yüce Dîvân'da görüşülür, alınacak tedbirler veya yürürlüğe girecek uygulamalar karara bağlanabilirdi.

Dîvân-ı A'lâ, devlet işlerinin branşlara göre sınıflandırılarak görev bölümü yapılmış olan diğer dîvânları içine alır. Aslında Dîvân-ı A'lâ diğer dîvânlar ile birlikte bir kabine oluşturur. Dîvân başkanları Dîvân-ı A'lâ'nın üyeleridir ve hükümdar tarafından göreve getirilirler. Yüce Dîvân'ın başkanı ise devletin hükümdardan hemen sonra gelen ismi olan vezîrdir.²⁵¹ Vezîr, Yüce Dîvân'ı oluşturan diğer dîvânları da maiyetinde toplar ve devletin bütün işlerini bu organlar ile sevk ve idare eder.²⁵²

Dîvân-ı A'lâ'nın çalışmalarına dair fazla örneğe sahip değiliz ancak kaynaklarımızın bazı kayıtları bize çeşitli bilgiler vermektedir. Örneğin; Sultan Celâleddin Hârizmşâh devrinde Büyük Dîvân'da bir soruşturma yürütüldüğünü biliyoruz. Irak-ı Acem nâibi Şerefeddin Ali birçok ithamlara maruz kalmış ve Isfahan ileri gelenleri tarafından Vezîr Şerefülmülk'e şikâyet edilmişti. Vezîr sorunu kendisi çözmek yerine Nesevî'ye göre şahsî husumetinin de etkisiyle durumu Sultana bildirdi. Sultan Celâleddin, nâibin Yüce Dîvân'da hesap vermesini emretti. Sultan bu soruşturmayı bizzat izlemek istedi. Kimse tarafından görülmeyeceği ancak kendisinin her söyleneni işitebileceği bir şekilde Dîvân çalışmasında yerini aldı.

²⁵¹ Horst, *age.*, s.20, 30; Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II: Selçuklu Devri Devlet Teşkilâtına Dâir Yazılmış Bir Eser Münasebetiyle", *TAD.*, C:II, sa.2-3, Ankara 1964, s.323; ayrıca bkz., Nafî Tefvik, *age.*, s.228; Abdülaziz ed-Dürî, "Dîvân", *DİA.*, C:IX., s.377, 381; Aydın Taneri, "Dîvân", *DİA.*, C:IX., s.383-385; A.S. Bazmee Ansari, "Dîvân", *DİA.*, C:IX., s.386-387; Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezîrlük", *TAD.*, C:V., sa. 8-9, Ankara 1967, s.103 vd., Ghulam Rabbani Aziz, *age.*, s.188.

²⁵² Köprülü, *agm.*, s.280.

Sonuçta nâib aklandı.²⁵³ Bu örnekten de görüleceği üzere Dîvân-ı A'lâ, devletin bir görevlisini icraâtından dolayı yargılayabiliyordu.

Dîvân-ı A'lâ, devletin yönetim yeridir. Ancak unutulmamalıdır ki bu yüksek organ hükümdarın emrindedir ve devrin hükümdarları da mutlak hakimdir. Şüphesiz dîvân üyeleri Sultanın uygun gördüğü, onun birlikte kolay çalışabileceği kişiler arasından bizzat hükümdar tarafından seçilerek göreve getiriliyordu. Devletin bütün bürokrasisinin de düzenlendiği, işleyişinin sürekliliğinin sağlandığı bu makam aynı zamanda hükümdarın danışma kurulu görevini de yerine getiriyordu. Pek tabiidir ki, Dîvân-ı A'lâ'nın hükümdara rağmen her hangi bir uygulamaya gitmesi düşünülemez.

Hârizmşâhlar Devleti'nde idarî sistemin en üst düzeydeki memuru vezîrdir. Merkezî yönetimin başındaki vezîr yasama, yürütme ve yargı yetkisine sahiptir. Devletin yönetim işlerinin sorumlusudur. Vezîr aynı zamanda hükümdarın mutlak vekilidir.

Vezîr en yüksek derecedeki memur olarak hükümdar tarafından tayin veya azl edilir. O, sadece hükümdara karşı sorumludur.²⁵⁴ Yaptığı işlerin, görevini yerine getirirken izlediği yolun hesabını yalnızca hükümdara verir. Vezîrin akıbeti hakkındaki karar yalnız hükümdar tarafından tayin edilir.

Vezîrlük makamının önemi bu kadar büyük ve sorumluluğu böylesine ağır olunca şüphesiz ki, devletin kaderinde rol oynayan, hükümdarın çalışmalarında en yakınında bulunan isim olan vezîrlere ve uygulamaları geçmişi anlamak için dikkatlice incelenmeyi hak ederler. Biz, Hârizmşâhlar Devleti vezîrlerini incelerken bu başlığımızda şehzade ve eyalet vezîrlerini ele almayacağız. Horst, eserinde günümüze ulaşan vezîrlere ilgili belgeleri iki kısma ayırarak incelemiştir. Buna göre birinci gurubu hükümdar ve meliklerin kendi vezîrleri için düzenledikleri belgeler oluştururken, ikinci guruba meliklerin vezîrlerini Sultanın tayin ettiğine dair

²⁵³ Nesevî,Farsça, s.162; Fuad Köprülü, "hükümdarın dîvân müzakerelerini kafes arkasından dinlemesini" Osmanlılar'da da devamını gördüğümüz saray âdetlerinden biri olarak kabul etmektedir. "Hârizmşâhlar",İA., C: V/I, s.278. Ancak yukarıdaki bir tek örneğin dışında Hârizmşâhlar'da böyle bir uygulamanın âdet halinde var olduğunu gösteren hiçbir kayda rastlamadığımızı belirtmeliyiz.

²⁵⁴ Horst, age., s.25; Köymen, agm., s.319.

belgeler dahildir. Horst, hükümdarın yardımcıları olarak adlandırdığı meliklerin vezîrlerinin görev yerlerinde hükümdarın vezîri ile aynı görevleri yerine getirdiklerini belirterek, vezîrlük başlığında ikinci guruba giren belgeleri de incelemeyi uygun bulmuştur.²⁵⁵ Köymen, Horst'un bu fikrine bir noktada karşı çıkarak, Sultanlık vezîrlerinin tayinine ilişkin belgelerin ayrıca incelenmesi gerektiğini savunmaktadır.²⁵⁶ Biz, Köymen'in görüşüne tamamen katılıyoruz. Hükümdarın vezîri diğerlerinden ayrı olarak incelenmelidir. Horst, şehzade ve eyalet vezîrlerini de doğrudan Dîvân-ı A'lâ'ya bağlı olma ihtimallerine dayanarak ele almayı uygun bulmuştur.²⁵⁷ Böyle olsa bile görev yerleri merkezin dışında olduğu için biz, taşra teşkilatı içerisinde ele almayı yerinde buluyoruz. Burada sadece merkezî idarenin başı olan vezîri ve bu tanımın ifade ettiği vezîrlük makamını ele alacağız.

Hârizmşâhlar devri vezîrlük makamı ile ilgili en kıymetli bilgilerin çoğunu **et-Teveessül**'de bulunan vezîr tayini üzerine hazırlanan fermana buluyoruz.²⁵⁸ Buna öncelik vermemiz daha uygun olur kanaatindeyiz. Sultan Tekiş devrine ait olan bu belge "Hazret-i Hümayun tarafından Büyük Vezîrlerden (Vüzera-i Büzurg) biri adına düzenlenmiştir".²⁵⁹

Ferman vezîrden yerine getirmesi beklenen sorumluluğunun açıkça ifade edilmesiyle başlamaktadır ve şöyle denilmektedir:

"Şehirler ve kulların mesâlihini korumak, salâh ve fesâd sınırlarını korumak ve mülk-ü milletin işlerini üstlenmek, din ve devletin düzeninin ayakta durması, dünya üzerinde merhametin yayılması ve fesâdın, kötülüğün giderilmesi ve zayıfların ve elinin altında çalışanların himaye edilmesi ki, bunlar padişâhlık işinin kanunlarından ve kurallarından ve memleketin salâhının kurallarındandır. Adalet ve siyaset sahasında, akıl ve zekâ sahasında bu işlerin ihmaline izin bulunamaz.

²⁵⁵ Horst, **age.**, s.25; Ayrıca Horst aynı sayfada, vezîrlük belgelerinin ayrıntılı bilgi içermemesinden yakınlıkla iki tür belgeyi vezîr başlığında ele almayı daha doğru bulduğunu belirtmektedir.

²⁵⁶ Köymen, agm., s.318 vd.

²⁵⁷ Horst, **age.**, s.30. Bkz., Köymen, agm., s.319.

²⁵⁸ Bağdadî, **et-Teveessül**, s.75; Horst eserinde bu fermanın Almanca'sını vermiştir, **age.**, s.104; Biz doğrudan **et-Teveessül**'dekini kullandık.

²⁵⁹ Bağdadî, **et-Teveessül**, s.75.

Ve bunları, bu ilkeleri sağlamak çeşitli faziletleri kendisinde toplayan vezîrin dışında olamaz.”²⁶⁰ Görüldüğü üzere vezîr, devletin işlerinden mutlak manada sorumludur. Burada hükümdarın sorumluluklarına vurgu yapıldıktan sonra açıkça vezîrin bu yükümlülükleri yerine getirecek memur olduğu da belirtilmektedir. İfadeler bize vezîrin görevinin ülkede düzeni sağlamak, adâleti uygulamak, halkın refahını temin etmek, din ve devlet işlerini aksamadan sürdürerek devletin gücünün devamlılığını sağlamak olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda hükümdarın sorumluluklarının vezîrin eliyle yerine getiriliyor olduğunun ifadesi vezîrin Sultanı temsil yetkisine işaret etmektedir. Vezîr Sultanın vekilidir.

Fermanda daha sonra vezîrlik makamına gelecek kişide aranan özellikler anlatılmaktadır:

“...Vezîr, gecenin karanlığında, kendi zekâsının ışığıyla yolu seçebilecek ve onun muhabbet, şefkat ve dostluğu kuşkusuz olacak. Ve ahlakî güzellikleri bol olacak.” İdeal bir vezîrde bulunması gereken özellikler ince ve genel bir ifadeyle bu şekilde belirtildikten sonra ondan Sultanın ve bütün Müslümanların işleriyle ilgilenmesi istenerek, bunu yaparken de Allah’ın yardımı ve onayıyla aklını kullanması gerektiği hatırlatılmaktadır.²⁶¹

İncelemeye çalıştığımız fermanın asıl kıymeti bundan sonraki kısmıdır. Çünkü vezîrlerin gelirlerine dair tarihçilerin elinde çok az belge bulunmaktadır. Örneğimizin bundan sonraki bölümü neredeyse tamamen bu konuya ayrılmıştır. Önce vezîrlik makamına getirilen “filan”ın şimdiye kadar bahsi geçen sıfatlara haiz olduğu, karakter ve becerisinin işlerin düğümünü açacak nitelikte bulunduğu belirtilmektedir. Böylece makamın yüceliği ortaya konularak, görev verilen kişinin de bu makama uygunluğu vurgulanmaktadır.

Fermanda vezîrin gelirine dair düzenleme şu şekilde anlatılmaktadır:

“Ve bizim, onun (vezîrin) iyi hizmetinden dolayı bir korkumuz ve endişemiz yoktur. Dolayısıyla da vâciptir ki, biz de onun durumunun düzenini ve imkanlarının

²⁶⁰ Bağdadî, **et-tevessül**, s.75.

²⁶¹ Bağdadî, **et-Tevessül**, s. 76.

artırılmasını irade edelim, bunları sağlayalım. Ve gün geçtikçe onun ikramını ,bahşişini şereflendirmede ihtirâm ve saygıyı artıralım.....

...Onun masraflarının çokluğu ve onun da (vezîrin) ihtiyaçları ve ayrıca onun emanetdârlığı belli olduğundan onun mansıbına yakışan bir maaş belirlemeliyiz. Ve onun refâh seviyesinin yükselmesini emretmemiz lâzımdır. Şu anda onun için maaş (mersûm) olarak birkaç bin dinar belirledik. Ve gelecekte falanca yılın muamelesinde o kadar (belirlenen mersûm kadar) emvâl-i dîvândan alsın. Ve kendi tasarrufuna geçirsin. Bunu harcamalarında göstereceğini”²⁶²

Fermanda vezîre sağlanan gelir bu şekilde ifade edildikten sonra devletin diğer memurlarına seslenilerek, “mansıb sahipleri bunun bizim emir ve buyruğumuz üzere olduğunu bilsinler ve onun tasarruflarının araştırılması yolunu kapatsınlar. Bizim ona verdiğimiz bahşişlerin, onun bize karşı gösterdiği içtenlik gibi günden güne artmakta olduğunu bilsinler”²⁶³ denilmektedir. Son ifadeler vezîrlük makamının gücünü ve bu makam sahibinden yalnızca hükümdarın hesap sorabileceğini açık bir şekilde göstermektedir.

Vezîrin gelirinin belirlenmesindeki titizlik ve vezîrlük makamına bahşedilen paranın çokluğu şüphesiz makam sahibinin görevini kötüye kullanmasının, mevkiini kendisine maddi çıkar elde etme yeri olarak görmesinin önünü kesmek endişesinden kaynaklanmaktadır.

Sultan Tekiş devrine ait olan, vezîrin gelirini konu alan bu tek belgemizdeki bilgiler çok az olsa da vezîre maaş ödendiğini ve onun divân gelirlerinden yıllık olarak belirli bir miktar tahsisat aldığını öğreniyoruz. Ayrıca vezîr kendi harcamalarını kaydetmekle yükümlüdür. Bunların haricinde vezîrlere yaptıkları işlerin ödülü olarak iktâ da verilebiliyordu.²⁶⁴

Hârizmşâhlar devri vezîrlük makamının önemini, vezîrin görev, sorumluluk ve gelirini anlatan belgemizi inceledikten sonra siyasî tarihe dair bilgileri

²⁶² Bağdadî, **et-Teveşül**, s.77.

²⁶³ Bağdadî, **et-Teveşül**, s.78.

²⁶⁴ Horst, **age.**, s.29; Köymen, **agm.**, s.322.

topladığımız kaynaklarımızın da yardımıyla vezîrlük bahsini incelemeye ve örneklendirmeye devam edelim:

Hârizmşâhlar'da vezîr tıpkı Selçuklular'da olduğu gibi devlet işlerinde tam yetkilidir. Hükümdar ve tebeası arasında aracılık yapar, devletin bütün memurlarını atayabilir veya azledebilir. Bütün çalışanları teftiş yetkisine sahiptir. Dîvân-ı A'lâ'nın başkanı olma sıfatıyla devletin işleriyle ilgili bütün kararların alınmasında yetki sahibidir. Yabancı devlet ve tâbîlerle ilişkilerde hükümdarı temsil eder. Devletin hukuk sisteminin işleyişi, üretim ve ekonomisi ve ayrıca imar işleri onun yetki ve sorumluluk alanı dahilindedir.²⁶⁵

Vezîr bütün bu sorumluluklarını emri altındaki memurlar eliyle yerine getirir. Hizmet yeri Dîvân-ı Vezâret'tir ve bizzat hükümdar tarafından tayin edilen nâib-i vezîr onun vekili olarak görev yapar.²⁶⁶

Sayıdığımız bütün bu görev ve yetkilerden evvel vezîrin birinci sorumluluğu Sultanın emirlerini yerine getirmektir. Sultan bazı işler için vezîrini bizzat görevlendirebiliyordu. Bu durum konunun hassasiyetine işaret etmektedir. Örneğin Sultan Alâeddin Tekiş, veliahdı Nâsîrüddin Muhammed 2 Mart 1197 tarihinde ölünce onun oğlu Hindû Hân'ın etrafında toplananları ve onun giriştiği faaliyetleri haber alarak devlet için her hangi bir tehlike oluşturmasına fırsat tanımamak gayesiyle vezîri Nizamülmülk Sadrüddin Mesûd el-Herevî'yi, Horasan işlerini tanzim ve asayiş temin göreviyle adı geçen bölgeye göndermişti.²⁶⁷

Vezîrlerin hükümdarın yanında bulduklarını, onların seyahat ve seferlerine katıldıklarını biliyoruz. Örneğin Sultan Alaâddin Muhammed'in kendisi için Zülkarneyn Nevbeti vurduracağı ilk günün şerefine düzenlenen törende vezîri Nizamülmülk Nâsîrüddin Muhammed de hazır bulunmuştu.²⁶⁸ Sultan Celâleddin

²⁶⁵ Horst, *age.*, s.26; Köymen, *agm.*, s.319; Ayrıca bir karşılaştırma yapabilmek için Selçuklular'da vezîrin görev ve yetkileri için bkz. Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük", *TAD.*, C:V, sa. 8-9, Ankara 1967, s.97-163; Abbas İkbâl, *Vezâret der ahdi Selâtin-i Büzurg-i Selcukî*, Tahran 1338ş., s., 22-32; A.K.S Lambton, "The Internal Structure Of The Saljuq Empire", *The Cambridge History of Iran*, C:V, Cambridge 1968, s.203-282; Özaydın, *age.*, s.193-198.

²⁶⁶ Horst, *age.*, s.29-30; Köymen, *agm.*, s.332

²⁶⁷ Cüveynî, *age.*, s.273.

²⁶⁸ Nesevî, Farsça, s.33.

Hârizmşâh'ın Azerbaycan'daki askeri faaliyetlerinde vezîri Şerefülmülk de görev almıştı.²⁶⁹

Hârizmşâhlar'da vezîrler protokol gereği Sultanın huzurunda onun sağında yer alırlardı. Nesevî, Sultan Celâleddin Hârizmşâh'ın vezîri Şerefülmülk'ün bu konuda bir istisna oluşturduğunu kaydederek onun Sultanın karşısında hâciblerin yanında oturduğunu belirtmektedir. Gene Nesevî'nin ifadelerinden anlaşıldığı üzere bu durum herhangi yeni bir düzenlemeden kaynaklanmıyordu. Sadece vezîrin hâciblikten gelmesi nedeniyle eski alışkanlığını sürdürdüğünü ve Sultanın da bunda bir sakınca görmediğini ortaya koymaktadır.²⁷⁰ İbn Bibî de aynı bilgilere ek olarak “toplantı günlerinde vezîrin sırtına bir çomak koyarak huzurdaki görevini icra ettiğini” kaydeder.²⁷¹

Hârizm vezîrleri çeşitli alâmetlere sahiptiler ve vezîrliğe dair bazı gelenekleri de yerine getiriyorlardı. Örneğin alâmetlerden bir tanesi vezîr için günde üç kez vurulan nevbettir.²⁷² Ayrıca vezîrler hareket halindeyken yanlarında altın kaplamalı dört tane mızrak (harbî) taşıyorlardı. Sultan Alâeddin Muhammed tarafından azledilen vezîr Nâsîrüddin Muhammed, Sultanın annesi Terken Hatun tarafından himaye edilince onun emri üzerine bahsettiğimiz dört harbînin sayısı sekize çıkarılmıştı.²⁷³ Bir diğer vezîrlik alâmeti de Selçuklular'da olduğu gibi divitti.²⁷⁴

Hârizmşahlâr'da vezîrler makamlarında siyah renkte bir minder üzerinde otururlar buldukları mevkiinin itibarını göstermek için de huzurlarına gelen bir şehzâde bile olsa ayağa kalkmazlardı.²⁷⁵ Ayrıca onların hükümdarın huzurunda içki içmediklerini, bunun vezîrliğe dair bir saray âdeti olduğunu biliyoruz. Nesevî'nin anlattıklarına göre Sultan Celâleddin Hârizmşâh bir gün vezîri Şerefülmülk'e içki ikram edince vezîr bunu kendisine bir iltifat zannederek çok memnun olmuştu. Oysa Sultan geleneklere aykırı davranmış değildi. Sultanın bu hareketi vezîrin azledilmiş

²⁶⁹ Taneri, **Celâlüddin Hârizmşâh ve Zamanı**, s.44 vd.

²⁷⁰ Nesevî, Farsça, s.212.

²⁷¹ İbn Bibî, **age.**, C:I, s.385-386.

²⁷² Nesevî, Farsça, s.45.

²⁷³ Nesevî, Farsça, s.48.

²⁷⁴ Horst, **age.**, s.28.

²⁷⁵ Nesevî, Farsça, s.137.

olduğunun göstergesiydi. Vezîrin artık Sultanın yakınında, onunla içki içebilecek herhangi bir kimse olarak görüldüğünün sembolüydü.²⁷⁶

Vezîrlerin taşıdıkları unvân ve lâkaplara gelince; genel olarak hemen bütün vezîrler “hâce-i cihân” unvânına haizdiler. Yukarıda bahsettiğimiz, Sultan Alâeddin Muhammed tarafından azledilen vezîr Nâsırüddin Muhammed’in unvânı da valide Terken Hatun tarafından “Hâce-i Büzurg” şeklinde değiştirilmiştir.²⁷⁷ Ayrıca, Sultan Celâleddin’in vezîri Şerefülmülk’ün kendi alâmet ve tevkîinden bahseden Nesevî, onun kendi tevkîlerine “اعتماد کنند” (İtimad ederler) kaydını düştüğünü bildirmektedir.²⁷⁸

Hârizmşâhlar devrine ait vezîrlikle ilgili en dikkat çekici hadise Sultan Alâeddin Muhammed’in yaptığı değişikliktir. Sultan vezîri Nâsırüddin Muhammed’i azlettikten sonra vezîrlik makamının yetkilerini, gene vezîrin görevlerini yerine getirmeleri için bir kurula havale etti. Sultan, Altı kişiden oluşan bu kurulun yapılacak işlere oy birliğiyle karar vermeleri şartını koydu. Bu yeni düzenleme uygulanabilir olmadığını ispatta gecikmedi. Kurul hiçbir karar alamadı. Nesevî bunun nedenini aslında çok güzel ifade etmektedir: Bir kişinin insafına sığınmak altı kişiyi razı etmekten çok daha kolaydır” Buna ilave olarak Nesevî, halkın vezîr Nâsırüddin Muhammed dönemini aradığını kaydetmektedir.²⁷⁹

Sultan Alâeddin Muhammed’in hayata geçirmeye çalıştığı bu uygulama devrin şartlarının vezîrlik gibi bir makamı oy çokluğuyla karar alacak bir kurula bırakmak için uygun olmadığını gösteriyor. Bu olayda aslında bir diğer önemli nokta da valide Terken Hatun’un devlet yönetimindeki gücüdür. Oğlunun azlettiği vezîri o, himaye ederek onu veliaht Uzlaşâh’ın vezîrlğine tayin etmişti. Devletin ve hükümdarın düştüğü durumu gene Nesevî yerinde bir tespitle şu şekilde ifade

²⁷⁶ Nesevî, Farsça, s.251.

²⁷⁷ Nesevî, Farsça, s.48.

²⁷⁸ Nesevî, Farsça, 264; Aydın Taneri, “Selçuklu-Osmanlı Çizgisinde Harezmsâhlar Vezareti”, TED., C:VII-VIII, İstanbul 1977, s.35.

²⁷⁹ Nesevî, Farsça, s.48, Ayrıca bkz., Seyfeddin Hacî b. Nizam Akîf, *Âsârü'l-Vüzera*, Nşr: Mir Celâleddin Hüseyinî-i Urnevî, Tahran 1314 ş., s.268.

etmektedir: “İbret alınmalıdır ki, güçlü ve görkemli bir padişâh kendi kullarından biri karşısında aciz kalmıştı”.²⁸⁰

Aslında incelediğimiz bu örnek ve Nesevî'nin buraya aldığımız son ifadeleri vezîrlük makamının ve bu makamı işgal eden kişinin devletin kaderi üzerindeki etkisini gözler önüne sermektedir. Nizamülmülk'ün kaydettiği gibi “padişâh ve memleketin kurtuluş ve yıkılışı onlara bağlı olduğundan, vezîr namuslu ve ileri görüşlü olunca, memleket imar gördüğü gibi ordu ve halk da durumundan memnun ve huzur içinde yaşar. Eğer vezîr karanlık işler çevirirse memlekette karışıklıklar çıkar”.²⁸¹ Bu noktada vezîrin icraatının, onun devlete yarar veya zararlarının sorumlusunun bizzat Sultan olduğunun altını çizmemiz gerekir. Mutlak söz sahibi hükümdar, vezîrini kendisi tayin ettiğine ve onu denetleme yetkisi de yalnızca Sultanda olduğuna göre kendisini temsil gücüne sahip vezîrin başarı ve başarısızlığının sorumlusu da hükümdardır. Zaten hükümdarların devlet idaresindeki yetenek ve kudretleri ile vezîrlерinin başarıları paralellik gösterir.

Vezîrlük makamının gücünü gösteren diğer bir yetki ise onun yasama yetkisi yani kanun çıkarabilmesidir. Hârişâhlar vezîrlерinin de bu yetkiye sahip olduklarını, Sultan Celâleddin'in vezîri Şerefülmülk'ün ferman çıkardığını Nesevî'nin kayıtlarından öğreniyoruz.²⁸² Ayrıca vezîrlер kadıları dahi tayin ve azl edebiliyorlardı. Vezîr Şerefülmülk zorlu uğraşlar neticesinde de olsa Tebriz kadılığına İzzeddin-i Kazvînî'yi tayin etmişti.²⁸³

Vezîrlерin malî konularda da son derece geniş yetkileri vardı. Vergilerin toplanması, kullanılacak alanların belirlenmesi vezîrin yetki ve sorumluluğunda idi. Buna ilave olarak vezîrlер hazineleri de denetlerlerdi.²⁸⁴ Vezîrlерin malî konularda ellerinde bulundurdukları gücü ortaya koyan bir örnek de, onların yeni ele geçirilen bölgelerin vergi miktarlarını tespit yetkisine sahip olmalarıdır. Celâleddin

²⁸⁰ Nesevî, Farsça, s.48.

²⁸¹ Nizamülmülk, **Siyasetnâme**, s.47.

²⁸² Nesevî, Farsça, s.231.

²⁸³ Nesevî, Arapça, s.119; Taneri, agm., s.26.

²⁸⁴ Horst, **age.**, s.26; Köymen, agm., s.319.

Hârizmşâh'ın vezîri olan Şerefülmülk, Aras Nehri ve Kür Irmağı arasındaki bir bölge ele geçirildiğinde yıllık vergi miktarını bizzat belirlemişti.²⁸⁵

Vezîrlerin imar işleri ile ilgilendiklerini, ülkenin bayındırlığından sorumlu olduklarına dair kaynaklarda bilgiler vardır. Örneğin, **Âsârü'l-Vüzera**'da “iyi ve güzel tedbirleri, akıl yürütmeleriyle” övülen vezîr Şemseddin Mes'ud b. Ali el-Herevî'nin Oğuzlar'ın istilası neticesi tahrip olan memleketin uğradığı zararları telafi ettiği kaydedilmektedir. Ayrıca vezîr, Merv şehrinde Şâfîiler için büyük bir cami yaptırmıştı. Sultan Alâeddin Tekiş'in vezîri olan Şemseddin Mesûd el-Herevî, İsmâilî fedâîleri tarafından atına bineceği sırada öldürülmüştü.²⁸⁶ Yeri gelmişken bu olay üzerinde vezîrlik makamı açısından durmamız gerekir. Sultan Tekiş, vezîri katledilince yerine “onun haklarına riayet etmiş olsun diye, onun haklarına teveccühünü göstermek için vezaret makamını öldürülen vezîrin oğlu Sadreddin'e verdi”²⁸⁷

Bayındırlık işleriyle vezîrlerin ilgilendiğini gösteren diğer bir örneğimiz de Sultan Celâleddin devrine aittir. Sultanın vezîri Şerefülmülk Azerbaycan'da Beylekan ve Erdebil'in halini ve halkının acınacak durumunu görünce şehri mamur hale getirebilmek için imar faaliyetlerine girişmişti.²⁸⁸

Vezîrler şimdiye kadar bahsettiğimiz yetkilerinin yanı sıra yargının da başı olma gücüne sahiptiler. Sorgulama yapabilir, cezaya hükmedebilirlerdi. Yukarıda değindiğimiz gibi yargı mensubu olan kadıları tayin, azl veya teftiş edebilirlerdi. Dîvân-ı A'lâ başlığında incelediğimiz, Celâleddin Hârizmşâh dönemine ait, nâibin soruşturmaya tâbi tutulması örneğinde olduğu gibi vezîr soruşturma başlatabilirdi. Soruşturmayı bizzat yürütme yetkisine de sahipti.²⁸⁹

Hatta vezîr yargılamalara bizzat katılabilir, suçlu olduğuna hükmedilenlere ceza verebilirdi. Sultan Celâleddin devrinde eski Atabek Özbek'in adamları isyan etmişler ancak sonuçta yakalanarak Tebriz'e getirilmişlerdi. Âsîler, Tebriz kadısının

²⁸⁵ Nesevî, Farsça, s.263; Taneri, agm., s.27.

²⁸⁶ Akîlî, **age.**, s.267; Cüveynî, **age.**, s. 276; İbnü'l-Esîr, **age.**, C: XII., s.134 vd.

²⁸⁷ Akîlî, **age.**, 267-268.

²⁸⁸ Nesevî, Farsça, s.193;Taneri, agm., s.29.

²⁸⁹ Nesevî, Arapça, s.162.

huzuruna çıkarıldığında vezîr Şerefülmülk de hazır bulunarak cezalarını bizzat tayin etmiştir. Buna göre vezîr, Moğollara'a karşı direnen müslüman bir Sultana isyan etmenin cezasının ne olacağını kadıya danıştıktan sonra onların öldürülmelerine hükmetmiştir.²⁹⁰

Vezîrlerin yetki ve sorumluluk alanlarından biri de askerîdir. Vezîr askerî idarenin de en üst seviyedeki ismidir. İdarî bakımdan orduya dair her konu da söz sahibidir. İmalâthânelerin denetimi, ikta ve maaş ile ilgili konular vezîrin yetki alanına girmektedir.²⁹¹ Ancak vezîrin askerî yetkileri sadece idarî saha ile sınırlı değildir. Vezîrler ordu sevk ve idare edebilirler. Örneğin Sultan Alâeddin Tekiş'in vezîri olan Nizamülmülk Mes'ud Batıniler'e karşı seferler yapmış ve son derece de başarılı olmuştur.²⁹²

Vezîr Şerefülmülk de birçok kez ordusuna bizzat kumanda ederek savaşmıştı. O, Gürcüler üzerine yapılan bazı seferleri sevk ve idare etmiş²⁹³, emrindeki orduyla Malazgirt'i de muhasara etmişti.²⁹⁴

Vezîrlerin ordulara bizzat kumanda ederek seferler düzenlemeleri veya savaşlara katılmaları aslında onların askerî yetenekleri ile ilgilidir. Örneğin, Şerefülmülk bu konuda en fazla askerî faaliyeti bizzat idare etmiş olan vezîrdir. Bunda onun askerlikle ilgili becerileri önemli rol oynamıştır. O, "binicilikte ve mızrak kullanmada çok hızlı idi ve düşman saflarını yarmadaki yeteneği herkesten daha üstündü".²⁹⁵

Buraya kadar vezîrin görev ve yetkileri ile vezîrlik makamının devlet teşkilatındaki yeri ve önemini incelemeye çalıştık. Şimdi de Hârizmşâhlar Devleti vezîrlerinin kökenlerini ve bu makama hangi branşlardan geldiklerini tespit etmeye çalışalım.

²⁹⁰ Nesevî, Arapça, s.151-152; Taneri, agm., s.30,

²⁹¹ Horst, **age.**, s.27; Köymen, agm., s.320.

²⁹² Akîlî, **age.**, s.267.

²⁹³ Nesevî, Farsça, s.152.

²⁹⁴ Nesevî, Farsça, s.223.

²⁹⁵ Akîlî, **age.**, s.271.

Hârizmşâhlar'da vezîrlik makamında bulunan isimler şunlardır: Sultan Alâeddin Tekiş devrinde Nizamülmülk Mes'ud b. Ali el-Herevî, Sadrüddin Ali b. Mes'ud el-Herevî, Sultan Alâeddin Muhammed zamanında son olarak adı geçen vezîrden sonra Nizamülmülk Nâsırüddin Muhammed b. Salih, Bedrüddin Hamîd, İmadülmülk Şâh Velî, Mücirülmülk Şerefüddin Muzaffer, Bahaülmülk, Mu'înüddin Ziyaülmülk et-Tâlibî, Sultan Celâeddin devrinde ise Şerefülmülk Fahrüddin Ali el-Cendî.²⁹⁶

Hârizmşâhlar Devleti vezîrlerinin hepsinin kökenlerini tespit edebilecek bilgiye sahip değiliz. Ancak kaynaklarımızın verdiği bilgilerden genel bir tablo oluşturmak da mümkündür. Devletin ilk dönemlerinde görev yapan vezîrlerin İran asıllı oldukları görülmektedir. Bu ilk dönem vezîrlerinden sonra Sultan Alâeddin devrinde görev yapan Nizamülmülk Nâsırüddin Muhammed b. Salih'in "Terken Hatun'un gulamzâdelerinden" olduğunu biliyoruz.²⁹⁷

Vezîr Mücirülmülk Şerefeddin Muzaffer ise Cüveynî'nin iddiasına göre Sultan Alâeddin Muhammed'in bir cariyesinden doğma oğludur. "Bu cariye saraydan evlenmek üzere ayrıldığı sırada, Mücirülmülk'e hâmileydi".²⁹⁸ Bu bilginin doğruluğunu ispat edemiyoruz. Ancak doğru olduğu varsayılırsa durumun çok ilginç ve istisnâ olduğu şüphesizdir.

Vezîr Bahaülmülk ise bir kıssadârın oğludur. Aydın Taneri, Hârizmşâhlar'da saray emîrliklerine genellikle Türkler'in getirildiği bilgisinden hareketle bu vezîrin Türk asıllı olabileceğini belirtmektedir ki, biz de bu görüşe katılıyoruz.²⁹⁹

Sultan Muhammed Hârizmşâh'ın vezîrlerinden olan Mu'înüddin Ziyaülmülk et-Tâlibî ise İran asıllıdır ve "sudûr ve a'yândan" olarak anılmaktadır.³⁰⁰

Vezîr Şerefülmülk ise Nesevî'nin açıkça kaydettiği üzere Türk'tür. Nesevî, "onun Türkçe'sinin güzelliğini överken Farsça'yı iyi telaffuz edemediğini ve iyi

²⁹⁶ Taneri, **agm.**, s.20-21.

²⁹⁷ Akilî, **age.**, s.268; Taneri, **agm.**, s.21.

²⁹⁸ Cüveynî, **age.**, s.164.

²⁹⁹ Taneri, **agm.**, s.21-22.

³⁰⁰ Akilî, **age.**, s.270; Taneri, **agm.**, s.22.

yazmadığını, Türkler’i sevdiğini ve Cendli olduğunu” kaydetmektedir.³⁰¹ Ayrıca onun bu görevden önce Cend’de görev yaptığı bilinmektedir.³⁰²

2. Dîvân-ı Hâss

Hükümdara ait mülkiyetin yönetimi ile ilgili yetkileri elinde tutan makam Dîvân-ı Hâss’tır. Hârizmşâhlar’a ait Dîvân-ı Hâss’a doğrudan işaret eden belge yoktur. Ancak Horst, Hârizmşâh İl-Arslan’a ait bir belgede geçen “Dîvân-ı Hazret” teriminin aslında Dîvân-ı Hâss ile aynı anlamda kullanılmış olabileceğine dikkat çekmektedir.³⁰³ Aynı terim Sultan Sencer devrinde de kullanılmıştır.³⁰⁴ Hârizmşâhlar devlet teşkilâtının Sultan Sencer devri ile hemen hemen aynı özelliklere sahip olduğunu biliyoruz. Buradan hareketle ve belgeyi incelediğimizde Horst’un, “Dîvân-ı Hazret” teriminin Dîvân-ı Hâss ile büyük bir olasılıkla aynı anlama geldiği fikrine biz de katılıyoruz.³⁰⁵

Hârizmşâh İl-Arslan devrine ait adı geçen belgede istîfâ-yi memâlik görevi verilen kişiden bahsedilirken “Dîvân-ı Hazret emrinde çalışanların ondan hiçbir şey gizlememesi istenmektedir.”³⁰⁶ Gıyâseddin Pirşâh’a ait bu iki belgede de³⁰⁷ Dîvân-ı Hâss’ın mevcudiyetini kuvvetlendiren ifadeler vardır. Buna göre; “istîfâ-yi memâlik” görevini üstlenen kişinin (müstevfi) emlâk-ı hass ve ashâb-ı hass yöneticisi olarak sayılması isteniyor. Ayrıca bu görevlinin hükümdara ait yerleri, buraların durumunu, virân halde olup olmadığını bilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.³⁰⁸

Bilindiği üzere Hâss araziler hükümdarın bizzat kendisine olan mallarıdır. Hükümdar bu şahsî mallarından istediği gibi iktâlar verebilir veya doğrudan mülk olarak bağışlayabilir. Temlik yoluyla mülkü elinde tutan kişi, artık bunun yeni sahibi

³⁰¹ Nesevî, Farsça, s.263.

³⁰² Akilî, *age.*, s.271.

³⁰³ Horst, *age.*, s.19, Bahsedilen belge, *age.*, s107, F2

³⁰⁴ Horst, *age.*, s.19.

³⁰⁵ Horst, aynı yer..

³⁰⁶ Horst, *age.*, s.107.

³⁰⁷ Horst, *age.*, s.108, F3, s.109, F4; Horst belirtilen sayfalarda Almanca’larını verdiği bu belgeleri Reşidüddin Vatvat’a ait *Vesâilü’r-Resâil ve Delâilü’l-Fezâil*’den almıştır, Manchester John Rylands Library, Nr:947.

³⁰⁸ Horst, *age.*, s.108, F4.

olarak bütün tasarruf haklarına da sahip olmuş demektir. Mülkün yeni sahibi, isterse burayı satabilir, kiralayabilir veya bağışlayabilir. Hatta hükümdar bu mülkün temel vergilerden muaf tutulmasını dahi emredebilir. Bu tür mülk artık dîvân-ı hass'ın görev sahasından çıkmış demektir.³⁰⁹

Dîvân-ı hâss'a ait toprakların iktâ olarak verilmesine ait Sultan Alâeddin Tekiş devrine ait belgelerden anladığımız kadarıyla iktâ'nın tespiti hükümdar tarafından değil de Dîvân-ı A'lâ ya da Dîvân-ı hass tarafından yapılabiliyordu.³¹⁰

Anlaşıldığı kadarıyla Dîvân-ı Hâss, hükümdara ait bütün mülkün idaresi ile ilgileniyordu. Her halde bu mülklerin hesabı, meydana gelen değişiklikler ve yeni ele geçen yerlerden hükümdara ait olanlar gene Dîvân-ı Hâss tarafından kayda geçiriliyordu.

3. Dîvân-ı İnşâ

Devletin dâhilî ve hâricî bütün yazışmalarını yapma yükümlülüğünü yerine getirmekle görevli olan makam Dîvân-ı İnşâ'dır. Bu makamın sahibi "Münşî-i memâlik" olarak tanımlanır ve bazen de sadece "Tuğrâî" şeklinde adlandırılır. Gıyaseddin Pirşâh devrine ait bir belgede İzzeddin Tuğrâî'nin vekîl-i der'liği atanmasından bahsedilirken onun ailesinden "Tuğrâî"lik makamında bulunanlar olduğuna atıf yapılmaktadır.³¹¹

Horst, Dîvân-ı İnşâ'yı, "Devlet Kalemi" olarak tanımlar ki, biz de buna tamamıyla katılıyoruz. Çünkü bu makam Hârizmşâhlar Devleti'nde de kaleme dair bütün işleri yapmakla görevli idi.³¹²

Bu makamın sahibi devletin resmî yazışmalarından sorumlu idi. Devrin resmî yazışmaları ise belirli kaideler üzerine şekillenmişti. Dili iyi kullanmak, edebiyat ve şiirden anlamak bu makam sahibi olabilmek için önemli birer referanstı.

³⁰⁹ Horst, *age.*, s.21; Köymen, *agm.*, 314 vd.

³¹⁰ Bağdâdî, *et-Teveessül*, s.43-46 ve s.90-95. Buradaki belgeler "Hüdâvendzâde-i Cihân Tacüddünya ve'd-dîn Ebü'l-Feth Togantogdı" adınadır.

³¹¹ Reşidüddin Vatvât'a ait *Vesâilü'r-Resâil ve Delâilü'l-Fezâil*, vr. 48b-49b'den Horst'un kullandığı belge için bkz. Horst, *age.*, s.100-101, A3.

³¹² Horst, *age.*, s.31; Köymen, *agm.*, s.323.

Zaten Reşidüddin Vatvât gibi şiir ustalarının bu makama getirilmesi de bilinçli bir tercihi ve dönemin gereklerine son derece uygundu.

Sahib-i Dîvân-ı İnşâ (münşî-i memâlik, tuğrâî), makamından çıkan her belgenin sorumlusu idi. Emirnâmeler (misâl), mektuplar (kitab), ve her yazışma (hitâb) titizlikle hazırlanırdı ve bunların kontrolünün sorumlusu da makamın sahibi idi.³¹³

Dîvân-ı İnşâ kaleminden çıkan belgeler gene münşîleri tarafından Münşeat Mecmualarında toplanarak - her ne kadar sonradan asıllarından yapılan kopyalar günümüze ulaşmış olsa da- en azından belge numûneleri olma özellikleri ile çalışmamıza kaynak teşkil etmektedirler. Bu bakımdan Dîvân-ı İnşâ ayrıca bir önem taşımaktadır.

Hârizmşâhlar'a ait, İnşâ Dîvânı'ndan çıkan belgelerin dili Arapça ve Farsça'dır. Örneğin Reşidüddin Vatvât'ın kaleminden çıkan Atsız'dan Halifelik makamına yazılan mektuplar Arapça'dır ve sadece tarih araştırmaları için değil aynı zamanda diplomatik sahası için de büyük önemi haizdir. Bu belgeler, devletin resmî evrakıdır. Devrin yazışma usûllerini gözler önüne sermektedir.³¹⁴

Reşidüddin Vatvât'ın kaleminden çıkan ve Hârizmşâhlar Devleti'nin resmî belgesi olan Farsça mektuplardan bir tanesini burada incelemek yerinde olur. Tarihi önemi de haiz olması nedeniyle Atsız devrine ait Sultan Sencer'e hitaben yazılan ve **Arâisü'l-havâtir**'de³¹⁵ mevcut bulunan mektup aslında devrin diplomasi kaideleri hakkında da bize fikir vermektedir: Atsız'ın bu mektubu kaleme aldirtmasındaki amacı Sultan Sencer'in kendisi hakkındaki emirlerinin ne olduğunu sormaktır. Ancak sözü buraya ilk başta ve doğrudan getirmenin yazışma kaidelerine uygun olmadığı açıkça görülmektedir.

³¹³ Horst, *age.*, s.31; Köymen, *agm.*, s323.

³¹⁴ Reşidüddin Vatvât, **Umdetü'l-bülegâ**, Es'ad Efendi Nr: 3302, vr.4b-15a; Reşidüddin Vatvât, **Arâisü'l-havâtir**, Ayasofya, Nr:4015, vr.3b-4b; Heribert Horst, *agm.*, **Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft**, C:CXVI, s.24-43; Toyserkânî, *age.*, s.4.

³¹⁵ Reşidüddin Vatvât, **Arâisü'l-havâtir**, Ayasofya, Nr: 4138, vr.41b-43b; Ayasofya, Nr:4015, vr.17b—19a, Ayrıca bkz., Toyserkani *age.*, s.6-7.

Bu nedenledir ki, öncelikle Sultan Sencer övülmekte ve onun halkı için ifade ettiği anlam vurgulanmaktadır: “Selçuklu şâhı hâkimiyeti elde ettiğinden beri her gün, her saat ülke yeni bir düzene girmekte ve işler düzelmektedir. Ve halk daha fazla asayişe ermiştir. Altmış küsur seneden beri halk sizin sayenizde çok mutlu, neşeli, eğlence ve zevk içinde yaşamaktadır. Ve halk güvence, emniyet içerisinde. Öyle ki, halk zenginleşerek, zenginliğin sarhoşluğunu yaşamaktadır. Ve artık öyle sanmaya başladılar ki, dünya kendiliğinden böyledir. Ve hep böyle sürecek, hiç değişmeyecektir. Tüm âsâyişin, huzurun ve nimetlerin sebebinin sizin adâletiniz olduğunu unuttular”. Görüldüğü gibi gayet edebî bir üslûp ile kaleme alınan mektup nazik ve abartılı iltifatlar içermektedir.

Mektubun devamında asıl konuya gelmeden önce muhataba övgüler devam etmektedir: “Böyle olduğu için Ulu Tanrı padişâhı bir müddet tebeasından ayırdı. ... Böylece tebea başlarına nelerin gelebileceğini gördüler. Musibetlere, zorluklara düşerek anladılar ki, tüm o mutluluğun ve asayişin, huzurun kaynağı olan sizin zat-ı mübarekinizdir. Ve onlar sizin olmadığınız zaman başı boş bir sürüdür. Dolayısıyla Tanrı merhamet buyurdu, bir lütufta bulundu ve Hüdavend-i Alem’i ülkesine, sarayına getirdi. Ve Allahü Teala, ülkenin her köşesine onun adaletinin nuru ve merhametiyle yeni bir renk kattı”.

Diplomasinin gereği olduğunu anladığımız bu cümleler tarihî gerçeklere de işaret etmektedir. Burada Sultan Sencer’in esareti ve kurtuluşu ince ve son derece kibar bir üslûpla hayra yorulmaktadır...

Mektupta benzeri övgüler devam etmektedir. Bunlardan sonra da Allah’a onun devletinin zarara uğramaması ve makamında uzun müddet kalması için dua edilir.

Mektubun sonunda konu asıl yazılış amacının ifadesine gelir ki, bu kısım sadece birkaç cümledir: “Ben tüm maiyetim ile Horasan’a geldim ve Nesa civarına yerleştim... Benim için emriniz nedir? Hizmetinize mi geleyim, geri mi döneyim, yoksa Horasan’da mı kalayım? Yüce emriniz bendeye ulaştığı zaman ne emretmiş iseniz ben ona uyacağım, ona boyun eğeceğim”

Atsız bu mektubunda Horasan'da bulunuş sebebi olarak, Sultan Sencer'e yardım etmek amacıyla olduğunu kaydedip Allah'ın, Sultanı kimsenin yardımına muhtaç bırakmadığını söylüyorsa da daha önce belirttiğimiz gibi onun asıl gayesi Sultan Sencer'in esaretinden kendi bağımsızlığı noktasında istifade etmektir.

Zaten Atsız, Halifelik makamına gönderdiği bir mektupta da Sultan Sencer'in Hârizm seferini Halifeye şikayet ederek onun Müslümanlar'a zarar verdiğini ve ancak kendisinin bu duruma karşı koyabildiğini belirterek resmen tanınma talebinde bulunuyordu ki³¹⁶, bu tamamıyla bir siyasî manevra idi. Yoksa Sultan Sencer'den her defasında af dileyen kendisi idi.

Münşî Reşidüddin Vatvât'ın kaleminden çıkan bu mektubu incelemekteki amacımız bir hükümdara yazılan örnek olması nedeniyle. Bu mektup yukarıda bir münşîde olması gereken özelliklere temas ederken söylediğimiz edebiyattan anlaması ve dili ustalıkla kullanması gerektiği açıklamasını da ispatlar niteliktedir.

İnşâ Dîvânı'ndan çıkan diğer belge örneklerini ise “inşâ” noktasında burada genel olarak ele almanın üslûplarını değerlendirmenin uygun olacağını düşünüyoruz. İnceleyeceğimiz belgeleri uygun düştükleri başlıklarda içerik olarak dikkate aldığımız için burada tekrar etmeyeceğiz.

Hârizmşâhlar Devleti Kalemî'nden çıkan belgelerden tür olarak “Fetihnâme”, “Menşûr”, “Sevgendnâme”, “Cevapnâme”, “Tehniyet ve taziyetnâme”, örneklerini inceleme imkanına sahibiz.

Hârizmşâhlar devrine ait iki Fetihnâme tarihçiler için çok tanındıktır. Birincisi Hârizmşâh Atsız'a ait “Cend Fetihnâmesi”, ikincisi ise Celâleddin Hârizmşâh'ın Ahlat'ı ele geçirmesinden sonra kaleme alınan “Fetihnâme”dir.

³¹⁶ Horst, agm., s.31-32.

* Belgelerde Menşûr ile Misâl (Emirnâme) aynı anlamda kullanılmıştır. Daha çok “Misâl” kullanılır. Belgelerde aynı anlam için bir yerde “Menşûr” denilirken bir başka yerde “Misâl” kelimesi yer alır. Bu iki kelimenin aynı anlama geldiğini tesbit eden Horst'tur. Biz de onun tesbitinin yerinde olduğunu gördük. Bkz. Horst, **age.**, s.34. Menşûr için ayrıca bakınız, Abdülkerim Özaydın, “Menşur”, **DİA**, C:XXIX, s.148; Erdoğan Merçil, “Menşur”, **DİA**, C:XXIX, s.149.

Cend Fetihnâmesi, Reşidüddin Vatvât tarafından kaleme alınarak komşu devletlere hitaben yazılmıştır. 1145 tarihli bu belgede Cend “suğûr-u İslâm” olduğu için fethinin Müslümanlar için taşıdığı önem dile getirilir.³¹⁷

Ahlat Fetihnâmesi ise Nesevî tarafından kaleme alınmıştır. Hârizmşâhlar’da Sahib-i Dîvân-ı İnşâ (münşî) görevinde bulunan Nesevî, Sultan Celâleddin’in çoğunlukla yanında idi ve zaten yazdıkları ile çalışmamızın ana kaynakları arasında yer almaktadır.

Ahlat Fetihnâmesi’nin metni **Târih-i Cihângüşâ**’da mevcuttur ve dilimize çevrilmiştir.³¹⁸ Bu fetihnâmenin hazırlanışında üslûp ve ifadelere çok dikkat edildiğini görüyoruz. Metnin ana teması, Ahlat’a teslim olması için imkânlar tanınmasına rağmen direnmesi ve şehrin zorla ele geçirilmeyi hak ettiği, Sultanın kılıçla şehri almaya mecbur kaldığı savunusu üzerine kurulmuştur. Bu nedenle de “Cend Fetihnâmesi”nden farklıdır. Bunun nedeni Ahlat’ın Müslüman şehri olmasıdır. Cend’in fethi İslâm’a hizmet olarak övgüye layık görülmüş iken Ahlat’ta doğal olarak buna imkân yoktur. Zaten Celâleddin Hârizmşâh’ın Ahlat’ı muhasaradaki ısrarı en çok eleştirilen hareketi olmuştur.

Görüldüğü gibi fetihnâmeler, bir bölgenin ele geçirilmesi üzerine bu yeni durumu bildirmek üzere hazırlanıyordu. Resmiyeti “bildirme”sinden kaynaklanmaktadır. Genel olarak yazılış tarzları incelendiğinde ilk dikkat çekici nokta, elde edilen başarının son derece mübâlâğalı ifadelerle anlatılmasıdır. Şâşâlı cümleler şüphesiz ki, yazarının ustalığını gözler önüne sermektedir. Her iki fetihnâme de Yüce Allah’a şükür ile başlamaktadır. Bu başlangıç kısmında Allah’a şükredilirken aynı zamanda son derece ince bir üslûpla Sultanın Allah’ın teveccühüne mazhar olduğuna atıf yapıyor.³¹⁹ Bu kısımdan sonra ise kazanılan başarı gene abartılı ifadelerle ve galibin gücünün büyüklüğüne sık sık temas edilerek

³¹⁷ Reşidüddin Vatvât, **Ebkâü’l-efkâr**, İ.Ü. Kütüphânesi, Nr: F 424, vr.31b-34a’da mevcut olan bu belge aynı zamanda **Leningrad Münşeât Mecmûâsı**’n da da yer almaktadır. Köymen, Münşeât Mecmuaları’da Leningrad Münşeâtının 130. belgesi olarak göstermektedir. Köymen, agm, s.581.

³¹⁸ Cüveynî, **age**, s.367-369.

³¹⁹ Toyserkânî, **age**, s.91 vd.

anlatılıyor. Sonuçta ise bu müjdenin her yere ulaşması emredilerek ve Allah'ın adı anılarak metin bitiriliyor.

Belgelerimiz arasında “Sevgendnâme” örneğimiz de vardır. 535 yılı Şevval ortası (Mayıs 1141) olarak tarihlenen belge, Hârizmşâh Atsız'ın Sultan Sencer'in yüksek hâkimiyetini tanıdığını resmiyete dökmek gayesiyle düzenlenmiştir.³²⁰

Cevapnâmeler ise açıkça anlaşılacağı üzere devlete ulaşan mektuba verilen cevabî mektup anlamına gelmektedir. Yazılış tarzı da şüphesiz gönderenin derecesi ve içeriği oluşturan konuya göre değişmektedir. Hârizmşâh Atsız'dan Abbasî halifesi Muktefi-Liemrîllâh'a gönderilen bir mektup bu türdendir.³²¹ Ayrıca **Leningrad Münşeat Mecmûası**'nda da bir örnek mevcuttur.³²² Muhataba ve konuya göre değişiklik gösteren cevapnâmeleri bir kategoride sadece tür olarak belirtebiliriz. Yoksa üslûbu ve şekli açısından aynı grupta değerlendirmeye tâbî tutmak hatalı olur.

“Tehniyet ve Taziyetnâmeler” ise adından da anlaşılacağı üzere kutlama ve baş sağlığı dilemek için kaleme alınıyordu.³²³ Şüphesiz muhataplar hükümdar nezdinde belli bir itibarı olan kimselerdi.

Buraya kadar İnşâ Dîvânı'ndan çıkan yazılara örnekler vermeye çalıştık. Devletin işlerini yürütmek için hazırlanan belgeleri ayrı tuttuk. Bunların içeriklerini ve bize verdikleri bilgileri ait oldukları başlıklarda inceliyoruz. Burada ise onları yazılış şekilleri ve üslûpları açısından ele alacağız. Bu tür belgelerde ortak özellikler vardır:

Atamaya dair hazırlanan metinlerin üslubu hemen hemen aynıdır. Öncelikle atama yapılacak makamın önemi ortaya konur. Daha sonra da atanan kişinin bu iş için uygun olduğu belirtilir. Bu kısımda üzerinde durulan nokta atanan kişinin

³²⁰ Köymen, Münşeat Mecmuaları, s.580'de bu belgeyi **Leningrad Münşeat Mecmûası**'nın 127. belgesi olarak vermiştir. Ayrıca bkz. Kafesoğlu, **age.**, s.49.

³²¹ Horst, **agm.**, s.34.

³²² Köymen, Münşeat Mecmuaları, s.581.

³²³ Köymen, Münşeat Mecmuaları, s.582, 583.

liyakat ve sadakatidir. Ancak bazı belgeler makamın öneminden bahsedilmeden doğrudan memurun kifayeti ile başlar. Daha sonra göreve atma bildirilir.

Gene bütün atama metinlerinde göreve getirilen kişiye itaat edilmesinin emredildiği bölüm vardır. Metinler “İnşaallahu Teâlâ” cümlesiyle son bulur.³²⁴

Metinlerde biçim olarak bu benzerliklerin yanında bazı farklar da vardır. Kimi metinlerde muhataba çok yararlı hatırlatmalarda bulunulur. Örneğin **Arâis**'te mevcut olan bir “Taklîd-i Hitâbet” te³²⁵ Cuma imamı görevine getirilen kişiye okuyacağı hutbenin içeriğinden, temiz giyinmesine ve normal zamanlarda diğer insanlara örnek olacak davranışlarda bulunmasına dair birçok hatırlatma yapılmaktadır.

Dîvan-ı İnşâ makamı sahibinin yaptığı işten elde ettiği kazanca gelince Nesevî göreve getirilişini anlatırken bize bu konuda bilgiler vermektedir: “...(Sultan Celâleddin) Dîvân-ı Kitabet-i İnşâ makamını bana verdi... Tecrübemin azlığından bu makamın yüceliğinin habersizdim... Öyle günler vardı ki, Nahcivan'da, bir günde bin dinârdan fazlasını Dîvân-ı İnşâ gelirinden elde ettim. Ancak bin dînarın altında geliri olan fetihler her gün vardı ve hiç kesilmiyordu.”³²⁶ Şüphesiz bu istisnâ bir durumdur. Buradan anladığımız elde edilen ganimetlerden İnşâ dîvânının da payına düşeni aldığıdır.

Ayrıca İnşâ Dîvânından çıkan belgelerde tuğrâ (tevkî) bulunurdu. Nesevî'ye göre, Hârizmşâhlar'da “Tuğrâ”lik makamı büyük makamlardan biriydi ve İnşâ makamından daha aşağı bir rütbeydi. Fakat Selçuklular'da İnşâ'dan daha yüksek sayılırdı”.³²⁷

³²⁴ Hârizmşâhlar devrine ait belgelerin üslûp, biçim ve dil olarak bir değerlendirmesi Toyserkani tarafından **Nâmehâyı Reşidüddin Vatvât**'ta yapılmıştır. Bkz. Mukaddime, s. 88-130. Biz bu değerlendirmedin çok faydalandık. Vatvât'ın kaleminden çıkan metinlerin anlaşılması ve değerlendirmesi için iyi bir kılavuzdur. Öyle ki, mektuplar gramatik özellikleri s.103, özel terkipler, s.105, terimler, s.s.114-118, ve hatta edebî sanat s.125-126, açısından değerlendirilmektedir. Bir değerlendirme de Horst tarafından yapılmıştır. Bkz. age., s.31-35. Bu değerlendirme Selçuklular'a ait belgeleri de kapsadığı için oldukça önemlidir.

³²⁵ Reşidüddin Vatvât, **Arâisü'l-havâtur**, Ayasofya, Nr:4138, vr.56a-58a; ayrıca bkz. Toyserkani, age., s.91.

³²⁶ Nesevî, Farsça, s.140.

³²⁷ Nesevî, Farsça, s.26.

4. Dîvân-ı İstîfâ-yı Memâlik

Devletin mâlî işlerinin tamamıyla ilgilenen makam Dîvân-ı İstîfâ-yı Memâliktir. Horst'un tanımladığı gibi “devletin en yüksek finans makamı”dır ve “en yüksek makam” olan Dîvân-ı A'lâ'nın mâlî işlerden sorumlu bölümüdür.³²⁸ Dîvân-ı İstîfâ'nın yöneticisi, “mütevffî” dir ve devletin malî işlerinin başıdır. Bu cümleden olarak devletin maliye sahasında çalışan bütün memurlarının amîri de mütevffîdir.

Hârizmşâhlar dönemine ait münşeat mecmualarından biri olan Reşidüddin Vatvât'ın **Ebkârü'l-efkâr**'ında mevcut Dîvânî İstîfâyâ dair bir menşûru inceleyerek bu dîvânın görev, yetki ve sorumluluklarını anlayabiliriz.³²⁹

Bu “menşûr-u istîfâ”, mecmuada bir örnek olarak yer almaktadır. Bu nedenle de muhatabı “filan” kişi olarak geçmektedir. Dolayısıyla muhatabın özel ismi veya belgenin kesin tarihi yoktur. Ancak mecmûanın Reşidüddin Vatvât tarafından, Hârizmşâh Atsız için toplanmış olduğunu biliyoruz.

İstîfâ menşûrunda, bu makama getirilecek kişinin bu görev için aranan özelliklere sahip olduğu ifade edildikten sonra konu atamaya getirilerek ve şöyle denilir: “Böyle kararlaştırdık ki, Dîvân-ı İstîfâ'yı ona verelim. Bu görevde onun dindarlığına inanalım”. Görüldüğü gibi makama atanacak kişide doğruluk ve dindarlığına işaretle dürüstlük temel şart olarak alınmıştır.

Daha sonra atanan kişiye verilen görev açıkça belirtilmekte ve onun iktâlardan, erzak, maaş ve ücretlerden, yapılan bağışlardan sorumlu olduğu ifade edilmektedir.

³²⁸ Horst, *age.*, s.36.

³²⁹ Reşidüddin Vatvât, **Ebkârü'l-efkâr**, İ.Ü. Kütüphanesi Nr: F 424, vr.37a-39a ;Toyserkânî, *age.*, s. 78; M. Altay Köymen, “Münşeat Mecmuaları”, s.582'de **Leningrad Münşeat Mecmuası**'nda bulunan 132. vesikanın mütevffî tayinine dair olduğunu bildirmekte ve incelemesi sonucunda Reşidüddin Vatvât'a ait olabileceğini, belgenin içinde geçen 1145-46 tarihinden itibaren muteber olacağı kaydı bulunmasına rağmen Hârizmşâhlar devri olarak kabul edilebileceğini söylemektedir. Biz **Leningrad Münşeat Mecmûası**'nı görmedik. Ancak Köymen'in verdiği bilgilerden bahsi geçen belgenin burada ele aldığımız ve **Ebkârü'l-efkâr**'da mevcut olan menşûr olduğunu tahmin ettiğimizi belirtmeliyiz.

Ayrıca Mütevffî için bkz., R. Levy, “Mütevffî”, **İ.A.**, C:VIII, s. 837-838; Hârizmşâhlar Devleti teşkilâtını inceleyen Nâfî Tevfik de mütevffî hakkında bilgi vermeye çalışmış ise de hem çok genel hem de yetersizdir, *age.*, s.233.

Menşûrun devamında atanan kişiye verilen görevi yerine getirirken yapması gerekenler şu şekilde sıralanmaktadır: “Ve ona böyle ferman verdik ki, bu görevi üstlensin, bu görevi tertip ve intizama getirmeyi üstüne alsın. Ve düstûrları, fermanları, muamelenin kayıtlarını (cerâid) ve hesapların kanunlarını elde etsin. Çoğuna ve azına, bütün inceliğine vâkıf olsun ve hepsini kendi kaydına alsın.” Yani tüm muamelelerin listesi ile hesapların kayıtlarının sorumluluğu müstevfîye aittir. Görüldüğü gibi devletin bütün mâlî işlemleri onun kayıt ve kontrolü altındadır. Bu kayıtların gerektiğinde hesabını verecek olan devletin en üst düzey mâlî memuru da müstevfîdir.

Menşûrda, müstevfînin yapacağı işlemlerin geçerli olması için gereken şart da hatırlatılarak: “Hiçbir hattı, berâtı ve açıklamayı (meşrûh-u hisapkerd) kendi mührü olmadan bırakmasın. Kendi mührünü bunların hepsine koysun”. Görüldüğü gibi mâlî işlerin en yetkili kişisinden yapacağı işlemlerin sorumluluğunu resmen aldığını bu şekilde göstermesi istenmektedir. Bunun bir diğer anlamı da devletin memuruna yaptığı işlemlerin hesabını sorduğunda, eğer memur zan altında ise, herhangi bir mazerete sığınmasına engel olmaktır. Üstelik bu durum görevine atanmasında ona resmen yukarıdaki ifadelerle tebliğ edilmiş olmaktadır.

Menşûrda atanan kişinin ismi ve onun bu göreve atandığına dair ifadeden hemen önce bir kez daha yapması gerekenler genel olarak hatırlatılmaktadır: “Muamelelerin ve işlerin gizli ve açık olanlarından hiç birisi ona saklı kalmasın. Ve onun kalemiyle kayda alınsın”. Bu şekilde atanan kişiden, görevini yerine getirirken dikkatli ve uyanık olması istendikten sonra “filan” kişinin “Hârizm Dîvân-ı İstîfâ” makamına atandığı belirtilir.

Menşûrun bundan sonraki bölümünde ise Dîvân-ı İstîfâ sahibinin verilen görevleri yerine getirmek için nâibler ataması emredilir: “Bizim vilayetlerimizden olan her vilayete ve her şehre güvenilir nâibler göndersin. Öyle bir nâib ki, onun sözüne ve kalemine güvenilsin. Ve ona doğru yolu, emanet ve güven yolunu tutması tavsiye edilsin”³³⁰

³³⁰ Reşidüddin Vatvât, **Ebkârü'l-efkâr**, vr. 37a-39a; Toyserkânî, **age.**, s.79 vd.

Görüldüğü gibi nâibler –Horst’un tanımladığı gibi “alt finans yönetim organları memurları³³¹” yapacakları bütün işlemleri kayıt altına alarak Dîvân-ı İstifâ’ya bildirmek zorundadırlar.

Dîvân-ı İstifâ’ya bağlı Maliye Müfettişleri (mutasarrıfân) Sahib-i Dîvân’a yazılı bilgi vermeye mecburdular. Dîvân vergilerinin toplanmasında yetkili olan mutasarrıf-ı emvâl-i dîvân da ona hesap vermek yükümlülüğü altındadır. Ayrıca Müstevfî, görevlerinde kusurlu bulduğu tahsildârları cezalandırabilir ve vergi alacakları için onları sorumlu tutar.³³²

Dîvân-ı İstifâ’nın en alt kademesinde çalışan memurları vergi tahsildarlarıdır. Dîvân-ı İstifâ bu görevliler ile müdahalesini gerektirecek her hangi bir durum olmadığı zaman doğrudan muhatap olmaz. Ancak halkın vergi konularında birebir muhatabı, Dîvân ve dolayısıyla hükümdarın temsilcisi olarak tanıdığı kişiler de şüphesiz tahsildarlardır.

Müstevfî’nin halka karşı yerine getirmesi gereken yükümlülükleri de vardır. Bunlar, halkın durumunun iyileşmesi için çalışmak, hak ve sorumlulukları dağıtırken âdil olmak ve haklı taleplere hoşgörü ile yaklaşmaktır. Ondandır ayrıca uygulamalara herhangi bir yenilik getirmemesi ve âdet olduğu üzere işlerini yürütmesi istenmektedir.³³³

Müstevfî-i Memâlik’in açıklamaya çalıştığımız bütün sorumluluklarını yerine getirmesindeki temel amaç şüphesiz, bütçe gelirlerinin artmasını sağlamaktır.

³³¹ Horst, **age.**, s.36.

³³² Horst, **age.**, s.37. Yazar bu bilgileri **Vesâilü’r-Resâil ve Delâilü’l-Fezâil**’de mevcut bulunan Gıyâseddin Pirşâh’a ait iki belgeye dayandırmakta ve kitabının “Belge Formları” başlığı altındaki son kısmında bu belgelerin Almanca çevirilerini vermektedir, s.180, F3; s.109, F4; Ayrıca bkz., Köymen, **agm.**, s.326.

³³³ Horst, aynı belgeler.

5. Dîvân-ı İşrâf-ı Memâlik

Malî ve idarî konularda teftiş ve kontrol yetkisine sahip olan bu dîvânın reisine Sâhib-i Dîvân-ı İşrâf, Müşrif-i Memâlik³³⁴ yahut sadece müşrif³³⁵ de denirdi.³³⁶

Horst bu dîvânı, Dîvân-ı İstifâ-yı Memâlik'in yanında ve onu kontrol eden “En Yüksek Hesap Makamı” olarak açıklamaktadır.³³⁷ Bu makama ait hiç bir belge bulamadık. Ancak eyaletlerde bulunan Dîvân-ı İşrâf'a ait bir belge **et-Te vessül ile't teressül** adlı eserde mevcuttur.³³⁸ Horst da yalnızca bu belgeye dayanarak makamı açıklamaya çalışmıştır³³⁹ ki biz de bu yolu takip edeceğiz.

Belge, diğer belge örneklerinin çoğunda olduğu gibi makamın yüceliği ve öneminin övgüsünden sonra konuyu atamaya getirmektedir.³⁴⁰ Belgenin devamında atanan kişinin özellikleri övülerek bu makama uygun vasıflara sahip olduğu belirtilmektedir. Belgeye göre bu vasıflar “güvenilirlik”, “emanetdârlık” ve “dînî inancının kuvvetliliği” olarak açıklanmaktadır.³⁴¹

Belgede, göreve getirilen memura, atandığı bölgenin ve reâyânın işlerinin bağlandığı bildirildikten sonra atamanın gerçekleştirilmesinin nasıl olduğu üzerinde durulmaktadır. Buna göre, Cend eyaleti halkı bahsi geçen kişinin bu makama getirilmesini ısrarla istemiştir.³⁴² Onların isteği kabul edilerek Cend eyaletinin “işlerinin yönetimi” bu kişiye verilmiştir.³⁴³

Atanan müşriften, halka her zaman ilgili ve şefkatli davranmaması istenerek, “bir an bile bu hususta ihmal göstermemesi” gerektiği hatırlatılmaktadır.³⁴⁴ Müşrifin

³³⁴ Nesevî, Farsça, s.175.

³³⁵ Nesevî, Farsça, 205.

³³⁶ İ. Hakkı Uzunçarşılı, **age.**, s.44; Aydın Taneri, “Divan”, **DİA**, C:IX, s.384; Özeytin, **Berkyaruk**, s.200.

³³⁷ Horst, **age.**, s.38.

³³⁸ Bağdadî, **age.**, s.119-122.

³³⁹ Horst, **age.**, s.38, Belgenin kısmen Almanca çevirisi **age.**, Belgeler M2, s.128'dedir.

³⁴⁰ Bağdadî, **age.**, s.120.

³⁴¹ Bağdadî, **age.**, s.120.

³⁴² Bağdadî, **age.**, aynı yer.

³⁴³ Bağdadî, **age.**, s.121.

³⁴⁴ Bağdadî, **age.**, s.121.

yapması gerekenler bildirilirken “reayanın durumunun düzeltilmesine ve dîvân emvâlinin korunması ve artırılması hususuna son derece fazla çaba göstermesi” emredilmektedir.³⁴⁵

Belgede daha sonra tebeaya da bir hatırlatma yapılarak atanan kişiye “onun hakkında göstermiş olduğumuz teveccühü bilsinler, bunun farkında olsunlar” denilmektedir.³⁴⁶

İl-Arslan dönemine ait olan ve 1162 tarihli, Karahanlılar’dan Muzaffer tamgaç Buğra Han İbrahim b. Süleyman’a gönderilen, Leningrad Münşeât Mecmûâsı’nda yer alan bir belgede de³⁴⁷ müşrif adına rastlıyoruz. Ancak belge makamın idaredeki yeri, yetki ve görevleri hakkında bilgi içermemektedir.

Kaynaklarımızda bu konuda bazı örnekler bulunmaktadır. Nesevî, Sultan Alâeddin Muhammed’in ölümünden sonra başkentini durumunu anlatırken, yaşanan kargaşayı açıkladıktan sonra, Gürgeç’e eski dîvân azalarından olan Müşrif İmadeddin’in geldiğini ve dîvân emvâlini kontrol altında tutmaya çalıştığını bildirmektedir.³⁴⁸

Sultan Celâleddin Hârizmşâh, Ahlat kuşatması ile meşgulken gelen Halifelik elçileri, Hilâfet makamı tarafından gönderilen hil’atleri takdim etmişlerdi ki, kendisine hil’at gönderilenler arasında müşrif de vardı.³⁴⁹

6. Dîvân-ı Arz

Hârizmşâhlar Devleti idarî sisteminde en üst seviyedeki ordu yönetim makamı Dîvân-ı Arz’dır. Belgelerde sadece bir yerde, Gıyaseddin Pirşâh’a ait vesikada, “Dîvân-ı Arz der cümle-yi memalik” olarak adlandırılır.³⁵⁰ Dîvân-ı Arz’ın

³⁴⁵ Bağdadî, *age.*, s.121.

³⁴⁶ Bağdadî, *age.*, s.121.

³⁴⁷ M. Altay Köymen, Münşeât Mecmûâları, s.559; Horst, *age.*, s.Belgeler II2, s.120-121.

³⁴⁸ Nesevî, Farsça, s.83.

³⁴⁹ Nesevî, Farsça, s.205.

³⁵⁰ Horst, *age.*, s. 109-110 G 1’de **Vesâilü’r-Resâil ve Delâilü’l- Fezâil**’den alınarak Almanca’ya tercüme edilen belge mevcuttur.

başkanı olan Sahib-i Dîvân-ı Arz (Ârız)³⁵¹, devletin askerî idaresinden sorumlu en yüksek memurudur.

Dîvân-ı Arz da diğer dîvânlar gibi vilâyetlerde daha alt düzeyde kademeli olarak örgütlenmiş haliyle görevlerini yerine getirir. Ve yine diğer dîvânlar gibi merkezde bir tane Dîvân-ı Arz vardır ve bütün bu sistemin devletin her köşesinde işlemeden sorumludur.

Dîvân-ı Arz hem bürokratik anlamda ordu yönetimi ile ilgili bütün işlerin yürütülmesi görevini yerine getirirken hem de gene orduyla ilgili karar alma, teftiş ve sorunları ortadan kaldırma mevkiidir.

Askerî personele dair her konu Dîvân-ı Arz'ın yetki ve sorumluluk alanındadır. Yani askerî personelin maaş ve iktâlarının yönetimi, donanımları ile askerî malzemelerin tespit ve temini bu cümledendir.

Dîvân-ı Arz, her derecedeki askerin maaş ve yevmiye ödemelerinden sorumludur. Ve bu ödemelerin belirlenen tutarda ve zamanda yapılmasını sağlamakla görevlidir. Bu görevlerini yerine getirirken büyük bir ihtimalle Dîvân-ı İstîfâ ile ortak çalışmalar yapma yoluna gider.³⁵²

Ayrıca, askerî personel ile ilgili iktâ ve maaşlar (mevâcib, mersumât, erzak ve cerâyat) hakkında her türlü talep ve itirazdan bilgi sahibi olması gereken makam Dîvân-ı Arz'dır. Yukarıda iktaların yönetiminden sorumlu olduğuna belirttiğimiz bu makam, Dîvân-ı Arz, iktâ tayin veya tasarruf yetkisine sahip değildir. Bu makam mevcut halin idaresi ile meşgul olma sorumluluk ve yetkisine sahiptir. İktaların büyüklüğünün ve kimlere verileceğinin tayini bizzat hükümdar tarafından yapılır.

Dîvân-ı Arz askeriyeye dair kayıtları tutmakla yükümlüdür. Daha önce belirttiğimiz gibi diğer memurların mâlî kayıtları Dîvân-ı İstîfâ'nın sorumluluk alanına girmektedir.

³⁵¹ Erdoğan Merçil, "Ârız", **DİA.**, C:III, s.359.

³⁵² Horst, **age.**, s.39; Köymen, **agm.**, s.328.

Sultan Alâeddin Tekiş ve Gıyâseddin Pirşâh dönemine ait belgelerden, iktâ sahiplerinin sivil veya asker olmasına bakılmaksızın aldıkları maaşların Dîvân-ı arz tarafından kaydedildiğini anlıyoruz.³⁵³

Dîvân-ı arz askerî görevlerde bulunanların gösterdikleri başarılar bilmek ve bu kişilerin hizmetleri karşılığında aldıklarını kayda geçmekle yükümlüdür. Ve bütün kayıtların sorumluluk makamı olması dolayısıyla Dîvân-ı Arz, yetki sahası dahilinde teftiş gücünü de elinde bulundurur.³⁵⁴

Askerî personelin silah altına alınması ve giderlerinden sorumlu olan bu makam şüphesiz ki donanımlarının temini noktasında bu teçhizatın üretiminden de mesûldür. Askerî personelin günümüzde olduğu gibi, kıyafet, yiyecek ve savaş malzemelerine ihtiyaçı vardır. Bütün bunların temini ve kaydı Dîvân-ı Arz'ın görevleri arasındadır.

Sâhib-i Dîvân-ı Arz'ın gelirine gelince, Gıyâseddin Pirşâh dönemine ait bir belgeden anlaşıldığı üzere³⁵⁵ o, nakdî bir ödeme yerine iktâ gelirinden hizmetinin karşılığını almaktadır. Gıyâseddin Pirşâh devrine ait bir belgeden anlıyoruz ki, Dîvân-ı İstifâ Sahibi'nin maaşını karşılayacak iktânın belirlenmesinde Dîvân-ı Arz söz sahibidir.³⁵⁶ Adı geçen belgede, “kendi giderlerini karşılayabilmesi için ona, Dîvân-ı Arz'a kaydedilecek altın olarak 5000 dinâr ve buna uygun tahıl verilmesi buyrulmuştur” denilmektedir.

Sultan Alâeddin Tekiş, Hemedan'da bulunduğu sırada, Abbasî Halifeliğinden gelen elçi Mücirüddin Bağdadî Sultana, Halifenin mesajını ileterek “ Emîrû'l-mü'minîn diyor ki, baban ve ceddin maişetlerini bizimkinden almışlardı. Evvelce onu sana vermiştik. Onunla kanaat et ve mânasız işler yapmaya teşebbüs etme! Yoksa ülkede herkes sana karşı ayaklanır ve kan dökülür” demişti. Sultanı

³⁵³ Bkz., **Bağdadî, et-Teveşsül**, s.90, 118; Horst, **age.**, s.109, 117, 139-140; Köymen, agm., s.328-329.

³⁵⁴ Horst., **age.**, s.40-41, Köymen, agm., s.329.

³⁵⁵ **Vesâilü'r-Resâil ve Delâilü'l- Fezâil**'den Horst tarafından Almanca'ya çevrilen belge için bkz., Horst, **age.**, s.109-110, G 1, belgenin değerlendirmesi için bkz., Horst, **age.**, s.41, Köymen, agm., s.329.

³⁵⁶ Horst, **age.**, s.38, Belgenin **Vesâilü'r-Resâil ve Delâilü'l- Fazâil**'den Almanca'ya çevirisi, Horst, **age.**, s.109.

askerî faaliyetlerinden men etmeyi hedefleyen ve hatta tehdit eden bu mesaja Hârizm Sultanın cevabı çok sert oldu. O, Halifeye gözdağı veren üslûbuyla şöyle diyordu: “ Hüküm Emirü'l- mü'minîndir. Ben onun bir şahnesiyim. Pek çok düşmanım vardır ve ben hepsinden daha kuvvetliyim. Fakat ordusuz kalamam. Sâhib-i Dîvân-ı Arz, maiyetimizde yüz yetmiş bin süvari kaydetmiştir. Bu ordunun ihtiyacı olan nân-pâre ile karşılanamaz. İhsan buyurup, Hûzistân'ı bana lütfederseniz, maiyetimizin ihtiyacı karşılanır”.³⁵⁷

Bu bilgilerden çok açık olarak anlaşıldığı üzere, ordunun kayıtlarından sorumlu makam Dîvân-ı Arz ve sorumlu kişi de Sahib-i Dîvân-ı Arz'dır. Burada sadece süvariler belirtilerek Halife'ye ordunun çok daha büyük sayıda olduğu mesajı iletmeye çalışılmaktadır. Yoksa Dîvân-ı Arz, bütün askerî personelle ilgilenmektedir. Burada verdiğimiz örnekten net olarak, Dîvân-ı Arz'ın askerî personele dair kayıtları tutmakla yükümlü olduğu anlaşılmaktadır.

Hârizmşâhlar Devleti teşkilâtı içerisinde burada incelediklerimizin dışında Dîvân-ı Nazar'ın varlığını da tespit edebiliyoruz. Ancak görev ve yetkilerini açıklayabilecek bilgiye sahip değiliz. Belgelerimiz arasında da bu dîvân hakkında bilgi veren bir vesikaya rastlamadık.

Horst, Sultan Sencer dönemine ait bir belgede sadece bir yerde Dîvân-ı Nazar'ın geçtiğine dikkat çekmektedir.³⁵⁸ Mâlî işler ile meşgul olduğu tahmin edilen bu dîvânı horst, “En Yüksek Finans Teftiş Makamı” olarak adlandırmaktadır.³⁵⁹ Bu dîvânın reisine, Nâzır deniyordu. Nesevî, Sultan Celâleddin Hârizmşâh'ın Ahlat kuşatması sırasında hilafet makamından gelen elçileri ve halifenin gönderdiği hil'atleri anlatırken nâzırın adı da geçmektedir. Halife bütün dîvân reislerine kıymetli hil'atler göndermişti. Nesevî bu reisleri müstevfî, müşrif ve nâzır olarak sıralamaktadır.³⁶⁰ Bu bilgi bize Hârizmşâhlar'da Dîvân-ı Nazar'ın var olduğunu ve başında nâzırın bulunduğunu göstermektedir.

³⁵⁷ Râvendî, *age.*, C:II., s.355.

³⁵⁸ Horst, *age.*, s.39; *age.*, Belgeler Q2, s.135.

³⁵⁹ Horst, *age.*, s.39.

³⁶⁰ Nesevî, Farsça, s.205.

F. SARAY TEŞKİLÂTI

1. HÂRİZMŞÂHLAR'DA SARAY VE SARAY ÂDETLERİ

Daha önce Hârizmşâhlar'ın Selçuklu Devleti'nin içinden çıktığına ve doğal olarak bu devletin bir devamı olma özelliklerini gösterdiğine işaret etmiştik. Burada bir kez daha saray âdetlerinin de benzerlik gösterdiğini vurgulamalıyız. Hârizmşâhlar devlet teşkilâtında olduğu kadar saray âdetlerinde de Selçuklu izlerini taşımaktadırlar. Bu noktayı vurguladıktan sonra onların sarayı ve saray âdetlerini inceleyebiliriz.

Hârizm Sultanları, Alâeddin Muhammed devrine kadar başkent Gürgeç'teki sarayı kullandılar. Kaynaklarımız, Sultan Alâeddin Muhammed'in, Semerkand'a hakim olduktan sonra bu şehri merkez yaptığını, ikinci başkent olarak kullandığını anlatmaktadır.³⁶¹ Sultanın Semerkand'da da bir sarayı olmalıdır. Moğollar'ın bölgeyi istilasını sonucu Gürgeç kaybedildi. Moğollar taş taş üstünde bırakmadılar. Hemen her şeyi yakıp yıktılar. Gürgeç direndiği için yıkımdan en çok etkilenen şehirlerden biri oldu. Cüveynî'nin kaydettiği gibi "Hârizm'in evleri ve köşkları virâneye, gül bahçeleri çöplüğe, birer mimârî şaheseri³⁶² olan sarayları toprak yığınınına dönmüştü".

Hindistan'dan dönen Sultan Celâleddin Hârizmşâh, Tebriz'i payitaht yaptı ve artık saray bu şehirde idi. Ancak Nesevî, onun başka şehirlerde de sarayları olduğunu kaydetmektedir.³⁶³ Sultan Celâleddin'in Moğollar'dan sürekli kaçmak zorunda olduğu düşünülürse, onun hiçbir şehirde uzun süre bulunamamasının bir sonucu olarak, gittiği şehirlerdeki bazı binaları saray olarak kullanmış olduğunu düşünebiliriz. Zaten o, bu sarayları kendisi inşa ettirmiş değildi. Moğol tehdidinin şiddeti göz önüne alınırsa, buna imkânı ve zamanı olmadığı da açıkça anlaşılır.

³⁶¹ Cüveynî, *age.*, s.333.

³⁶² Cüveynî, *age.*, s.333.

³⁶³ Nesevî, Farsça, s. 141.

Ayrıca Hârizmşâhlar'da, Alâeddin Muhammed'in annesi Terken Hatun'un da kendisine ait bir sarayı vardı ve devlet işlerini burada görüyordu.³⁶⁴

Bilindiği üzere “Hükümdar Otağı”, saray ile aynı anlamı taşımaktadır. Bu nedenle biz, Hârizmşâhlar'a ait saray âdetlerini tespit ederken, Hükümdar Otağı'nda uygulananları da konumuza dahil ettik.

Hârizmşâhlar sarayı, devletin resmî evrak örneklerini içeren münşeat mecmualarında, “Bârgâh-ı Me'mûn ve “Dergâh-ı Hümayûn” şeklinde anılmaktadır. Saray, bütün sorunların çözüleceği mevki olarak gösterilir. Hârizmşâh Atsız devrine ait muhaberâtı da içeren bir münşeat mecmuası olan **Arâisü'l-havâtir ve Nefâisü'n-nevâdir**'de: “ Bu gün dünyadaki eşrafın zulüm karşısında baş vuracakları yer o bârgâhtır”³⁶⁵ denilmektedir.

Sarayda uygulanan âdetler ise daha çok törenlerde kendini gösterir. Örneğin, hükümdarın tahta çıkması şerefine düzenlenen törenlerde edîp ve şairler yeni Sultanı kutlamak için kasîdeler söylemeleri veya ona bir eserlerini sunmaları âdettendi. Hârizmşâh Alâeddin Tekîş'in cülûs merasiminde devrin ünlü sîmâsı Reşidüddin Vatvât, çok yaşlı olmasına ve yürüyememesine rağmen bir sedye üzerinde sultanın huzuruna getirilmişti. O, sultana hitaben, “ bu gün herkes kendi yeteneğine göre ülkeler fetheden padişâhın saltanat tahtına cülûsunu kutlama amacıyla risaleler ve kasideler yazmış. Ben de yaşlılığım ve zaafımdan dolayı bu iki beyti yazmakla yetindim” dedikten sonra şu beyitleri okumuştı:

“Senin ceddin, zamanı zulümden arındırdı. Babanın adâleti eğrileri düzeltti.

Ey saltanat hırkası yakışan kişi! Bakalım şimdi sen ne yapacaksın. Şimdi senin hâkimiyet zamanındır.”³⁶⁶

³⁶⁴ Nesevî, Farsça, s141.

³⁶⁵ Reşidüddin **Vatvât, Arâisü'l- Havâtir ve Nefâisü'n-Nevâdir**, Ayasofya, Nr: 4138, vr. 63b-64a, Ayrıca bkz., Toyserkânî **age.**, s.53.

³⁶⁶ Cüveynî, **age.**, s259; Mîrhând, **age.**, C., IV., s.366.

Sultan Alâeddin Tekiş de, gene âdet olduğu üzere, şair ve edipler ile halka ihsanlarda bulunmuştu.³⁶⁷ Edip ve şairler cenaze törenlerinde de bulunur ve kasideler söylerlerdi. Reşidüddin Vatvât, Hârizmşâh Atsız'ın cenazesi kaldırılırken bu âdet üzere okuduğu kasîde de şöyle diyordu:

“Şâh! Senin siyasetinden dünya titriyordu. Senin karşında bendelik etmeye (sana hizmet etmeye) can atıyorlardı.

Bu kadar yaptığın saltanat ona değerdî”.³⁶⁸

Hükümdarlar için düzenlenen cenaze merasimlerinde yeni sultan sarayında taziyeleri kabul ederdi.³⁶⁹ Saraydaki taziye merasimleri yalnız hükümdarlar için değil, halifeler ve hükümdar ailesi mensupları için de yapılırdı. Sultan Celâleddin Hârizmşâh yeğeni Duş-Han'ın ölümünden o kadar etkilenmişti ki, taziyeleri kabulü bırakıp yeğenin bulunduğu çadıra gitmişti. Nesevî bu olayı anlatırken, “ Sultan çok üzüldü. Hatta hükümdarlık merasimini bırakarak çadırından çıktı ve cenazenin bulunduğu çadıra gitti. Bizzat gördüm”³⁷⁰ demektedir. Abbasî Halifesi Muktefî-Liemrillâh öldüğünde de Hârizm sarayında taziye merasimi yapılmıştı.³⁷¹

Şairler için Sultan huzurunda beyitlerini okuma imkânlarından biri de ziyafetlerdi. Kazanılan büyük zaferler, başarının şanına yakışacak derecede görkemli ziyafetlerle kutlanırdı. Sultan Alâeddin Muhammed Gurlular'ı mağlup ettikten sonra Hârizm'e dönünce böyle büyük bir ziyafet vermişti. Sultanın nedîmlerinden Firdevsî-i Semerkandî bu gösterişli kutlamada sultanın başarısını satranç oyununa benzeten bir rubaî söyledi:

“Ey şâh! Gurlu senin önünden kedinin önündeki fare gibi kaçtı.

³⁶⁷ Cüveynî, *age.*, s.265, Hârizmşâh İl-Arslan da tahta çıktığında âdet gereği ihsanlarda bulunmuştu. Cüveynî, *age.*, s. 257. İhsanlar çeşitli hediyeler, iktâlar, hil'atlar, unvân ve lakâplar vermek veya terfiler olabilirdi.

³⁶⁸ Kazvînî, *Tarih-i Güzide*, s. 490.

³⁶⁹ Sultan Alâeddin Tekiş öldüğünde oğlu Alâeddin Muhammed cenaze merasimi düzenlemiş ve taziyeleri kabul etmişti. Cüveynî, *age.*, 277; Sultan Alâeddin Tekiş'in ölümü duyulunca Gur hükümdarı Gıyâseddin de yas ilân ederek üç gün boyunca sarayında nevbet çalınmamasını emretmiş ve taziye merasimi düzenlemiştir. İbnü'l-Esîr, *age.*, C:XII, s.134.

³⁷⁰ Nesevî, Farsça, s.200.

³⁷¹ Horst., *agm.*, s.38.

Atından inip yüzünü sakladı. Filleri sana şâha verdi e böylece mat oldu”.³⁷²

Hükümdarın kabulleri sıkı protokol kurallarının uygulandığı, bütün hareketlerin anlamlandırıldığı seremonilerdi. Örneğin elçi kabullerine büyük önem verilir, gelen elçinin temsil ettiği makama göre protokol uygulanırdı. Şüphesiz elçiler gördüklerini dönüşte anlatacakları için, elçi kabullerinde kusursuzluk endişesi hat safhada idi. Nizâmülmülk, **Siyasetnâme**'de elçi kabulüne bir fasıl ayırarak konunun önemini altını çizmektedir. O, elçilerin temsil yetkisine vurgu yaparak; “onlara yapılan iyi veya fena muamele onları göndermiş olan padişâha yapılmış sayılır”³⁷³ demektedir. Elçilerin gönderiliş sebebinin sadece mektup ya da haber ulaştırmak olmadığını kaydeden Nizâmülmülk, onların birer bilgi alma aracı olduklarına dikkati çeker.³⁷⁴ İşte bu nedenle elçilerin kabulünde devletin ve hükümdarın gücünü neredeyse sınırsız olarak göstermeye çalışmak lâzımdır. Elçiler üzerinde bırakılması lâzım gelen intibanın anlamı bu derece büyük olunca, onlar için uygulanan protokol de son derece titizlikle yerine getiriliyordu.

Hârizm hükümdarlarının elçi kabul merasimlerini hâcibler tanzim ve idare ederdi. Hâciblerin başı olan Hâcib-i Hass, hükümdarın huzurunda elçiyi takdim eder ve Sultana sunulan hediyelerin sesli olarak dökümünü yapardı. Gelen elçi Sultanın huzurunda yer öper sonra Sultanın emri ne ise onu uygulardı. Sultanın elçiye muamelesi vermek istediği mesaja göre değişirdi.

Örneğin Sultan Alâeddin Muhammed, yıldızının barışmadığı Abbasî Halifesi Nâsır- Lidîmillâh'ın elçisi Şihabeddin Ömer es-Sühreverdî'yi³⁷⁵ kabul ettiğinde ona fazla itibar göstermedi. Halifenin, Hârizmşâh'ı askerî hareketleri nedeniyle uyarmak üzere gönderdiği elçi önce bekletildi, huzurda Alâeddin Muhammed, Nâsır-

³⁷² Cüveynî, **age.**, s.284.

³⁷³ Nizâmülmülk, **age.**, s.137.

³⁷⁴ Nizâmülmülk, **age.**, s.138.

³⁷⁵ Sühreverdî'nin Abbasî sarayındaki konumu ve etkisi için bkz., Angelika Hartmann, **age.**, s.233-254.

Lidînullâh'a iletilecek sözleri sert bir üslûpta sarfetti. Sultan, Halifeye o kadar kızgındı ki, elçinin oturmasına dahi izin vermedi.³⁷⁶

Öte yandan daha önceki bir tarihte yine halifelik makamından gelen elçi Sultan Tekiş tarafından çok daha saygın bir şekilde karşılanmıştı. Henüz Hârizmşâhlar ile Abbasî Halifeliği arasında iktidar kavgasının had safhaya ulaşmadığı 1196 yılında Sultan Tekiş, Hemedan'da bulunduğu sırada Halifenin elçisi Mûcîreddin Bağdadî'yi kabulünde ayağının altına atlaslar serdirip, bir kâse altın saçmıştı. Sultan elçiye hürmet edip, temsil ettiği makama saygısını göstermek için ayağa kalkmıştı.³⁷⁷

Sultanlara sadece erkek elçiler gelmiyordu. Örneğin Sultan Celâleddin Hârizmşâh, Sultan Tuğrul'un kızı, Atabek Özbek'in eşi olan Melikenin evlilik teklifini iletmek üzere görevlendirilen kadın elçileri kabul etmişti.³⁷⁸ Bu kabul hakkında fazla bilgimiz olmamasına karşın teklifin sonuçta gerçekleştiğini bildiğimizden görüşmede elçilere hürmette kusur edilmemiş olduğunu söyleyebiliriz.

Sultanların huzuruna elçilerden başka çok değişik kişiler çok değişik nedenlerle çıkıyordu. Hârizm Sultanlarının huzuruna gelen ziyaretçi bir hükümdar değilse secde edip yer öperdi. Alâeddin muhammed'in katına çıkan Gurlular'ın Herat kumandanı Alp Gazi secde edip yer öpmüştü.³⁷⁹

Sultanın huzurunda yer öpmek itaat göstergesiydi. Tâbî olmadıklarını Sultanın huzurunda da vurgulamak isteyenler ilginç yöntemlere baş vuruyorlardı. İbn Bibî'nin anlattığına göre; Emîr Şemseddin Altun-Aba, hasta gibi yaparak merhemler sürmüş olduğu halde Sultanın huzuruna gelmiş, doktorlara sırrını

³⁷⁶ **Devletşâh Tezkiresi**, C:I., s.190; Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mîratü'z-zamân fî tarihi'l-a'yân**, Haydarabad 1952, Cüz: VIII/2, s.582; İbn Vâsıl, **age.**, C:IV, s.35-36; Angelika Hartmann, **age.**, s. 81-82.

³⁷⁷ Râvendî, **age.**, C:II., s.354.

³⁷⁸ Nesevî, Farsça, s.149.

³⁷⁹ Cüveynî, **age.**, 282; Hezâresb Meliki, Sultan Alâeddin Muhammed'in huzuruna geldiğinde yedi kere yer öpmüştü. Cüveynî, **age.**, 324; Yer öpme âdeti örnekleri için ayrıca bkz., Nesevî, Farsça, s.110; Cüveynî, **age.**, s.282, 324.

saklamalarını sıkı sıkıya tembih etmişti.³⁸⁰ O, böylece yer öpmek zorunda kalmamış oldu. Aslında bu örnek bize, protokol kurallarının içerdiği gerçek anlamları göstermesi açısından önemlidir. Uygulanan seremoniler çoğunlukla diplomasinin bir gereğidir.

Sultan Celâleddin Hârizmşâh, Ahlat'ı ele geçirdiğinde, Ahlat hakimi İzzeddin Aybek'e ne kadar kızgın olduğunu huzuruna kabulde göstermişti. Onu kabulü sırasında elini öptürmedi. Sultan katında hatırı olanların uzun süre dil döküp ricada bulunmalarından sonra ise ancak ayağını öpmesine izin verdi.³⁸¹

Celâleddin Hârizmşâh, Türkiye Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubâd'ın elçilerini tâbîlere özgü bir törenle karşılayınca elçi, Hâcib-i Hass ile Sultan arasında durmuş, tepkisini göstermek ve tâbîsi olmadıkları mesajını vermek için yer öpmemişti.³⁸²

Sultan Celâleddin, Kıpçak reislerinden Kurka huzuruna geldiğinde elini öpmesine izin vererek ona hil'at vermişti.³⁸³

Hârizmşâhlar'da uygulanan âdetlere göre itaatlerini bildirecek olan hanlar, melikler ve emîrlere sultanın huzuruna kefenleri boyunlarında asılı olduğu halde geliyor, akıbetlerinin onun elinde olduğu mesajını vererek yer öpüyorlardı. Bu durum daha çok hükümdara karşı kusur işleyip af dileyerek itaate girenler için geçerliydi. Sultan Celâleddin Hindistan'dan döndüğünde, önce ona direnen kardeşinin adamları, onun tahta çıkması ile tâbîyetlerini böyle bildirmişlerdi.³⁸⁴

Kabul merasimlerinin en gösterişlilerinden bir tanesi Celâleddin Hârizmşâh'ın Erzurum hakimi Rükneddin Cihânşâh için hazırlamış olduğu törendir. Sultan, müttefikinin yardımına ihtiyaç duyması sebebiyle onun karşılanması törenine büyük önem vermişti. Bir günlük mesafeden karşılanan Cihânşâh'ı Sultan, otağının önünde, çetresinin altında kabul etmişti. Cihânşâh'a olan muhabbetini

³⁸⁰ İbn Bîbî, *age.*, C:I., s.385.

³⁸¹ Nesevî, Farsça, s.212.

³⁸² Nesevî, Farsça, s.225.

³⁸³ Nesevî, Arapça, s.172.

³⁸⁴ Nesevî, Farsça, s.130.

göstermek için onu çetresinin altına davet etmiş ve hatta onu kucaklamıştı. Ancak bu törenin sonu hazin oldu. Sultan ve Erzurum hakiminin çetresinin altında bulunduğu sırada çetr, çetredârların elinden düşerek yere yığıldı. Töreni izleyen halk bu durumu görünce dağıldı ve bu olay uğursuzluğa yoruldu.³⁸⁵

Hârizm sarayında ilgi ve itibarla karşılanmanın bir örneği de Sultan Alâeddin Muhammed devrine aittir. Ravza-i Mutahhara* hizmetçilerinden biri Hârizm'de Sultanın huzurunda yaşadıklarını İbnül-Esîr'e anlatarak bize ulaşmasını sağlamıştır. Sultanın kabul salonunun büyük ve son derece geniş olduğu bilgesinden sonra Sultanın onu bekletmeden huzuruna kabulü anlatılmaktadır. Hâcibin eşliğinde kabul salonuna ulaşan ziyaretçi Sultanın onu görünce ayağa kalktığını, elini öpmek isteyince buna engel olup onu kucakladığını anlatmaktadır. Sultan, samimi geçen görüşmede ziyaretçisine övgü dolu sözler söylemişti.³⁸⁶

Ziyaretçilerin Sultanlara, Sultanların da kabul ettiklerine hediyeler vermeleri âdettendi. Bu hediyeler arasında at veya başka değerli binek hayvanları, eyer takımları silahlar, çeşitli mücevheratla bezenmiş takılar, kıyafetler, takılar, köleler, yemek takımları, kumaşlar vs. bulunuyordu. Hediyeler getirenin zenginliğini vurgulamak üzere seçilirken buna mukabil olarak Sultanlar da gösterecekleri itibar derecesine uygun hediyeler verirlerdi.³⁸⁷

Örneğin Atabek Özbek'in oğlu Hamuş, Sultan Celâleddin'e Fars hükümdarı Keykâvus'a ait, kıymetli taşlarla süslü bir kemer hediye etmişti. Sultanın merasimlerde kullandığı bu kemer daha sonra Moğollar'ın eline geçti.³⁸⁸

Hârizmşâhlar sarayının bir diğer âdeti de edip, şair ve âlimlerin hükümdarın huzurunda münazara yapmalarıdır. Devletşâh, Hârizmşâhlar'ın meclisinde âlimlerin çeşitli konularda münakaşa ettiklerini kaydetmektedir. Zaten Hârizm sultanlarının hemen hepsi iyi eğitim görmüş, ilim ve ilim adamına önem veren, şiirden anlayan hükümdarlardı.

³⁸⁵ Nesevî, Farsça, s. 198-199.

* Medine'de Mescid-i Nebevî'de Hz. Peygamberi'nin kabri ve minberinin bulunduğu kısım.

³⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *age.*, C: XII, s. 326.

³⁸⁷ Horst., *age.*, s.23.

³⁸⁸ Nesevî, Farsça, s.161.

Hârizmşâh Atsız devrinde bir gün hükümdarın meclisinde yapılan tartışmada, Reşidüddin Vatvât da hazır bulunuyordu. Onun, fikirlerini esaslı bir şekilde savunması Hârizmşâh'ın dikkatini çekti. Reşidüddin, kaynaklarımıza göre kısa boylu, biraz da çirkin ve zayıf bir adamdı ve bu nedenle “dağ kırlangıcı” anlamına gelen “Vatvât” lakabıyla anılıyordu. Bahsettiğimiz bu tartışma sırasında da önünde bir hokka bulunuyordu. Hârizmşâh Atsız, onun fizikî özelliklerine atıfta bulunan bir lâtfeye yaparak, “ hokkayı kaldırın da kimin konuştuğu meydana çıksın” dedi. Reşidüddin, lâtfeye keskin bir cevap verdi: “ İnsan iki küçük azâsı olan kalbi ve diliyle insandır”. Hârizmşâh bu bilgece cevap üzerine Vatvât'ın zekâsı ve faziletine hürmet etti.³⁸⁹

Sultan Celâleddin Hârizmşâh devrinde de bu geleneğin devam ettiğini görüyoruz. Sultan Tebriz'de bulunduğu sırada, Ramazan ayında âlimler huzurunda toplanıp fikirlerini dile getirmişlerdi. Sultan tartışmaları dinlemiş ve beğenmediği fikir sahiplerini azarlamıştı.³⁹⁰

Hârizm Sultanlarının halkı kabul ettiklerini biliyorsak da bunun çok yaygın bir uygulama olmadığını görüyoruz. Onlar daha çok halkın şikayet ve isteklerini kıssadârları³⁹¹ aracılığıyla öğreniyorlardı.

Sarayda hükümdarın huzurunda kimin nerede duracağı da belli idi. Hükümdarın katına çıkış gibi huzurdaki yer ve davranışlar da belli kurallara göre idi.³⁹² Nizâmülmülk bu konuda: “ Kullar ve büyükler oturacakları ve görülecekleri yeri bilmelidirler. Her birinin durmak ve oturmak için belirlenmiş yerleri vardır”³⁹³ demektedir. Hârizmşâhlar sarayındaki uygulamaya göre, vezîrlere protokolde hükümdarın sağında, hâcibler de karşısında yer alırlardı.³⁹⁴

³⁸⁹ **Devletşâh Tezkiresi**, C:I, s.130.

³⁹⁰ Nesevî, Farsça, 147; Taneri, **Celâleddin Hârizmşâh ve Zamanı**, s.86 vd.

³⁹¹ Nesevî, Farsça, s. 134; Umûmî kabul örneği için bkz., Ravendî, **age.**, C.II., s.353.

³⁹² Sultan Celâleddin'in elçisi olarak Halifenin sarayına giden Bedreddin Tutuk teşrifât kaidelerinin hatırlatılmasından hoşlanmayarak: “ Ben cahil biri değilim. Nerede bulunacağımı bilir, hürmette kusur etmem” demişti. Nesevî, Farsça, s.201-202; Âdâb-ı muâşeretini bilmemek ise eleştiriyi hak ederdi. Örneğin Sultan Alâeddin Tekiş, Karahıtay elçilerinin sarayındaki kaba saba davranışlarına çok kızmıştı, Cüveynî, **age.**, s.260.

³⁹³ Nizâmülmülk, **age.**, s.173.

³⁹⁴ Nesevî, Farsça, s.212; İbn Bîbî, **age.**, C:I., s.385-386.

2. SARAY GÖREVLİLERİ

a. Hâcib

Hârizmşâhlar sarayının önemli memurlarından olan hâcibler³⁹⁵ Sultanın daima yanında olan özel görevlilerdi. Saraydaki temel görevleri her ne kadar teşrifat kaidelerinin yerine getirilmesi olsa da aslında onlar Sultan tarafından kendilerine verilen bütün görevleri yerine getirmekle yükümlü idiler.

Hâciblerin başı kaynaklarımızda “Hâcib-i Hass” veya “Hâcib-i Büzurg” unvânı ile anılmaktadır.³⁹⁶

Sarayda protokolün tanzim ve idaresi Hâcibin görevi idi. Örneğin Sultan Alâeddin Muhammed’in bir ziyaretçisi saray kapısında görevlilerce karşılandıktan sonra bir süre bekletilip, hâcibe haber verilmişti. Ziyaretçinin İbnü’l-Esîr’e anlattığına göre, “Sultanın hâciblerinden bir hâcib onu yanına alıp kabul salonuna götürmüştü”.³⁹⁷

Sultan Celâleddin Hârizmşâh’ın elçilik vazifesiyle Halifelik sarayına gönderdiği Hâcib-i Hass Bedreddin Tutuk, Halifenin huzurunda nasıl davranması gerektiği hatırlatılınca kızarak “Beni cahil sanmayın...Bulunacağım yeri bilir, hürmette kusur etmem”³⁹⁸ diyordu. Hâcib-i Hass Bedreddin Tutuk, Nesevî tarafından “inceliği, aklı, güzel yazısı ve Acem şiirine vakıf olması” sebebiyle övülmektedir.³⁹⁹

Öte yandan Sultan Celâleddin Hârizmşâh’ın emri ile, Sultanın ziyaretine gelen Erzurum hakimi Rükneddin Cihânşâh’a Hâcib-i Hass Bedreddin Tutuk çok özel bir karşılama töreni hazırlamıştı. Buna göre, Hâcib-i Hass, ziyaretçi Sultana saygısını göstermek için atından inip, yüzünü yere koyduğunda, onun yanına gelerek

³⁹⁵ Fuad Köprülü, “Hâcib”, *İ.A.*, C:V/I., s.33-34.

³⁹⁶ Nesevî, Farsça, s.199.

³⁹⁷ İbnü’l-Esîr, *age.*, C:XII., s.330.

³⁹⁸ Nesevî, Farsça, s.201-202.

³⁹⁹ Nesevî, Farsça, s.201.

Sultan nezdinde itibarını vurgulamak için onu atına bindirdi. Daha sonra da Sultanın huzuruna varıncaya kadar yanından ayrılmadı.⁴⁰⁰

Hârizmşâhlar'ın saray protokolüne göre hâciblerin huzurdaki yeri Sultanın karşısı idi.⁴⁰¹

Hâciblerin görevi sadece protokol kaidelerini uygulamak değildi. Sultan tarafından verilen çok çeşitli görevleri de yerine getiriyorlardı. Örneğin, Sultanşâh Merv'de bulunduğu sırada Sultan Alâeddin Tekiş şehri iki ay boyunca kuşattığında taraflar anlaşma yola ararken elçilikle görevlendirilen heyetin içinde Hâcib-i Büzurg Şemseddin Mesûd da vardı.⁴⁰²

Hâcib-i Büzurg Şemseddin Mesud, Sultan Tekiş, Sultan Tuğrul ile savaşmak üzere harekete geçtiğinde de bir mektup göndererek Sultan Tuğrul'a nasihatte bulunmuştu.⁴⁰³

Sultan Alâeddin Tekiş, Kirman işlerini Hâcib Hüsameddin Ömer'e bırakmıştı.⁴⁰⁴ Sultan Alâeddin Muhammed de Herat'ı ele geçirdiğinde Hâcib Emir Melik'i burada bırakarak merkeze dönmüştü.⁴⁰⁵

Sultan Muhammed Hârizmşâh, veri Nizamülmülk Nâsirüddin'i azlettiğinde vezîr Hârizm'e dönmek üzere yola çıktı. Sultan tarafından gönderilen Hâcib, emredilen görev gereği vezîrden yanında bulunan dîvân defterleri, bütün resmî evrak ve kâtipleri almıştı. Vezîrin hacibin gelişindeki korkusu öldürülmekti.⁴⁰⁶

Hâcibler görüldüğü gibi saray hizmetleri ve savaşlar dışında çok farklı görevleri de yerine getiriyorlardı. Bu makama nasıl geldiklerini bilmiyoruz. Ancak bu makama, Selçuklu devletinde olduğu gibi gulamlıktan yetişerek ulaştıklarını gösterecek bilgimiz yoktur. Aksine,“artık bu adetin terk edildiği, saray dışından da

⁴⁰⁰ Nesevî, Farsça, s.198-199.

⁴⁰¹ Nesevî, Farsça, s.212; İbn Bîbî, *age.*, C:I., s.386.

⁴⁰² Cüveynî, *age.*, s.262.

⁴⁰³ Hüseyinî, *age.*, s.134-135.

⁴⁰⁴ Kirmânî, *el-Muzaf*, s.6-7.

⁴⁰⁵ Hâcibin ismi değişik şekillerde kaydedilmiştir. Bunlar için bkz., Kafesoğlu, *age.*, s.172.

⁴⁰⁶ Nesevî, Farsça, s.46.

hacib tayin edildiğini”⁴⁰⁷ anlıyoruz. Ayrıca Hârizmşâhlar’da bir istisna olarak, Celâleddin Hârizmşâh’ın vezîri Şerefülmülk, haciblikten bu makama gelmişti.

b. Vekîl-i Der

Selçuklu Devleti teşkilatında hükümdar ile vezîri arasında iletişimi sağlayan görevli olduğunu bildiğimiz bu makam Hârizmşâhlar’da da mevcuttur.

Horst’un eserinde kullandığı ve Gıyâseddin Pîrşâh dönemine ait olduğunu bildirdiği bir belgede vekîl-i der’in görevlerinden bahsedilmektedir. Buna göre onun sarayda iletişimi sağladığını anlıyoruz. Çünkü belgede “tarafımızdan verilen her fermanı tetkik ettikten sonra iletecek, hükümdarlığın her bölümünün durumundan haberdar olacak, herkesin düşüncesini bilecek” denilmektedir. Ayrıca gene aynı belgede “sarayın vekil-i der”i olarak tayin edilen kişinin, “saltanat makamına bir dilek sunmak istenildiğinde aracı olarak kabul edilmesi ve ricaların onan vasıtasıyla iletilmesi gerektiği” bildirilmektedir.⁴⁰⁸

Leningrad Münşeat Mecmuası’nda mevcut olan 575 (1179-80) tarihli bir vesika Köymen tarafından Hârizmşâhlar’a ait olduğu tespiti ile değerlendirilmiş olup, vekîl-i der’lik mansıbının “aracılık” görevine işaret edilmektedir.⁴⁰⁹

Nesevî’de de vekîl-i der’e dair kayıt vardır. Sultan Alâeddin Muhammed, Moğollar’ın önünden kaçarak Nişâbûr’a geldiğinde burada baskına uğramak korkusuyla ancak birkaç saat kalabilmişti. Oradan hızla Bistam’a gitti. Nesevî’ye göre bu sırada Sultanın yanında olan Emîr Taceddin Ömer Bistamî “Sultanın vekîl-i derlerinden biri idi”.⁴¹⁰ Sultan Vekîl-i der’i yanına çağırarak ondan kıymetli mücevheratın bulunduğu sandıkları güvenli bir yere götürmesini istemişti. Ancak, gene Nesevî’ye göre bu sandıklar daha sonra Moğollar’ın eline geçti.⁴¹¹

⁴⁰⁷ Köprülü, agm., s.34.

⁴⁰⁸ Horst, **age.**, Belgeler A 2, s.99-100.

⁴⁰⁹ Köymen, Münşeat Mecmuaları, s.568; Aynı belge için bkz., Horst, **age.**, Belgeler, A 1, s.99.

⁴¹⁰ Nesevî, Farsça, s.67.

⁴¹¹ Nesevî, Farsça, aynı yer.

c. Üstâdüddâr

Hârizmşâhlar'da üstâdüddâr'ın görevi tıpkı Selçuklular'da olduğu gibi, sarayın çeşitli ihtiyaçlarını hazine veya vergilerden onun hizmetine tahsis edilen para ile karşılamaktır.

Nesevî, üstâdüddâr'ın görevleri hakkında bilgiler vermektedir. Sultan Celâleddin Hârizmşâh, Moğol ordusuna mağlup olarak Hindistan'a geçtiği sırada, Sultanlığın zeredhânesinde görevli Cemal, erzak ve giyeceklerle sultanın yanına gelmiştir. Erzak ihtiyacının hat safhada olduğu bir anda gelen Cemal, Sultan'ı çok memnun etmiş ve onun katında itibar kazanmıştı. Bunun bir sonucu olarak Sultan ona "İhtiyarüddin" lâkabını vermiş ve üstâdüddâr tayin etmişti.⁴¹² Sultan Hindistan'dan döndüğünde de o, bu görevde idi.

İhtiyarüddin'e hazineden para aktararak harcamalarda kullanması bildirilmişti. Bu harcama kalemleri fırınların, mutfakların, ahırların giderleri ile maiyette bulunan görevlilere maaşlarının ödenmesi idi. Üstâdüddâr bu giderler için harcama yaparken her gideri belgelemek için makbuz düzenlemek zorunda idi. Ayrıca bu belgelerde vezîr ve müstevfînin de onay alâmeti bulunmak zorunda idi. İhtiyarüddin'e harcamalar için ödenen para, Sultan Celâleddin'in Irak gelinlerinden temin ediliyordu.⁴¹³

İhtiyarüddin, anlaşıldığına göre,⁴¹⁴ harcamaların hesabı sorulunca açık vermişti ve Sultan tarafından daha sonra azledilerek yerine Şihabüddin Mesud üstâdüddâr olarak tayin edilmişti.

d. Silahdâr

Sultanın silahlarından sorumlu olan görevli idi. Emîrler arasından seçiliyordu.⁴¹⁵

⁴¹² Nesevî, Arapça, s.178.

⁴¹³ Nesevî, Arapça, s.179.

⁴¹⁴ Nesevî, Arapça, s.180.

⁴¹⁵ Nesevî, Farsça, s.117.

Sultan Celâleddin Hârizmşâh, Ahlat'ta bulunduğu sırada Silahdârı Dekcek'i Moğollar'ın ilerleyişinden bilgi edinmesi görevi ile Hârizm'e göndermişti.⁴¹⁶ Sultan Celâleddin Hindistan'da bulunduğu sırada kardeşi Gıyâseddin'in yanından ayrılıp gelen emîrlerden birinin unvânı da "silahdâr"dır. Nesevî'nin Sirce-i Silahdâr olarak kaydettiği bu emîr her halde Gıyâseddin Pirşâh'ın silahdârıdır.⁴¹⁷

e. Emîr-i Âhûr

Sultanın ahırlarından sorumlu görevli Emîr-i Ahûr'dur.⁴¹⁸ Hârizmşâhlar'da bu makamın oldukça önemli olduğunu anlıyoruz. Zaten askerî yapılanmanın devletin temel dayanağı olduğunu göz önünde bulundurursak bu durumun son derece doğal olduğunu anlayabiliriz. Ayrıca Hârizmşâhlar göçebe Türk unsurlarının bünyesinde idareci olarak da yer bulduğu bir Türk devleti olma özelliğine sahiptir ki, bahsettiğimiz bu Türkler'in de uzmanlık sahası askerliktir.

Sultan Alâeddin Muhammed'in Emîr-i Âhûr'u İhtiyareddin Keşlu, Nesevî'nin kaydına göre "Emîr-i Âhûr-u Büzurg-i Sultan unvânı ile anılıyordu ve o, öyle bir rütbede idi ki, otuz bin süvarinin de kumandanıydı".⁴¹⁹ Emîr-i Âhûr İhtiyareddin'in makamının yüksekliğinden aldığı kuvvetle kendisine büyük bir güven duyduğu anlaşılıyor. Çünkü anlatılanlara göre o şöyle diyordu: "İstersem bir saatin içinde bir dinâr harcamadan bu otuz bin atı altmış bine yükseltebilirim. ..Şu an Sultanın ülkede bulunan at sürülerine haber salsam, her sürüden bir çobanın yanıma gelmesini istesem anında otuz binlik bir artış olur".⁴²⁰ Görüldüğü gibi Emîr-i Âhûr, ülkenin her yerindeki ahırların sorumlusudur ve buralarda çalışanların en yüksek âmiridir.

Cengiz han, Otrâr'ı ele geçirdikten sonra Buhara'yı kuşatmıştı. Bu sırada Sultan Alâeddin Muhammed'in Emîr-i Âhûr'u Keşlu, Buhara'da idi. Nesevî, onu ve beraberindekileri "iş işten geçti diye savaşı ihmal ettiler, durup savaşıacaklarına bir

⁴¹⁶ Nesevî, Farsça, s.244.

⁴¹⁷ Nesevî, Farsça, s.117.

⁴¹⁸ Abbas Sabbâğ, "Mîrâhur", **DİA**, C:XXX, s.141.

⁴¹⁹ Nesevî, Farsça, s.69; Ayrıca, Bünyadov, **age.**, s.111.

⁴²⁰ Nesevî, aynı yer.

çıkışla kendilerini kurtardılar” sözleriyle eleştirmektedir.⁴²¹ Açıkça anlaşıldığı üzere Emîr-i Âhûr -zaten Emîrler arasından seçilmesinden de görüldüğü gibi- sadece ahırları idare eden bir görevli değil aynı zamanda yüksek rütbeli bir askerdir. Nesevî'nin şehrin müdafaası için savaşmasını beklemesi de, savaşmanın onun görevlerinden olmasından ileri gelmektedir.

f. Emîr-i Alem

Hükümdarın bayrağını taşımakla görevli kumandandır.⁴²² Savaşlarda, Sultanın yanında, ordunun merkezinde yer alan bayrak ve sancakları alemdârlar taşıyorlardı ve alemdarların başı da Emîr-i Alem'di.⁴²³ Ayrıca bayrak ve sancakların yalnız savaşlarda bulunması ile değil aynı zamanda imâl ve muhafazası ile de Emîr-i Alem'in meşgul olduğunu söyleyebiliriz.

Nesevî'de Sultan Alâeddin Muhammed devrini anlatırken emîrî'l-alemi'l-Irakî unvânı ile Şemseddin adında bir kumandanı zikretmektedir.⁴²⁴

g. Çetrdâr

Sultanın çetresinin taşınması, açılması ve muhafazasından çetrdârlar sorumludur. Savaş ve seferlerde hükümdarın yanında bulunurlardı. Zaten bilindiği üzere hükümdarlık alâmeti olan çetr Sultanların seferlerinde her zaman yanlarında idi.

Sultan Alâeddin Muhammed, Rey civarında Atabeg Sa'd'ın kuvvetleri ile savaşı sırasında çetri çetrdârlar tarafından savaşın başlamasından bir süre sonra Sultanın emri ile açılmış ve Atabeg'in kuvvetleri ancak o zaman kiminle çarpıştıklarını anlayıp savaşa son vermişlerdi.⁴²⁵

⁴²¹ Nesevî, Farsça, s.63.

⁴²² Abdülkerim Özaydın, “Mîr-i Alem”, **DİA**, XXX, s.123.

⁴²³ Bayrak ve sancakların savaşta ordunun merkezinde bulunmasına dair örnek için bkz., Cüveynî, **age.**, s.370.

⁴²⁴ Nesevî, Farsça, s.70; Özaydın, **agmd.**, s.124.

⁴²⁵ Nesevî, Farsça, s.23; İbnü'l-Esîr, **age.**, C:XII., s.271.

Sultan Celâleddin Hârizmşâh, daha önce bahsettiğimiz gibi, Erzurum hakimi Rükneddin Cihanşâh'ı kabul ettiği sırada, Sultanın çetri çetrdârların elinden düşerek yıkılmıştı.⁴²⁶

h. Taştdâr

Sultanın leğen ve ibriklerinden sorumlu görevlidir. Bu makamın önemi Sultanın çok yakınında bulunmasından ileri gelmektedir. Bu göreve getirilen kişi şüphesiz ki, hükümdarın güvenini kazanmış olmalıdır.⁴²⁷

Hârizmşâhlar'ın atası Anuştegin, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın taştdârıydı. O, bu makama gulamlıktan geldi.⁴²⁸ Hârizmşâhlar'da bu saray görevine nasıl ulaşıldığını ve bu makam sahibinin saray içindeki görevini icrası hakkında bilgimiz yoktur. Bildiğimiz, makamın Hârizmşâhlar sarayında varlığıdır ve taştdârın daima Sultanın yanında olduğudur.

Sultan Celâleddin Hârizmşâh'ın taştdârı Cemâleddin Ferruh idi. Sultanın onu elçilikle görevlendirdiğini biliyoruz.⁴²⁹ İbn Bibî'ye göre, "Melik" unvânı taşıyan Cemâleddin, Sultan Alâeddin Muhammed'in yakın adamlarından biri idi.⁴³⁰

i. Emîr-i Şikâr

Sultanın av organizasyonlarını düzenleyen görevlidir. Av hazırlıklarını yapar ve av boyunca Sultanın hizmetinde bulunurdu. Her halde av için uygun yerin tespiti ve uygun zaman konusunda Sultanı bilgilendirmek de Emîr-i Şikâr'ın görevidir.

Bu görev için, Sultan Celâleddin Hârizmşâh'ın Emîr-i Şikâr'ı Seyfeddin'in adını tespit edebildik.⁴³¹

⁴²⁶ Nesevî, Farsça, s.198-199.

⁴²⁷ Taştdâr için bkz., Erdoğan Merçil, "Selçuklular'da Taştdâr Müessesesi", **Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı**, İstanbul 1999, s.55-59.

⁴²⁸ Bkz., Kafesoğlu, **age.**, s.36-37; Barthold, **age.**, s.346.

⁴²⁹ Nesevî, Farsça, s.175.

⁴³⁰ İbn Bibî, **age.**, C:I, s.379; Nesevî, Arapça, s.198.

⁴³¹ Nesevî, Arapça, s.198.

j. Câmedâr

Sultanın elbiselerinin muhafazasından sorumlu görevlidir. Hârizmşâhlar'da bu görevlinin saraydaki işlerini tespit edemiyoruz. Bir tane örneğimiz bu makamın varlığını bize göstermektedir. İbnü'l-İbrî, Sultan Celâleddin Hârizmşâh'ın ölümüne dair rivayetleri kaydederken: "Bazılarına göre, esvapçısının elbiselerini giyerek bir müddet dolaşmıştır. ..Bu sayede bir süre gizlice yaşamıştır"⁴³² demektedir.

k. Kıssadâr

Hükümdara iletilecek dilek ve şikayetleri yazılı olarak toplayan ve bizzat hükümdara sunan görevlidir. Nesevî'nin kaydına göre, Hârizmşâhlar'da en saygın ve şerefli memuriyetlerden biri idi.

Kıssadâr, dilekçeleri Perşembe akşamları Sultana sunardı ve cevaplarını alarak gerekli yerlere iletirdi.⁴³³

l. Devâtdâr

Sultanın yazı takımlarından sorumlu görevlidir. Hârizmşâhlar'da varlığını tespit edebilmemize rağmen görevi hakkında bilgi bulamadık. Sultan Celâleddin devri için devâtdâr olarak Saâdeddin'in adı geçmektedir.⁴³⁴

m. Çaşnigâr

Sultanın yemeklerinin hazırlanmasından sorumlu olan görevlidir. Sultan için hazırlanan yiyecek ve içeceklerin önceden tadına bakan bu görevli, Sultanın zehirlenme ihtimaline karşı alınan bir önlem icabı var olan bu makamı işgal ediyordu. Gerçekten de zehirlenme şeklinde hükümdarların ortadan kaldırılmasına yönelik kasdın örneklerinin bolca olduğu dönemler için bu makam bir ihtiyacın gereği idi. Şüphesizdir ki, caydırıcılık etkisi de vardı.

⁴³² Abul-Farac, *age.*, C:II., s.229-230.

⁴³³ Nesevî, Farsça, 134.

⁴³⁴ Nesevî, Arapça, s.157.

Hârizmşâhlar'da bu makam için Sultan Celâleddin Hârizmşâh'ın Çaşnigîri olan Şerefeddin Tuğrul'u sadece isim olarak tespit edebildik.⁴³⁵

n. Şarâbdâr

Sultanın içeceklerinden sorumlu görevlidir. Bu içeceklerin temini, depolanması ve bu depolar, belki de üretimleri bu görevlinin sorumluluk sahasıdır. Sarayın içeceğine dair ihtiyaçların tespiti, ülke genelinden gerekli ürünlerin temini de onun yetki ve görevleri arasında olabilir.

Sultan Celâleddin Hârizmşâh'ın şarabdârı olarak Sadeddin Ali'nin adı geçmektedir.⁴³⁶

o. Tabîp

Sarayda, hükümdarın hizmetinde tabipler de bulunuyordu. Tabiplerin seferler sırasında da Sultanın yanında olduklarını biliyoruz.

Hârizmşâh Atsız ölmeden önce İbnül-Esîr'in kaydına göre felç olmuştu. Doktorlar onu tedavi etmek için çok uğraşılsa da olumlu netice alamadılar. Ve gene İbnü'l-Esîr'e göre, doktorlarının bilgisi dışında ilaçlar kullanmıştı ve bunun üzerine de hastalığı şiddetlenmiş, iyice güçten düşerek hayatını kaybetmişti.⁴³⁷

Sultan Tekiş, vezîri İsmâîliler tarafından öldürülünce oğlunu onlarla mücadele için görevlendirmiş, kendisi de aynı amaçla asker toplamaya başlamıştı. O, bu sırada hasta idi. Nefes darlığı çekiyordu. Hastalığı burnuna ve boğazına da geçmişti. Tabipler onu muayene ederek istirahat etmesi tavsiyesinde bulundularsa da Sultan onlara itibar etmeyerek "içindeki kin ateşinin isteğine uyup, yola çıktı".⁴³⁸ Ancak kısa sürede hastalığın şiddeti arttı ve bu hastalıktan kurtulamayarak hayatını kaybetti.⁴³⁹

⁴³⁵ Nesevî, Farsça, s.190.

⁴³⁶ Nesevî, Farsça, s.113.

⁴³⁷ İbnül-Esîr, *age.*, C:XI., s.179.

⁴³⁸ Cüveynî, *age.*, s.277.

⁴³⁹ Cüveynî, aynı yer; İbnül-Esîr, *age.*, C:XII., s.133.

Sultan Tekiş'in oğlu Yunus Han da gözlerinden hastalanmış ve doktorlar bu hastalığın tedavi etmeyi başaramamışlardı.⁴⁴⁰

p. Müneccim

Hârizm Sultanları, astrolojinin işaretlerine önem veriyorlardı ve yanlarında müneccimler bulunduruyorlardı.

Sultan Tekiş, düşmanlarının kökünü kazımak düşüncesiyle planladığı Irak seferine güneşin Koç burcuna girdiği “uğurlu gün” de, yani 21 Mart'ta çıkmıştı.⁴⁴¹

Öte yandan Sultan Alâeddin Muhammed, Moğollar'ın gelişi karşısındaki çaresizliğini biraz da yıldızlarının uğurunu kaybetmesine yoruyordu. “Başvurduğu müneccimler de ona uğurlu yıldızlarını batmakta olduğunu ve uğursuzların doğmakta olduğunu söylediler”.⁴⁴²

Gerçekten de astroloji itibar gören bir sahaydı ve müneccimler de Sultanların yanı başındaydı. Reşidüddin Vatvât bir kasidesinde yıldızların uğuruna şu şekilde atıf yapıyordu:

“ İki uğurlu yıldızın bir burçta bir araya geldikleri gibi, iki kutlu padişâh da bir sarayda bir araya geldiler”.⁴⁴³

Sultan Celâleddin Hârizmşâh da müneccimlerin sözlerine itibar ediyordu. O, İsfahan'da bulunduğu sırada, şehir yakınlarında bulunan Moğol kuvvetlerine karşı ne yapması lazım geldiğini müneccimlere sormuştu. Müneccimler üç gün bekleddikten sonra harekete geçmesini tavsiye ettiler. Sultan üç gün bekledi.⁴⁴⁴

Sultan Celâleddin Hârizmşâh'ın müneccimlerinden biri de İbn Bîbî'nin annesi idi. İbn Bibî'nin anlattıklarına göre, Türkiye Selçuklu Sultanın elçisi olarak

⁴⁴⁰ Cüveynî, *age.*, s.271.

⁴⁴¹ Cüveynî, *age.*, s.266.

⁴⁴² Cüveynî, *age.*, s.317.

⁴⁴³ Cüveynî, *age.*, s.256. Reşidüddin Vatvât bu kasidede Hârizmşâh Atsız ile Sultan Sencer'in kız kardeşinin oğlu olan Rükneddin Muhammed b. Muhammed Buğra Han'ın bir araya gelmesini övmektedir.

⁴⁴⁴ Nesevî, Farsça, s.167.

Ahlat'a giden Kemaleddin Kâmyâr onu Sultan Celâleddin'in yakınında görmüştü. Onun hakkında "kendisine başvuru, sözü kabul gören ve saygı duyulan biri" olduğu sonucuna varan elçi dönüşte gördüklerini Sultan Alâeddin'e anlatmıştı.⁴⁴⁵ Zaten daha sonra İbn Bibî'nin annesi ve babasının Türkiye Selçukluları'nın hizmetine girdiklerini biliyoruz.

İbn Bibî'nin ifade ettiği gibi, gerçekten de "kadınların ilimle uğraşmaları ender rastlanan bir durumdu ve kendisi de hayranlık uyandırmakta idi". İbn Bibî'nin annesi müneccimliği büyükbabasından öğrenmişti.⁴⁴⁶

r. Mihter-i mihterân

Sultanın günlük oda hizmetlerinden, yatak, çadır ve döşeme malzemelerinden sorumlu olan "mihterler" in başı yani ferraşlar olup aynı zamanda mukaddem-i ferraşân unvânıyla da anılır. Sultan Alaeddin Muhammed, Abeskûn adasında öldüğünde yanında Mihter-i mihterân Mukarrebüddin Mahmud da bulunuyordu ve onu defnedenler arasındaydı.⁴⁴⁷

s. Nedîm veya Havâss

Sultanın yakınında bulunan bu görevliler, kaynaklarımızdan anladığımız kadarıyla kendilerine verilen görevleri yerine getiriyorlardı. Bu görevler çok çeşitlidir. Kaynaklarımızda hem nedîm hem de havâss olarak adlandırılmaktadırlar. Ayrıca "Hâdimân-ı Hass" diye de bilinmektedirler. Havâss'ın başı "Melik" unvânı taşımaktadır.⁴⁴⁸

Sultan Celâleddin Hârizmşâh, Sultan Tuğrul'un kızı olan Melike'nin Hoy'a gitmek arzusunu yerine getirmek için Hâdimân-ı Hass Taceddin Kılıç ve Bedreddin Hilâl'i görevlendirmişti.⁴⁴⁹

⁴⁴⁵ İbn Bibî, *age.*, C:I., s.439.

⁴⁴⁶ İbn Bibî, *age.*, C:I., s.2.

⁴⁴⁷ Nesevî, Farsça, s.70.

⁴⁴⁸ Nesevî, Arapça, s.111; Taneri, *age.*, s.103.

⁴⁴⁹ Nesevî, Farsça, s.141.

Gene Sultan Celâleddin Hârizmşâh, Gürcistan seferinde başarılı olunca müjdeyi Tebriz'e ulaştırmak görevini nedîmi Teceddin Kılıç'a vermişti.⁴⁵⁰

t. Müstahdemler

Sarayın genel işleri için görevlendirilen müstahdemlerin başı “Mukaddem-i Çavûşân” idi.⁴⁵¹ Çavuşlar ve müstahdemler onun emri altındaydı. Bunlar ordudaki çavuş sınıfından farklıdır ve saray görevlileridir. Ancak bunlar da savaş ve seferlerde hükümdarın yanında bulunup, onun emirlerini yerine getiriyorlardı.⁴⁵²

Sultan Alâeddin Muhammed Abeskûn adasında iken yanında, hizmetlilerinden Bulak Çavuş da vardı.⁴⁵³

Mukaddem-i çavuşân, öyle anlaşılıyor ki emrinde çalışacakları seçerek bu görevlere getirebiliyordu. Çünkü Sultan Celâleddin Hârizmşâh, Mukaddem-i çavuşân Kemaleddin'i İsmâîlî fedaîlerini istihdam ettiği için öldürtmüştü.⁴⁵⁴

Hârizmşâhlar sarayındaki görevliler şüphesiz burada anlattıklarımızla sınırlı değildir. Biz kaynaklarımızdan örneklerini bulabildiklerimizi buraya aldık. Aslında kaynaklarımız bu görevlilerin saraydaki hayatları hakkında hemen hemen hiçbir şey söylemiyor. Genellikle Sultanların başından geçenleri anlatırken yeri geldikçe bu görevlilerden, o anki yaptıklarından bahsetmek üzere söz ediyorlar.

Kaynaklarımızda belli belirsiz varlığına işaret edilen nöbetçiler⁴⁵⁵ ve muhafızlar (müfredân-ı ebvâb)⁴⁵⁶ da saray görevlileri arasındadır. Ayrıca sarayda gulamların olduğunu da söyleyebiliriz. Saray görevlilerinden gulamlıktan gelen var mıydı? Ya da gulam müessesesi Selçuklu devletindeki gibi mi işliyordu? Bu soruların cevabını tespit etmek Hârizmşâhlar için gerçekten çok zordur. Ancak şu kadarını söyleyebiliriz ki, gulam müessesesi, eğitimi ve sarayda çeşitli görevlerde

⁴⁵⁰ Nesevî, Farsça, s.144.

⁴⁵¹ Nesevî, Farsça, s.165.

⁴⁵² Taneri, **age.**, s.106.

⁴⁵³ Nesevî, Farsça, s.70.

⁴⁵⁴ Nesevî, Farsça, s.165.

⁴⁵⁵ Cüveynî, **age.**, s.374.

⁴⁵⁶ Cüveynî, **age.**, s.366.

yükselmeleri Selçuklu örneğindeki gibi değildi. Hârizmşâhlar'da birçok görev başarıya göre tayin edilebiliyordu ve sultanın emri ile bir görevliler yetki sahalarının dışında da birçok vazifeyi yerine getiriyorlardı.

G. ORDU TEŞKİLÂTI

1.ORDUNUN YAPISI VE KARAKTERİ

Çalıştığımız dönem devletleri için siyasî olan her olay aslında askerîdir. Siyâsî planların, siyâsî hedeflerin gerçekleşmesi askerî faaliyetler ile doğru orantılıdır. Bu nedenle Hârizmşâhlar için de ordu aynı zamanda devleti kurmak, yaşatmak, sınırları genişletmek ve hatta devleti yıkmak anlamlarına gelir. Bu tespit bizi Hârizmşâhlar ordusunun yapısını ve özelliklerini incelemeye sevk etmektedir. Hârizmşâhlar ordusunu, devletin kuruluşundan itibaren bulunduğu faaliyetler açısından genel olarak inceledikten sonra, bu kuşbakışı değerlendirmenin çizdiği hatlar çerçevesinde Hârizmşâhlar'da ordu ile ilgili olarak tespit ettiğimiz her bilgiyi uygun başlıkta incelemeye çalışacağız.

Kaynaklarımız Hârizmşâhlar ordusuyla ilgili olarak savaş merkezli bilgiler vermektedir. Orduya dair birçok konu kesin olarak kaynaklarımızda yer almaz. Örneğin askere alınmış, uygulanan eğitim, kusurlu bulunan askerlere kusurun şiddetine göre verilen cezalar ve ganimetlerin paylaşımı kaynaklarımızda doğrudan yer almamaktadır.⁴⁵⁷ Buna rağmen kaynaklarımızdan elde ettiğimiz bilgilerle Hârizmşâhlar ordu teşkilatını inceleyebilme şansına sahibiz.

⁴⁵⁷ Hârizmşâhlar tarihine çalışmış olan Nafi' Tefvik'in, kitabının ordu teşkilatı kısmının başında kaynaklardan yakınmasına bu noktada katılmakla beraber, başlangıçtan itibaren onun bu yakınlardaki asıl gayesinin Hârizmşâhlar'ın Irak havalisinde yaptıkları tahribatı ve halka muamelelerini tek ilgi odağı halinde ele almasını maksatlı buluyoruz. Ayrıca Tefvik yaptığı değerlendirmelerde zamanın gerçeklerini, devrin diğer bütün devletlerinin de aynı şekilde değerlendirilmesi gerekliliğini hiç dikkate almamıştır. Bu bahsi biraz açmak ve Tefvik'e bir cevap vermek istiyoruz. Tefvik, kitabının 213-215. sayfalarını "Fethedilen Ülke Halkına Hârizmliler'in Davranışı" başlığına ayırarak, "onların kalpleri İslâm merhametinden yoksundu" demektedir. Bkz.s.213. Ayrıca suçlamaları bu kadarla sınırlı kalmayarak şu ifadeleri kullanmaktadır: "Hârizmliler'in zafer kazandıkları ülkelerdeki halka muamelesi iyi değildi. Sultanlarının önünde ahaliye zulüm ederlerdi....Davranış biçimlerinin çok kaba ve şiddet içeren davranışlar olduğu konusunda herkes birleşiyor...Kafası uçurulmaktan kurtulanlar zulüm ve şiddetten kurtulamazlardı. Başarı ve nüfuzları oranında zulüm ve gaddarlıkları paralel olarak şiddetini artırır." "Hârizmli askerler, zulüm ve tahripkârlığı adeta normal davranışmış gibi huy edinmişlerdi. Halkın mal ve mülklerini ellerinden almayı olağan sayarlardı." Bkz. s.213. Doğrusu

Hârizmşâhlar Devleti askerî sistem üzerine kurulan bir devlettir ve devletin bu temel dayanak noktası devlet sisteminin şekillenmesinde birinci derecede rol oynayan etken olarak bütün hükümdarları tarafından öncelikli olarak değerlendirilmiştir.

Hârizmşâhlar Devleti'nin kuruluşu askerî güce dayanmaktadır. Hârizmşâh Atsız, Sultan Sencer'e karşı bağımsızlık hareketine giriştiğinde şüphesizdir ki, etrafında topladığı askerî kuvvetlere güveniyordu. Aynı zamanda Atsız, iyi bir askerdi. O, Sultan Sencer'in yanında savaflara katılmış ve gösterdiği başarılar ile Sultan'ın gözünde sağlam bir yer edinmişti. Onun savaflarda gösterdiği başarıları, cesareti ve askerî yeteneklerini kaynaklarımız da övmektedir.⁴⁵⁸

Atsız, Sultan Sencer'in yanından ayrıлып Hârizm'e döner dönmez isyan bayrağını açmış, bağımsızlık için mücadeleye başlamıştı. Ancak onun en azından şimdilik askerî gücünün böyle bir teşebbüs için yeterli olmadığı Sultan Sencer'in, Hârizm'e yürümesi ile anlaşıldı. Sultan Sencer, tabîdir ki, Atsız'ın bu teşebbüsünü affedemezdi. 1138 yılı Eylül ayında Belh'den hareketle Hârizm üzerine yürüdü. Sultanın hareketi karşısında Atsız bir varlık gösteremediği gibi oğlu Atlığ da

biz bu ifadeler karşısında el-insaf! demekten kendimizi alamıyoruz. Görüldüğü gibi ifadeler hem çok keskin hem de sanki sadece Hârizmliler böyle davranıyormuş izlenimini vermeyi hedefliyor. Oysa bu doğru değildir. Adı geçen sayfalarda Sultan Tekiş ve Sultan Celâleddin Hârizmşâh devirlerinde yapılanlar örnek olarak gösterilmeye çalışılmaktadır. Sultan Celâleddin devrinde orduya Sultanın tam bir hakimiyetinin sürekliliğinden bahsetmek doğru olmaz. Celâleddin devrinin şartlarını göz ardı etmek ise tarihçilere yakışmaz. Sultan Celâleddin Hârizmşâh devletini kurtarmaya, mümkün olan bir coğrafyada tutunmaya çabalayan ve hatta bunun için çırpınan bir hükümdardır. Moğol tehdidi yanı başındadır ve nereye gitse peşinden gelmektedir. Onun zamanında devletin bütün kurumlarıyla tamamen işlediğini bile söyleyemeyiz. Ayrıca, onun çıkan isyanlar karşısında sert tedbirler almasının yanlış tarafı yoktur. Bu halde bile Sultan Celâleddin örneğin, Tebriz civarında halkın perişan halini görünce vezîre ait ambarlarda bulunan hububatın halka dağıtılmasını ve alınacak verginin üç yıl ertelenmesini emretmişti. Nesevî, onun yaptıkları için “adaleti severdi ancak çıkan isyanlarda adalet yolundun ayrıldı..” derken aslında bir gerçeğe işaret etmekte ve devamında da bunun nedeni olarak sultanın zamanındaki kargaşayı göstermektedir. Bkz. Taneri, age., s.87. Sultan Tekiş devri Irak'ında yaşananlara gelince bu hadiselerde Halifenin payını da unutmamak gerekir. Bölgede huzursuzluktan ve kargaşadan nasiplenmeye çalışması adı geçen bölgenin adeta kaynayan kazan halini almasına sebep olmuştur. Biz burada taraf tutmak amacıyla değiliz. İfade etmeye çalıştığımız tarihçinin görevinin dönemin gerçeklerini göz ardı etmesinin yanlışlığıdır. Gücün bilek gücü anlamına geldiği, savaşta kazananın hemen çoğunlukla keyfi davrandığı, yağmanın talanın her millet tarafından yapıldığı bir çağdan bahsediyoruz. Savaşta payına düşen insanların alınıp satılmasının meşru olduğu bir çağda “galip olan her şeyi alır” mantığının dışında davranan mı olmuştur? Belki tarihçi haklı bulup bulmadığını şahsi görüşü olarak verebilir ama her halde tek bir tarafı hedef alarak suçlama yapmasına tarih ilmi izin vermez.

⁴⁵⁸ Cüveynî, age., s.250; Mîrhând, age., CIV., s.357.

öldürülmüştü.⁴⁵⁹ Aslında Atsız'ın kuvvetlerine güvendiğini anlıyoruz. Çünkü o, savaş için gerekli hazırlıkları yapmış ve savunma tedbirlerini almış bulunuyordu. Ne var ki, Sultanın ordusu ile savaşın hemen başlangıcında ordusu çözülmeye başlamış ve Atsız yenilgiye mani olamamıştı.

Hârizmşâh Atsız'ın kendisine bağımsızlık uğrunda bu güveni ve istiklâl mücadelesi şâyân-ı dikkattir. Çünkü onun bağımsız bir hükümdar olmak uğruna giriştiği bu teşebbüs Kafesoğlu'nun ifadesiyle; "Sultan Sencer gibi tarihin sayılı büyük hükümdarlarından"⁴⁶⁰ birine karşı veriliyordu. İşte bu nedendir ki, biz de Hârizmşâhlar ordusu incelerken, Atsız'ın bağımsızlık teşebbüsünü, devletin ordusunun da kuruluş dönemi olması sebebiyle dikkatle ele almayı uygun bulduk. Çünkü Atsız'ın bağımsızlık mücadelesi tamamıyla askerî bir harekettir.

Acaba Hârizmşâh Atsız, Sultan Sencer'e karşı koyacak gücü kendisine hissettiren bu güveni nereden alıyordu? Buradaki bir sebep, Selçuklu Devleti ve Sultanının artık güçten düşüyor olması ise de biz konuya Atsız cihetinden bakacağız.

Hârizmşâh Atsız, anlaşıldığı üzere Cend ve Mangışlak arasında bulunan arazilere akınlar yaparak elde ettikleri ile ordusunu kuvvetlendirmeye çalışıyordu. Sultan Sencer'in birinci Hârizm seferinden sonra hazırlanan ve Selçuklu dîvânından çıkan belgeye göre, " Atsız, bu bölgedeki Müslüman ahalinin kanını dökmüştü ve bütün bu girişimleri Sultan'dan izin almadan uygulamıştı".⁴⁶¹ Atsız daha sonraki tarihlerde de bu bölgeler ve hatta daha da kuzeye seferler yaparak bozkır Türk kavimlerinin ordusuna katılmasını temin etmişti. Öyle ki, o, Cend Fetihnâmesi'nde "suğür-u İslâm"ı müdafaa⁴⁶² ile övünüyordu.

Atsızın güvendiği bu kuvvetler Hârizmşâhlar ordusunun temelini oluşturdu. Ancak bu ordu hiçbir zaman Sultan Sencer'i mağlup edebilecek güçte değildi. Atsız, Sultan Sencer'e karşı askerî her hangi bir galibiyet kazanamadı. Bu ifadelerden

⁴⁵⁹ Cüveynî, *age.*, s. 251; İbnü'l-Esîr, *age.*, C:XI., s.67.

⁴⁶⁰ Kafesoğlu, *age.*, s.44.

⁴⁶¹ **Leningrad Münşeat Mecmuası**, vr. 143b- 145b için bkz., Köymen, Münşeat Mecmuaları, s.587-588; Kafesoğlu, *age.*, s.47.

⁴⁶² Reşidüddin Vatvât, **Ebkârü'l-efkâr**, İ.Ü. Kütüphânesi, Nr:F 424, vr.33a-39b; Ayrıca bakınız, Köymen, *agm.*, s.581. Cend'in önemi için ayrıca bkz. Abdülkerim Özaydın, "Cend", **DİA**, C:VII, s.359-360.

ordusunun güçsüz olduğu sonucu çıkmaz. Çünkü, örneğin Sultan Sencer'in ilk Hârizm seferinde Atsız her ne kadar yenilmiş ve makamından alınmış ise de Sultanın bölgeden ayrılması üzerine tekrar ve zorla idareyi ele geçirmeyi başarmıştı.

Atsız bağımsızlık uğruna askerî teşebbüslerde bulunmaktan asla vazgeçmemişti. Bilindiği üzere Sultan Sencer, Atsız'ın bu girişimleri karşısında Hârizm'e üç kez sefer düzenlemek zorunda kaldı. Hârizmşâh Atsız, Sultan Sencer'e 1138 yılındaki mağlubiyetinin ardından askerî faaliyetlerine devam ile 1140'da Buhara'ya saldırmıştı. Daha sonra Sultana itaatini bir belge ile resmen ilân etmiş⁴⁶³ ise de bu durum gerçeği yansıtmıyordu. 1141 yılında Sultan Sencer'in, Katvân'da mağlup olmasından Hârizmşâh Atsız, Horasan'ı ele geçirme noktasından faydalanmaya çalışarak önce Serahs, ardından da Selçuklu payitahtı Merv üzerine yürümüştü. 1142 baharında onu Nişâbûr önlerinde görüyoruz. Atsız'ın bütün bu girişimleri bize onun ordusunun gücü açısından bir fikir vermektedir. Sultan Sencer 1143 Temmuzunda ikinci kez Hârizm'e sefer düzenlemiş, Atsız başlangıçta karşı koymaya çabalamışsa da yenileceğini anlayınca af dileyerek tâbîiyeti kabul etmişti. 1147'de Sultan Sencer üçüncü defa Hârizm'de idi. Atsız bu defa Hezâresb Kalesi'nde ona iki ay kadar direnebilmişti.⁴⁶⁴ Görüldüğü gibi Hârizmşâh Atsız, mücadelesinden hiç vazgeçmedi.

Sultan Sencer'in 1153 yılında Oğuzlar'a esir düşmesinin ardından Hârizmşâh, beklenen hareketler içine girmede. O, Oğuzlar'a karşı tek başına bir mücadeleyi göze alamadı. Oysa Katvân Savaşı'ndan sonra süratle Horasan'ı istilaya kalkışmıştı.⁴⁶⁵

Atsız, devletin kurucusu sıfatıyla güçlü bir ordunun da temellerini atmış oldu. Ayrıca onun dönemi Hârizmşâhlar ordusunun daha sonraki dönemlerde alacağı şeklin de habercisi oldu.

⁴⁶³ Bu sevgendnâme için bkz., Köymen, agm., s.580-581.

⁴⁶⁴ Cüveynî, age., s.253 vd; İbnü'l-Esîr; age.,C:XI, s.92; Hüseyinî, age., s.67; Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri**, s.342-353.

⁴⁶⁵ Bkz. Kafesoğlu, age., s.65-72.

Hârizmşâh Atsız öldüğünde (31 temmuz 1156) İl-Arslan, kumandanlar ve askerinin biat ettiği şehzâde olarak yanında bulunan ordu ile Horasan'dan Gürgeç'e hareket ederek Hârizm tahtına çıkmıştı.⁴⁶⁶ Emrindeki ordu Hârizmşâh İl-Arslan'a daha saltanatının ilk zamanlarında İran işlerine karışma imkanı sunmuştu. Ayrıca Hârizmşâh askerî gücüne güvenerek Irak'taki gelişmeleri de dikkatle takip ediyordu. Sultan Sencer'in ölümünden (9 Mayıs 1157) sonraki gelişmelerin baş aktörü olma talebi ise şüphesiz ki güvendiği askerî kuvveti nedeniyledir.

Hârizmşâh İl-Arslan 1160'ta Horasan'daki kuvvetleri sayesinde kısmen de olsa bir otorite sağlamış bulunuyordu. 1165'te Nesâ'da hutbeyi kendi adına okutuyor, ardından da önceleri himaye edip şimdi arasının bozuk olduğu, Sultan Sencer'in eski kumandanlarından Dihistan sahibi İhtiyarüddin Aytak üzerine şiddetle yürüyüp adı geçen şehre hakim oluyordu.⁴⁶⁷

Hârizmşâh İl-Arslan'ın Nişâbûr civarındaki hareketleri bölgenin Müeyyed Ay-aba'nın kontrolünde olması sebebiyle onu destekleyen Atabeg İldeniz'in Hârizmşâh'ı faaliyetlerinden dolayı tehdit etmesine sebep olmuş ise de, 1167 tarihinde Bistam yakınlarındaki savaşta galip gelen İl-Arslan olmuştu.⁴⁶⁸ 1167 tarihinde Hârizmşâh İl-Arslan'ın ordusunun gücü Horasan'ı itaat altına almaya yetiyordu.

Bu tarihlerde Hârizmşâh, Maveraünnehr Karluklar'ının hâmîsi sıfatıyla bölge işlerine iyiden iyiye müdahale edebilen bir gücü ifade ediyordu ki, dayanağı da şüphesiz ki ordusuydu. Onun bu girişimlerine cevap olarak harekete geçen Karluklar'a Hârizmşâh'ın ordusu Ayyar Bey kumandasında karşı durmayı başaramayarak mağlup olduğunda İl-Arslan'ın hastalığı iyice artmış durumdaydı. Bu yenilginin hemen ardından 19 Mart 1172 tarihinde Hârizmşâh İl-Arslan öldü.⁴⁶⁹

Hârizmşâh İl-Arslan'ın takip ettiği siyaseti askerî kuvvetleriyle desteklemesi Hârizmşâhlar Devleti'nin temellerinin sağlamlaşmasına katkı sağladığı gibi

⁴⁶⁶ Cüveynî, *age.*, s.257.

⁴⁶⁷ Kafesoğlu, *age.*, s.76-78.

⁴⁶⁸ Ayrıntılar için bkz. Kafesoğlu, *age.*, s.78.

⁴⁶⁹ Cüveynî, *age.*, s.256 vd.; İbnü'l-Esîr, *age.*, C:XI, s.303; Mîrhând, *age.*, C:IV, s.365.

kendinden sonrası için de devletin daha ileriye götürülmesine uygun bir ortam hazırlamıştır.

Hârizmşâh İl-Arslan'ın ölümünden sonra yaşanan Tekiş ve Sultanşâh arasındaki taht kavgası devletin askerî kuvvetlerini de parçaladı. Sultanşâh Mahmud'un iktidarını Alâeddin Tekiş tanımadı. Sultanşâh'ın annesi Terken Hatun'un onu zorla dize getirmek için ordu hazırlatması üzerine Alâeddin Tekiş, Karahıtaylar'dan yardım istedi. Karahıtay hükümdarı Gürhan⁴⁷⁰'ın kızı devletin başı olarak kocası Fuma idaresindeki ordu ile sağlanan anlaşma gereği Tekiş'e yardımı kabul etti. Sultanşâh ve annesi bu güce karşı koyamayacaklarını anlayarak Gürgenç'i terk ettiler.⁴⁷¹ Öyle anlaşılıyor ki, taht kavgasının başlangıcında kardeşlerden biri diğerine kendi kuvvetleriyle üstünlük sağlayabilecek askerî kuvvete sahip değildi.

Sultanşâh bundan sonra hep yardımcıları aramış ve hatta bir kere de o, Gürhan'ın kızından yardım temin ederek, gene Fuma idaresindeki Karahıtay ordusuyla birlikte Gürgenç önlerine ulaşmıştı. Ancak ne var ki, Alâeddin Tekiş'in yerinde askerî tedbirleri sayesinde zafer kazanamadı.⁴⁷²

Hârizmşâh tahtına hakim olan Alâeddin Tekiş 1174'te kardeşi ve onun annesini Subarlı'ya ulaştıkları sırada üzerlerine hücum ederek Terken Hatun'u öldürmüştü.⁴⁷³

Hârizmşâh Tekiş, kardeşi Sultanşâh kendisine karşı Horasan'da hazırlıklar yaptığı sırada dahi Sirderya ötesinin devleti için önemini kavramış ve bu doğrultuda askerî faaliyetlerde bulunarak Barçınlgkend ile civarını iktidarına bağlamayı başarmıştı. Hârizmşâh bölgeyi oğlu Taceddin Alişâh'a verdi ki, bu bölge devletin hududunu gösteriyordu.⁴⁷⁴ Hârizmşâh Tekiş'in bu faaliyetlerinin anlamı, bozkır Türk kavimlerinde Hârizmşâh'ın gücünün hissedildiğidir.

⁴⁷⁰ Bkz. Abdülkerim Özaydın, "Gürhan", **DİA**, C:XIV, s.323.

⁴⁷¹ İbnü'l-Esîr, **age.**, C:XI, s.303; Ayrıca bkz., Kafesoğlu, **age.**, s.84.

⁴⁷² Cüveynî, **age.**, s.260 vd; İbnü'l-Esîr, **age.**, C:XI, s.304; Mîrhând, **age.**, C:IV, s.368 vd.

⁴⁷³ İbnü'l-Esîr, **age.**, C:XI, s.303; Cüveynî, **age.**, s.260 vd; Mîrhând, **age.**, C:IV, s.367; Kafesoğlu, **age.**, s.86.

⁴⁷⁴ Bağdadî, **age.**, s.38-43'de Taceddin Alişâh adına Barçınlgkend'in kendisine verildiğine dair menşûr yer almaktadır. Barçınlgkend için bkz., Kafesoğlu, **age.**, s.93.

Hârizmşâh Tekiş'in askerî gücü 578 (1182) tarihine gelindiğinde Buhara'ya hakim olmaya yetiyordu.⁴⁷⁵ Hârizmşâh Tekiş bundan sonra da Sultânşâh engeline rağmen hem hâkimiyet bölgelerini genişletmeye hem de ordusunu kuvvetlendirmeye devam etti. Daha Sultânşâh hayatta iken o, Horasan ve Mazenderan'a hakim bulunuyor, Irak'taki gelişmeleri de dikkatlice takip ediyordu. Ama gene de Sultânşâh'ın 29 Eylül 1193 tarihindeki⁴⁷⁶ ölümü ile tam bir serbesti kazandı.

25 mart 1194'te Irak Selçuklu hanedanından Sultan II.Tuğrul'u mağlup ederek Hemedan'da tahta çıkması artık Hârizmşâh Alâeddin Tekiş'in bölgedeki en kuvvetli askerî güç olduğunu anlamına geliyordu. Ordusu da "Sultan"ın adı kadar büyük bir anlam ifade ediyordu. Sultan Alâeddin Tekiş bundan sonra askerî başarılarının ve ordusunun kendisine verdiği güven sayesinde Abbasî Halifesine kafa tutabiliyordu. Öyle ki, Sultan Hemedan'da bulunduğu sırada halifelik katından gelen elçi Mücîrüddin el-Bağdadî, Halifenin tehdit dolu mesajını ve elindekilerle yetinmesi uyarısını bildirdiğinde Sultanın cevabı gözü yılmazlığını ortaya koyar nitelikteydi. Sultan cevabında: "Sahib-i Dîvân-ı Arz, maiyetimizde yüz yetmiş bin süvari kaydetmiştir" diyerek askerinin ihtiyacını karşılayabilmek için Halife'den, Hûzistân'ı da istiyordu.⁴⁷⁷ Sultan Alâeddin Tekiş bu cevabında ordusuyla övünmekte haklıydı.

Sultan Tekiş ömrünün sonuna kadar askerinin kumandanı olarak savaşlara katılmıştı. Devletin sınırları ve gücü buna bağlı olarak günden güne arttı. Sultan Tekiş 4 Temmuz 1200 tarihinde öldüğünde oğluna teşkilâtı sağlamca oturmuş bir devlet ve çok kuvvetli bir ordu bırakmıştı. Devletin sınırları Bağdat civarından Talas yakınlarına kadar uzanıyordu ki, bu sınırlar artık imparatorluk sınırları idi.⁴⁷⁸ Gerçekten de Sultan Tekiş'in siyasî ve askerî yetenekleri ile başarılarını ne kadar övsek azdır. Belki de bu yüzden tarihçiler ve hatta kaynaklar oğlu Sultan Alâeddin Muhammed ile onu mukayese etmekten kendilerini alamamışlardır. Sultan Tekiş

⁴⁷⁵ Hârizmşâh Tekiş'in Buhara'yı ele geçirmesinin ardından düzenlenen fetihnâme Bağdadî'nin adı geçen eserinin 125-131. sayfalarında bulunmaktadır. Belgede tarih yoktur. Ancak Barthold ve Kafesoğlu'nun kabul ettiği tarih 1182'dir. Bkz., Barthold, *age.*, s.364 vd.; Kafesoğlu, s.97.

⁴⁷⁶ Cüveynî, *age.*, s.267.

⁴⁷⁷ Ravendî, *age.*, C.II., s.355.

⁴⁷⁸ Kafesoğlu, *age.*, s.146.

tarihçiler tarafından övüldüğü kadar Sultan Alâeddin Muhammed özellikle Cengiz Han'ın ordularına karşı sergilediği tutum ve uyguladığı taktikteki hatası nedeniyle yerilmiştir.

Sultan Alâeddin Muhammed, kuvvetli bir ordu elinin altında olduğu halde tahta çıkmıştı. Başlangıçta ordusu onun tahtını sağlamlaştırmasına ve babasının ölümünü fırsat bilenlerin sindirilmesine yardım etti. Örneğin Sultan Tekiş ölünce Irak elden çıkmıştı. Gurlular ise her zaman büyük tehlikeydi.

Sultan, ordusunu harekete geçirerek 1201 Eylülünde Horasan'a girdi.⁴⁷⁹ Serahs'ta ise kumandanlığındaki ilk başarısızlığını gösterdi. Gur hükümdarı Gıyaseddin tarafından burada görevlendirilen Emîr Taceddin Zengi b. Mesud'un şiddetli savunmasının yanı sıra, onun Sultan kıt'alarını çekerse kaleden ayrılacağı doğrultusundaki vaadine inandı. Oysa kale kumandanı, Sultanın askerlerinin uzaklaşması fırsatını iyi kullanarak gerekli ikmalî temin ile kalesini savunmaya devam etmişti. Hayal kırıklığına uğrayan Sultan Alâeddin Muhammed, Hârizm'e döndü.⁴⁸⁰ Kısa bir süre sonra Hârizm kuvvetleri Serahs'ı ele geçirmiş, Nesâ ve Ebîverd ile civar bölgeleri devleti tâbî kılmışlar ise de bu örnek Sultan Alâeddin Muhammed'in askerî yeteneğine işaret etmesi bakımından kaydı değer.

Hârizmşâhlar için ciddî bir tehlike olan Gurlular'ın ortadan kaldırılarak Gur ve Mazenderan bölgesinin hâkimiyete alınması başarısı şüphesiz sultan Alâeddin Muhammed'e aittir. Yukarıdaki örneğimizden onun askerî yeteneklerden yoksun olduğu sonucu çıkarılamaz. Sadece Sultan Tekiş ile mukayese ettiğimizde onun askerî yönünün babası kadar iyi olmadığı sonucuna ulaşıyoruz.

Gur Sultanı Gıyaseddin Ebü'l-feth Muhammed b. Sâm'ın Ocak 1203 tarihinde ölümü şüphesiz Hârizmşâhlar için iyi bir fırsattı.⁴⁸¹ Çünkü şimdi de Gur tahtı için mücadele başlıyordu. Sultan Alâeddin Muhammed, Gurlular'a ağır bir darbe indirmek gayesiyle Herat üzerine yürüdü. Seçilen bölge amaca en uygun yerdî. Çünkü Gurlular'ın Horasan'daki en önemli mevkiî durumundaydı. Ocak

⁴⁷⁹ Cüveynî, Cüveynî, *age.*, s.279.

⁴⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *age.*, C:XII, s.146; Kafesoğlu, *age.*, s.152-153.

⁴⁸¹ Mîrhând, *age.*, C:IV, s.391; Kafesoğlu, *age.*, s.155.

1204'te Herat'ı ele geçiren Sultan buradan kuvvetleriyle Merv üzerine yürüdü.⁴⁸² Ancak Gur Sultanı Şihâbüddin ustaca bir manevra ile 1204 Eylülünde Sultanın yokluğundan istifade gayesiyle doğrudan Hârizm üzerine yöneldi. Sultan merkezini savunmak için süratle harekete geçti. Gur Sultanının kuvvetleri önlerine çıkan bütün engellerin aşarak Hârizmşâhlar Devleti'nin başkenti Gürgeç'i kuşattılar.

Şehir halkı müdafaa için büyük bir gayret sarfetti. Şâfiî Fakihî İmam Şihâbüddin-i Hayvakî minberlerden halkı hararetle konuşmalarıyla savunmaya davet ediyor, onun çabası muazzam tesirini anında gösteriyordu. Halk, şehir savunmasının başında bulunan Terken Hatun'u büyük bir gayretle destekleyerek alınan tedbirlere bizzat katılıyor, para veya silah temini için varını yoğunu ortaya koyuyordu.⁴⁸³ Bu durum aslında tam da Kazvî'nin Gürgeç hakkında yazdıkları ile uyum sağlıyordu: "Bu kentin tüm halkı askerdir. Bakkallar, fırıncılar, kasaplar, terziler..."⁴⁸⁴

Sultan çok az bir kuvvetle şehre girip, süratle Gurlular ile savaşı kabul için Cüveynî'nin verdiği abartılı rakam olan yetmiş bin askerle olmasa da yabana atılmaz bir kuvvetle şehirden çıkmıştı.⁴⁸⁵ Sonuçta zafer Hârizmşâhlar'ın oldu. Bu örnekte dikkatimizden uzak tutmamamız gereken bir nokta da Gurlular'ın Hârizmşâhlar başkentini kuşatacak askerî güce sahip olduklarıdır.

Sultan Alâeddin Muhammed'in Gurlular'a nihâî darbeyi vurmasına imkân sağlayacak bir gelişme de Mart 1206 tarihinde, Şihâbüddin Ebul-Muzaffer Muhammed b. Sâm'ın ölümü ile kendini gösterdi.⁴⁸⁶ Gur Devleti içinde baş gösteren kargaşadan Sultan Muhammed faydalanmayı bilmiş ve 1207'de ağır bir darbe indirmişti.

Sultan Alâeddin Muhammed devri de Hârizmşâhlar için hep askerî mücadeleler ile geçmişti. Teşkilatı incelerken örneklerini vereceğimiz burada genel olarak değindiğimiz bu askerî faaliyetler neticesi Sultan Alâeddin Muhammed

⁴⁸² Geniş bilgi için bkz., Kafesoğlu *age.*, s.156-157.

⁴⁸³ Cüveynî, *age.*, s.282 vd.; Kafesoğlu, *age.*, s.158.

⁴⁸⁴ Kazvî'nin, *Âsârü'l-bilâd*, Beyrut 1960, s.519; Ayrıca bkz., Bünyadov, *agm.*, s.45.

⁴⁸⁵ Cüveynî, *age.*, s.282; Kafesoğlu, *age.*,158.

⁴⁸⁶ Cüveynî,*age.*, s.286-289.

Gurlular'ı ortadan kaldırmış, Mazenderan ve Maverâünnehir'e tamamen hakim olmuş bulunuyordu. Öte yandan Kirman ve Sicistan imparatorluğa bağlıydı ve sınırlar Umman Denizi'ne dayanıyordu. Irak-ı Acem, Fars bölgesi ve Azerbaycan Sultanın ordusunun zaferleriyle tâbiyyete girmişti.

Sınırların bu denli genişliği, askeri sayısının çokluğu ve gücü Sultan Alâeddin Muhammed'in kendisini üstün hissetmesine kâfi geliyordu. Ancak 1217 yılı sonun başlangıcı oldu. Sultan, Güçlük sorununu zamanında lehine çözemedi. Oysa Moğollar bu sırada eskiden Karahıtaylar'a ait bulunan toprakları zaptetmiş ve Sirderya kıyılarına ulaşarak Hârizmşâhlar Devleti ile sınırdaş olmuş bulunuyorlardı.⁴⁸⁷

Ghulam Rabbani Aziz çalışmasında Hârizmşâhlar Devleti'nin yıkılışını, kartondan evlerin birdenbire yıkılışına benzetiyor.⁴⁸⁸ Moğollar'ın tek bir darbesinden sonra devletin ve ordunun çözülüşüne atıfta bulunan bu benzetme gerçeği ifade etmektedir.

Ordunun asıl kuvvetini, kumandanından aldığı, kumandanın bir ordu için ne büyük bir önem taşıdığını da Moğol darbesi gözler önüne sermektedir. Sultan Alâeddin Muhammed'in bocalaması, hemen sonra kaçmasını mecbur kılmış, izlediği hatalı askerî yol ise her şeyini elinden almış, imparatorluğunun bütün şa'sasının söndüğünü görerek onu yalnızlık içinde bir ölüme sürüklemiştir.

Hârizmşâhlar'ın askerî faaliyetlerini genel olarak ele almaya çalıştık. Böylece ordunun ulaştığı bölgeleri görebilmekteyiz. Ayrıca hükümdarlara göre kronolojik olarak askeri faaliyetleri de ele almış olduk. Teşkilatı incelerken bu genel çerçevenin konuyu daha iyi açıklayacağını düşünüyoruz. Şimdi de orduyu teşkilât olarak inceleyebiliriz.

⁴⁸⁷ Kafesoğlu, **age.**, s.228-229.

⁴⁸⁸ Ghulam Rabbani Aziz, **age.**, s.187.

a. Hâssa Ordusu

“Doğrudan hükümdarın emri altında bulunan”⁴⁸⁹ Hâssa Ordusunun birinci görevi başkenti, hükümdarı ve saltanatı korumaktı. Bu cümleden hâssa ordusu başkentte ve başkentte yakınında konuşlanıyordu veya Sultan ile birlikte onun harekâtına katılıyordu.

Örneğin Sultan Celâleddin Hârizmşâh'ın hâssa birlikleri onun sürekli yer değiştirmek zorunda kalması nedeniyle daima sultanın yanında, hareket halinde bulunuyordu.⁴⁹⁰

Sultan Alâeddin Muhammed, Gurlular'a karşı Herat üzerine harekete geçerek bu şehri Ocak 1204'te ele geçirip Merv üzerine yürüdüğünde Gur Sultani Şihâbüddin'in Sultanın bu hareketine karşılık olarak hârizm başkentini kuşattığından yukarıda bahsetmiştik. Gur sultanı tehlikeyi bertaraf etmek için bu akıllıca askerî planını uygulamaya koyduğunda Sultan ve ordusu merkezden uzakta idi. Daha önce şehrin savunmasında halkın gösterdiği gayretten bahsetmiştik. Sultan Gürgenç'e ulaşıncaya kadar şehrin savunmasını Terken Hatun üstlenerek gereken tedbirleri almıştı. Şüphesiz bu sırada başkenti korumak için bırakılan hâssa birlikleri de şehirdeydi. Çünkü Sultan şehre çok az bir kuvvetle girebilmişti. Gurlular ile savaşmak üzere şehirden çıktığında ise beraberinde oldukça büyük bir kuvvet vardı. Nitekim bu sayede Gurlular'a karşı başarı sağlayabilmiştir.⁴⁹¹ Hâssa birliklerinin bir kısmı Sultanın yokluğunda da başkentte bulunarak koruma görevlerini yerine getiriyorlardı. Ayrıca Terken Hatun gibi güçlü bir kadının daha önce gördüğümüz devlet yönetimine doğrudan katılmasının yanı sıra kumandanlık da yaptığını vurgulamak isteriz.

Hârizmşâh İl-Arslan öldüğünde (19 Mart 1172) başkentinde değildi. Onun yokluğu sırasında da hâssa birliklerinin Gürgenç'te veya şehrin yakınında bulunduğunu anlıyoruz. Şehzade Tekiş, babasının ölümü üzerine tahta çıkan kardeşi Sultanshâh'ın Hârizmşâhlığı tanımayarak Karahıtaylar'dan aldığı yardımla Gürgenç

⁴⁸⁹ Köprülü, *agmd.*, **İ.A.**, C:V/I., s.281; Nafi' tevfik, *age.*, s.195.

⁴⁹⁰ Taneri, *age.*, s.123124.

⁴⁹¹ Cüveynî, *age.*, s.282.

üzerine yürümüştü. Bu sırada ona karşı koyamayacağını anlayan Sultânşâh annesi Terken Hatun ile birlikte şehirden ayrıldı. Sultânşâh ile Terken Hatun'un yanında Mâzenderân'a gitmek üzere oldukları bu sırada üç-dört bin kişilik bir kuvvet vardı.⁴⁹² Her halde bunlar da hâssa kuvvetleri olmalıdır.

Hârizmşâhlar'ın hâssa ordusu Türkler'den oluşuyordu. Orduyu oluşturan askerler para ile satın alınan veya savaşlarda ele geçirilen gulamlar ile Kanglı-Kıpçak Türk kabile reislerinin emri altındaki ücretli askerlerdi.⁴⁹³ Burada adı geçen ücretli kıt'alar zaten asker oldukları için ayrıca eğitime tâbi tutulmuyorlardı. Gulamların eğitimine dair ise kaynaklarımız bilgi vermiyor. Acaba gulamların hâssa ordusu içindeki oranı ne idi? Bunu öğrenemiyoruz. Gulam sisteminin⁴⁹⁴ Hârizmşâhlar'da var olduğunu Selçuklu'nun devamı olma özelliğini bu nokta da Hârizmşâhlar'ın da gösterdiğini söyleyebiliriz. Ancak sistemin Selçuklular'da olduğu şekliyle işlediğine dair bilgimiz yok. Hârizmşâhlar ordusunun ekseriya bozkır Türk kavimlerinden oluştuğunu dikkate alırsak, ordunun olduğu gibi hâssa kuvvetlerinin de çoğunluğunu bu askerlerin oluşturduğunu söyleyebiliriz. Bunlar savaşa hazır birliklerdir. Ayrıca eğitilmelerine ihtiyaç duyulmamıştır. Gulamlar daha çok "merkezdeki saray ricalinin emri altında"⁴⁹⁵ bulunuyordu.

Hâssa birliklerine doğrudan hazineden ödeme yapılıyordu ve bu tahsîsâtın kayıtları da Dîvân-ı Hass tarafından tutuluyordu.⁴⁹⁶

Hâssa Ordusuna bağlı kuvvetlerin belirli bir kısmının bazen Sultanın emriyle öncü birlik olarak kullanıldığını görmekteyiz. Örneğin Hârizmşâh Sultan Tekiş, 1182 tarihinde Serahs önlerinde bulunduğu sırada Horasan'da karışıklıkların artması üzerine on bin kişilik bir öncü birliğini Horasan sınırına sevk etmişti.⁴⁹⁷

Sultan Alâeddin Muhammed ise hâssa birliklerinin içinden bir tümen ayırmıştı ve onları ortadan kaldırılmasını istediği kişilerin öldürülmesi için

⁴⁹² Kafesoğlu, *age.*, s.85.

⁴⁹³ Köprülü, *agmd.*, *İ.A.*, C: V/I, s.281.

⁴⁹⁴ Bkz. Erdoğan Merçil, "Gulâm", *DİA*, C:XIV, s.182.

⁴⁹⁵ Köprülü, aynı yer.

⁴⁹⁶ Köprülü, aynı yer.

⁴⁹⁷ Geniş bilgi için bkz., Kafesoğlu, *age.*, s.101-102.

kullanmıştı. Bu birliğin başına cellat Ayaz Cihan Pehlivan'ı tayin etmişti. Bu şahıs Sultanın gözünde çok iyi bir yer edinmişti ve “melik” unvânına layık görülmüştü.⁴⁹⁸ Sultan Alâeddin Muhammed Otrâr Meliki Tâceddin Bilge Han'dan şüphelenince, onun önce görev yerini değiştirerek Nesâ'ya göndermiş sonra da Ayaz Cihan Pehlivan'a emir vererek öldürtmüştü.⁴⁹⁹ Nesâ halkının kendisinden memnun olduğunu anladığımız Bilge Han'ın ölüm kararını Sultan sebep göstermeden vermişti ve celladı da aldığı emri anında yerine getirerek maktulün başı ve hazineleri ile Hârizm'e dönmüştü.⁵⁰⁰

Hâssa ordusunun içinden seçilen birlikler muhafız olarak da görev yapıyordu. Şüphesizdir ki, hükümdarların özel muhafızları vardı. Ancak onların ve aileleri ile hazine veya eşyalarının bir yerden bir yere nakli sırasında muhafızlık görevini hâssa birlikleri yerine getiriyordu. Bu askerî muhafız birlikleri aynı zamanda kervanları da koruyorlardı.⁵⁰¹

Hârizmşâhlar ordusunu mümkün olduğu kadar Moğol ordusuyla daha çok da Cengiz Han'ın ordusuyla karşılaştırmamız gerekir. Böylece mağlubiyet sebepleri arasında ordu teşkilâtının rol oynayıp oynamadığını tespit edebiliriz. Ayrıca acaba gerçekten Moğol ordusu Sultan Alâeddin'in ordusundan güçlü mü idi? sorusunun cevabını bulabiliriz.

Öncelikle incelediğimiz başlığa uygun olarak Cengiz Han'ın ordusundaki hâssa kuvvetlerine bakmalıyız. **Gizli Tarih** bu konuda bize oldukça cömert bilgiler veriyor. Cengiz Han birliğini sağlayıp güçlenince ordu sisteminde de bazı yenilikler yapmıştı. Bunlardan biri de muhafız birliklerinin sayısının artırılması idi. Cengiz Hân'ın hâssa birliklerinin asıl görevi hükümdarlarını ve onun maiyetini korumaktı. Bu görev için gece ve gündüz muhafızları olarak sınıflandırılmışlardı. Önceleri gece için seksen, gündüz için yetmiş muhafız görevlendiriliyor iken Cengiz Han'ın güçlenmesi sonucu ihtiyaç gereği yaptığı değişiklik ile bu sayı artırılıyor ve

⁴⁹⁸ Nesevî, Farsça, s.33-36; Kafesoğlu, **age.**, s.207. Kafesoğlu, Sultanın vehimli olması nedeniyle böyle bir işe giriştiği fikrine biz de katılıyoruz.

⁴⁹⁹ Nesevî, Farsça, aynı yer.

⁵⁰⁰ Nesevî, aynı yer; Kafesoğlu, **age.**, s.207-208.

⁵⁰¹ Bünyadov, **age.**, s.90; Bünyadov., agm., s.46-47.

muhafızların görevleri ayrıntılı olarak tespit ediliyordu. Bu teşkilatın kuruluşuna işaret etmektedir. Yeni sayı ise bir tümen idi.⁵⁰² Bu tümende binbaşı ve yüzbaşı oğullarına öncelik veriliyordu. Seçilebilmek için aranan en önemli şart ise iyi savaşçı ve vücut olarak gösterişli olmaktı. Tümeinde kendi içinde onlu sisteme göre teşkilatlanıyordu.⁵⁰³

Cengiz Han muhafız birliğine büyük önem veriyordu. Nitekim o, “şahsımız etrafında toplanan bir tümenlik bu muhafız kuvveti iye talim ve terbiye görsün ve ordunun çekirdeğini teşkil etsin” emrini vermişti.⁵⁰⁴

Rütbe olarak da muhafız birliğindeki askerler ordunun diğer kısımlarında aynı rütbede bulunanlara göre üst sayılıyordu.⁵⁰⁵

Görüldüğü gibi Cengiz Han’ın ordusunda da Hâssa kuvvetlerinin ayrıcalıklı bir yeri vardı. Bu kuvvetler de daima Hanlarının yanında bulunarak onu koruyorlardı.

b. Hârizmşâhlar Ordusunda Kanglı-Kıpçaklar

Hârizmşâhlar Devleti ordusunda Kanglı-Kıpçak Türk boylarının özel bir yeri vardır. Ordunun esas gücünü oluşturdukları andan itibaren devletin kaderine de hakim olan bu unsur inceleyeceğimiz üzere Hârizmşâhlar devleti için aynı zamanda karakteristik bir özellik de oluşturmuştur. Üstelik Kanglı-Kıpçak Türk boylarının Hârizmşâhlar Devletinde görev almaları sadece askerî sahada değil, devlet yönetiminden bölgenin Türkleşmesine, günlük hayattan dil ve kültüre kadar her sahada etkili izler bırakmıştır. Yeri geldikçe bunların hepsine değineceğiz.

Hârizmşâhlar ordusunda Kanglı Kıpçaklar’ın yeri ve önemi ile bu boylara karşı yürütülen politikanın tespiti ve tesirinin ortaya konulması Türk tarihçilerinin ürünüdür.⁵⁰⁶ Gerçekten de devletin ordu ve diğer sahalardaki politikalarında etkin

⁵⁰² **Gizli Tarih**, s.149. Bilindiği gibi Moğol ordusu onlu sistem üzerine kurulmuştu.

⁵⁰³ **Gizli Tarih**, s.150.

⁵⁰⁴ **Gizli Tarih**, s.151.

⁵⁰⁵ **Gizli Tarih**, s.152-153.

⁵⁰⁶ Köprülü, agmd., İ.A., C.VI., s.281 ve özellikle Kafesoğlu, **age.**, s.91-101.

olan bu gücün askerî önemi Hârizmşâhlar'ın teşkilâtı konusunda araştırmalarda bulunan Ziya Bünyadov ve Nafi‘ Tevfik tarafından yeterince algılanamamıştır.⁵⁰⁷

Hârizmşâhlar'ın bozkır Türk bölgesi olan Cend havalisi ve kuzeyi ile ciddi şekilde, daha başlangıçta Hârizmşâh Atsız döneminde ilgilenmeye başladıklarını görüyoruz.⁵⁰⁸ Hârizmşâh Atsız 1145 tarihinden önce de Üsyurt ve Mangışlak civarında askeri faaliyetlerde bulunmuş ise de bu tarihte artık Cend'e hakim olmuş bulunuyordu. İşte bu tarih bozkır Türk boylarının Hârizmşâhlar ile ciddi anlamda temaslarının başlaması açısından oldukça önemlidir.

Hârizmşâh Atsız'ın Cend'i ele geçirmesi hakkında, hazırlattığı Fetihnâme dolayısıyla bilgi edinebiliyoruz. 540 Rebiülahir (Eylül-Ekim 1145) tarihli **Ebkârü'l-efkâr**'daki Fetihnâme'de⁵⁰⁹ daha önceden bölgede faaliyetlerde bulunduğu ancak son zamanlarda devleti uğraştıran başka işlerle meşgul olmak zorunda kaldığı anlatılıyor. Ayrıca Cend şehrinin fethinden sonra şehirde bulunan askerler (emîr ve sipehsâlârân) ile Cend ileri gelenlerinin itaatlerini bildirmek üzere huzura geldikleri ve bunun üzerine de Hârizmşâh Atsız'ın onları affettiği kaydedilmektedir.⁵¹⁰

Hârizmşâh Atsız bölgeye verdiği önemi oğlu Ebu'l-Feth İl-Arslan'ı Cend'e tayin ederek göstermiştir.⁵¹¹ Cend bölgesine verilen önemin daha sonraki devirlerde de sürdüğünü görmekteyiz. Bunun bir işareti olarak genelde büyük evlatlar Cend'e tayin olunuyordu.⁵¹² Hârizmşâh Atsız, Sıgnak bölgesine 1152' de de sefer düzenlemişti.⁵¹³

⁵⁰⁷ Bünyadov, agm.; Bünyadov, **age.**, s.88-92; Nafi‘ Tevfik, **age.**, s.193-215.

⁵⁰⁸ Aslında Atsız'ın babası, Sultan Sencer'in Hârizm valisi Kutbeddin Muhammed devrinde de Hârizm bölgesinin kuzeyden gelen Türk boylarının tehdidi altında olduğu anlaşılıyor. Çünkü Hârizmşâh Atsız, Abbasî Halifesi Muktefi-Liemrillah'a gönderdiği bir mektupta babasını kastederek şöyle diyordu: “O, seksen sene İslâm'ın hizmetinde yaşadı. ..Yirmi yaşından beri her sene Türkler'in ve kâfirlerin memleketlerine sefere çıktı. Ve böylece Hârizm ve Horasan ahalişi canlarından ve mallarından emin bir şekilde yaşadılar”. Bkz., H. Horst, “Arabische Briefe der Horazmšâhs an den Kalifenhof aus der Feder des Rasid ad-Din Watwât”, **ZDMG**, C:116, s.30.

⁵⁰⁹ Reşidüddin Vatvât, **Ebkârü'l-efkâr**, vr.31b-34a.

⁵¹⁰ Reşidüddin Vatvât, **Ebkârü'l-efkâr**, aynı yer; Toyserkânî, **age.**, s.71-72, Atsız'ın bölgedeki faaliyetleri için ayrıca bkz., Cüzcânî, **age.**, s.299.

⁵¹¹ Cüveynî, **age.**, s.255.

⁵¹² Kafesoğlu, **age.**, s.61.

⁵¹³ Cüveynî, **age.**, 254, Kafesoğlu, **age.**, s.61.

Hârizmşâh Atsız'ın Cend ve havalisindeki bu gayretleri dikkat çekicidir. Onun bu sayede Cend'i bir üs olarak kullanarak bozkır içlerine, daha kuzeye harekâtlar planladığını anlıyoruz. Belki de o, devletini güçlendirmenin asıl yolu olarak bu stratejiyi düşünmüştü. Çünkü Selçuklular'ın hakim olduğu bölgede ona bağımsız bir hayat hakkı çok zor görünüyordu. Ayrıca giriştiği mücadelede askere şiddetle ihtiyaç duyuyordu. Zaten o, bölgeye hakim olmaya çalışmasa Türk boyları onun bölgesine yağma hareketlerinde bulunacaklardı.

Hârizmşâh Atsız, “kâfir Türkler'e” karşı giriştiği bu mücadeleyi Hilafet makamına yazdığı mektuplarda da dile getiriyordu. Hârizmşâh, Halife Muktefî'ye gönderdiği bir mektubunda yukarıda işaret ettiğimiz noktayı, Halifenin huzuruna gitme arzusunun engeli olarak dile getirmekte ve şöyle demektedir: “En büyük engel de bu kulun topraklarının kâfir Türkler'in ülkesine sınır olmasıdır. Bu kul da zamanını çoğunu din düşmanları ile savaşmakla geçirip onları İslâm topraklarından uzak tutmaktadır. Eğer o, buralardan kısa bir süre bile ayrılacak olsa burada oturanların hiçbir koruması kalmayacaktır”.⁵¹⁴ Diğer bir mektupta da: “Bu kul Müslümanlar'ın topraklarını korumak için yılda iki defa çeşitli mevsimlerde sefere çıkmaktadır”⁵¹⁵ denilmektedir.

Hârizmşâh Atsız'ın bu faaliyetleri neticesinde Kanglı-Kıpçak Türk boyları Hârizmşâhlar ordusunda yer almaya başladılar. Hârizmşâh Atsız'ın bölgede daha etkili olamaması ve daha fazla faaliyet gösterememesinin sebebi şüphesiz onun bütün dikkatini Horasan'daki gelişmelere yöneltmek zorunda kalmasıdır.

Hârizmşâh Atsız'ın ölümünden (1156) sonra tahta çıkan oğlu Hârizmşâh İl-Arslan döneminde bölgede ciddi bir faaliyette bulunulmamıştır. Cûzcânî'nin ifadesinden sulh ortamı sağlandığı tahmin edilebilirse de⁵¹⁶ Reşidüddin Vatvât'a ait bir mektupta “kâfirler” diye tanımlanan Türk boylarının Hârizm bölgesini tehdit ettikleri anlaşılıyor.⁵¹⁷ Reşidüddin mektubunda “bölgede (kastedilen Hârizm) kış

⁵¹⁴ Horst, agm., s.34.

⁵¹⁵ Horst, agm., s.35. Atsız'dan Hilafet makamına gönderilen hemen her mektupta bu tür ifadeler vardır. Bkz., aynı makale, s.36, 37.

⁵¹⁶ Cûzcânî, **age.**, s.300.

⁵¹⁷ Toyserkânî'nin kendisinde mevcut olduğunu bildirerek kitabında kullandığı **Arâisü'l-havâtır** nüshasında “Sahib-i Taraf” a yazıldığı bildirilen mektup., **age.**, s.127. Mektup tarihsizdir. Ancak

mevsiminde kâfirlerin bölgeye zarar vereceği korkusu var. Hele şu zamanda Melik-i Mâzî'nin vefatı nedeniyle cesaretlendiler” demektedir. Mektupta ayrıca Cend ve Mangışlak'ın müdafaası için mücadele etmenin gerekliliğine vurgu yapılarak İslâm dünyasının işlerini düzenlemekle meşgul olan Hârizm ordusunun yorgun olduğunu yaz mevsiminin işaretleri görülünceye kadar dinlenip ailesiyle birlikte olmasının iyi olacağı görüşü dile getirilmektedir.⁵¹⁸ Bu ifadelerden Türk boylarının her zaman yapa geldikleri akınları sürdürdüklerini, bu tarihlerde çok da ciddi bir tehlike oluşturmadıklarını anlıyoruz.

Kanglı-Kıpçak Türk boyları ile Hârizmşâhlar'ın ilişkileri Sultan Tekiş devrine kadar yukarıda açıklamaya çalıştığımız şekilde gelişmiştir. Adı geçen Türk boylarının Hârizmşâhlar ordusunda sayı olarak büyük oranlara ulaşmaları ise Hârizmşâh Tekiş'in Terken Hatun⁵¹⁹ ile yaptığı evliliğin bir sonucudur. Çünkü kurulan bu akrabalık bağı ile Kanglı-Kıpçak unsurları büyük çapta Hârizmşâhlar Devleti bünyesine katılmıştır. Terken Hatun'un gücünün de etkisiyle gördükleri himaye sonucu ise zamanla ordudaki yerlerini Hârizmşâhlar aristokrasisinde yer edinerek sağlamlaştırmışlardır.⁵²⁰

Hârizmşâh Alâeddin Tekiş tahta çıkmadan önce Cend valisiydi. Bu nedenle bölgenin önemini biliyordu ve daha sonra bu önemi Hârizmşâhlar lehine değerlendirebileceği politikaları hayata geçirdi.

mektubun içeriğini ve mecmuada yer alan diğer mektupları incelediğimizde bu mektubun, Hârizmşâh Atsız'ın ölümünden kısa bir süre sonra yazılmış olduğunu anlıyoruz. Mektupta Hârizmşâh Atsız'dan “Melik-i Mazi” diye bahsedilmektedir.

⁵¹⁸ Toyserkânî, *age.*, s.127.

⁵¹⁹ Terken Hatun'un hangi Türk boyuna mensup olduğu kesin olarak tesbit edilememektedir. Bu konuda kaynaklarımızın verdiği bilgiler ve araştırmacıların görüşleri için bkz., Kafesoğlu, *age.*, s.131, dipnot 21. Ek olarak bkz., Meltem Demiralp, “Hârezmşâhlar Devleti'nde Alâü'd-dîn Muhammed'in Annesi Terken Hatun”, M.Ü., Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1997, yayınlanmamış yüksek lisans tezi; Asuman Dilek, “XI.-XIII., Yüzyıllarda Hârezm Bölgesinde Türk Boylarından Kanglılar”, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1994, yayınlanmamış yüksek lisans tezi.

Terken Hatun'un hangi Türk boyuna mensup olduğu konusunda değişik bilgiler varsa da sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, bu boy isimleri bizim konunun başında vurguladığımız Kanglı-Kıpçak boylar federasyonu dahilindedir. Yani Terken Hatun'un mensup olması muhtemel Türk boyları: Kanglı, Kıpçak, veya Yemeklerin Bayavut şubesidir.

⁵²⁰ Kafesoğlu, *age.*, s.130-131; Barthold, *age.*, s.371.

Sirderya ötesinden akıp gelen Kıpçak boyları daha öncede belirttiğimiz gibi hemen her zaman Hârizm bölgesini tehdit etmekte idiler. Bölgenin konumu ve önemi Cend valiliğine Hârizmşâh Tekiş tarafından oğlu Nâsirüddin Melikşâh'ın tayin edilmesi nedeniyle düzenlenen menşûru açıkça görülmektedir.⁵²¹ Belgeye göre, Cend havalisi (Hıttâ-i Cend) devletin “mebde ve menşei”⁵²² olarak tanımlanmaktadır. Kafesoğlu bu ifadeleri bölgenin asıl Hârizm kadar önemli olduğunun göstergesi olarak kabul etmektedir ki biz de tamamıyla bu görüşe katılıyoruz.⁵²³

Hârizmşâh Tekiş'in Sirderya ötesine yönelik faaliyetlerindin bir tanesi de Barçınlîk'ın devlete bağlanması olmuştur. Hârizmşâh Tekiş bu bölgeye de diğer oğlu Tâcüddin Alişâh'ı tayin etmiştir.⁵²⁴

Gene Bağdadî'de yer alan ve Hârizmşâh Tekiş tarafından Gur hükümdarı Gıyâsüddin'e yazılan mektuplarda (1181) “Hârizm ordusunun Kıpçak bölgelerine gidecekleri”⁵²⁵ bildirilmektedir. Asıl önemli bilgi diğer mektupta yer almaktadır. Buna göre, Kıpçaklar'dan Uran kabilesine reisi Alp Kara'nın kalabalık bir Kıpçak kuvveti ile Cend hududuna gelmiş ve oğlu Kıran'ı, Yugurlar'dan bir grup ile Gürgeç'e göndererek hizmete hazır olduğu bildirmiştir.⁵²⁶ Hârizmşâh Tekiş bu sayede ordusunu güçlendirmenin meyvelerini çok geçmeden almaya başlamıştır. Bunun ilk örneği Hârizmşâh Tekiş'in devletinin ciddî düşmanlarından olarak gördüğü Karahıtaylar'a karşı Buhâra'nın ele geçirilmesi ile taçlanan zaferdir (1182).⁵²⁷

Hârizmşâh Alâeddin Tekiş kardeşi Sultanşâh ile mücadelesinde de ordusuna katılan Kıpçak kuvvetlerini kullanmıştı. Ayrıca Alp Kara kumandasındaki

⁵²¹ Bağdadî, *age.*, s.12-29.

⁵²² Bağdadî, *age.*, s.14.

⁵²³ Kafesoğlu, *age.*, s.91-92.

⁵²⁴ Tayin menşûru için bkz., Bağdadî, *age.*, s.38-43.

⁵²⁵ Bağdadî, *age.*, s.148.

⁵²⁶ Bağdadî, *age.*, 156-161; Ayrıca değerlendirme için bkz., Kafesoğlu, *age.*, s.93-94.

⁵²⁷ Hârizmşâh Tekiş'in Buhâra'ya hakim olmasından sonra hazırlanan Fetihnâme için bkz., Bağdadî, *age.*, s.125-131. Fetihnâme'de bu Buhâra'nın ele geçirilişi “cihad-ı a'zam” olarak tanımlanmaktadır.

kuvvetlerin Cend valisi şehzâde Nâsırüddin Melikşâh kumandasında Sirderya ötesi harekâtları da devam etmekteydi.⁵²⁸

Kıpçaklar tamamıyla itaat altına alınmış değillerdi. Sultan Tekiş'i 1195 yılında Sığnak'ta bulunan Katır Buku Han üzerine bir sefer hazırlığı içerisinde görüyoruz.⁵²⁹ Sultan Tekiş'in Irak bölgesiyle meşgul olmasından yararlanan Katır Buku Han, Sultan Cend'e yaklaştığında geri çekildi. Ancak Sultan Tekiş onu takipte kararlıydı. Bu örnek bozkır Türk boylarının Hârizmşâhlar ordusunda sağladıkları faydalar kadar bir tehlike de oluşturduğunu ifade etmesi bakımından çok önemlidir. Çünkü Sultan Tekiş'in Katır Buku Han'ı takibi sırasında ordusundaki Uranlar'ın akrabaları ile savaşmak istememesi pahalıya mal oldu. Hatta bir kısmı Katır Buku ile anlaştı. Nihayet 18 Mayıs 1195 tarihindeki savaşta Uran kuvvetleri Sultanın ordusundan ayrılarak karşı cephede Sultana karşı savaştılar. Bir kısmı da daha savaşın başında Sultanın ordusunun erzak ve teçhizatını yağmaladılar. Sultan Tekiş ağır bir mağlubiyet almıştı. Ordusundan büyük kayıplar vererek ve ancak on sekiz gün sonra Hârizm'e dönebildi.⁵³⁰

Görüldüğü gibi Kanglı-Kıpçak kuvvetleri Hârizmşâhlar ordusuna çok sıkı bir şekilde bağlı değillerdi. Daha sonraki tarihlerde de onların bağlılığının Hârizm Sultanının yöneticilikte ustalığı ve devletin hissettirdiği güce göre ile azalıp arttığını göreceğiz. Neticede sultan tekiş tabii ki pes etmiş değildir. O, Katır Buku sorununu çözmek için oğlu Kutbeddin Muhammed'i görevlendirdi. Şehzâde de 1198 yılında Katır Buku Han'ı zincire vurulmuş halde Sultanın huzuruna getirmişti (1198).⁵³¹

Bu son örneğin benzeri olayları Sultan Alâeddin Muhammed devrinde de görmekteyiz. Ancak Sultan Tekiş devri için bu kuvvetlerin sağladığı faydaların hakkını teslim etmek lazımdır. Sultan Tekiş uzun mücadeleler vererek devletini imparatorluk sınırlarına ulaştırmıştı. Onun kardeşi Sultaşâh ile mücadelesinin yanı sıra Horasan, Mazenderan ve Irak bölgesindeki askerî başarılarında adı geçen kuvvetlerin katkısı büyüktür. Bu kuvvetlerin iyi savaşçılar olduklarını da

⁵²⁸ Kafesoğlu, *age.*, s.100-101.

⁵²⁹ Cüveynî, *age.*, s.270.

⁵³⁰ Cüveynî, *age.*, s.270.

⁵³¹ Cüveynî, *age.*, s.273.

unutmamak gerekir. Ayrıca öyle anlaşılıyor ki, en azından Sultan Tekiş devri için Terken Hatun da bu kuvvetleri kontrol ederken devletin çıkarları hilâfına bir faaliyette bulunmamıştır.

Sultan Alâeddin Muhammed devrinde Kanglı-Kıpçak unsurlarının Hârizmşâhlar Devleti için hem faydaları hem de zararları olduğunu görüyoruz. Kanglı reisi Kadir Han ve 1208 tarihinde de Kezlik Han'ın isyanı Sultan Alâeddin Muhammed'i epeyce meşgul etmişti.⁵³²

Öte yandan Moğollar ile ilk karşılaşmada (1218) bilindiği üzere Sultan Alâeddin Muhammed, Kanglı-Kıpçaklar'dan oluşan ve sayıca üstün ordusu ile Cuci idaresindeki Moğol ordusu ile yaptığı savaşta büyük sıkıntılarla Moğollar'ı geri çekilmeye zorlayabilmişti.⁵³³

Ancak asıl önemli olay Otrâr faciası ve Sultanın bu olay karşısındaki tutumudur. Sultan Alâeddin Muhammed Otrâr'da vali İnalıcık'ın (Yınâl veya İnâl) Otrâr'a gelen kafilenin mallarına el koyduğu gibi dört yüz elli kişinin tamamına da öldürmüştü. Cengiz Han haklı olarak Sultan'dan suçlunun cezalandırılmasını istedi. Bizce Sultanın Otrâr valisini öldürememesinin sebebini onun Terken Hatun'un boyuna mensubiyetinde aramak lazımdır.⁵³⁴ Sultan Alâeddin Muhammed'in valiye cezalandırması demek kendi ordusuyla ters düşmesi anlamına gelirdi. Kabile bağlarının kuvvetliliğini bildiğimiz Kanglı-Kıpçaklar böyle bir olay karşısında bizzat Sultanı hedef alabilirlerdi. Üstelik şüphesiz vali Terken Hatun'un himayesi altında idi. Belki Moğollar gene de yani Otrâr hadisesi yaşanmasa da doğuyu hedef alacaklardı ama en azından bu tarihte değil (1218).

Moğollar'ın Hârizmşâhlar üzerine harekatı ve yapılan savaşlar sırasında da Kanglı-Kıpçak boylarına mensup askerler mücadele vermişlerdi. Örneğin Otrâr'da vali İnalıcık'ın emrinde yirmi bin süvari vardı. Şüphesiz o, şehri Moğollar tarafından kuşatıldığında öncelikle kendi canının derdine düştüğü için şiddetle burayı

⁵³² Cüveynî, *age.*, s.291-294, İbnül-Esîr, *age.*, C:XII., s.215-223.

⁵³³ Cüveynî, *age.*, s.315-317; Kafesoğlu, *age.*, s.239-240.

⁵³⁴ Her ne kadar Nesevî onu Sultanın dayısının oğlu olarak gösteriyor ise de Gayır (Kayır) Han lakabını taşıyan bu valinin Terken Hatun'un boyuna mensubiyetinin de ötesinde bu boyun asilzâdesi olduğu anlaşılıyor. Bkz. Kafesoğlu, *age.*, s.240.

savunmuştu (1200).⁵³⁵ Moğollar'a karşı Buhara ve Semerkand savunmalarında da bu kuvvetler yer almış ancak Cengiz ordusu tarafından birçoğu öldürülmüştü.⁵³⁶

Sultan Celâleddin Hârizmşâh'ın da Kıpçaklar'dan askerî olarak faydalanmaya çalıştığını görmekteyiz. Aslında Sultan bu kuvvetlere pek güvenmiyordu. Çünkü daha evvel incelediğimiz üzere Sultan Alâeddin Muhammed önce, Terken Hatun'un etkisiyle Uzlaşâh'ı veliaht tayin etmiş ve ancak Moğollar'dan kaçarak sığındığı Abeskûn Adasında bu kararını değiştirerek Celâleddin'i veliaht ilan etmişti. Uzlaşâh, Sultan Alâeddin Muhammed'in, Terken Hatun'un boyuna mensup olan eşinden doğmuştu. Görüldüğü gibi Kanglı-Kıpçak etkisinin Hârizmşâhlar'da ulaştığı nokta bu derece idi. Aslında bu devlette adı geçen boyların etkisini tespit ederken Hârizmşâhlar Devleti'nin onların da devleti olduğunu belirtmek gerekir. Kanglı-Kıpçaklar, Sultan Tekiş devrinden itibaren haricî bir unsur değildir.

Sultan Celâleddin Hârizmşâh, Moğol tehditleri karşısında her ne kadar güven duymuyor olsa da Kıpçaklar'dan yardım almaya çalıştı. 1228 tarihinde Kıpçak reislerinden Kurka ile temas kurarak hizmeti girmesi konusunda anlaşılabilir ise de onların Sultana kayda değer bir faydaları dokunmamıştı.⁵³⁷

Moğol tehdidinin neden olduğu kargaşa ortamında Kıpçaklar'ın bir kısmının Gürcüler'in hizmetine girdiğini anlıyoruz. 1229 yılında Sultan Celâleddin'in savaştığı Gürcü ordusunda Kıpçaklar da vardı. Ancak Celâleddin onlara tuz ve ekmeğe göndererek Gürcü saflarından ayrılmalarını teminde başarılı oldu. Bu sayede Sultan Gürcüler'i mağlup etti.⁵³⁸

c. Hanedan Mensupları ve Devlet Adamlarının Emrindeki Kuvvetler

Hârizmşâhlar ordusunu oluşturan unsurlardan bir tanesi de hanedan mensupları ve devlet adamlarının emri altında bulunan askerî kuvvetlerdir.

⁵³⁵ Cüveynî, *age.*, s.120-123.

⁵³⁶ Nesevî, *Farsça*, s.63 vd.; Cüveynî, *age.*, s. 136, 145; Ebu'l-Farac, **Tarih-i Muhtasarü'd-düvel**, Çev. Şerafeddin Yaltkaya, İstanbul 1941, s.12'ye göre Semerkand'da öldürülen Kanglılar'ın sayısı otuz bini buluyordu.

⁵³⁷ Taneri, *age.*, s.125.

⁵³⁸ Mükrimin Halil Yınanç, "Celâleddin Harzemşâh", **İ.A.**, C:III., s.51.

Hârizmşâhlar'da da Selçuklular'da olduğu gibi şehzâdelere çeşitli bölgeler iktâ ediliyordu. Şehzâdeler bu şekilde belirli miktardaki askerî kuvvetin komutanı olarak buldukları bölgenin savunmasını üstleniyorlar ve aynı zamanda bölgede hükümdarı temsilen idarî sistemin de başı olarak görev yapıyorlardı.

Hârizmşâh Atsız, Cend'e hakim olduktan (1145) sonra bu bölgeye oğlu Ebu'l-Feth İl-Arslan'ı tayin etmişti.⁵³⁹ Bu şekilde İl-Arslan emrinde önemli sayıda askerî kuvvet olduğu halde Cend'de görev yapmıştı. İl-Arslan bölgenin Hârizmşâhlar Devleti'nin kuzey sınırı olması ve Kanglı-Kıpçak Türk boyları ile teması sağlaması gibi önemi dolayısıyla ordusuyla birlikte stratejik bir konumda bulunuyordu. İl-Arslan, Hârizmşâhlık makamına oturunca Cend valiliğini oğlu Alâeddin Tekiş'e vermişti. Alâeddin Tekiş de şehzâdeliği döneminde önemli bir askerî kuvvetin komutanı olarak adı geçen bölgeyi idare etmişti.

Cend bölgesinde görev yapan şehzâdeler yalnızca bölgenin savunmasını temin için çalışmıyorlardı. Aynı zamanda devletin bu bölgeyi üs olarak kullanıp daha kuzeye ulaşma politikasına uygun askerî faaliyetleri de yürütüyorlardı. Örneğin, Hârizmşâh Tekiş tarafından Cend'e tayin edilen şehzâde Nâsırüddin Melikşâh'ın⁵⁴⁰ görev yaptığı 1181 yılında Kıpçaklar'dan Uran kabilesinin reisi Alp Kara Cend sınırına gelerek itaatini arz etmişti. Kalabalık bir orduyla gelen Alp Kara oğlunu bir kısım birlikleri ile Gürgeç'e gönderirken kendisi Sultanın emirlerini beklemek üzere Cend bölgesinde kaldı.⁵⁴¹

Hârizmşâh Alâeddin Tekiş, Barçınlıg-kend'i devletine bağladıktan sonra bu bölgeyi de oğlu Tâceddin Alişâh'a vermişti.⁵⁴² Onun da emri altında önemli sayıda kuvvetlerin olduğuna şüphe yoktur. Tâceddin Alişâh, Sultan Tekiş tarafından ölümünden (1200) az önce Irak'a tayin olunarak İsfahan'a gönderilmişti.⁵⁴³

⁵³⁹ Cüveynî, *age.*, s.255.

⁵⁴⁰ Bağdadî, *age.*, s.12-29.

⁵⁴¹ Kafesoğlu, *age.*, s.93-94.

⁵⁴² Bağdadî, *age.*, 38-43.

⁵⁴³ İbnül-Esîr, Kafesoğlu, *age.*, s.145.

Sultan Alâeddin Muhammed de şehzâdeliği döneminde Horasan valiliği makamında görev yapıyordu. Babası öldüğünde de kendi kuvvetleri ve Sultann emrine verdiği askerler ile İsmâîliler'e karşı savaşıyordu.⁵⁴⁴

Sultan Alâeddin Muhammed ise oğullarını ülkenin en önemli bölgelerine gönderdi. Buna göre; Celâleddin Gazne merkez olmak üzere Gur, Herat, Garcistan ve Sicistan'a; Rüknuddin Gursançtı Irak-ı Acem'e ve Gıyâsüddin Pirşâh da Kirman ve Mekran bölgesine tayin olunmuştu.⁵⁴⁵ Görüldüğü üzere devletin sınırlarının genişlemesi ile doğru orantılı olarak şehzâdelerin hâkimiyet alanları da genişlemiştir ki, bu da onların emrindeki askeri kuvvetlerin sayısının fazlalığını işaret etmektedir.

Şehzâdelerin kendilerine verilen bölgeleri idare etmeleri şüphesiz devlet için birçok fayda sağlamaktaydı. Ancak emirleri altında önemli miktarlarda asker bulunduran şehzâdeler her an hükümdar için bir tehlike oluşturabilirdi. Bu yalnızca Hârizmşâhlar devleti için geçerli değildir. Türk tarihi bu tür örneklerle doludur. Zaten sistemin riskli noktası ve zaafı da buradadır. Özellikle hükümdarın ölümünden sonra çıkan taht kavgalarında şehzâdeler emirleri altındaki kuvvetlerine dayanarak harekete geçiyorlardı. Şehzâdeler buldukları bölgelerde görev yaparken yarı bağımsız hareket edebilmelerinin sağladığı avantajı kendi kuvvetlerini artırma noktasında değerlendirme gayretine giriyorlardı. Bunun bir sonucu olarak da hükümdarın ölümü ile doğacak kargaşa ortamında tahtı ele geçiremez iseler buldukları bölgede kendi bağımsızlıklarını ilân ediyorlardı. Aslında bu durum sadece şehzâdeler için geçerli değildi. Bunun en güzel örneği herhalde atabeglerin kurdukları hanedanlardır. Demek ki sistem, askere hükmetme yetkisine sahip olan yani emri altında ordu bulundurabilen herkese kendi devletini kurma yolunu da açıyordu. Bu nedenle de hükümdarlar askerî kuvvet sahibi olanlara karşı şüphe duymakta haklıydılar. Bütün risklerine rağmen sistemin işleyişini sürdürmesinin tek izahı; sınırları genişletmek ve savunmayı temin ile devletin idaresini sürdürebilmenin başka bir yolunun olmayışıdır. Caydırıcı önlem ise hükümdarın sağlığında tahta göz dikenlerin ölümle cezalandırılmaları olarak kendini göstermektedir.

⁵⁴⁴ İbnül-Esîr, *age.*, C:XII., s.138; Cüveynî, *age.*, s.277

⁵⁴⁵ Taneri, *age.*, s.18-19.

Üzerinde durduğumuz bu noktaya ilişkin örnekleri Hârizmşâhlar tarihinde de buluyoruz. Sultan Alâeddin Tekiş, babasının ölümü (1172) üzerine tahta çıkan kardeşi Sultansâh'ın hâkimiyetini kabul etmeyerek harekete geçti. Ancak o, emri altındaki kuvvetleri yeterli bulmayarak Karahıtaylar'dan yardım almış ve böylece Hârizm tahtını ele geçirmişti.

Daha önceki bir tarihte, Hârizmşâh Atsız öldüğünde (1157) şehzâde İl-Arslan hızla Gürgenç'e gelmiş küçük kardeşi Sülaymansâh'ı öldürerek tahta çıkmıştı.⁵⁴⁶ O, Hârizm'e hareket ettiğinde babasının ölümü üzerine ona biat eden askerler katılmış ise de asıl olarak şehzâdeliği sırasında emrinde bulunan kuvvetlerle yola çıkmıştı.

Şehzâdelerin görev yaptıkları bölgelerde ordu kumandanı olmaları sebebiyle “emîr-i sipehsâlâr” unvânını taşıdıklarını görüyoruz.⁵⁴⁷ Sultan Sencer devrine ait olan ancak kim tarafından düzenlendiği tespit edilemeyen bir belgede⁵⁴⁸ Hârizmşâhlar hanedanı üyelerinden Ebu'l-Feth Yusuf'un* aynı unvân ile Rey bölgesinde bu bölge ordusunun başında görev yaptığını tespit edebiliyoruz.

Hanedan üyeleri dışında devlet ileri gelenlerinin de kendilerine ait askerî birlikleri vardı. Örneğin vezîrlerin emrinde onların güvenliğini sağlamakla görevli önemli sayılara ulaşan birlikler mevcuttu.⁵⁴⁹

d. Tâbî Hükümdarların Kuvvetleri

Hârizmşâhlar Devleti'ne bağlı mahallî hanedanlar veya tâbî devletlerin hükümdarları gerekli görülen zamanlarda Hârizm ordusuna belirli sayıda kuvvetler göndermek zorundaydılar. Ahidnâmeler daha önceden hükme bağlanmış olan bu

⁵⁴⁶ Cüveynî, *age.*, s.257.

⁵⁴⁷ Bağdadî, *age.*, s.38.

⁵⁴⁸ Müntecibüddin Bedii, *Atebetü'l-ketebe*, s.42-44. Ayrıca bkz., Horst, *age.*, s.119, Belge I 9; Lambton, *agm.*, s.381 ve dipnot 83.

* *Atebetü'l-ketebe* s.44'te tam künyesi Ziyaüddeve ve 'd-din Nusretü'l-İslâm ve-Müslimin Ebul-Feth Yusuf b. Hârizmşâh olarak kaydedilen Yusuf, Hârizmşâh Kutbeddin Muhammed'in (1097-1128)'in oğludur.

⁵⁴⁹ Horst, *age.*, s.27.

durum tâbîliğin bir gereği idi. Tâbîler, hükümdarın ordusuna katılmak üzere gönderdiklerin kuvvetlerin masraflarını da karşılamak zorundaydılar.⁵⁵⁰

İspehbedler idaresinde bulunan Taberistan bölgesi Sultan Tekiş'in tâbileri arasındaydı. Mâzenderân İspehbed'i Hüsâmüddeve Erdeşîr (1171-1205) Hârizmşâh Tekiş'e hem tâbî idi hem de kızı Şah Hatun ile evlenmişti. Sultan Tekiş'in Mengli'ye karşı düzenlediği son seferde Hüsâmüddeve, Sultanın emrine iki bin kişilik bir kuvvet göndermişti. 1183-1184 tarihlerinde Horasan bölgesine harekât için yola çıkan Sultan Tekiş, Nesâ ve Şehristân civarına ulaştığında Mazenderân kuvvetlerinin kendisine katılmasını emreden bir mektup göndermişti.⁵⁵¹

e. Türkmenler

Hârizmşâhlar ordusunda Türkmenler'in varlığına ilk olarak Sultan Alâeddin Muhammed devrinde rastlıyoruz. Cebe ve Sübetey emrindeki Moğol orduları Merv'e yaklaştığında şehirde bulunan Türkmenler Buka adındaki bir kumandanın emri altında bulunuyorlardı. Sultan Alâeddin Muhammed'e hizmetleri dokunmuş olan bu Türkmen, Merv'de de Moğollar'a karşı savaşmak gerektiği fikrinin savunucusu olmuş görünüyor. Şehrin valisi Bahâülmülk, teslim olmanın tek çıkar yol olduğuna çevresindekileri ikna etmeye çalışırken Merv'deki Türkmen birliklerinin başında bulunan Buka, şehirde dolaşarak halkı direnişe çağırıyordu. Nitekim, şehirde bulunan Türkmenler bu girişimi destekleyerek Buka'ya katıldılar.⁵⁵²

Cüveynî'ye göre; Türkmenler Moğol saldırıları sırasında bir ara Hârizmşâhlar vezîri Mucirü'l-mülk'ün hizmetine girdilerse de kendisi de bir Türkmen olan Amûye valisi İhtiyarüddin'in gelişiyle onun emri altında birleştiler. Hatta küçük Moğol birliklerine karşı başarı dahi kazandılar.⁵⁵³

Moğollar, Uluşidi kumandasındaki ordularıyla Nisan 1220 tarihinde Cend'i ele geçirdiler. Uluşidi, bu sırada Cend bölgesinde bulunan on bin kişilik Türkmen

⁵⁵⁰ Köprülü, agmd., İ.A., C:VI, s.282.

⁵⁵¹ Bağdadî, age., s.182-186.

⁵⁵² Cüveynî, age., s.164.

⁵⁵³ Cüveynî, age., s.166-167.

ordusunu kendi kumandanlarından Taynal Noyan emrine vererek Hârizm bölgesine gitmek üzere yola çıkardı. Bu yürüyüş sırasında Moğollar'a isyan eden Türkmenler Taynal'ın geriden gelen birliklerin başına bıraktığı Moğol kumandanı öldürdüler. Bunun üzerine Taynal Türkmenler'den birçoğunu katletti. Sağ kurtulanlar ise Merv ve Amûye'ye sığındılar.⁵⁵⁴

Türkmenler'in Hârizmşâhlar ordusunda etkili bir şekilde Sultan Celâleddin devrinde varlık gösterdiklerini biliyoruz. Sultan, Moğol tehdidinin Azerbaycan bölgesine ulaşması üzerine Türkmenler'den destek sağlama girişiminde bulunmuştu. Sultanın askere şiddetle ihtiyaç duyduğu bu dönemde Türkmen birliklerinin gerçekten de büyük faydası dokunmuştur.

Arrân ve Cibâl arasındaki bölgede yaşayan Türkmenler, Sultanın güvenini kazanmışlardı. Öyle ki, Sultanın hazineleri Arrân'daki Türkmen beyi Hüsâmüddin Kılıç tarafından korunuyordu. Zaten Sultan da onların devletine hizmetini övmüştü. Nesevî'nin kaydettiğine göre Sultan onların fedakârlıkla istemedikleri şeylere dahi atıldıklarını söylemiş ve onlar için parlak bir vaad olmamasına üzülmüştü.⁵⁵⁵ Sultan Celâleddin, 1231 tarihinde Nesevî'yi, Türkmenleri davet için görevlendirmişti.⁵⁵⁶

f. Haşer

Bu birlikler daha çok kale ve şehirlerin savunmasında kullanılıyorlardı.⁵⁵⁷ Ravendî'nin anlattıklarına göre, Sultan Tekiş devrinde Irak'taki savaşa katılan Hârizm ordusu içinde kadın savaşçılar da vardı. Zırhlarını giyip şiddetle savaşmışlar, öyle ki Irak askerlerini önlerine katıp sürmüşlerdi.⁵⁵⁸ Bu kadınlar savaşa katılanların eşleri olmalıydılar.⁵⁵⁹

Kaynaklarımızda haşer hakkında fazla bilgi bulunmuyor. Öğrenebildiklerimizimizin çoğu, Hârizmşâhlar'a ait şehirleri ele geçiren Moğollar'ın buralardan temin ettikleri “haşer” birliklerini başka bir şehri ele geçirmek üzere, Hârizmşâhlar

⁵⁵⁴ Cüveynî, *age.*, s.125.

⁵⁵⁵ Nesevî, Farsça, s.269; Taneri *age.*, s.126.

⁵⁵⁶ Taneri aynı yer.

⁵⁵⁷ Köprülü, *agmd.*, C:V/I, s.281.

⁵⁵⁸ Ravendî, *age.*, C:II, s.365.

⁵⁵⁹ Bu görüş Kafesoğlu ve Bünyadov'a aittir. Bkz. Kafesoğlu, *age.*, s.141, Bünyadov, *age.*, s.92.

aleyhine kullanmaları ile ilgilidir. Örneğin Moğollar Otrâr ve Buhara'dan elde ettikleri “haşer”i Semerkant'ta kullanmışlardı.⁵⁶⁰ Cengiz Han Semerkant ve Cend haşerini oğlu Cuci emrine vermişti ki bunlar Gürgenç'in muhasarasında kullanılmışlardır.⁵⁶¹

Cüveynî'de geçen “serheyl-i haşerî” unvânıyla bu kuvvetlerin başında bulunan emîr kastedilmiş olabilir.⁵⁶²

Moğollar ele geçirdikleri bölgelerden temin ettikleri bu birlikleri kendi askerî sistemlerine göre, binlik, yüzlük ve onluk guruplar halinde⁵⁶³ düzenleyerek Moğol kumandanların emrine veriyorlardı. Yaya olan bu kuvvetler kuşatmalarda Moğollar tarafından öncü olarak ileri sürülen canlı kalkanlar olarak kullanılıyorlardı. Kat edilen yollarda Moğol atlılarının hızına yetişmeye zorlanıyor geride kalanlar ise öldürülüyordu.⁵⁶⁴

g. Ordu Mevcudu

Hârizmşâhlar ordusunun mevcudunu kesin olarak tespit edebilmemiz mümkün değildir. Ancak kaynaklarımızın çeşitli vasıtalarla verdikleri rakamları bir araya getirebilir ve bir tahminde bulunabiliriz. Ancak bu tahmin sonucu elde edilecek rakama bile şüpheyle yaklaşmalıyız. Kafesoğlu'nun dediği gibi “şark müelliflerinin sayıların zaptında daima mübalağaya saptıkları” unutulmamalıdır.⁵⁶⁵ Buna rağmen biz peşinen belirtmek isteriz ki, ulaşılacak rakamlar yanlış payları dikkate alınarak değerlendirildiğinde bile olayların kaderini etkileyecek sapmalar göstermeyecek niteliktedir. Kesin olarak rakamları bilemesek de ordu mevcutlarına dair kaynaklarımızın anlattığı bilgiler hiç olmazsa kıyaslama yapmaya yeterli olmaktadır. Yani, Hârizmşâhlar ordusunun sayıca ne kadar büyük olduğunu tespit etmeye çalışırken bu ordunun Sultan Tekiş ve Sultan Alâeddin Muhammed devirlerinde İslâm dünyasının en büyük ordusu olduğunu anlayabiliyoruz. Diğer

⁵⁶⁰ Cüveynî, **age.**, s.143.

⁵⁶¹ Cüveynî, **age.**, 13-136; Kafesoğlu, **age.**, s.269, 273.

⁵⁶² Cüveynî, **age.**, s.177.

⁵⁶³ Cüveynî, **age.**, s.145.

⁵⁶⁴ Kafesoğlu, **age.**, s.258.

⁵⁶⁵ Kafesoğlu, **age.**, s.248.

taraftan Hârizmşâhlar tarihinde hemen her dönem için düşmanları ile askerî kuvvet kıyaslamasını genel anlamda da olsa yapabilme imkanımız da vardır.

Kuruluş devrinde Sultan Sencer'e her defasında yenilen Hârizmşâh Atsız'ın ordusu torunu Sultan Tekiş'in hükümdarlığı zamanında artık bir imparatorluk ordusu idi. Nitekim Sultan Tekiş, Abbasî Halifesine ordusunun sayısını 1195 tarihinde "Dîvân-ı Arz'a kayıtlı yüz yetmiş bin süvari" olarak bildiriyordu.⁵⁶⁶ Bu sayı ana orduyu oluşturan süvarilerin sayısıydı. Piyadeler de eklenecek olursa rakam çok daha yüksekler çıkacaktır.

Sultan Alâeddin Muhammed devrinde ise ordunun mevcudu daha da artmıştır. Nesevî, Sultan'ın Irak seferine (1217) çıkacağı sıradaki durumunu anlatırken onun gücünün doruğunda olduğunu belirterek atlı askerlerinin sayısının dört yüz bini aştığını kaydetmektedir. Gene Nesevî'ye göre Sultan Alâeddin bu muhteşem kuvveti gördükçe gurur duyuyordu.⁵⁶⁷ Gerçekten de Sultanın gururlanmakta hakkı vardır. Nesevî'nin verdiği rakam abartılı dahi olsa, devletinin ordusu onun zamanında en yüksek sayıya ulaşmıştır.

1218 yılında Sultan Alâeddin Muhammed yüz elli bin süvarinin katıldığı bir geçit töreni düzenlemişti ve Sultanın yüz bine yakın piyade askeri vardı.⁵⁶⁸

Sultan Alâeddin Muhammed devrindeki ordunun mevcuduna dair en fazla bilgiyi Moğollar'ın Hârizmşâhlar ülkesine yürümleri üzerine, Sultanın aldığı askerî tedbirler vasıtasıyla öğrenebiliyoruz. Buna göre Sultan Muhammed, Moğol ordusunu kendisinin kuvvetleriyle doğrudan karşılamak yerine bölgenin savunması üzerine kurulu bir askerî plan yaparak ordusunu şehir ve kalelere dağıtmıştı. Bu dağıtımın rakamları kaynaklarımıza göre şu şekildedir: Otrâr'da bulunan yirmi bin askere elli bin asker ilave edilmiş, Hâcib Karaca da on bin askerle ona yardıma gönderilmişti. Buhâra'da yirmi bin olan asker mevcuduna otuz bin asker ile takviye yapıldı. Semerkant'ta yüz on bin asker bulunuyordu. Rakamları verilmeyen diğer kuvvetler ise Tirmiz, Belh, Vahş bölgesi, Toharistan ve Gur bölgesi, Cend, Sıgnak,

⁵⁶⁶ Ravendî, *age.*, C:II., s.355.

⁵⁶⁷ Nesevî, *Farsça*, s.19; Ordu mevcudu için ayrıca bkz. İbn Vâsıl, *age.*, C:IV, s.41.

⁵⁶⁸ Bünyadov, *age.*, s.89.

Barçınlîg-kend, Fenâkend ve Hocend de konuşlandırılmıştı. Merv, Nahşeb ve Nişâbur'da da hatırı sayılır kuvvetler bulunuyordu.⁵⁶⁹

Görüldüğü üzere Sultanın ordu mevcudu kesin olarak tespit edemesek de çok büyük rakamlara ulaşıyordu. Nesevî ordunun sayıca çokluğunu anlatırken; “Eğer Sultan mevkiinde kalsaydı, öyle kalabalık bir ordu oraya toplanacaktı ki hiçbir zaman böyle bir ordu görülmemiştir”⁵⁷⁰ derken Sultan Alâeddin Muhammed'i eleştirmekten kendini alamamıştır.

Acaba Sultan, Cengiz Han'ın yürüyüşüne karşı ordusunu şehir ve kalelerine dağıtma planını sayıca üstünlüğüne güvenemediği için mi uygulamaya koymuştur? Bu sorunun cevabı kesinlikle “hayır”dır. Sultanın karşılaşacağı düşmanın ordu mevcudu ne kadardır? Barthold'un soruya cevap olarak verdiği rakam “yüz elli binden az, iki yüz binden çok olamayacağı”⁵⁷¹ şeklindedir. Kafesoğlu da ana ordunun yüz otuz binden az olamayacağını belirtmektedir.⁵⁷² Hârizşâhlar ordusu da tahmin edileceği üzere bu rakamdan az değildir. Savaş, dönemin bir birine aşağı yukarı denk iki ordusu arasındadır. Ancak ne var ki, Moğol ordusu savunmada kalan Sultanın askerlerinin bulunduğu şehir ve kaleleri bir bir ele geçirerek bu kuvvetli ordunun savaşçılarının bir çoğunu öldürmüştür.

Sultan Celâleddin Hârizşâh iktidara geldiğinde devletin ordusu ağır kayıplar vererek sayıca azalmış ve devam eden Moğol tehlikesi nedeniyle darmadağın bir hale gelmişti. Sultan Alâeddin Muhammed 1220'de Abeskûn'da ölmüştü. Sultan Celâleddin, kardeşlerinin kendi aleyhine giriştikleri faaliyetler neticesi Horasan'a gitmek üzere yola çıktığında yanında ancak üç yüz süvari vardı. Bu sırada Uzlakşâh kendisini destekleyen yedi bin süvarilik bir kuvvete sahipti.⁵⁷³ Sultan Celâleddin Gazne'ye hareket ettiğinde ona katılan kuvvetler olmuş, Gazne'ye vardığında da burada ordusuna dahil olan otuz bin süvari ile rakam altmış bine

⁵⁶⁹ Sultan Muhammed'in şehirlere dağıttığı bu kuvvetler için bkz., Nesevî, Farsça, s.54; Cüveynî, *age.*, s.120; Ebü'l-Farac, *age.*, C:II, s.496, 505, 512.

⁵⁷⁰ Nesevî, Farsça, s.53.

⁵⁷¹ Barthold, *age.*, s.429.

⁵⁷² Kafesoğlu, *age.*, s.248.

⁵⁷³ Nesevî, Farsça, s.85.

ulaşmıştı.⁵⁷⁴ Ancak bilindiği üzere Celâleddin, Sind Nehri kenarında Moğollar'a karşı verdiği savaşta askerlerinin bir çoğunu kaybetmişti.⁵⁷⁵ Ebu'l-Ferec, Sultan Celâleddin'in Hindistan hududunda bulunduğu sırada doksan bin süvarisi olduğunu kaydetmektedir.⁵⁷⁶ Gene Ebu'l-Ferec'e göre Sultan Celâleddin Türkiye Selçuklu Sultanı Alâeddin'in öncüleri ile savaşırken ordu mevcudu kırk bin idi.⁵⁷⁷

Sultan Celâleddin dönemi için sağlıklı rakamlara ulaşamayacağımız açıktır. Sürekli yer değiştirdiği, ordusuna katılanlar ve ayrılanlar olduğu da göz önüne alınırsa bu durum aslında tabiidir. Bu şartlar altında Taneri, Sultanın ordusunun elli bin askerden aşağı olacağını tahmin etmektedir.⁵⁷⁸ Sultan Celâleddin dönemi için bir rakam tespit edemesek de devletin ordusunun eski gücünden neredeyse bir iz dahi kalmadığını söyleyebiliriz.

2. ASKERÎ HEYERARŞİ

a. Rütbeler

Hârizmşâhlar ordusunda var olan rütbelerin hepsini tespit edemiyoruz. Ancak gene de kaynaklarımızda geçen ve bize kadar ulaşan askerî rütbeleri belirtmeye çalışacağız.

Ordunun baş kumandanı hükümdardır. Hârizmşâhlar'da hükümdarları seferlerde ve savaşlarda çoğunlukla ordunun başında görmekteyiz. Örneğin Hârizmşâh Atsız, Sultan Sencer'in emrinde iken orduları sevk ve idaresindeki başarısıyla Sultanın itibarını kazanmıştı. Hârizmşâh Atsız devletini kurmaya çalıştığı dönemde de ordusunun kumandanıydı. Sultan Tekiş neredeyse bütün iktidar zamanını savaşlarda ordusuna kumandanlık ederek geçirdi. Sultan Alâeddin Muhammed, daha önce de bahsettiğimiz gibi kumandanlığı en çok sorgulanan Hârizm hükümdarıdır. Sultan Celâleddin Hârizmşâh ise Moğollar'a karşı verdiği mücadelede kahramanlıkları ile anılmaktadır.

⁵⁷⁴ Nesevî, Farsça, s106.

⁵⁷⁵ Sind Nehri kenarındaki savaş için bkz., Nesevî, Farsça, s.110-112.

⁵⁷⁶ Ebü'l-Farac, **age.**, C:II., s.514.

⁵⁷⁷ Ebü'l-Farac, **age.**, C:II., s.528.

⁵⁷⁸ Taneri, **age.**, s.129.

Hükümdar aynı zamanda askeriye dair bütün kararları alırdı. Savaş ve barış haline karar verme, savaşta tutulacak yol, rütbe bahsetme veya azletme Sultanın yetkisi dahilindedir. İktalar da bilindiği gibi hükümdar tarafından verildi.

Şimdi de Hârizmşâhlar ordusundaki rütbeleri inceleyelim. Burada belirtmeliyiz ki ele almaya çalışacağımız rütbeler Hârizmşâhlar tarihinin her devri için mevcut ya da aynı derecede değildir. Hangi rütbenin hangi devirde var olduğunu veya tespit edebildiğimiz kadarıyla ast-üst derecelendirmesini belirtmeye gayret edeceğiz.

(1) Emîr-i Emîrân

Hârizmşâhlar devletinde en yüksek askerî rütbe “Emîr-i Emîrân” (Beylerbeyi)’dir. Ordunun baş kumandanına bu unvânın verildiğini anlıyoruz. Ancak bu rütbe Sultan Muhammed devrinde aynı dereceyi ifade etmemektedir. Çünkü “Han” unvânı Celâleddin döneminde en yüksek askerî rütbe idi.⁵⁷⁹

Şüphesiz hükümdar, “Emîr-i Emîrân”lık rütbesini askerî yeteneklerine en çok güvendiği emîre bahşediyordu. Bu emîr de savaşlarda kumandanlığını ispatlamış, tecrübeli bir asker olmalıdır.

Ordu kumandanı savaş ile ilgili bütün kararlarda söz hakkına sahiptir. Savaş planları, ordunun teçhizatı, ikmal yöntemleri gibi askerlikle ilgili konularda geniş yetkilere sahipti ve barış zamanında da her halde askerinin eğitimi ve silahlar gibi orduyu ilgilendiren işlerle meşguldü. Her an savaşa hazır olmak, güvenliği temin etmek onun sorumluluğu altında idi.⁵⁸⁰

Kaynaklarımızda bu rütbenin anlamına dair bilgi olmamakla birlikte bu makamda görev yapmış birkaç ismi tespit edebiliyoruz. Örneğin İl-Arslan devrinde bu rütbe adı ile olmasa da “ordu kumandanı” olarak Şemsülmülk b. Hüseyin Ayaz Bey’in adı geçmektedir.⁵⁸¹ Kaynaklarımız kumandan anlamında “mukaddem” ve “kâ’id” kelimelerini de kullanmaktadırlar. Burada İl-Arslan’ın, Maverâünnehir’deki

⁵⁷⁹ Bkz. Taneri, *age.*, s.127.

⁵⁸⁰ Nafi‘ Tevfik, *age.*, s.199.

⁵⁸¹ Hüseyinî, *age.*, s.104.

Karlık emîrlerinden Ayaz Bey'in ölümü üzerine oğlu Şemsülmülk kaçarak Hârizmşâhlar'a sığındığı anlatılmaktadır. Hârizmşâh İl-Arslan, ona "itibar göstermiş ve lütuflarda bulunmuştu". Hârizmşâh onu kızı ile evlendirerek ordusuna "mukaddem" yaptı.⁵⁸² Sultanın damadının, ordusunun da kumandanı olduğuna ve "Emîr-i Emîrân" ile aynı derecede bulunduğuna bizce şüphe yoktur.

Sultan Alâeddin Tekiş döneminde "Emîr-i Emîrân" olarak Ömer adlı bir kumandan da bahsedilmektedir. Sultan Tekiş, Halifenin ordusunu Hemedân civarında mağlup ettiğinde (8 Mayıs 1188) Emîr-i Emîrân Ömer de onunla birlikte savaşıyordu.⁵⁸³

Sultan Alâeddin Muhammed'in "Emîr-i Emîrân"ı ise Kutlug Han idi. Moğollar saldırdığında Cend de bulunuyordu. Cüveynî onun için " 'Başımı kurtaran kazandı' sözüne uyarak askerlerini de yanına alıp geceleyin şehri terk etti. Ceyhun Nehrini geçip çöl yolundan Hârizm'e doğru ilerledi"⁵⁸⁴ demektedir.

Bilindiği gibi Selçuklular'da bu rütbenin karşılığı "Emîr-i Sipehsâlâr"dır. Ancak Sultan Sencer devrinde bu rütbenin aynı anlama gelmediğini biliyoruz. Çünkü **Atebetü'l-Ketebe**'de mevcut bir tayin menşûrunda Hârizmşâhlar hanedanından Ebu'l-Feth Yusuf "Emîr-i sipehsâlâr" olarak Rey bölgesine tayin edilmektedir.⁵⁸⁵ Anlaşılan Selçuklular'daki bu unvân Hârizmşâhlar Devleti'nde de varlığını korumuştur. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus, "Emîr-i Sipehsâlâr" rütbesinin ordu baş kumandanı değil, bir bölgenin ordusunun kumandanı anlamına geldiğidir.

(2) Han

Belirli sayıda askerinin kumandanı anlamını ifade eden "Han" rütbesi Hârizmşâhlar ordusunda Kanglı-Kıpçak Türk boylarının damgası gibidir. Bizce bu unvânı adı geçen boylara mensup kumandanlar beraberlerinde getirmişlerdir ve bu şekilde Hârizmşâhlar ordusunda da bir rütbe karşılığı olarak "Han" unvânı yer

⁵⁸² Hüseyinî, *age.*, aynı yer.

⁵⁸³ Hüseyinî, *age.*, s.123-124.

⁵⁸⁴ Cüveynî, *age.*, s.124.

⁵⁸⁵ **Atebetü'l-Ketebe**, s.42-44.

edinmiştir.⁵⁸⁶ Sultan Celâleddin Hârizmşâh devrinde ordudaki en yüksek rütbe “Han” idi. Ayrıca Sultan savaşta başarı gösterenlere “Alp Han”, “Has Han”, ve “Sungur Han” gibi unvânlar da veriyordu.⁵⁸⁷

Hârizm ordusunun “Han”ları Moğollar’a karşı savaştı bir çoğu da bu savaşlarda hayatını kaybetti. Semerkant şehrini savunan “Alp-er Han, Şeyh Han, Arslan Han”⁵⁸⁸ Moğollar’a karşı başarı kazanmışlarsa da şehrin düşmesine engel olamamışlardı. Semerkant savunmasında ölen “Han”lar arasında Barışmas Han, Sersig Han ve Ulug Han’ın isimleri geçmektedir.⁵⁸⁹

Hârizmşâhlar devletinin yıkılışından sonra Türkiye Selçukluları’nın hizmetine giren Hanlar da olmuştu: Kır Han, Saru Han; Küçlü Han gibi.⁵⁹⁰

(3) Melik

Türkler’de hanedan mensubu erkekler için kullanılan “Melik” unvânı Hârizmşâhlar’da değişiklik göstererek askerî bir rütbe için de kullanılmıştır. Örneğin Sultan Alâeddin Muhammed, kendisine çok güvendiğini anladığımız cellat Ayaz Cihân Pehlivân’ı “melik” rütbesine yükseltmişti. Emrinde on bin kişilik süvari tümeni olan Ayâz, Sultanın emrettiği özel askerî emirleri anında yerine getiriyordu.⁵⁹¹

Nesevî’nin kaydına göre de Sultan Alâeddin Muhammed, halk takımından olmasına karşın Müeyyidülmülk’ü “melik”liğe yükseltmişti. Ve gene Nesevî’ye göre meliklik, ulaşılması güç olan bir mevkiydi, Müeyyidülmülk’e tâlih yardım etmişti.⁵⁹²

⁵⁸⁶ Sultan Celâleddin Hârizmşâh’ın ordusuna katılan Moğol kumandanları da unvânlarını koruyorlardı.Bkz. Taneri **age.**, s.127.

⁵⁸⁷ Taneri, **age.**, s.127.

⁵⁸⁸ Cüveynî, **age.**, s.143.

⁵⁸⁹ Cüveynî, **age.**, s.145.

⁵⁹⁰ İbn Bîbî, **age.**, C:I., 430, 433-434.

⁵⁹¹ Nesevî, Kafesoğlu, **age.**, s.207.

⁵⁹² Nesevî, Farsça, s.40.

Sultan Celâleddin de babası Abeskûn'da bulunduğu sırada ona iyi hizmet etmiş olan İhtiyarüddin Hasan'ı "melik"lik rütbesine yükseltmişti.⁵⁹³

Bünyadov bu örnekten hareketle "Melik" rütbesindeki askerin süvari tümenine kumandanlık ettiği sonucuna ulaşmaktadır.⁵⁹⁴

(4) Emîr

Hârizmşâhlar ordusunda "Emîr" kumandan, subay karşılığı bir rütbedir. Emîrlere arasından seçilerek sarayda görev alan emîrlere saray teşkilatını incelerken bahsetmiştik.

Emîrlere ordunun hareket kabiliyetidir. Hemen hemen her savaşta, askerî her faaliyette onların adına rastlamaktayız. Hârizmşâhlar askerî sistemi bölge esasına göre⁵⁹⁵ düzenlendiği için doğal olarak emîrlere de şehir ve bölgelerde görev yapmaktaydılar. Ayrıca bazen emîrlere özel görevler de veriliyordu. Şimdi örneklerimizi inceleyelim:

Hârizmşâh İl-Arslan, Atsız'ın ölümü üzerine başkente geldiğinde kardeşini hapsedmiş ve onun Atabegi ile bazı emîrlere öldürtmüştü.⁵⁹⁶ Bu öldürülen emîrlere İl-Arslan'a muhalif olmaları. Askerî bir üst düzey makam görüldüğü gibi devlet yönetiminde de "taraf" olarak etki gösterebilir ve bir tehdit unsuru haline alabilirdi.

İbnü'l-Esîr de, Hârizmşâh Tekiş'in babasının emîrlere olan Ebu Bekr'i "Tâcüddin" diye lâkaplandırıldığını kaydetmektedir.⁵⁹⁷ Bu emîr her halde gösterdiği bir başarının ödülü olarak Sultan tarafından onurlandırılmıştır. Sultan Tekiş Irak harekâtı sırasında Emîr Tamgac'ı bir miktar askerle Rey'de bırakmıştı.⁵⁹⁸

⁵⁹³ Nesevî, Farsça, s.69.

⁵⁹⁴ Bünyadov, *age.*, s.90.

⁵⁹⁵ Tıpkı Selçuklular'da olduğu gibi, Bkz. Uzunçarşılı, *Medhal*, s.55.

⁵⁹⁶ Kazvîni, *Tarih-i Güzide*, s.490.

⁵⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *age.*, C:XII, s.255.

⁵⁹⁸ Cüveynî, *age.*, s.267.

Sultanşâh, Gur hükümdarı Gıyâsüddin ile anlaşma yaptığında bu kez emîrlere anlaşmayı kaleme almak için hazır bulunuyordu.⁵⁹⁹

Emîrlerin bölgelerde görev yaptığını belirtmiştik. Örneğin, Sultan Alâeddin Muhammed devrinde Emîr Kezlik Nişâbur'da görev yapıyordu. Cüveynî'ye göre, "oranın işlerini çekip çevirmeyi üstlenmişti".⁶⁰⁰ Moğollar geldiği sırada Hocend emîri Timur Melik'ti.⁶⁰¹ **Târîh-i Güzîde**'de Otrâr'da tüccarların öldürülmesi üzerine yapılan yorum ilgi çekicidir: "Bu emîrlerin çoğu ordu sahibidir. Sultanın onlara iş yaptırmaya gücü yetmiyordu."⁶⁰²

Sultan Celâleddin Hârizmşâh ise Nişâbur'a geldiğinde kafirlere ile savaşmak için emîrlere mektuplar göndererek kendisine katılmalarını istemişti.⁶⁰³ Sultan Celâleddin Gazne'ye hareket ettiğinde Emin Melik kuvvetleriyle ona katılmıştı. Ayrıca Gazne'de de Sultanın hizmetine emîrlere vardı.⁶⁰⁴ Sultan Celâleddin, Hindistan'dan dönerek Kirman'a ulaştığında burada hakim bulunan Barak Hâcib, Sultan Alâeddin Muhammed'in emîrlere endi.⁶⁰⁵

Hârizm ordusundaki emîrlere bir kısmı bilindiği üzere Sultan Celâleddin'in ölümünden sonra Türkiye Selçuklu Devleti'nin hizmetine girmişlerdir.⁶⁰⁶

Emîrlik tamamıyla asker kökenli olmayı gerektiren bir makamdır. Ancak İbnü'l-Esîr'de, Sultan Alâeddin Muhammed devri emîrlere enden Emîr Eminüddin'in hamallıktan bu makama yükseldiği kaydedilmektedir.⁶⁰⁷ Bu bir istisna olmalıdır.

(5) Pehlivân

Bu askerî rütbenin Hârizmşâhlar ordusundaki yerini tam olarak tespit edemedik. Hangi rütbenin üssü veya altı olduğunu bilmiyoruz. Daha önce meliklik rütbesine yükseltildiğini gördüğümüz Ayaz Cihân Pehlivân isminden anlaşıldığına

⁵⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *age.*, C.XI, s.306.

⁶⁰⁰ Cüveynî, *age.*, s.292.

⁶⁰¹ Cüveynî, *age.*, s.126.

⁶⁰² Kazvîni, *age.*, s.497.

⁶⁰³ Nesevî, Farsça, s.91.

⁶⁰⁴ Nesevî, Farsça, s.106.

⁶⁰⁵ **Devletşâh Tezkiresi**, C:II., s.203.

⁶⁰⁶ Örnekler için bkz., İbn Bîbî, *age.*, C:I, s.430, 433-434.

⁶⁰⁷ İbnü'l-Esîr, *age.*, C:XII., s.212.

göre daha önce bu rütbede idi. Biz onun melik olduktan sonra yaptıklarını bildiğimiz için “pehlivânlık” makamına dair bu örnekte isim dışında bir şey öğrenemiyoruz.

Sultan Celâleddin ordu komutanlarını savaşa çağıracağında bu çağrı için pehlivânları da çavuşlarla birlikte görevlendirmişti.⁶⁰⁸

(6) Çavuş

Ordudaki alt rütbelerden biridir. Çavuşların başı “Mukaddem-i Çavuşân” unvânını taşırdı. Örneğin Sultan Celâleddin Hârizmşâh, Mukaddem-i Çavuşân görevindeki Kemaleddin’i, İsmailî fedailerini istihdam ettiği için ölümle cezalandırmıştı.⁶⁰⁹ Sultan Alâeddin Muhammed, Abeskûn’da öldüğünde yanında bulunan çok az kişiden biri de Çavuş Şemsüddin Mahmud idi.⁶¹⁰

Hârizmşâhlar ordusundaki rütbeler şüphesiz bu kadarla sınırlı değildi. Ancak kaynaklarımızda yeterli bilgi yoktur. Bazı unvânların tam olarak hangi derecede bulunduğunu tayin edemiyoruz. Örneğin **Cihangûşa**’da “Serhayl-i haşerî” unvânına sahip bir emîrin adı geçmektedir.⁶¹¹ Bu kayıt bir rütbeye işaret eder mi bilmiyoruz. Çünkü kaynaklarımızda birçok kez terimler genel anlamları ile kullanılmaktadırlar. Zaten ortaçağ tarihi için devlet teşkilatları konusuna çalışmanın en zor kısmı burasıdır. Lambton haklı olarak bu zorluğa dikkati çekmiştir.⁶¹² Kaynaklarımız çok küçük bir askerli birliğin komutanına “mukaddem” derken bir başka yerde baş kumandan için bu kelimeyi kullanırlar. Bir yerde mukaddem olarak geçen başka bir yerde aynı ifade için “kâ’id” olarak adlandırılır. Bu gibi kayıtlarda kelimeler genel anlamları ile kullanılmışlardır. Bir rütbe adını göstermezler. Aynı şekilde örneğin “Kûtvâl” kale komutanı anlamındadır. Rütbeyi değil görevi anlatmak için kullanılmış olmalıdır. Çünkü “Han” ya da “Emîr” rütbesinde olan biri kale komutanı görevinde bulunurdu ve kaynaklarımızda onların “Kûtvâl” rütbesinde olduklarını gösterecek herhangi bir işaret yoktur. Görevi kasteden terimler aynı zamanda bu

⁶⁰⁸ Nesevî, Farsça, s.220.

⁶⁰⁹ Nesevî, Farsça, s.165.

⁶¹⁰ Nesevî, Farsça, s.70.

⁶¹¹ Cüveynî, **age.**, s.177.

⁶¹² Lambton, **agm.**, s.365.

ifadenin bir rütbe olduğunu göstermezler. “Müfredân-ı Hâss”⁶¹³, “Muhafızân-a turuk”⁶¹⁴, “Müfredân-ı Ebvâb”⁶¹⁵ gibi. Bunlar sırasıyla, “özel muhafızlar”, “yol muhafızları” ve “nöbetçi” anlamlarında kullanılan, icra edilen görevi bize anlatan terimlerdir.

3.TEÇHİZAT

a. Silahlar

Hârizmşâhlar ordusu devrin en güçlü silahları ile donanmış ordularından biri idi. Biz her silahın hangi amaca hizmet için kullanıldığı çok iyi bilinen bir husus olduğu için herhangi bir tasnife gitmeden ordunun kullandığı silahları açıklamaya ve örneklendirmeye çalışacağız.

(1) Ok ve Yay

Hârizmşâhlar devrinin en meşhur okları şüphesiz Sultan Sencer’in 1148’deki Hezâresb kuşatması sırasında kullanılan oklardır. Kuşatmada Sultan Sencer’in yanında bulunan Enverî, şu rûbâîyi yazmıştı:

“Ey şâh, bütün yeryüzü sana aittir. Dünyanın devletini ve ikbalini sen kazandın.

Bugün tek bir saldırıda bulunup Hezaresb’i al. Yarın Hârizm ve yüz binlerce at senin olacaktır”

Enverî’nin rûbâîsi bir asker tarafından okun ucuna tutturularak kaleye gönderilir. Ardından Reşidüddin’in cevabî rubaisîni getiren okta da şunlar yazılıdır:

“Ey padişâh, senin rakibin Rüstem Pehlivan da olsa sana ait olan Hezaresb’den bir eşek bile alamaz”⁶¹⁶

⁶¹³ Cüveynî, *age.*, s.264.

⁶¹⁴ Cüveynî, *age.*, s.288.

⁶¹⁵ Cüveynî, *age.*, s.374.

⁶¹⁶ Cüveynî, *age.*, s.11; Kazvîni, *age.*, s.488-489; *Devletşâh Tezkiresi*, C:I., s.133-134; Mîrhând, *age.*, C:IV., s.360.

Sultan Sencer bu meydan okumaya çok kızmıştı. Türkler için tarihte vazgeçilmez silah olan ok, Hârizmşâhlar devrinde de önemini korumaya devam etmiştir. Cüveynî, Sultan Alâeddin Muhammed'in Maveraünnehir harekâtından bahsederken bir savaş sahnesi anlatımında “her iki taraftan da oklar harekete geçirildi”⁶¹⁷ demektedir. Sultan Celâleddin'in askerleri de Yassı Çimen savaşından bütün oklarını tüketene kadar savaşmışlardı.⁶¹⁸

Savaşlarda silah olarak kullanılmasının yanı sıra bir çağrı işareti olarak da okun kullanıldığını görmekteyiz. Hârizmşâhlar ordusunun toplanma çağrısı “ictimâ alâmeti” olan kızıl oklar ile yapılıyordu. Nesevî, “ata binmek, toplanmak anlamına gelen kızıl okları” Sultan Celâleddin Hârizmşâh'ın çavuşlar ve pehlivânlar eline vererek emîrlere gönderdiğini kaydetmektedir.⁶¹⁹

(2) Kılıç

Yakın muharebenin bu en önemli silahı Hârizm askerleri tarafından da bütün savaşlarda kullanılıyordu. Devrin silahlarının hemen hepsi gibi kılıç da her ne kadar teknik özellikleri önem taşıyorsa da aslında kullanıcısının ustalığı oranında iş görüyordu. Bu nedendir ki, ordudaki insan unsuru, askerin kabiliyeti savaşların kaderini belirleme de büyük önem taşımaktaydı.

Hârizm hükümdarları da savaşlarda kılıç kullanıyorlardı. Zaten Sultanların hepsi bizzat savaşlara katılıp, ordularına baş kumandanlık etmişlerdi. Örneğin, Sultan Celâleddin Hârizmşâh'ın Sind Nehri kıyısında Moğollarla yaptığı savaşta kılıç kullanmış cesaretiyle de herkesi kendisine hayran bırakmıştı.⁶²⁰ Şüphesiz ki, devrin en gözde kılıçlarına da sahip olmuşlardır.

Kaynaklarımızda savaşlardan bahsedilirken sık sık “kılıçlar kınlarından çekildi” ifadesi yer alır.⁶²¹ Savaşların şiddeti anlatılırken de kılıç ile ilgili vurgular yapılır. Örneğin İbn Bibî'de, Yassı Çimen Savaşı'nı anlatırken bir şiirde şu ifadeler

⁶¹⁷ Cüveynî, *age.*, s.298.

⁶¹⁸ İbn Bibî, *age.*, C:I, s.395.Ayrıca, s.400,402.

⁶¹⁹ Nesevî, Farsça, s.220, 242-243; Ayrıca bkz. Osman Turan, “Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması”, *Belleten*, C:IX, Ankara 1945, s.309-310.

⁶²⁰ Bu savaş için bkz.,Nesevî, Farsça, s. 110; Ebu'l-Farac, *Abûl Farac Tarihi*, C:II., s.515.

⁶²¹ Cüveynî, *age.*, s.298.

yer almaktadır: “Kılıcın, okun, mızrağın sağlı sollu darbeleriyle kaplanların dişleri dökülmeye başladı”, “Parlak kılıçların ışığı gözlerimin önünü aydınlatmaya başladı”⁶²²

Kılıcın devrin en önemli savaş silahlarından biri olarak taşıdığı önem şiirlerde ve hatta terimlerde de yerini almıştır. Kılıçla ilgili benzetmeler hemen birçok yerde karşımıza çıkar. Örneğin, Bağdadî’deki bir menşûrda kadilkudât tayini yapılırken Allah’ın dinini uygulayan devletin gücüne bir atıf yapılarak “keskin kılıç olmazsa nizam sağlanamaz”⁶²³ denilmektedir.

Öte yandan Hârizmşâh İl-Arslan’ın ölümünden sonra yaşanan taht mücadelesi sırasında da şehzâdeler Alâeddin Tekiş ve Sultansâh Mahmûd birbirlerine gönderdikleri şiirlerle meydan okuyorlardı. Sultansâh kendi yazdığı beyitlerde “Düşman benim kılıcımın saldırısından inler” derken Tekiş, oğlu Melikşâh’ın yazdığı cevabî beyitte “Hazineler senin, keskin kılıç bizim olsun” diyordu. Ve sonuçta mücadelenin süreceği Sultansâh’ın beyitlerinden anlaşılıyor: “Bakalım kimin kılıcının kabzası kanı dökecektir”⁶²⁴

(3) Mızrak

Hârizmşâhlar ordusunda kullanılan silahlardan biri de mızraktır. Sultan Celâleddin’in, Sind Nehri kenarında Moğollarla savaşırken kullandığı silahlar arasında mızrak da vardı.⁶²⁵ Sultan nehri geçtikten sonra da mızrağı yanındaydı.⁶²⁶ Yassı Çimen Savaşı’nda da mızrak kullanılmıştı. Ancak öyle anlaşılıyor ki Türkiye Selçukluları ordusu mızrak bakımından bu savaşta daha üstündüler.⁶²⁷

Sultan Celâleddin’in vezîri Şerefülmülk’ün mızrak kullanmada üstün bir beceriye sahip olduğunu anlıyoruz. O, ata binmede ve mızrak kullanmadaki hızı sayesinde düşman saflarını yarıyordu.⁶²⁸

⁶²² İbn Bîbî, *age.*, C:I., s.395.

⁶²³ Bağdadî, *age.*, s.48.

⁶²⁴ Mîrhând, *age.*, C:IV., s.365-366.

⁶²⁵ Ebu’l-Farac, *age.*, C:II., s.515.

⁶²⁶ **Devletşâh Tezkiresi**, C:II., s.202.

⁶²⁷ İbn Bîbî, *age.*, C:I., s.400.

⁶²⁸ Akılî, *age.*, s.271.

Ayrıca **Câmi’u’t-tevarih** minyatürlerinde Moğollar’ın Hârizm şehir ve kalelerini kuşatmalarının tasvir edildiği minyatürlerde savunmacıların mızrakları görülmektedir.⁶²⁹

(4) Gürz (Topuz)

Süvari ve piyadeler tarafından kullanılan bir yakın muharebe silahı olan gürz, Hârizmşâhlar ordusunda da kullanılıyordu.

İbn Bîbî’de yassı Çemen Savaşı anlatılırken gürzden sıkça söz edilmektedir. Örneğin, “onlar dönüp sırtını gösterince peşlerinden ağır gürz ile koşalım”, “gürzleri karşısında şimşek pes eder”, “birbirleriyle vücut vücuda girince kılıcın ve topuzun yola bağlandı” gibi. Aynı savaşta gürz bakımından üstünlüğün Türkiye Selçuklu ordusunda olduğu da ifade edilmektedir.⁶³⁰

(5) Hançer, bıçak

Kaynaklarımızda fazla örneğini bulamasak da Hârizmşâhlar ordusunda kullanılan silahlar arasında hançer ve bıçağın da var olduğunu biliyoruz. Zaten her halde o dönemde bıçak veya hançersiz bir asker değil sıradan bir insan bile düşünmek yanlış olur. Çünkü bu silahlar kişisel savunma için kolay taşınır ve caydırıcıdır.⁶³¹

(6) Miğfer, Kalkan, Zırh

Hârizmşâhlar ordusundaki askerler düşman silahlarının darbelerinden korunmak için zırh giyiyor ve miğfer giyiyor ayrıca kalkan kullanıyorlardı. **Camiu’t-tevarih** minyatürlerinde tasvirini gördüğümüz savaş sahnelerinde askerlerin başında miğfer, üzerlerinde zırh ve ellerinde kalkan vardır.⁶³² Sultan Celâleddin’in askerleri “kara külah” giyiyorlardı.⁶³³

⁶²⁹ Bkz. Ek..

⁶³⁰ İbn Bîbî, *age.*, s.C:I, s.397, 400,401, 402.

⁶³¹ Örnek için bkz., İbn Bîbî, *age.*, C:I, s.402.

⁶³² Bkz. Ek...

⁶³³ Taneri, *age.*, s.130.

Sultan Celâleddin Hârizmşâh, Sind Nehri kenarında cesurca mücadele vermesine rağmen sayı üstünlüğünü elinde bulunduran Moğol ordusuna galip gelemeyince canını kurtarmak için nehre atlayarak karşıya geçmişti. Sultan suya atlamadan önce zırhını çıkardı.⁶³⁴ Sultan Celâleddin bu savaşta kılıçla birlikte kalkan da kullanmıştı.⁶³⁵ Atlar için de zırh kullanıldığını gene minyatürlerden anlıyoruz.⁶³⁶

Buraya kadar Hârizmşâhlar ordusunda askerlerin bireysel olarak kullandıkları silahları açıklamaya çalıştık. Bunlara sapan ve kemendi de ilave edebiliriz. Ordunun silahları zerdhâne (veya zeredhâne) denilen depolarda muhafaza ediliyordu.⁶³⁷

Bir karşılaştırma yapabilmek için Cengiz Han devri Moğol askerlerinin silahlarına da kısaca değinmeliyiz. Cengiz Han'ın ordusunun en önemli özelliği şüphesiz sarsılmaz disipliniydi. Bir Moğol süvarisi beraberinde iki yay ve üç tane de sadak taşıyordu. İki tür ok ucundan hafif olanı uzun mesafeler, ağır olanı ise kısa mesafeler için kullanılıyordu. Süvariler ayrıca orak şeklinde kancalar kullanarak bununla düşman atlarını düşürüyorlardı. Her asker bir balta, bir kement, bir su kabı ve ok ucunu açmak için bir ege taşıyordu.

Bir Moğol süvarisi savaş haricinde kulaklı kürk bir başlık ile keçeden botlar giyerken savaşta deri ve metaldan üretilmiş miğfer kullanırdı.⁶³⁸

Savaşlarda sadece bireysel silahlar kullanılmıyordu. Ağır silahlar da oldukça yaygın olarak kullanılıyordu. Hârizmşâhlar ordusu ağır silahlar bakımından da teçhizatı tamam bir orduydü. Ağır silahlar bilindiği gibi muhasaralarda kullanılıyordu. Devrin bütün ağır silahlarına sahip olan Hârizmşâhlar ordusu bu sayede birçok zaferler kazanmıştı. Şimdi de Hârizmşâhlar ordusundaki ağır silahları örnekleriyle incelemeye çalışalım. Aşağıda görüleceği üzere Moğollar da

⁶³⁴ Cüveynî, *age.*, s.343 Ebu'l-Farac, **Tarih-i Muhtasarü'd-düvel**, s.14; zırh örneği için ayrıca bkz., Ravendî, *age.*, C:II., s.365.

⁶³⁵ Ebu'l-Farac, *age.*, C:II., s.515.

⁶³⁶ Bkz., Ek..

⁶³⁷ Nesevî, Farsça, s.113.

⁶³⁸ Leo de Hartog, **Genghis Khan Conqueror of the World**, London 1989, s.45-46.

Hârizmşâhlar ülkesine saldırdıklarında Sultan Muhammed'in aldığı savunma tedbirlerini ağır silahlar yardımıyla aşmaya çalışmışlardır.

(7) Mancınık

Devrin en güçlü kuşatma silahlarından biri mancınıktır. Teknik olarak sapandan hareketle yapılmış olan mancınıklarda mermi olarak taş kullanılırdı. Surlar ve kaleler mancınıkların attığı taşlarla dövülerek aşılmaya çalışılırdı. Muhasara altındakiler de kendilerini savunmalarını mancınıklarla destekliyorlardı. Kuşatma ve savunma amacına hizmet eden bu silah orduda piyade sınıfı tarafından kullanılıyordu. Ayrıca mancınıklar tekerlekleri yardımıyla daha kolay taşınabiliyor ve manevra kabiliyeti kazanıyordu.

Hârizmşâhlar ordusunda mancınığın kullanımına dair pek çok bilgiye sahibiz. Sultan Tekiş Nişâbûr'a kuşattığında, “mancınıkları harekete geçirerek zorlu bir savaşa başlamıştı”.⁶³⁹ Gene Tekiş devrinde Mayacık'ın sığındığı Firûzkûh kalesi sultanın askerleri tarafından mancınıklarla dövülmüştü.⁶⁴⁰

Cüveynî'ye göre, Sultan Alâeddin Muhammed, babasının ölümünü fırsat bilerek Horasan'da karışıklık çıkaran Gurlular'a karşı süratle hareket edip 18 Eylül 1201 tarihinde ordusuyla Şadyâh (Şadişâh) önünde görüldüğünde beraberinde mancınıklar da vardı. Sultanın askerleri şehri çepeçevre kuşattıktan sonra mancınıkları harekete geçirerek surları yerle bir etmişlerdi. Öyle ki, savunma amaçlı kazılan hendekler mancınıklar sayesinde surdan kopan parçalarla dolmuştu.⁶⁴¹

Sultan Celâleddin Hârizmşâh devrinde de kuşatmalarda birçok kez mancınıkların kullanıldığını biliyoruz. Nesevî'nin kaydına göre, Tebriz ahalişi Sultanı şehirlerine almak üzere davet edince o, kuşatma hazırlıklarına başlayıp mancınıkları hazırlatmıştı.⁶⁴² Mancınıklar her zaman elde hazır bulunmuyor ya da

⁶³⁹ Cüveynî, *age.*, s.264.

⁶⁴⁰ Cüveynî, *age.*, s.274.

⁶⁴¹ Cüveynî, *age.*, s.279. Sultanın ordusu Herat kuşatmasında da mancınık kullanmışlardı. Cüveynî, *age.*, s.279.

⁶⁴² Nesevî, *Farsça*, s.70.

sayısı yeterli olmuyordu. Böyle zamanlarda ustalar, çevredeki bağ ve bahçelerden kestikleri ağaçlardan mancınıklar yapıyorlardı.⁶⁴³

Sultan Celâleddin Hârizmşâh, Gürcüler ile yaptığı savaşlarda da mancınıklar kullanmıştı. İbnül-Esîr, Sultanın Ani ve Kars'ta surların etrafına mancınıklar yerleştirip şiddetli bir savaşa tutuştuğunu anlatmaktadır.⁶⁴⁴

Mancınığa dair en çok bilgiyi Sultan Celâleddin Hârizmşâh'ın Ahlat kuşatması vasıtasıyla öğreniyoruz. Sultan büyük önem verdiği Ahlat kuşatması sırasında Nesevî'ye gere on iki mancınık kullanmıştı.⁶⁴⁵ İbnü'l Esîr bu konuda "sayısız mancınık kurdurmuştu"⁶⁴⁶ derken Ebul-Ferec de yirmi mancınık bulunduğunu kaydetmektedir.⁶⁴⁷ Nesevî'nin bu kuşatmada sultanın yanında bulunduğunu bildiğimizden onun verdiği rakama itibar ediyoruz. Ancak Nesevî'nin anlattığına göre bu mancınıklardan sekiz tanesi çalışmıyordu.⁶⁴⁸

Sultan Celâleddin'in şehri ele geçirmek için aldığı tedbirler yeterli olmamış, kuşatma uzamıştı. Bu sırada Sultanı ziyarete gelen Erzurum hakimi Rükneddin Cihanşâh ile sultanın askerî bir anlaşma yaparak silah temini yoluna gittiğini görüyoruz. Bu anlaşma gereği Cihanşâh, Sultana birçok silahın yanında "Karabuğra" adını taşıyan mancınıklardan gönderecekti.⁶⁴⁹

Moğollar da Hârizmşâhlar ülkesinin şehirlerine saldırdıklarında mancınıklar kullanmışlardı. Örneğin Tirmiz'i kuşattıkları sırada savaş karşılıklı mancınık atışlarıyla başlamıştı.⁶⁵⁰ Ayrıca Gürgenç muhasarasında da mancınıklarla surları döven Moğollar, yeteri miktarda taş bulamayınca etraftaki dut ağaçlarını keserek köklerini mermi olarak kullanmışlardı.⁶⁵¹

(8) Arrâde

⁶⁴³ Nesevî, Farsça, s.141.

⁶⁴⁴ İbnül-Esîr, **age.**, C:XII., s.417.

⁶⁴⁵ Nesevî, Farsça, s.196; Ahlat kuşatmasında mancınık kullanılmasına dair için bkz., İbn Vâsıl, **age.**, C:IV, s.294.

⁶⁴⁶ İbnü'l-Esîr, **age.**, C:XII., s.447.

⁶⁴⁷ Ebul-Farac, **age.**, C:II., s.527.

⁶⁴⁸ Nesevî, Farsça, s.196.

⁶⁴⁹ Nesevî, Farsça, s.199.

⁶⁵⁰ Cüveynî, **age.**, s.151.

⁶⁵¹ Nesevî, Farsça, 123; Ebu'l-Farac, **Tarih-i Muhtasarü'd-düvel**, s.13.

Bir tür mancınık olan bu silah daha küçük ve tekerleklidir. Taşınması daha kolaydır. Kuşatmalarda olduğu kadar savunmalarda da surların üzerine yerleştirilerek kullanılıyordu.⁶⁵² Moğollar Nişâbûr önlerine geldiklerinde şehri savunma hazırlıklarını tamamlamış olarak buldular. Kale surları üzerine üç yüz tane mancınık ve arrâde yerleştirilmişti.⁶⁵³ Moğollar, Buhara'yı ele geçirmeye çalışırken de arrâdeler kullanmışlardı.⁶⁵⁴ Ve gene mancınıklar gibi arrâdeler de piyade askerler idare ediliyordu.

(9) Çarh

Kuşatmalarda kullanıldığını gördüğümüz çarhlar, birden fazla ok atmaya yarayan aletlerdi. Zenberek diye de bilinen çarh, kaynaklarımızda “tîr-i çarh” şeklinde de geçmektedir. Sultan Celâleddin Hârizmşâh'ın Ahlat kuşatması sırasında tîr-i çarh kullanılmıştı.⁶⁵⁵ Çarhlar yalnızca kuşatmalarda değil meydan savaşlarında da kullanılıyordu. Tepelerin üzerine yerleştirilen çarhlar düşman üzerine ok yağdırıyordu.⁶⁵⁶

(10) Koçbaşı

Kuşatmalarda özellikle kapılara taarruz ederek bir gedik açmak ve buradan askerlerin içeriye girmesine imkân yaratmak amacıyla kullanılan bir silahtır. Büyük kütüklerden yapılıyor ve piyade askerler tarafından kullanılıyordu.

Hârizmşâh Alâeddin Muhammed Tebriz'i ele geçirmeyi planladığı sırada gerekli aletlerin hazırlanmasını emretmişti ki, bunlar arasında koçbaşı da vardı.⁶⁵⁷

(11) Merdiven

Kuşatmalarda en çok iş gören aletlerden biri de merdivenlerdir. Hârizmşâhlar ordusu da kuşatmalarda merdiven kullanıyordu. Merdivenler kuşatma sırasında da çevredeki ağaçlar kesilerek ordunun gayr-i muharip kısmında yer alan ustalar

⁶⁵² DİA, “Mancınık” md.

⁶⁵³ Cüveynî, *age.*, s.179.

⁶⁵⁴ Cüveynî, *age.*, s.135.

⁶⁵⁵ Cüveynî, *age.*, s.365.

⁶⁵⁶ Cüveynî, *age.*, s.370.

⁶⁵⁷ Nesevî, Farsça, s.141.

tarafından yapılabilirdi. Örneğin Sultan Celâleddin Hârizmşâh emir verince ağaçlar kesilerek mancınıklar ve merdivenler yapılmıştı.⁶⁵⁸ Öte yandan Moğollar da Hârizmşâhlar ülkesinde ilerlerken kestikleri ağaçlardan merdivenler yapıyorlardı.⁶⁵⁹ Uzak bölgelere yapılan seferlerde ordunun ağırlığını artırmamak ve hızını yavaşlatmamak için ağır silahlar ulaşılan mevki de yapılıyordu.

(12) Ateşli Silahlar

Hârizmşâhlar dönemi için ateşli silahlarda kullanılan yanıcı madde nefttir. Moğol askerleri Semerkant'a girdiğinde direniş sürüyordu. Cüveynî, Semerkantlılar'ın "ateşlenmiş neft şişeleri" attıklarını kaydetmektedir.⁶⁶⁰ Bunlar basit molotof kokteylden başka bir şey değildir. Ayrıca neft tek başına yakmak amaçlı da kullanılıyordu. Nitekim Semerkantlılar'ın ateşlenmiş neft şişelerine Cengiz Han'ın askerleri kaplar dolusu nefti onların buldukları camiye döküp hepsini yakmakla karşılık vermişti.⁶⁶¹

Sultan Celâleddin Hârizmşâh da Ahlat kuşatmasında neft kullanmıştı.⁶⁶²

Ayrıca "kârure" denilen ve mızrak atmaya yarayan aletlerin de kullanıldığını biliyoruz.⁶⁶³ Bir de ağaçtan yapılmış surlara tırmanmaya yardım eden döner kuleler vardır. Moğol ordusu Gürgeç kuşatmasında bunlardan kullanmıştı.⁶⁶⁴

b. Hayvanlar

(1) At

Hârizmşâhlar ordusu için at vazgeçilmez bir hayvandır. Ordu zaten temelde süvari birliklerine dayanıyordu. Atın o dönem için taşıdığı öneme ait en güzel örnek Nesevî'nin anlattıkları olsa gerektir. Sultan Alâeddin Muhammed, Abeskûn adasında bulunduğu sırada yanında bulunanlara bir dileğini ileterek, "bir atım olsun,

⁶⁵⁸ Nesevî, Farsça, s.141.

⁶⁵⁹ Cüveynî, *age.*, s.132.

⁶⁶⁰ Cüveynî, *age.*, s.145.

⁶⁶¹ Cüveynî, aynı yer.

⁶⁶² Cüveynî, *age.*, s.365.

⁶⁶³ Cüveynî, *age.*, s.135.

⁶⁶⁴ Nesevî, Farsça, s.123.

şu çadırın etrafında dolaşsın” demişti. Yanında bulunanlardan Tâcüddin Hasan, Sultanın bu arzusunu yerine getirdi.⁶⁶⁵

Sultan Muhammed Hârizmşâh’ın ihtişamlı günlerinde Emîr-i Âhûr’u olan İhtiyareddin Keşlu, “istersem bir saatin içinde bir dinâr harcamadan bu otuz bin atı altmış bine yükseltebilirim” diyerek at sürülerinin çokluğunu ifade ediyordu.⁶⁶⁶

Ayrıca iyi cins atlar çok makbul hediyelerden sayılıyordu. Sultan Celâleddin, Halife için hediyeler hazırlatırken, “birkaç tane Tatarî atın hediyelerin en latifi olacağını düşünmüştü”.⁶⁶⁷

Savaşlarda askerler sadece bir tane at kullanmıyorlardı. Cenîbet denen yedek atlar da hazır bulunuyordu. Sultan Celâleddin Hârizmşâh’ın Sind Nehri yakınında Moğollar ile yaptığı savaşta mağlup olacağı sırada nehre birlikte atladığı atı aslında onun “yedek atı”dır. Ayrıca Sultan Celâleddin’e Ahlat önlerinde iken Halifelik makamından gelen hediyeler arasında da özenle süslenmiş bir “yedek at” vardı.⁶⁶⁸

(2) Fil

Çok yaygın olmamakla beraber Hârizmşâhlar ordusunda fillerin de kullanıldığını biliyoruz. Örneğin Sultan Alâeddin Muhammed’in Moğollar’a karşı aldığı savunma tedbirlerinde filler de rol alıyordu. Sultan, yirmi kadar fili Semerkant savunmasında kullanılmak üzere bu şehre yerleştirmişti. Fillerin gücü bir şiirde şöyle anlatılmaktadır: “Taş sütunları devirirler, ejderha ile alay ederler”⁶⁶⁹ Cüveynî, Semerkant’taki bu filleri, “Sultanın süvari ve piyadelerine satranç savaşı alanında fil olacak nitelikteydi” diye anlatmaktadır.⁶⁷⁰

Moğollar Semerkant’a gelerek kapıları kuvvetle tuttular ve içeridekilerin dışarıya çıkmasına fırsat vermediler. Buna karşılık içeridekiler de filleri dışarıya

⁶⁶⁵ Nesevî, Farsça, s.69.

⁶⁶⁶ Nesevî, *age.*, s.69.

⁶⁶⁷ Nesevî, Farsça, s.140.

⁶⁶⁸ Erdoğan Merçil, “Cenîbet ve Kullanılışına Dair Örnekler”, *Osmanlı Araştırmaları Nejat Göyünç’e Armağan 2*, sa.,XXIII, İstanbul 2004, s.138-139.

⁶⁶⁹ Cüveynî, *age.*, s.142.

⁶⁷⁰ Cüveynî, *age.*, s.143.

sürünce birçok Moğol askeri hayvanların ayakları altında ezildi.⁶⁷¹ Ancak bu bile şehri kurtarmaya yetmemişti.

Cengiz Han Semerkant'a girince bu fillerin serbest bırakılmasını emretmişti. Ancak sahrada yeteri kadar ot bulamayan filler öldüler.⁶⁷²

İbnül-Esîr, Sultan Muhammed'in Gazne hakimi Tâceddin Yıldız'a haber göndererek adına hutbe okutması ve sikke bastırmasının yanı sıra bir de fil göndermesini ancak bu şartlarda barış görüşmesi yapacağını bildirdiğini kaydetmektedir.⁶⁷³

(3) Deve

Hârizmşahlâr ordusunda askerlerin binek hayvanı olarak deve de kullanılıyordu. Sultan Alâeddin Muhammed'in Moğol orduları harekete geçtiğinde ülkenin her yerinden asker toplamaya çalıştığından daha önce bahsetmişti. Bunun için verilen emirde, askerlerin her birisinin bir devesi olması isteniyordu.⁶⁷⁴ Develer ayrıca malzemelerin taşınması için de kullanılmıştır. Cüveynî'ye göre Sultan Celâleddin'in Gürcülerle savaşı sırasında orduda develer de vardı.⁶⁷⁵

Orduda yer alan hayvanlar şüphesizdir ki bu kadarla sınırlı değildir. Malzemelerin taşınmasını sağlayan arabaları çekmek için öküz ve mandalar kullanılıyor olmalıdır. Gene bu hayvanlar mancınıkları da mevzilere taşıyorlardı. Ayrıca ordunun yiyecek, tıbbî malzeme, çadır vs. gibi ihtiyaçları da katır ve eşekler ile taşınıyordu diyebiliriz.

⁶⁷¹ Cüveynî, *age.*, s.144.

⁶⁷² Cüveynî, *age.*, s.144-145.

⁶⁷³ İbnül-Esîr, *age.*, C:XII., s.261. Ayrıca Ravendî'de de düşman ordusunda fil bulunuyorsa ne yapmak lâzım geldiğine dair öneriler vardır. Buna göre; öncelikle "gerdûne" denen aletlere sahip olmak gerekiyordu. Bunlar filleri ürkütme içindi. Ayrıca fil sürücüleri öldürülmeliydi. Zira filler onlar olmadan iş göremezlerdi.. Fillerin geçecekleri güzergâhta küçük bataklıklar yapmak da işe yarardı. Çünkü filler taze çamur kokusunu alınca ilerleyemezlerdi. Nihayet üzerlerine çokça ok yağdırmak ve onların hücumuna izin vermemek gerekirdi. Bkz. Ravendî, *age.*, C:I., s.211-212.

⁶⁷⁴ Nesevî, Farsça, s.53.

⁶⁷⁵ Cüveynî, *age.*, s.363.

c. Ordunun Diğer Teçhizatı

Ordunun teçhizatı içinde çadır da önemli bir yere sahiptir. Sultanların çadırlarından “Hükümdarlık Alâmetleri” başlığında söz ettiğimiz için burada tekrarlamayacağız. Savaşlarda askerlerin barınması için de kullanılan çadırlar, ayrıca belki de hastahâne, hamam veya mutfak olarak da hizmet veriyordu.

Hârizmşâhlar ordusunda davul (tabl), kös, boru (buk) ve zurna (nay) kullanıldığını da biliyoruz. Örneğin Sultan Muhammed’in ordusu Gur üzerine yürüdüğünde Muhammed b. Çurbek ile savaşmıştı. Bu savaşta sancakları yere atılıp davulları parçalanan Sultanın askerleri, davul sesi duyulmaz olunca mağlup olduklarını anlayarak geri çekilmişlerdi.⁶⁷⁶ Savaşlarda “davulların ve zurnaların sesi göğe yükseliyor, yer de gökyüzü gibi yerinden oynuyordu”.⁶⁷⁷

Savaşta askerinin cesaretini artırmak için kullanılan bu araçlar aynı zamanda ordu içi haberleşmeyi de sağlıyordu. Yukarıdaki örnekte askerler davul sesini duyamayınca yenildiklerini anlamışlardı. Sultan Celâleddin, Moğol kuvvetleriyle yaptığı bir savaşta kösleri vurdurarak askerlerinin atlarına binip saldırıya geçmelerini bu şekilde bildirmişti. Askerler de köslerin sesini duyup emri anlayarak, inmiş oldukları atlarına binip derhal düşmana saldırmışlardı.⁶⁷⁸ Sultan Celâleddin’in Gürcüler ile yaptığı savaşta da davul ve borular kullanılmıştı.⁶⁷⁹

Bayraklar ve sancakları daha önce incelemiştik. Burada ordunun teçhizatı içerisinde yer aldığını belirtmekle yetineceğiz.

Hârizmşâhlar ordusunda kısmen de olsa teknelerin kullanıldığını görüyoruz. Hocend Emîri Timur Melik, Moğollar şehrine saldırdığında tekneler sayesinde hem askerini kurtarmaya çalışmış, hem de düşmanla savaşmaya devam etmişti. :unun için o, on iki tane tekne yaptırarak şehirde erzak sıkıntısı baş gösterince askerleriyle nehre açılmıştı. Moğollar onu takip ettilerse de Melik, düşmanın zayıf gördüğü

⁶⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *age.*, C:XII., s.147.

⁶⁷⁷ Cüveynî, *age.*, s.298. Sultan Alâeddin Muhammed'in bir savaşı anlatılırken kullanılan şiir.

⁶⁷⁸ Cüveynî, *age.*, s.341.

⁶⁷⁹ Cüveynî, *age.*, s.363.

Nrktalarına teknesini sürüp onlar üzerine ok yağdırmıştı. Süratle Fenâkent'e varmayı başaran Timur Melik burada Moğollar'ın geçişini engellemek üzere suyun üzerine çektikleri zinciri kırarak ilerleyişine devam etmişti. Gerçekten de Timur Melik, Moğollar'a karşı direnen bir kahramandı. Ancak ne yazık ki o, adamlarının bir çoğunu kaybetti. O, tekneleriyle Seyhun'da yol alarak uzun bir mesafeyi kat edip Cend'e ulaşmıştı.⁶⁸⁰

4. TAARRUZ VE SAVUNMA

a. Taarruz: Hazırlıklar, Ordu Düzeni Ve Uygulanan Taktikler

Hârizmşâhlar ordusu savaşların birçoğunda, Sâsânîler'den beri uygulanmakta olan bir düzenle karşımıza çıkmaktadır. Buna göre ordu “Sağ cenah” (meymene), “merkez” (kalb), “sol cenah” (meysere) esasına göre tanzim ediliyor “öncü birlikler” (mukaddeme) ve “artçılar” (sâka) da bu düzende yerlerini alıyorlardı.⁶⁸¹

Hârizmşâh Atsız, Sultan Sencer'in 1132 tarihinde Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd'a karşı düzenlediği seferde Selçuklu ordusunun “sol cenah”ında yer alıyordu.⁶⁸² Selçuklular'ın da uyguladığı bu sistem yakın ve orta doğuda her devlet tarafından uygulanan bir sistemdi.⁶⁸³

Sistemde öncüler asıl ordunun istenilen mevkie kaydırılmasına yardımcı oluyor, gerekli istihbarat bilgilerini de temin edip “kalb”e ulaştırıyordu. Bu keşif birliği şüphesiz ana ordunun gözü-kulağı idi. Örneğin, Sultan Tekiş, 1197'de Katır Buku üzerine harekete geçmeden önce oğlu Kutbüddin Muhammed'i merkeze çağırılmış ve hazırlanan ordunun öncü birliklerinin kumandanlığını ona vermişti. Cend civarındaki savaşta Katır Buku ağır bir yenilgiye uğrayarak kaçmaya

⁶⁸⁰ Cüveynî, *age.*, s.126-127.

⁶⁸¹ Mehmet Altay Köymen, “Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilâtı”, *TAD.*, C:V., sa., 8-9, Ankara 1967, s.37-38. Selçuklular da Sâsânî sistemini gittikçe daha çok uygulamaya başlamışlardı. s.37; Sistem için ayrıca bkz., Bünyadov, *age.*, s.91.

⁶⁸² Kafesoğlu, *age.*, s.44-45

⁶⁸³ Köymen, *agm.*, s.37.

çalışmışsa da öncü birliklerinin kumandanı tarafından takipten ve nihayet esir edilmekten kurtulamadı.⁶⁸⁴

Hârizm hükümdarları çoğunlukla ordunun “kalb”indeki yerlerini almışlardır. Sultan Alâeddin Tekiş, Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul ile yaptığı savaşta (25 Mart 1194) ordusunun “kalb”inde bulunuyordu.⁶⁸⁵ Sultan Celâleddin Hârizmşâh, Pervân’da Moğollar ile yaptığı savaşta ordusunun merkezindeydi. Emîr Melik sağ kanadı, Seyfeddin Melik de sol kanadı idare ediyordu.⁶⁸⁶ Sultan Celâleddin’in ordusu, Gürcüler ve Türkiye Selçukluları (Yassı Çimen) ile yaptıkları savaşlarda da bu sisteme görü tanzim edilmiş oldukları halde mücadele etmişlerdi.⁶⁸⁷

“Kalb”, savaşta orduyu sevk ve idare eden merkezdir. Tamamıyla süvari birliklerinden oluşur. Ordunun merkezi hem savaş taktiğini belirler hem de bunun uygulanmasını sağlar. Ayrıca ordunun çarpışma sırasındaki bütün yönetimi merkezin kontrolündedir. Daha ileriye gitme ya da geri çekilme kararlarını ordunun “kalb”i verir. Ordudaki yeri bu kadar önemli olan “kalb”in savaşta yara alması şüphesiz diğer kanatların durumunu doğrudan etkileyecektir. Merkezi ağır darbe alan ordular dağılmaya çok müsaittir.

“Sağ cenah” ve “sol cenah” hazırlanan plân dahilinde karşı orduya saldırıyordu Buna göre “kalb”in sağ tarafında yar alan “meymene” düşman ordusunun “meysere”si ile; “kalb”in solunda yer alan “meysere” de karşıdaki ordunun “meymene”si ile savaşa tutuşuyordu. Genellikle sağ kanat okçulardan, sol kanat da piyadelerden oluşuyordu.

“Muahhara” da denilen “artçılar” ordunun gerisinde yer alıyordu. Orduda geri hizmeti veren artçı birlikler ordunun ağırlıklarından sorumluydular. Barınma ve mutfak malzemeleri, hazineler, yedek atlar, tıbbî malzemeler ile eğer katılmışlar ise kadınlar burada bulunuyordu. Dönüş yolunda da esirler ve yaralılar “artçı”

⁶⁸⁴ Cüveynî, *age.*, s.273; Kafesoğlu, *age.*, s.129-130.

⁶⁸⁵ İbnü’l-Esîr, *age.*, C.XII., s.93; Kafesoğlu, *age.*, s.126.

⁶⁸⁶ Cüveynî, *age.*, s.340.

⁶⁸⁷ Nesevî, Farsça, s.142-143; İbn Bîbî, *age.*, C:I., s,400, Taneri, *age.*, s.71-72. Yassı Çimen’deki savaşta Türkiye Selçuklu ordusu da burada anlattığımız sistemde düzenlenmişti.

birliklerin nezaretinde yol alıyor olmalılar.⁶⁸⁸ Maalesef kaynaklarımız bu tür konularda yeterli bilgi vermemektedir.

Hârizmşâhlar ordusu açıklamaya çalıştığımız bu düzende sadece meydan savaşları yapmıyordu. Çoğu kez şehirleri ve kaleleri kuşatmak zorunda kalıyordu. Sultan Celâleddin'in Ahlat kuşatmasında olduğu gibi sıkı bir abluka, kuşatmalarda esas taktik olarak karşımıza çıkıyor. Buradaki hedef; kuşatılanları ihtiyaçlarını temin edemez hale getirerek teslim olmalarını ya da güçsüz kalmalarını sağlamaktır.

Hârizmşâhlar ordusunun düzeni sadece, yukarıda anlatmaya çalıştığımız Sâsânî kökenli olduğu genellikle kabul edilen sistemden ibaret değildi. Ordu Türk savaş sistemi olan “cevk” birlik-bölük-grup tarzını⁶⁸⁹ da kullanıyordu. Ayrıca ordu sadece meydan savaşları ve kuşatmalar yapmıyordu. Cend ötesine sürekli akınlar yapılıyor şüphesiz bu akınlar sırasında vur-kaç sistemi kullanılıyordu. Hârizmşâhlar ordusu Kanglı-Kıpçak Türk boylarının sayıca üstün olduğu bir ordu olması nedeniyle bizce bozkır savaş tarzını hiçbir zaman terk etmemiş bir ordudur. Sultan Celâleddin'in sayıca üstün Moğollar'ı yıpratılmak amacıyla bu tarzı sıkça kullandığını biliyoruz. Burada amaç “düşmanın üstün kuvvetlerini verimli kullanamayacağı dağlık arazilerde küçük savaşlarla ona zayıf verdirme”⁶⁹⁰. Ayrıca Kanglı-Kıpçak Türk unsurları ordunun zinde ve vurucu gücüdür.

Hârizm orduları için seferberlik Sultanın emri ile başlamaktaydı. Daha önce belirttiğimiz gibi “kıvıllıklar” veya mektuplar ile ordu savaşa çağrılıyordu. Emri alan askerler savaşa hazır halde toplanma yerlerine ulaşıyorlardı. Sultanlar bazen savaştan önce “savaşın gerekliliğine” dair fetvalar alıyordu. Örneğin Sultan Alaeddin Muhammed, Halife ile savaş planları yaparken bu yola başvurmuştu. Bu propaganda akıllıcaydı. Çünkü Sultan, Müslümanlığın lideri ile çarpışmayı düşünüyordu. Buna kamuoyunu razı etmesi kesinlikle kolay değildi. O da “Halifenin aslında gerçek halife olmadığı, Müslüman ahaliye zulmettiği” gibi ağır iddialar içeren fetvalar ile daha çok duyguları harekete geçirme yolunu seçmişti. Fetva için de halk tarafından sayılan ve çok itibar gösterilen isimlerinin seçilmesi tesadüf

⁶⁸⁸ Nafi Tefvik, *age.*, s.207.

⁶⁸⁹ Köymen, *agm.*, s.37.

⁶⁹⁰ Spuler, *İran Moğolları*, s.39.

değildi. Gerçi bu plan uygulanamadı. Bizim için savaşa nasıl hazırlanıldığına dair bir örnektir.⁶⁹¹

Hârizm orduları gerektiğinde pusular da kuruyor, düşmanı yanıltarak savaşı kazanmaya çalışıyordu. Örneğin Sultan Celâleddin Hârizmşâh, 1226 yılında Tiflis önlerinde üç bin süvari ile görüldüğünde askerinin sayısının bu kadar olduğuna düşmanı inandırabilmişti. Düşmanın yaptığı çıkış pusunun başarısını gösteriyordu. Pusudaki kuvvetler Tiflis'in düşmesini sağladı.⁶⁹²

Savaşta her türlü hile ve taktik mubahtır. Bilindiği gibi savaşlarda birçok hilelere de baş vurulmaktadır. Sultan Celâleddin Hârizmşâh Isfahan'dan Rey'e ulaşabilmek için Moğol ordusunun beyaz renkteki sancaklarından kullanmıştı.⁶⁹³ Cüveynî'ye göre Sultan Alâeddin Muhammed'in de savaş sırasında düşman tarafının giysilerini kullanma âdeti vardı. Bir keresinde Sultan bu şekilde yakın adamlarıyla birlikte bir süre karşı tarafın askerlerine karışmış ve tanınmamışlardı.⁶⁹⁴

Savaş öncesinde olduğu gibi savaş sırasında da casuslar iş başındadır. Örneğin Sultan Muhammed'e Moğollar hakkında casusları vasıtasıyla gelen bilgiler arasında; "sayılamayacak kadar kalabalık oldukları, mükemmel savaşçılardan oluşan ordulara sahip buldukları ve ihtiyaç duydukları silahları kendi elleri ile imâl ettikleri"⁶⁹⁵ haberleri vardı. Ayrıca "devriye birlikleri" (yezek) sayesinde düşmanın hareketinden haberdar olunmaktadır. Nitekim Sultan Celâleddin Hârizmşâh Moğollar'ın ilerleyişini "devriye birliklerinin" getirdiği haberler sayesinde sürekli takip edebiliyordu.⁶⁹⁶

Kaynaklarımızın verdiği bilgilerden ordunun yaylak ve kışlakları olduğunu tespit edebiliyorsak da bu konuda başkaca bir bilgiye ulaşamıyoruz. Cüveynî, Sultan Tekiş'in "kışı geçirmek üzere Mazenderan kışlağına hareket ettiğini"

⁶⁹¹ Bkz. Cüveynî, **age.**, s.330-331; İbnül-Esîr, **age.**, C:XII., s.270; Afaf Seyyid Sabra, **age.**, s.134-144; Ghulam Rabbani, **age.**, s.72; Philip Hitti, **age.**, s.C.II., s.758; Nafi' Tefvik, **age.**, s.96.

⁶⁹² Taneri, **age.**, s.49.

⁶⁹³ Taneri, **age.**, s.133.

⁶⁹⁴ Cüveynî, **age.**, s.303.

⁶⁹⁵ İbnü'l-Esîr, **age.**, C:XII., s.316-317.

⁶⁹⁶ Cüveynî, **age.**, s.322-324.

kaydetmektedir.⁶⁹⁷ Herhalde Mazenderan'daki bu kışlak, kışlaklardan sadece bir tanesidir. Çünkü Nesevî'deki bir kayıta, “ordular yaylaklara yayıldılar”⁶⁹⁸ ifadesi geçmektedir. Herhalde yaylak ve kışlaklar da bölgelere göre tertip ediliyordu.

Savaşa dair diğer bir husus ise “Harp Meclisi”nin toplanmasıdır. Hükümdarın ne yapılması lazım geldiğini danıştığı bir kurul olarak toplanan bu mecliste izlenecek yol hakkında hükümdarın gerekli gördüğü kişiler fikirlerini dile getiriyorlardı. Hârizmşâhlar devri için en meşhur “Harp Meclisi”, Sultan Alâeddin Muhammed'in, Moğollar'a karşı nasıl bir savaş taktiği izlenmesi gerektiğine dair görüş almak üzere yaptığı toplantıdır. Toplantıda devrin meşhur fakih ve âlimlerinden olan, Sultanın da itibar gösterdiği Şihâbeddin Hayvakî de hazır bulunuyordu. Ayrıca devlet adamları ve kumandanlar Moğol ordusuna karşı izlenecek savaş stratejisini belirlemede Sultana fikirlerini iletmek üzere toplantıya katılmışlardı. Toplantıda çeşitli taktikler dile getirildi. Birincisi; Cengiz Han ile savaşı Seyhun ötesinde bir meydan muharebesinde kabul etmekti. Hayvakî'nin savunduğu bu görüşe göre sayıca mümkün olan en kalabalık ordu Moğollar'ın karşısına çıkarılabilir ve uzun yollardan yorgun olarak gelen düşman pek alâ mağlup edilebilirdi. İkinci görüş ise; Horasan ve Irak'ın muhafazası için mutlaka Maverâünnehir'de tutunmak gerektiği esasına dayanıyordu. Buna göre, Sultanın bizzat komuta edeceği ordu Moğollar'ın karşısına dikilmeliydi. Bu görüşün destekleyenler arasında Sultanın oğlu Celâleddin de vardı. Sultanın kumandanları tarafından öngörülen savaş taktiği ise, düşmanın serbestçe ilerlemesine izin vererek Maverâünnehir'i geçtikten sonra geçitleri tutulan dağlar ve boğazlarda düşmanı gerilla harbiyle yıpratmak ve bu şekilde yok etmek temeline dayanıyordu.⁶⁹⁹

Harp Meclisi sadece danışma kuruludur. Son kararı verecek olan hükümdardır. Nitekim Sultan Alâeddin Muhammed de yukarıda ifadelerini gördüğümüz fikirlere hiç birisine itibar etmeyerek tamamen ve sadece savunmaya dayalı bir savaş taktiğini uygulamaya girişti. Bu şekilde imparatorluk ordusunu

⁶⁹⁷ Cüveynî, *age.*, s.264.

⁶⁹⁸ Nesevî, *Farsça*, s.129.

⁶⁹⁹ İbnül-Esîr, *age.*, C:XII., s.316-317. Öne sürülen taktiklerin değerlendirmesi için bkz. Kafesoğlu, *age.*, s.148-250; Bu harp meclisi ve Hayvakî'nin görüşleri için bkz., İbn Vâsıl, *age.*, C:IV, s.40.

düşmanın saldırmasını bekleyip buna cevap vermekle görevli bir ordu konumunda bıraktı.

Sultan Celâleddin Hârizmşâh da “Harp Meclisi”ni toplayıp izlenecek savaş stratejileri konusunda fikir soruyordu. Onun meclisinde münecimlerin de bulunduğunu biliyoruz.⁷⁰⁰

Askerlerin savaşa her zaman hazır bulunmalarına yardım eden faaliyetlerden biri düzenlenen avlardır. Avlanma şüphesiz askerin hareket kabiliyetini muhafaza veya geliştirmek için iyi bir talimdir. Hârizmşâhlar’da da ava büyük önem veriliyordu. Örneğin Sultan Tekiş’in veliahdı Nâsırüddin Melikşâh Cüveynî’nin ifadesiyle; “avlanma fikri onun aklını avladığı için” havası iyi gelmeyerek hastalığı artmasına rağmen Merv’den ayrılamıyordu.⁷⁰¹ Sultan Celâleddin Hârizmşâh bir keresinde yanında hassa birliklerinden bin süvari olduğu halde ava çıkmıştı.⁷⁰² Ayrıca cirit (çevgân) oyunu da son derece yaygındı.⁷⁰³

Sultanlar ordunun cesaretini artırmak ve teçhizatını denetlemek amacıyla askerlere geçit resmi yaptırıyorlardı. Örneğin, Sultan Celâleddin, İsfahan’da bulunduğu sırada (1128) askerlerine tam teçhizatlı halde geçit resmi yaptırmıştı.⁷⁰⁴ Bu sırada Moğol birliklerinin İsfahan’a yaklaştıklarını göz önüne alarak Sultanın ordusunu cesaretlendirerek savaşa hazırlamaya çalıştığını söyleyebiliriz.

Hârizmşâhlar ordusunun hedef bölgelere göre üslerin olduğu şüphesizdir. Kaynaklarımızın olayları anlatışından çıkarabildiğimiz kadarıyla, yeri geldikçe bahsettiğimiz Cend, kuzey yönü askerî faaliyetleri için en önemli üstür. Semerkant ve Buhara da üsler arasındadır.

Buraya kadar savaş hazırlıkları, ordunun harp sırasındaki düzeni ve savaş taktiklerini incelemeye çalıştık. Savaşın sonlanması ile bu konuyu bitirebiliriz. Savaşın sonucu galibiyet ise görkemli ifadelerle kaleme alınan “Fetihnâmeler” civar

⁷⁰⁰ Nesevî, Farsça, s.167.

⁷⁰¹ Cüveynî, **age.**, s.267, 272.

⁷⁰² Nesevî, Farsça, s.244. Ayrıca, Cüveynî, **age.**, s.357.

⁷⁰³ Örnekler için bkz., Nesevî, Farsça, s.23; İbnül-Esîr, **age.**, C.XII., s.433.

⁷⁰⁴ Nesevî, Farsça, s.168.

hükümdarlara gönderilerek zafer ilân edilmiş oluyordu. Fetihnâmeler ayrıca, içeriğinde belirtilen bölgede artık kimin hakim durumda olduğunun da haberini veriyordu. Sultan Celâleddin Hârizmşâh, Gürcüler'i mağlup ettikten sonra emîrlerden birini bu haberi Tebriz'e iletme üzere gönderdiğinde habercinin beraberinde öldürülen düşmanların kesik başları da bulunuyordu.⁷⁰⁵ Kazanılan zaferlerden sonra büyük ziyafetler ve eğlenceler düzenlendiği malumdur.

b. Savunma Tedbirleri

Hârizmşâhlar ordusu iktâ sistemi ile ülkenin her yerine dağılmış bulunuyordu ve dolayısıyla askerler buldukları bölgenin güvenliğini teminden de sorumluydular. Bunun yanı sıra Hârizm hükümdarları kaleler ve surlar yaparak ya da mevcut olanları tahkim ederek şehirlerin savunmasını sağlamaya çalıştılar. Surlar etraflarına kazılan hendekler ile aşılması zor hale getiriliyordu. Örneğin Sultan Sencer Hezâresb Kalesi'ne geldiğinde surların önündeki hendekleri su doldurulmuş halde buldu.⁷⁰⁶ Öte yandan Moğollar geldiğinde Gürgeç surlarının önünde hendekler vardı. Moğollar, ilk iş olarak bu hendekleri doldurdular.⁷⁰⁷

Sultan Alaeddin Muhammed, Moğollar ile savaşı savunmada kabul ettiği için bütün stratejiyi savunma tedbirleri üzerine kurmuştu. Örneğin Semerkant savunması için kaleyi tahkim ve derin hendekler kazılması emrini vermişti. Nesevî'ye göre bu surun uzunluğu on iki fersahtı.⁷⁰⁸ Kaynaklarımız Semerkant savunması için düşünülen bu tedbiri uygulanmış gibi anlatıyorlarsa da buna zaman ve imkân yoktu.⁷⁰⁹ Sultan Muhammed'in savunma tedbirlerinde olduğu gibi askerler şehir ve garnizonlara dağıtılmış kısa süre sonra da bu önlemin hiçbir işe yaramadığı anlaşılmıştı.

Hârizm ise doğal yollarla savunması sağlanabilen bir bölgeydi. Ceyhun Nehri'nin suları bendler açılarak düşman üzerine akıtılıyor böylece ordular ilerleyemez hale getirilmeye çalışılıyordu. Yakut bunu kastederek, "Hârizm'in

⁷⁰⁵ Nesevî, Farsça, s.144.

⁷⁰⁶ Büandarî, **Irak ve Horasan Selçukluları**, s.251.

⁷⁰⁷ Cüveynî, **age.**, s.148.

⁷⁰⁸ Nesevî, Farsça, s.52.

⁷⁰⁹ Nesevî, aynı yer; Cüveynî, **age.**, s.143.

etrafını akan kumlar kuşatmıştır”⁷¹⁰ demektedir. Hârizm savunmasını kolaylaştıran bu taktik birçok kez uygulanmıştı. Örneğin Sultan Tekiş, taht iddiacısı kardeşi Sultaşâh’ın Karahıtaylar’dan Fuma komutasındaki ordu ile beraber Hârizm’e yaklaştığı sırada Ceyhun Nehri’nin sularını üzerlerine akıtarak amacına ulaşmıştı.⁷¹¹ Bu taktik sayesinde düşman orduları tamamen yok edilemese gerekli hazırlıklar için zaman kazanılmış oluyordu. Ayrıca karşı ordunun düzeni bozuluyor, yıpratılıyor ve ilerleyişi bazen tamamen durmasa da yavaşlatılmış oluyordu.

H. EYALET TEŞKİLÂTI

Hârizmşâhlar Devlet teşkilâtının incelenmesi en zor olan kısmı eyalet idaresidir. Çünkü kaynaklarımızdan elde ettiğimiz bilgiler çoğu zaman eyalet ve bölgelerin yönetimini öğrenmemiz için yeterli değildir. Ayrıca kaynaklarımızın ifadelerinden konu iyice karmaşık bir hal almaktadır. Örneğin, kaynaklarımızda “vilayet” olarak da geçen eyaletlerin sınırlarını ve hatta devletin kaç eyalete ayrılmış olduğunu dahi tespit edemiyoruz. Ayrıca bölgeler için kullanılan “hitta” ifadesinden tam olarak ne büyüklükte bir bölgenin kastedildiğini anlayamıyoruz. Kaynaklarımız vilayet, hitta ve köylerden bahseder. Bu ifadeler büyükten küçüğe bölgeleri ifade ediyorsa da sınırları kesinlikle belirli değildir.

Karşılaştığımız tek zorluk bölge sınırlarının ve sayısının belirlenmesi hususunda kendini göstermez. Eyalet yönetiminde çoğu zaman kimin asıl söz sahibi yani “en üst düzey bölge idarecisi” olduğunu anlamak ve kesin bir şey söylemek çok güçtür. Örneğin bazen Sultanın bir bölgeye “nâibi”ni bıraktığından bahsedilir ancak “hükümdarın vekili” olan bu şahsın sürekli mi orada kalarak görev yaptığı belirtilmez. Ayrıca “nâib”liği sırasında her halde bölgenin en üst düzey yöneticisi odur. Ancak bu durumu örneklendirecek bilgiye sahip değiliz. Diğer taraftan bazen sadece bir bölgenin bir kişiye tevcih edildiği “ona verdi” ifadesiyle anlatılır ancak görev ismi zikredilmez. Bu tür ifadelerden bölge hakimi olarak yeni tayin edilen kişinin “bölgenin en üst düzey yöneticisi” olduğunu anlarız. Ama acaba bu kişi

⁷¹⁰ Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacıları*, s.139.

⁷¹¹ Cüveynî, *age.*, 260-261.İbnül-Esîr, *age.*, C:XI., s.304; Başka bir örnek için bkz., İbnü'l-Esîr, *age.*, C.XII., s.155.

“vali” midir? Bu sorunun cevabını kesin olarak veremeyiz. Şehzâdelerin bir bölgenin valisi olarak atandığını tespit edebildiğimiz gibi kalelere de vali tayin edildiğini biliyoruz. Bu bambaşka bir kargaşadır. Çünkü “vali” tayin edilen şehzâde bütün yetkilerle donatılmış, emrine verilen bölgenin tek hakimi ve bölgesindeki bütün görevlilerin amiri iken diğer valiler bu yetkide değildir. Bu durum şehzâdenin hanedan üyesi olması ile açıklanabilirse de diğer valiler arasında da başkaca farklar olabileceği sorusunu akıllara getirmektedir. Yani acaba büyük ve itibarlı isimler derece olarak diğer valilerden üstün müdür? Doğrusu bunu tespit etmek zordur.

Eyalet idaresine ilişkin bir diğer zorluk da eyalet dîvânlarının görev yetki ve icraatlarını tespit etmektir. Eyalet dîvânlarının varlıklarını biliyoruz. Ancak bundan sonrası daha çok Selçuklu örneğinden hareketle tahmin edilebilmektedir. Bu konuda çok az bilgiye sahibiz. Ayrıca bu noktada da karmaşa sürmektedir. Çünkü hem eyalet dîvânı sorumlusunun, bölgesinde merkezdeki eyaletin görev ve yetkilerini burada uyguladığını anlıyoruz hem de merkezdeki sahib-i dîvânın nâibinin bölgede bulunduğunu biliyoruz. “Nâib” anladığımız kadarıyla merkezin alacaklarından sorumludur ve denetleme yetkisine sahiptir. Ama net ve kesin olarak bir iddiada bulunamayız.

Eyaletlerde adı geçen görevlilerin yetki ve sorumluluk alanlarını tespitinde de oldukça zorlandık. Belgelerimizde âmiller, reisler ve diğer görevlilerden çoğunlukla o bölgeye atanan yöneticiye itaat etmeleri emredilirken bahsedilir. Anlaşılacağı üzere de adı geçen görevlerin içeriği hakkında fazla bilgiye ulaşmak mümkün olmamaktadır. Benzer şekilde “şu bölgenin muhtesibi”, “bu eyaletin vezîri” veya “şehzâdenin vezîri” olduğundan bahsedilen kişilerin tam olarak hangi görevleri yerine getirdikleri anlatılmamaktadır. Bu görev isimleri daha çok ismi geçen kişinin sıfatı şeklinde yer almaktadır. Bu nedenle de varlıklarını tespit dışında bize çok az bilgi vermektedirler.

Eyalet idaresinde yer alan görevlilerin yetki ve sorumluluklarını tespitine dair bir zorluk da Nesevî'nin kaydından doğmaktadır. O, bir yerde Hârizm âmilinden

bahsederken “âmil ile valinin” aynı olduğunu söylemektedir.⁷¹² Bu hususta başkaca bir bilgi vermemesi işimizi güçleştirmektedir. Acaba sadece bahsettiği kişi bu iki görevi de mi üstlenmiştir? Bu özel bir durum mudur? Çünkü ikisinin aynı olmadığına dair başka örneklerimiz bulunmaktadır.

Aşağıda görüleceği üzere eyalet idaresinin şekil almasının temeli ekonomiktir. Devlet paraya dair işlere büyük bir ciddiyetle eğilmektedir. Belgelerimizde vergi işlerinin yerine getirilmesinde titizlik gösterilmesi hususunun sıklıkla altı çizilir.

Devlet, eyalete tayin ettiği görevliden doğruluk beklemektedir. Atanan kişi vicdanına emanet edilir. Tespit edilen vergi miktarının dışında halktan para alınmaması kesin olarak emredilmektedir ki, reâyânın ıstırabına en müsait hususun bu olduğu anlaşılıyor.

Devlet hemen hemen bütün atamalarında reâyâ ile iyi geçinilmesini, onların hoşnut edilmesini vurgulamaktadır. Gene belgelerimizden anladığımızı göre ideal bir eyalet teşkilatı faaliyetleri ile halkın refahını temin etmelidir.

Biz eyalet teşkilatını incelerken öncelikle devletin idarî bakımdan taksimini belirlemeye çalıştık. Buna dayalı olarak da idarî iktâları, bize bölgeleri gösterdikleri için öncelikli olarak ele almaya çalıştık. Ardından da bölgelerde adı geçen makamları, yetki ve sorumlulukları ile incelemeye gayret ettik. Burada bir noktayı daha belirtmek isteriz. Horst, eserinde tâbîleri de eyalet teşkilatına dahil ederek konuyu işlemiştir. Köymen bu noktaya itiraz etmektedir ki, biz de bu itiraza katılıyoruz.⁷¹³

1. İktâ Sistemi

Hârizmşâhlar Devleti, ülkenin belirli bölgelere ayrılarak, bu bölgelerin idaresine memur edilen görevli tarafından yönetildiği ve hükümdarın yetkilerinin bir kısmını hükümdar adına bu yetkili tarafından kullanıldığı bir sistem içerisinde

⁷¹² Nesevî, Farsça, s.46.

⁷¹³ Köymen, “Selçuklu Devri Türk tarihi Araştırmaları II”, **TAD**, C:II., sa. 2-3, s.333-334.

eyaletlere ayrılmış olarak idare ediliyordu. Bilindiği gibi bu sistemde bölgeler iktâlara ayrılarak bizzat hükümdar veya onun tayin ettiği kişi tarafından bir lütuf olarak bir kişiye tevcih ediliyor ve sonrasında da bölgenin bütün idaresinden sorumlu tutuluyordu.

İdarî iktâlar Selçuklular döneminde, askerî ikâların eyalet yönetimine dönüştürülmesi ile ortaya çıkmıştı⁷¹⁴ ve Hârizmşâhlar'da da temelde bu haliyle uygulanmaya devam etti. Bilindiği gibi askerî iktâlar, askerinin erzakını temin için uygulanıyor ve iktâ sahipleri de emîrlere arasından seçiliyordu. Ancak Hârizmşâhlar'da iktânın eyalet idaresindeki yeri bu anlamının çok daha kapsamlıdır ve aşağıda görüleceği üzere idarî iktâlar, askerî konuları da içine alır.

Her şeyden önce mülk ve reâyâ hükümdara aitti. Sultan iktâ tevcihinde bulunarak kendisine ait olan bir arazinin kullanma hakkını bir şahsa lütuf olarak veriyordu. İktâ sahibi kendisine verilen bölgede hükümdarı temsil ediyor ve burada tam yetkili olarak görev yapıyordu. Aslında mukta Sultan namına hareket ediyordu. Bu nedenle de sahibi bulunduğu iktânın bütün sorumluluğunu alması gerekiyordu. Sultan, tevcih ettiği iktâyı istediği zaman muktanın elinden alabilir veya ondan memnun ise iktânı artırabilirdi.⁷¹⁵ İktâ sahibinin görev süresi belirsizdi. Bu süre belirsizliğinin bir avantajı iktâ sahibinin arazisini uzun süre elinde tutabilmek gayreti içerisinde olması nedeniyle iyi çalışmasıdır. Ancak iktâ uygulamasının faydaları kadar devlet için riskli yönleri de vardır. Merkezî hükümet iktâ uygulamasıyla geniş sınırlara ulaşmış devleti, merkezden idare zorluklarını bertaraf etmiş oluyordu. Bunun anlamı masraf ve bürokrasiden merkezin kurtulmasıdır. Ayrıca bölgelerdeki sorunlar daha süratli çözülebiliyor ve bölgelerin ihtiyaçları merkezin karar vermesini ve para transferini bekleme zahmetine girilmeden düzenli bir işleyişe kavuşuyordu. Çünkü bölgenin geliri yerinde harcanıyordu. İktâ sisteminin bu faydalı yanları dışında devlet için tehlike oluşturabilecek en önemli yönü iktâ sahiplerinin güçlenmesi ve emrinde önemli sayılara ulaşabilen askerî kuvvetlerin bulunmasıdır. Merkezin uzak eyaletlere anında müdahalede bulunamayacak olması çoğu kez iktâ

⁷¹⁴ Sadi Kucur, "İktâ", *DİA.*, C:XXII, s.47; ayrıca bkz., Osman Turan, "İktâ", *İ.A.*, C:V/II., s.949-959.

⁷¹⁵ İktânın artırılmasına bir örnek olarak Nesâ valisi İmadeddin adına hazırlanan belge için bkz. Bağdadî, *age.*, s.95-100, ayrıca başka bir örnek *age.*, s.118-119'da mevcuttur.

sahibinin keyfi uygulamalarının cezasız kalmasına zemin hazırlıyordu ve ayrıca bu durum onun güçlenmesi için de iyi bir fırsattı.⁷¹⁶

İktâ sahiplerinin zamanla güçlenmesi ve devletin zaafa uğradığı dönemlerde müstakil idareler haline gelme gayretine girmelerinin tarihte pek çok örneği vardır. Hârizmşâhlar Devleti'nin kuruluşunda dahi bu etken önemli rol oynamıştır. Hanedanın atası Anuştegin, Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın taştârı olarak sarayda görev yapmasına rağmen Hârizm şahnesi ve valisi olarak nâibleri vasıtasıyla Hârizm bölgesini yönetiyordu. Hârizm'in gelirleri onun Selçuklu sarayında âmiri olduğu birimin (taşthâne) giderleri için kullanılıyordu. Onun ölümünden sonra oğluna geçen iktâ, torunu Atsız ile Selçuklu Devleti'nin içine düştüğü sorunlardan da istifade fırsatının mukta lehine işlemesine imkân sağladı. Bu fırsatlar Selçuklu Devleti'ne ait bir eyaletten Hârizmşâhlar Devleti'nin doğmasını sağladı.⁷¹⁷ Bu örnekte gördüğümüz gibi iktâların babadan oğula intikali Selçuklular devrinde uygulandığı gibi Hârizmşâhlar'da da devam etti. Hatta Hârizmşâhlar'da iktânın babadan oğlu geçmesi sistemin bir özelliği olacak şekilde yerleşti.⁷¹⁸

Hârizmşâhlar devrine ait belgeler arasında iktâ tevcihine ait menşûrlarda vardır. Bunları inceleyerek iktâ sahibinin bulunduğu bölgede ifade ettiği anlamı, yetki ve sorumluluklarını anlayabiliriz. Belgelerimizde ve kaynaklarımızda yer alan bilgilere göre hükümdar tarafından şehzâdelere verilen iktâlarda Sultanın oğulları veya hanedan üyesinin diğer erkek evlatları idareye dair bütün konularda tam yetkili olarak görev yapıyorlardı. Daha önce açıkladığımız gibi “vali” unvânı da taşıyan şehzâdeler emrinde ordular da bulunuyordu. Sultan İl-Arslan büyük oğlu Tekiş'e Cend'i iktâ etmişti.⁷¹⁹ Devletin bu en önemli sınır bölgesinin şehzâdeye iktâ olarak verilmesi şüphesiz yerinde bir karardı. Sultan Tekiş da aynı eyaleti oğlu Nâsırüddin Melikşâh'a iktâ olarak vermişti. Menşûrdan anlaşıldığı üzere, Melikşâh bu bölgede herkesin itaat etmesi gereken en yüksek otoriteydi. Ordu kumandanı olarak da devletin sürekli olarak maruz kaldığı Türk kavimlerinin akınlarına karşı gerekli

⁷¹⁶ Kucur, agmd., s.47-48.

⁷¹⁷ Cüveynî, age., s.249; Kazvînî, age., s.486-487; Kafesoğlu, age., s.36-37

⁷¹⁸ Kucur, agmd., s.48.

⁷¹⁹ İbnü'l-Esîr, age., C:XI., s.303.

tedbirleri alma yetkisine sahipti. Bu özel bölgenin sahibi sadece sınırları korumuyordu, daha kuzeye askerî seferler de düzenliyordu.⁷²⁰

Sultan Tekiş, Nesâ Eyaletini İzzeddin Togaşâh b. Müeyyed'e iktâ etti. Bu iktâ menşûru günümüze intikal etmiştir.⁷²¹ Belge, idarî iktâ hakkında bize yeterli bilgi vermektedir.

Belgeye göre iktâ'nın veriliş amacı adı geçen "bağlılığını ispat etmiş" olmasıdır. Muhatap, oğul gibi görülmektedir ve kesinlikle ona iktâ verilmesinin bir lütûf olduğu vurgulanmaktadır.⁷²² Belgeden daha önce kararlaştırılmış olan iktâ tevcih uygulamasında bir değişiklik olmadığı gene Nesâ'nın onun tasarrufuna bırakıldığı belirtildikten sonra ondan yapması beklenenler sıralanmaktadır. Buna göre mukta, davalardaki problemleri çözmek, akt problemlerini gidermek ve idaresi altındaki bölgenin emvâlini divân naibleri eliyle idare etmek ile görevlendirilmiştir.⁷²³ Bunlardan başka, bölgenin gelirinden masrafları karşılaması gerektiği hatırlatılmaktadır. Görevini yerine getirirken adâletli ve insafî davranması gerektiğini yapılan atf bütün eyalete dair menşûrlardaki gibidir. Teftiş ve kontrolün güçlüğünden dolayı muhataplar daima vicdanlarına emanet edilir ve Allah korkusu hatırlatılır. Bu belgede de iktâ sahibinden "iyilik yapması", "takvayı öbür dünya için zahîre olarak değerlendirmesi" ve "nefsânî arzulara kapılmayarak Allah'tan korkması" nasihat edilmektedir.⁷²⁴

Muhataptan reâyâ ile ilişkilerinde şefkatli olması ve onların durumlarını düzeltmek için çalışması beklenmektedir. Ayrıca nâibler eğer halkı zulme uğratmışlar ise onların gönüllerini elde etmeye çalışması istenmektedir.⁷²⁵

Belgede iktâ sahibinin görevlendirildiği bölgede en üst düzey tek yetkili olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Onun emirlerine kimlerin uyması gerektiği da belirtilmektedir. Bunlar arasında âmiller, mutasarrıflar, şahneler ve gumâştegan

⁷²⁰ Bağdadî, *age.*, s.13-29; Cend için bkz. Yakut, *Mu'cemü'l-büldân*, C:II, s.169 vd.

⁷²¹ Bağdadî, *age.*, s30-38.

⁷²² Bağdadî, *age.*, s.31.

⁷²³ Bağdadî, *age.*, s.32.

⁷²⁴ Bağdadî, *age.*, s.32-33.

⁷²⁵ Bağdadî, *age.*, s.34.

(atanmış memurlar) sayılmaktadır. Ardından da onun iktâsı kapsamında olanlar sayılmaya devam edilir ki bunlar da, imamlar, kadılar, âlimler, emir ve kumandanlar ile bütün reâyâdır.⁷²⁶

İktâ sahibi emrinde bulunanlar aracılığıyla bölgesini yönetecektir. Vergilerin toplanması, bölgenin ihtiyaçlarının karşılanması ve güvenliğinin temini bu cümledendir.

Bağdadî'nin eserinde bulunan başka bir misâlde iktânın çoğaltılmasıyla ilgilidir. Yukarıdakine benzer şekilde, mutanın hizmetinden ve sadakatinden memnun olduğu için iktâ artırımı yapıldığı anlaşılmaktadır.⁷²⁷ Belgenin neredeyse tamamında mukta övülmekte ve iktâ artırımını hak ettiği üzerinde durulmaktadır. Bu belgede de yapılan hizmeti Sultanın ödüllendirdiğine atıf yapılarak bunun aslında bir lütûf olduğu ifade edilmektedir.⁷²⁸

İktâlar Dîvan-ı Arz tarafından kaydediliyordu. Nitekim bu belgede de “Dîvân-ı Arz tarafından kaydedildiği üzere iktâ yerlerinin tayin edildiği” belirtilmektedir.⁷²⁹

Hârizmşâhlar döneminde verilen iktâlara birkaç örnek daha verebiliriz.⁷³⁰ Sultan Alâeddin Muhammed, Gazne bölgesini oğlu Celâleddin'e vermişti.⁷³¹ Sultan Muhammed'in şehzâdeler dışında verdiği iktâyaya örnek olarak da Sâve'yi İmâdülmülk'e tevcih etmesini gösterebiliriz. Ayrıca Sultan Muhammed'in oğullarından Gıyaseddin Pirşâh da iktâ sahibi olarak Irak bölgesini idare ediyordu.⁷³² Nesevî'ye göre, Gıyâseddin de Mazenderan bölgesini Devlet Melik'e iktâ etmişti.⁷³³

⁷²⁶ Bağdadî, **age.**, s.37.

⁷²⁷ Bağdadî, **age.**, s.118.

⁷²⁸ Bağdadî, **age.**, s.118-119.

⁷²⁹ Bağdadî, **age.**, s.119.

⁷³⁰ Bu konuda bkz. Nafi' Tefvik, **age.**, s.245-246.

⁷³¹ Cüveynî, **age.**, s.304.

⁷³² Nesevî, Farsça, s.101.

⁷³³ Nesevî, Farsça, s.101.

2. Eyalet Dîvânları

Eyalette mevcut olan en yüksek makam “Dîvân-ı Eyalet” tir. Valinin başkanı olduğu bu dîvân Horst’un tanımladığı şekliyle “Vilâyet Yönetim Makamı”, Dîvân-ı İstîfâ ve Dîvân-ı İşraf’tan oluşur.⁷³⁴ Bu dîvânlar merkezdeki dîvânların küçük birer örneği olarak eyalet yönetiminde yer alırlar. Ancak örneğin Dîvân-ı Arz’ın eyalet teşkilatında yer aldığına dair hiçbir belge yoktur. Horst, bu makamın da eyaletlerdeki varlığını kabul etmektedir.⁷³⁵

Eyalet Dîvan’ını oluşturan unsurlardan biri olan Dîvân-ı İstîfâ, bölgenin bütün finans işlerinden sorumludur. Bu konuya dair **Arâisü’l-havâtir**’de bulunan belgeden anlaşıldığına göre eyalete müstevfî tayini merkez tarafından yapılmaktadır.⁷³⁶ Belge daha önce incelediğimiz belgeler de olduğu gibi “İstîfâ-i Hıtta” makamına tayin edilen kişinin iyi özelliklerinin övülmesi ile başlamaktadır. Mecmuadaki bu örnek belgede özel isim zikredilmiyor. Atanan kişinin verilen görev için ne denli yeterli özelliklere sahip olduğunun vurgulanmasına dayalı başlangıç kısmından sonra “filan hıttanın istîfâsı” ona verildi denilerek atama yapılıyor.

Belgede atanan kişinin muamelelerde serbest bırakıldığı, yetki ve sorumluluğun ona verildiği belirtilmektedir. Gelir ve giderlerden bilgilendirildiği vurgulanan yeni müstevfiden dürüst çalışması ve halk ile iyi geçinmesi istenmektedir. Aynı belgeden, tayin edilen müstevfînin nelere dikkat etmesi gerektiği de hatırlatılarak muamelatta her hangi bir yanlışlık meydana gelmemesi ve onun bilgisi dışında işlerin yürümemesi tembih edilmektedir.

Müstevfînin emrinde çalışanlar makam olarak zikredilmemektedir. Yalnızca onlara hitaben hiçbir şeyin müstevfiden gizli kalmaması ve ona her şeyin bildirilmesi emri verilmektedir.

Belgenin nihayetinde ise merkez, varlığını hatırlatarak, tayin edilen kişinin sözüne ve kalemine güvendiğini vurgular ve yapılacak işlerde kusur

⁷³⁴ Horst, **age.**, s.50.

⁷³⁵ Horst, aynı yer.

⁷³⁶ Reşidüddin Vatvât, **Arâisü’l-havâtir**, Ayasofya Nr: 4138, vr.58a-59a.

gösterilmemesini isteyerek atanan kişinin şüphe edilmeden desteklenmesi uyarısını yapar.

Bu örnek belgemizden de anlaşıldığı üzere eyaletteki görevler merkezi, daha doğrusu hükümdarı temsilen yerine getirilmektedir. Eyaletteki İstîfa Dîvânı, merkez teşkilatındaki aynı adlı dîvânın görev ve sorumluluklarını bir bölge sınırları içinde yerine getirmektedir. Belgede adları geçerse de bu dîvâna bağlı çalışan memurlar olduğu muhakkaktır.⁷³⁷

Dîvân teşkilatında incelediğimiz bir belgede, merkezdeki Dîvân-ı İstîfa makamına atama yapılırken, “bizim vilayetlerimizden her vilayete güvenilir naibler göndersin”⁷³⁸ denilmekteydi. Burada söz edilen nâibin eyaletteki müstevfî olup olmadığını bilmiyoruz. Kaynaklarımız dîvân naibleri hakkında bilgi vermemektedir. Belgelerde ise buraya aldığımız ifadelerin dışında ek bilgi verecek açıklamalar yoktur. Ancak bölge istifa makamına tayin belgesinde atanan kişinin merkezin naibi olduğuna dair hiçbir ifadenin yer almaması ve müstakil bir makama tayin yapıldığının görülmesi bize bu görevin bahsi geçen naib tarafından değil de bir başka kişi tarafından yürütüldüğü izlenimini vermektedir. Naiblerin varlıklarından, temsil yetkilerini anlıyoruz. Ancak başkaca bir bilgiye de ulaşamadık.

Horst bu makamın, Sultan Sencer devri belgelerine dayanarak, Eyalette bulunan Dîvân-ı İstifanın görevlerini tespit etmeye çalışarak; merkezdeki ile aynı olduğu sonucuna varmıştır. Eyaletteki tüm finans işlerinden sorumlu olan bu makam merkezdeki dîvâna karşı sorumludur.⁷³⁹ Açıklamaya çalıştığımız üzere bu işleyiş Hârizmşâhlar için de geçerlidir. Selçuklu teşkilatında olduğu gibi Hârizmşâhlar’da da eyalet dîvânının diğer kolları olmalıdır. Ancak belgelerimiz bize bu konuda bilgi vermemektedirler.

Hârizmşâhlar’da eyalette bulunan dîvânlardan biri de Dîvân-ı İşrâf’tır. Bağdadî’de yer alan bir belgeye göre, Cend halkı istedikleri kişinin müşrif olarak

⁷³⁷ Bkz., Horst, **age.**, s.51.

⁷³⁸ Toyserkânî, **age.**, s.79.

⁷³⁹ Horst, **age.**, s.51-52.

bölgelerine atanması talebinde bulunmuştu ve onların bu isteği yerine getirilmişti.⁷⁴⁰ Horst'a göre eyaletlerde bu dîvân sahibinin yürüttüğü görev, eyalette bulunan Dîvân-ı İstifâ'yı kontrol etmek ve bütün finans işleriyle meşgul olmaktır. Finans işlemlerini kaydetmek ve halkı haksız vergilere karşı korumak bu cümledendir.⁷⁴¹

3. Vali

Merkezî yönetim eyaletlerinin idaresini “hükümdarı temsilen” valilere bırakmıştır. Vali, eyalet veya bölgedeki en güçlü isimdir. Bölgesinde yönetime dair tüm branşların en üst düzey yetkilisi ve bütün memurların âmiridir.⁷⁴²

Valilik makamından istenen Allah'ın emirlerine uyarak iş görmesi, halka hoşgörülü ve adaletli davranmasıdır. Bunun yanı sıra o, yoksulları ve ihtiyaç sahiplerini gözetmeli, seyyidlere, imamlara, sûflere ve şeyhlere saygı göstermelidir. Yolları, geçitleri güvenli hale getirmek, suçluları cezalandırmak da valinin görev ve yetki alanındadır.⁷⁴³ Halk ise valiye itaat etmekle yükümlüdür.

Vali, eyaletlerde ve bölgelerde yaşayan “din adamları sınıfının” devlet kasasından aldıkları maaşların ödenmesinden de sorumludur. Hârizmşâh İl-Arslan devrine ait bir belgede bu maaşlar “erzâk, ma'ayış, enzâr, idrârât vb. isimlerle kaydedilmektedir.⁷⁴⁴

Vilayetin adlî işlerinde de vali en üst düzey söz sahibidir. Örneğin Sultan Tekiş'in oğlu Nâsîrüddin Melikşah'ın Cend Eyaleti valiliğine atama menşûrunda bu Nrk'taya temas edilerek vereceği hükümlerde vicdanlı davranması istenmektedir. Ayrıca gene aynı belgeden kadıların da valiye itaatle yükümlü olduklarını anlıyoruz. Bu belgeye göre tüm memurların amiri olan vali, çiftçiler, tüccarlar, işletmeciler ve toprak sahiplerinin de işleriyle ilgilenmeli ve görevine yenilik getirmeden bilinen usulleri uygulamalıdır.⁷⁴⁵

⁷⁴⁰ Bağdadî, *age.*, s.120-121.

⁷⁴¹ Horst, *age.*, s.57.

⁷⁴² Horst, *age.*, s.46.

⁷⁴³ Horst, aynı yer.

⁷⁴⁴ Horst, *age.*, Belge I 12, s.120. Ayrıca bkz., Köymen, *agm.*, s.335.

⁷⁴⁵ Bağdadî, *age.*, s.13-29.

Vali, eyaletteki finans işlerinin de baş sorumlusudur. Horst'a göre belgelerde geçmese de, "vilayetin müstevfisi" validir bölge müstevfileri onun emrindedir. Ayrıca vergi tahsili için amilleri vali görevlendirir.⁷⁴⁶ Gerçekten de belgelerimizde valinin aynı zamanda bulunduğu eyaletin müstevfisi olduğuna dair hiçbir kayıt yoktur. Buna karşılık yukarıda eyalet dîvânlarını incelerken kullandığımız belgede bir "hıtta"ya müstevfi tayini yapılmaktadır. Biz bu belgeden bölgedeki müstevfinin validen başka bir kişi olduğu sonucunu çıkarıyoruz. Çalıştığımız dönem için bir kişinin birden fazla görevi yürüttüğüne dair örneklerimiz vardır. Ancak gene de valinin aynı zamanda müstevfi olduğuna dair kayıt yoktur. Her halde vali eyaletteki müstevfinin de amiridir.

Valilerin gelir kaynakları hakkında net bilgilerimiz yok. İktâ gelirlerinden hakları olan payı alıyorlardı. Bunun haricinde devletin onlara ayrıca bir ödeme yapıp yapmadığını bilmiyoruz. Ancak muhtemelen maaş alıyorlardı.

Valiler eyaletin sadece sivil idaresinden sorumlu değildirler. Onlar aynı zamanda buldukları bölgenin en üst askerî kumandanıdır. Zaten büyük bir çoğunlukla da asker kökenlidirler ve ayrıca bu makama gelmeden önce savaşlara katılmışlardır. Örneğin Sultan Tekiş, oğlu Nâsırüddin Melikşâh'ı ülkenin en kritik noktalarından biri olan Cend'e tayin ettiğinde o aynı zamanda önemli sayıda bir ordunun kumandanı olarak da atanmış oluyordu.⁷⁴⁷ Nâsırüddin Melikşâh hem bölgesini yönetmiş hem de devlet politikasının bir gereği olarak kuzey akınlarına devam etmişti. Barçınlîg-kend valiliğine tayin edilen sultan Tekiş'in diğer oğlu Tâceddin Alişâh'ın atama menşûrunda da devletin uzak bölgelerindeki bütün hareketlerden, her türlü faaliyetten ve özellikle devlete muhalif girişimlerden haberdar olması istenmektedir.⁷⁴⁸

Hârizmşâhlar devletinde daha önce yeri geldikçe bahsettiğimiz üzere Cend valiliği bulunduğu coğrafyanın devlet için taşıdığı önem nedeniyle çoğunlukla büyük oğula veriliyordu. Örneğin Hârizmşâh Atsız buraya oğlu Ebul-Feth İl-

⁷⁴⁶ Horst, *age.*, s.47.

⁷⁴⁷ Bağdadî, *age.*, s.13-29.

⁷⁴⁸ Bağdadî, *age.*, s.38-43.

Arslan'ı tayin etmişti.⁷⁴⁹ Sultan Tekiş de tahta çıkmadan önce Cend valisiydi ve kendisi de oğlu Nâsırüddin Melikşâh'ı aynı bölgeye atamıştı.⁷⁵⁰ Sultan Tekiş, Nişâbûr'a devletine bağladıktan sonra (1193) buraya daha önce Cend'e tayin ettiği oğlu Melikşâh'ı vali olarak atanmıştır. Horasan Valisi Melikşâh'ın 1197 tarihinde ölümünden sonra ise adı geçen bölge valiliğine veliaht Kutbüddin Muhammed getirilmiştir.⁷⁵¹ Sultan Tekiş torunu En-boz b. Togantogdı'yı da Isfahân valiliği ile görevlendirmişti.⁷⁵²

Sultan Tekiş, oğlu Alişâh'ı da Dihistan valiliğinden sonra Cürçân'a tayin etti. Taceddin Alişâh 1200 yılında Irak'ın merkezi İsfahan'a gönderildi.⁷⁵³

Moğollar Hârizm ülkesine saldırdığı sırada da şehirler ve kaleler valileri komutasındaki kuvvetlerle savunuluyordu. Örneğin Hocend valisi Timur Melik, Otrar valisi İnalçık, Nişâbûr valisi Kezlik, sultanın emri gereği savunma tedbirleri almışlardı.⁷⁵⁴ Terken Hatun'un Moğol tehlikesi üzerine Gürgenç'ten ayrılmasından sonra başkentte "Sultan" ilan edilen Humar Tegin, Ebu'l-Gazi'ye göre, "Terken Hatun'un ağabeyidir ve İslâm dinini seğıp Sultanın hizmetine girmiştir. Sultan da onu Gürgenç valiliği görevine getirmiştir".⁷⁵⁵

Eyaletlerden başka kalelere de valiler tayin edildiğini görmekteyiz. Örneğin Sultan Celâleddin Hârizmşah, Moğollar'ın önünden hareketle Nişâbûr'a geldiğinde on sandık dolusu mücevheratın Erdehan Kalesine gönderilmesini emretmişti. Mühürlü sandıklar kalenin valisine teslim edilmişti. Bunun kanıtı olarak vali tarafından düzenlenen makbuz ise Sultana getirilmişti.⁷⁵⁶

Bilindiği üzere hârizmşâhlar hanedanının kurucusu Anuştegin'in oğlu Kutbeddin Muhammed Selçuklular'ın Hârizm valisiydi.⁷⁵⁷

⁷⁴⁹ Cüveynî, *age.*, s.255.

⁷⁵⁰ Bağdadî, *age.*, s.13-29.

⁷⁵¹ Cüveynî, *age.*, s.264, 272-273; İbnü'l Esîr, *age.*, C:XII., s.93.

⁷⁵² Cüveynî, *age.*, s.272.

⁷⁵³ Cüveynî, *age.*, s.,276.

⁷⁵⁴ Cüveynî, *age.*, s.118, 126, 292.

⁷⁵⁵ Ebü'l Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türkî*, Çev. Rıza Nur, *Türk Şeceresi*, İstanbul1925, s.41.

⁷⁵⁶ Nesevî, Farsça, s.67.

⁷⁵⁷ Cüveynî, *age.*, s.250; İbnü'l-Esîr, *age.*, C:X., s.223; Kazvînî, *age.*, s.487.

Cengiz Han'ın ele geçirdiği bölgelerde alışıla gelmiş yönetim tarzını kendi adamlarıyla uyguladığını görmekteyiz. Nitekim o, ele geçirdiği şehirlere valiler tayin etmişti.⁷⁵⁸

4. Eyalet Vezîri

Hârizmşâhlar Devleti'nde bölgelerin idaresinde “eyalet vezîrleri” de görev alıyordu. Ancak onların varlıkları dışında haklarında pek fazla bilgimiz yoktur. Hârizmşâhlar'a özgü bu durum hakkında kaynaklarımız bölgelerin vezîrlerinin ismini zikretmekten öte görev ve sorumluluklarına dair bilgi vermemektedirler.

Eyalet yönetiminde yer alan bu vezîrler acaba valinin emrinde mi çalışıyorlardı, yoksa doğrudan hükümdar veya onun vezîrine mi bağlıydılar, bunu bilmiyoruz. Eyalet yönetiminde ne kadar söz sahibi olduklarına ve aldıkları ücrete dair de ulaşabildiğimiz kayıt yok. Tespit edilebilen, valilerin aksine çoğunun Türk asıllı olmadıklarıdır.⁷⁵⁹ Ayrıca belirtmek isteriz ki, eyalet vezîrlere dair bilgilerimiz Hârizmşâhlar'ın son dönemine aittir. Belki de bu uygulama sonradan ortaya çıkmıştı.

Hârizmşâhlar idaresinde birçok bölge veya şehirde “vezîr” bulunduğunu biliyoruz. Mesela, Sultan Alâeddin Muhammed devrinde Nesâ vezîri Zâhirüddin Mes'ud eş-Şâî idi.⁷⁶⁰ Gene Sultan Alâeddin Muhammed döneminde Nişâbü vezîri olarak Şerefülmülk'ü görmekteyiz.⁷⁶¹ Ancak Sultan Moğollar'ın önünden kaçarak Nişâbü'ya geldiğinde (18 Nisan 1220) bu şehrin vezîri Mücirülmülk Kâfiddin Ömer idi. Cüveynî'ye göre o, iyi huyu ve ahlâkıyla ün salmıştı.⁷⁶² Cüveynî'nin anlattıklarına bakılırsa Sultan Nişâbur'da iken eğlenceye daldığı için vezîr tamamen onun işleriyle meşgul olmuş bu nedenle de görevini yerine getiremez hale gelmiştir. Burada vezîrin bulunduğu durumdan şikayeti anlatılırken “evrâk-ı cerâid”i tutmaya vakit bulamamasından dert yandığı anlatılmaktadır.⁷⁶³ Bu kayıttan eyalet vezîrinin

⁷⁵⁸ **Gizli Tarih**, s.185.

⁷⁵⁹ Horst, **age.**, s.49.

⁷⁶⁰ Nesevî, Farsça, s.35.

⁷⁶¹ Cüveynî, **age.**, s.293

⁷⁶² Cüveynî, **age.**, s.321.

⁷⁶³ Cüveynî, **age.**, s.321-322

sicillerin tutulmasından sorumlu olduğu ve bu işi yaparken de emrinde çalışan memurlar olduğu tahmininde bulunabiliriz.

Ayrıca Sultan Celâleddin Hârizmşâh'ın vezîri olan Şerefülmülk de daha önce Cend vezîri idi. Bilindiği üzere o, önce hâcib sonra da Sultanın vezîri olmuştur.⁷⁶⁴ Kaynaklarımızdan **Sîret-i Sultan Celâleddin Mengübirtî**'nin yazarı Nesevî ise Nesâ vezîriydi. Sultan Celâleddin'in Irak vezîri olarak da Şerefüddin Ali'nin ismi geçmektedir.⁷⁶⁵

5. Şehzâde Vezîri

Aslında şehzâde vezîrleri doğrudan eyalet idaresinde yer almazlar. Şehzâdeler nerede ise vezîrleri de oradadır. Ancak Hârizmşâhlar'da şehzâdeler çoğunlukla eyaletlerde görev aldıkları için şehzâde vezîrlerini bu başlık altında incelemeyi uygun bulduk.

Şehzâde vezîrlerinin görevlerini tespit edemiyoruz. Kaynaklarımızın ifadelerinden bizzat hükümdar tarafından tayin edildiklerini anlıyoruz. Bölge idaresiyle görevlendirilen şehzâdenin yanına bir de vezîr tayin ediliyordu. Sultanın vezîrinin görev ve sorumluluklarının bir benzerini atandıkları bölgede yerine getirmekle görevli olduklarını tahmin edebiliriz.

Sultan Alâeddin Muhammed, Kirman ve Mekran'ı hâkimiyeti altına alınca bu bölgede oğlu Gıyâseddin Pîrşâh'ı görevlendirmiş ve vezîri olarak da Tâceddin b. Kerîmü'ş-Şerîf en-Nişâbûrî'yi tayin etmişti.⁷⁶⁶ Sultan diğer oğlu Celâleddin Mengübirtî'ye Gazne, Gur, Bamiyân bölgesini verdiği için onun vezîri olarak Şehabeddin Alp Herevî'yi görevlendirmişti.⁷⁶⁷ Sultan Alâeddin Muhammed, Irak idaresini verdiği oğlu Rükneddin Gursançtı'nın vezîrlğine de İmadülmülk Muhammed es-Sâvî'yi getirdi. Nesevî'ye göre bu vezîr uzun seneler Hârizm'de Nizamülmülk'ün nâibi olarak görev yapmıştı.⁷⁶⁸ Sultan Alâeddin Muhammed

⁷⁶⁴ Akılî, *age.*, s.271.

⁷⁶⁵ Nesevî, Farsça, s.153.

⁷⁶⁶ Nesevî, Farsça, s.38, 116.

⁷⁶⁷ Nesevî, Farsça, s.38.

⁷⁶⁸ Nesevî, Farsça, s.39; Kazvînî, *age.*, s.498.

Moğollar'dan kaçarak Ceyhun'u geçtiğinde vezîr İmadülmülk, sultanın yanına gelmişti.⁷⁶⁹

Sultan Alâeddin Muhammed, kendi vezîri olan Nizamülmülk Muhammed b. Salih'i azledince annesi Terken Hatun onu şehzâde Uzlakşâh'ın vezîrlğine tayin etmişti.⁷⁷⁰

6. Atabeg

Bilindiği gibi Selçuklular'da küçük yaştaki şehzâdelere, onların yetiştirilmesi ve eğitimleri ile ilgilenmesi gayesiyle "atabeg" tayin edilirdi. Atabeg aynı zamanda şehzâdenin görevlendirildiği eyaleti onun "vasî"si sıfatıyla yönetirdi.⁷⁷¹

Hârizmşâhlar Devleti'nde de atabeglik müessesesinin Selçuklular zamanındaki amaca uygun olarak varlığı tespit edebiliyoruz. Örneğin Hârizmşâh Atsız ölünce (1156), yanında bulunan oğlu İl-Arslan, Hârizm'e gelerek kardeşi Süleymanşâh'ı hapsedmiş ve onun atabegi Oğul Beg'i öldürtmüştü.⁷⁷² Bu örnek bize atabeglik müessesesinin kuruluş devrinden itibaren Hârizmşâhlar'da, Selçuklular'ın bir devamı olarak varlığını göstermektedir.

Sultan Alâeddin Tekiş, Rey'in idaresini oğlu Yunus Han'a verdiğinde Mayacık'ı ona atabegi tayin etmişti.⁷⁷³ Sultan Alâeddin Tekiş, torunu Erboz Han b. Togantogdı'yı İsfahan idaresiyle görevlendirdiğinde onun atabegliğine Sipehsâlâr Sâmmânî Bigu (veya Yabgu)'yu getirmişti.⁷⁷⁴

Sultan Alâeddin Muhammed ise, bütün Irak-ı Acem bölgesinin idaresini oğlu Rükneddin Gursançtı'ya verdiğinde Yıgan Taysı'yı ona atabeg tayin etmişti.⁷⁷⁵

⁷⁶⁹ Nesevî, Farsça, s.66.

⁷⁷⁰ Nesevî, Farsça, s.42, 48.

⁷⁷¹ Coşkun Alptekin, "Atabeg", **DİA.**, C:IV, s.38; Atabeg için ayrıca bkz., Fuad Köprülü, "Ata", **İ.A.**, C:I, s.712-718; C. Cahen, "Atabak", **E.I.**, C:I, s.731-732; İ.Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal**, Ankara 1988, s.47; Erdoğan Merçil, **Fars Atabegleri Salgurlular**, Ankara 1991, s.125.

⁷⁷² Cüveynî, **age.**, s.257; Kazvînî, **age.**, s.490.

⁷⁷³ Cüveynî, **age.**, s.270.

⁷⁷⁴ Cüveynî, **age.**, s.272.

⁷⁷⁵ Nesevî, Farsça, s.98.

Kaynaklarımızdan biri olan Bağdadî'nin **et-Tevessül ile't-teressül** adlı eserinde “Ulug lala beg” ifadesi geçmektedir.⁷⁷⁶ Bu ifadenin “atabek-i âzam” karşılığı olduğu düşünülmektedir.⁷⁷⁷

Hârizmşâhlar devrine ait atabeglik müessesesi hakkında bilgi edinebildiğimiz bir belge de Gıyâseddin Pırşâh dönemine aittir ve Horst belgenin Almanca'sını kitabında kullanmıştır.⁷⁷⁸ Şehzâde annesine hitaben, düzenlenen belgede önce annenin giderlerini hangi gelirlere karşılanacağı açıklanmaktadır. Ardından da şehzâde annesinden süt anneler bulması istenerek, şehzâdenin beslenmesine özen göstermesi gerektiği hatırlatılmaktadır. Belgede bundan sonra “belirli süre içerisinde şehzâdenin eğitimi için yetenekli ve dürüst bir atabeg görevlendirileceği” bildirilmektedir.⁷⁷⁹

Belgeden açıkça anlaşıldığı üzere Hârizmşâhlar'da atabeg tayini tıpkı Selçuklular'da olduğu gibi esas olarak şehzâdenin eğitiminin sağlanmasını amaçlıyordu.

Hârizmşâhlar'da atabegler, Selçuklular'da olduğu gibi devletin yıpranmasına neden olacak kadar güçlenemediler.⁷⁸⁰ Çünkü merkezî idarenin güçlü olması buna fırsat vermedi.

7. Reis

Reis, valinin emrinde çalışan ve eyalete bağlı şehirleri yöneten sivil memurdur. Devletin en alt kademedeki idarî memurlarından olan reis soylu yerli ailelerden gelir ve reislik genellikle veraset yoluyla intikal eder.⁷⁸¹ Reis validen başka eyaletteki müstevfînin de emrindedir.

⁷⁷⁶ Bağdadî, **age.**, s.234. “Bedreddin Ulug lala beg”.

⁷⁷⁷ Köprülü, “Ata”, **İ.A.**, C:I, s.714.

⁷⁷⁸ Horst, **age.**, Belgeler, S6, s.140.

⁷⁷⁹ Horst, **age.**, aynı yer.

⁷⁸⁰ Selçuklu Devleti'nin çöküş sebepleri arasında atabeglerin faaliyetleri için bkz.Özaydın, **Berkyaruk**, s.140-147.

⁷⁸¹ Horst, **age.**, s.54.

Reis, bölgesinde merkezî yönetimi temsil eder. Her kademedeki memurun aslî görevlerinden olan halkın refahının teminine çalışmak reis için de geçerlidir. Bölgesinde güvenlik, adalet ve finans konularından sorumludur. Reisin görev bölgesinin daha küçük mıntıklarına dağılmış vekilleri vardır ve reis hepsinin amiridir. Bu şekilde bölgesinin en küçük yöresinden bile haberdar olarak işlerin yürüyüşünü kontrol edebilir. Reisin bir nâibi ile emrinde çalışan kâtip ve diğer memurları vardır.⁷⁸²

Hârizmşâh Atsız dönemine ait 1145 tarihli “Cend Fetihnâmesi”nde, “...kadıların, imamların, reislerin ve reâyânın bu sevinçten pay almalarını”⁷⁸³ sağlamak için fetih haberinin süratle bildirilmek istendiği kaydedilmektedir. Bu belge reislerin, Hârizmşâhlar idarî teşkilatında başlangıçtan itibaren var olduğunu göstermektedir. Gene **Ebkârü'l-efkâr**'da yer alan Hârizm kadısı tayini için düzenlenen menşûrda “reislerin (rüseâ') atanan kadıya saygı göstermeleri, tutacakları yol olarak belirtilmektedir.”⁷⁸⁴ Reis, kadılar ve imamlar ile birlikte çalışır. Kadılar tarafından verilecek hükümleri kontrol edebilir. Ancak onları desteklemek ve kararlarını tanımak zorundadır.⁷⁸⁵

Arâis'ül-havâtır'de yer alan bir belgede de hatiplik makamına tayin edilen kişiye uymaları uyarısı yapılanlar arasında reisler de vardır. Ayrıca aynı belgede “Cuma ve bayram namazlarını onun arkasında kılsınlar, namazda ona uymayı kıymetli bir ganimet bilsinler”⁷⁸⁶ denilmektedir.

Sultan Celâleddin Hârizmşâh, İsfahan'da bulunduğu sırada orduyu teftiş etmek ve şehrin yakınında buluna Moğollar ile savaş öncesi askerleri cesaretlendirmek istemişti. Bunun için İsfahan kadısı ve reisini yanına çağırarak askerlerin teçhiz edilmiş bir halde geçit resmi yapmalarını emretmişti.⁷⁸⁷

⁷⁸² Horst, **age.**, s.54.

⁷⁸³ Reşidüddin Vatvât, **Ebkârü'l-efkâr**, vr.31b-34a; Toyserkânî, **age.**, s.73.

⁷⁸⁴ Reşidüddin Vatvât, **Ebkârü'l-efkâr**, vr.34a-37a; Toyserkânî, **age.**, s.77.

⁷⁸⁵ Horst, **age.**, s.55-56; ayrıca bkz., Lambton, **agm.**, s.389

⁷⁸⁶ Reşidüddin Vatvât, **Arâis'ül-havâtır**, Ayasofya, 4138, vr. 56a-58a; Toyserkânî, **age.**, s.37-40

⁷⁸⁷ Nesevî, **Farsça**, s.168.

8. Şahne (Şihne)

Şahne, şehirlerde güvenliği sağlamak ve devletin işlerinin burada emniyet içinde yürütülmesini sağlayacak ortamı hazırlamakla görevlidir. Bağdadî'nin kaydettiği ve İzzeddin Togaşâh b. Müeyyed adına düzenlenen iktâ menşûrunda az daha olsa Hârizmşâhlar devletinde şahnelere görevleri hakkında bilgi bulabiliyoruz. Menşûrda iktâ sahibine hitaben şahnelere ve gumaşteğâna (memurlar) uyarılarda bulunması istenmektedir. Buna göre, din kurallarının uygulanmasında hassasiyet göstermeleri ve verdikleri kararların bu ihtimama hizmet edecek şekilde olmasına çaba sarf etmeleri gerektiği hatırlatılmaktadır.⁷⁸⁸

Ayrıca hükümleri imzalarken uyanık ve dikkatli olmaları gerektiği belirtilerek iyi işler yapanların desteklenmesi fesada karışanların da cezalandırılması emredilmektedir.⁷⁸⁹ Belgelerde fesaddan kastedilen muhalif hareketlerdir. Bunu daha başka belgeleri incelerken de görmüştük. Demek ki şahneler düzeni korumakla görevlidirler. Bunu belgenin devamındaki ifadelerden de anlıyoruz: İyi işler yapanların adâletli ortamda rahat edecekleri vurgulanırken, kötü insanlar da korksunlar denilmektedir. Bu vurguya bir açıklama getirilerek, “cezalandırma kurallarına müsamaha gösterilirse herkesin beyninde beyhude düşüncelerin oluşacağı ve memleketin düzeninin bozulacağı”⁷⁹⁰ hatırlatılmaktadır. Belgede şahne ile birlikte adı geçen gumaşteğân bizce şahnenin emrinde çalışan memurlardır.

Şahnenin, bulunduğu bölgede yolların güvenliğini sağlamakla görevli olduğunu gene aynı belgeden anlıyoruz.⁷⁹¹ Şahne bölgesinde iç güvenliği sağlayarak aslında diğer memurlar için uygun çalışma ortamını hazırlamaktadır. Buna göre memurların işlerine engel olacakları bertaraf edebilir.

Hârizmşâhlar'da şahneyi kimin tayin ettiğini bilmiyoruz. Horst, Hârizmşâhlar'da şahnenin tayin yetkisinin reiste olduğunu belirtmektedir. Ona göre şahne, reisle birlikte çalışır ve onun tarafından kontrol edilir. Şahne reisin onayıyla

⁷⁸⁸ Bağdadî, *age.*, s.35.

⁷⁸⁹ Bağdadî, aynı yer.

⁷⁹⁰ Bağdadî, *age.*, s.35.

⁷⁹¹ Bağdadî, *age.*, s.36.

emrinde çalışacakları tayin eder. Ayrıca yaptığı her işlemde reisin onayını alır ve tüm gelişmelerden onu haberdar eder.⁷⁹²

Cüveynî'nin verdiği bilgilere göre Semerkant şahnesi Emîr Tört Aba Terken Hatun'un akrabalarındandı. Buradaki kayıta Sultan Alâeddin Muhammed'in tayin ettiği yazılıyorsa da atamanın bizzat yapıldığına hükmetmemiz için kesinlikle yeterli değildir. Ancak bir emîrin bu göreve tayini şahnenin asker kökenli olmasını göstermesinin ötesinde makamın reislikten üstün olduğuna da işaret etmektedir. Acaba bu şahne daha büyük bir bölge için mi atanmıştır? Kaynaklarımız genellikle şehir adlarını ve özellikle merkezleri belirttikleri için, adı geçen şehre ne kadar bölgenin bağlı olduğunu tam olarak bilmiyoruz. Bu nedenle de şahnenin eyaletin geneli için mi görevlendirildiğini kesin olarak söyleyemeyiz. Ancak, Hârizmşâhlar'da çok özel bir yeri olan emîrlerden birinin bu göreve tayini eyaletin tamamı ya da oldukça geniş bir bölge için olduğu izlenimi vermektedir. Belki de eyaletler için şahne emîrler arasından seçiliyordu. Bu görev o halde Türkler tarafından yürütülüyor demektir.

Burada adı geçen şahne, şüphesiz ki, Horst'un reisin emrinde gösterdiği küçük bir bölgeden sorumlu makam değildir. Belki de daha küçük bölgeler için ayrı şahneler tayin ediliyordu. Bunu tespit edemiyoruz. Ancak "askerî vali" tanımına uygun olarak şahnelik önemli bir makamdı. Nitekim, Hârizmşâhlar hanedanının kurucusu Anuştegin Selçuklu sarayında taştârılık görevini yürütürken aynı zamanda "Hârizm şahne"liğine tayin edilmişti.⁷⁹³ Şahne, bölgede güçlü bir askerî idareci olarak karşımıza çıkıyor. Bu durum Hârizmşâhlar dışındaki devletler için de geçerlidir. Örneğin Gurlular, Sultan Alâeddin Muhammed Hârizmşâh'ın tahta çıkması sırasında yaşanan olaylardan istifadeyle Cürçân ve Bistâm bölgelerini

⁷⁹² Horst, *age.*, s.55-56. Şahnenin bizzat hükümdar tarafından tayin edilmediğine dair Sultan Sencer dönemine ait bir belge **Leningrad Münşeât Mecmûâsı**'nda mevcuttur. Köymen, tanıttığı bu belgeden tayinin herhangi bir divân reisi ya da tâbî bir hükümdar tarafından yapılmış olabileceği sonucunu çıkarmaktadır. Bkz. Köymen, *Münşeât Mecmuaları*, s.566.

⁷⁹³ Cüveynî, *age.*, s.249; Kazvînî, *age.*, s.486-487.

kendilerine bağlamak için adı geçen bölgelere şahneler göndermişlerdi.⁷⁹⁴ Ayrıca Moğollar da ele geçirdikleri her şehre şahne tayin ediyorlardı.⁷⁹⁵

Sultan Celâleddin Hârizmşâh devrinde ise, Sultanın Tebriz’de bulunduğu sırada halk şahnenin baskısından şikâyetle bulunmuşlardı. Sultan Halkı dinledikten sonra şahnenin baskılarına boyun eğmemeleri gerektiğini halka hatırlattı.⁷⁹⁶

9. Âmil

Hârizmşâhlar idarî teşkilâtında “âmil” adı ile anılan fakat birbirinden ayrı olan memuriyetlerin varlığını tespit ettik. Bunları sırayla incelemeye çalışacağız.

İlk olarak âmil yaygın anlamıyla “vergi memuru”, “vergi tahsildarı” olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷⁹⁷ Bu anlamıyla âmil, devletin en alt kademedeki finans memurudur. Başlıca görevi ise vergi toplamaktır. Reis ve şahne ile birlikte çalışır, reis tarafından desteklenir. Şahne ise görevini yaparken, âmilin kişisel güvenliğini sağlar.⁷⁹⁸

Âmilin, Hârizmşâhlar Devleti’nde görevlerini tespit edebilmemize yardımcı olacak belgeler mevcuttur. Örneğin **Ebkârü’l-efkâr**’da yer alan bir “İstifâ Menşûru”nda, tayin edilen müstevfîye vilayette (eyalet) uyması gereken memurlar arasında âmillerin de adı geçmektedir. Onlardan, atanan memura saygı gösterip, emirlerine uymaları istenmektedir.⁷⁹⁹ Aynı menşûrda âmillerden muamelelerin inceliklerine ve geneline ait hiçbir şeyi müstevfîden gizlememeleri ve Dîvân-ı İstifâ’nın mersûm ve rûsûmuna ona ve onun nâiblerine vermeleri emredilmektedir. Ayrıca atanan müstevfînin saygınlığının korunması için uğraşmaları uyarısı

⁷⁹⁴ Cüveynî, **age.**, s.278.

⁷⁹⁵ Örnekler için bkz., Cüveynî, **age.**, s.127, 136, 158-159, 169. Moğollar zamanında, Moğol idaresindeki bölgelerde dinî işler dışında kalan bütün işleri kontrol etmek amacıyla Han tarafından şahne tayin ediliyordu. Bkz. Cüveynî, **age.**, s.97, Not:68

⁷⁹⁶ İbn Vâsıl, **age.**, C:IV, s.150.

⁷⁹⁷ Âmilin bu anlamı için bkz. Fuad Köprülü, **İ.A.**, C:I., s.402-404; Mehmet Erkal, “Âmil”, **DİA.**, C:III, s.59.

⁷⁹⁸ Horst, **age.**, s.57-58.

⁷⁹⁹ Reşidüddin Vatvât, **Ebkârü’l-efkâr**, vr. ;37a-39a; Toyserkânî, **age.**, s.80.

yapılarak onun cesaretle ve korkmadan görevini yapabileceği ortamı yaratmaları gerektiğine vurgu yapılmaktadır.⁸⁰⁰

Gene aynı mecmuada bulunan “Kadı Tayin Menşûru”nda da atanan kadıya saygı göstermesi istenenler arasında âmilin de adı anılmaktadır.⁸⁰¹

Aslında âmiller reâyâ ile doğrudan temas halinde olan memurlardır ve bu nedenle hükümetin halk tarafından görülen ve algılanan yüzünü ifade etmektedirler. Lambton’un dediği gibi; “halkın hükümetle ilişkileri başlıca vergi alanında olduğu için”⁸⁰² âmillerin tutumu şüphesiz halkın gözündeki “devlet” imajının resmini çizer. Üstelik vergi gibi halk için önemli ve çoğu zaman da zor olan bir konuda hassasiyetin oranı da mutlaka daha fazla olacaktır.

Başlangıçta âmilin, Hârizmşâhlar’da farklı memuriyetlere işaret eden bir ad olduğunu belirtmiştik. İkincisini **Arâisü’l-havâtir**’de mevcut bir belgeye dayanarak açıklamaya çalışalım. **Arâis**’te yer alan bir mektup⁸⁰³ “etraftaki âmillerden birine” (ummâl-ı etraf) yazılmıştır ve içerik olarak hem ilginç hem de bizce çok önemlidir.

Vilayetlerin işlerinin ve reâyânın durumunun düzene sokulması amacıyla yazılan mektupta, aslında halkın devletin gözünde nasıl bir noktada bulunduğu bir göstergesi olacak tahliller yapılmaktadır.

Belgede ismi belirtilmeyen bölgede yaşayan halkın üç sınıftan oluştuğu ilk önce belirtilir. Bu bakış açısını ülke geneline, bütün halk için uygularsak sanırım hata yapmış olmayız. Bu üç tabaka şu şekilde tanımlanmaktadır:

Birinci tabaka; hükümete bağlı olup hizmet edenlerden oluşmaktadır. İkinci sınıf iki yüzlülerdir. Bunlar baş kaldıracabilecek, itaatsizlik gösterebilecek gruptur ve şüpheli, karanlık işler içerisine girebilirler.

⁸⁰⁰ Reşidüddin Vatvât, age., aynı yer; Toyserkânî, **age.**, s. 80.

⁸⁰¹ Reşidüddin Vatvât, **Ebkârü’l-efkâr**, vr.34a-37a ;Toyserkânî, **age.**, s.77.

⁸⁰² Lambton, agm., s.388.

⁸⁰³ Reşidüddin Vatvât, **Arâisü’l-havâtir**, Ayasofya Nr:4138; vr.59b-60b; Ayrıca bkz., Toyserkânî, **age.**, s.45-46.

Üçüncü tabaka ise; geçim derdinde olan zanaat ya da ziraatla uğraşanlardan oluşmaktadır. Bunlar tehlikeli değildir ve sadece kendi başlarının korunması derdindedirler. Belgede kaydedildiği gibi, “bunlar padişâh için ne kötülükte bulunur ne ona karşı bir vefa gösterir ne de gerektiğinde onun arkasında dururlar”.⁸⁰⁴

Belgede, ikinci sınıf olarak tanımlananlar, vilayetin kendilerinden temizlenmesi gerekli görülen ve mektupta bunun emri verilen gruptur. Üçüncü sınıf, muhataba korunması ve kuralların onlar için hafifletilmesi emredilen kesimdir. Onlara karşı kötü ve haksız davranışlarda bulunarak, tahakküm edilmemesi kesin bir dille belirtilmektedir. Birinci sınıf zaten, “bizim katımızda değer kazanacaklar, bizim has çevremizden olacaklar” denilen gruptur.⁸⁰⁵

Belgenin sonunda “ummâl-ı etraf”tan bu emirleri kendisi için kılavuz yapması ve daima göz önünde bulundurması istenmektedir. Ayrıca buyrukların gereğince davranması, ihmalcı olmaması hatırlatılarak bu şekilde ondan memnun kalınacağı ve itibarının artacağı belirtilmektedir.⁸⁰⁶

Görüldüğü üzere, belgenin muhatabı olan âmilin görev ve yetkisine dair bilgiler verilmemektedir. Ancak düzenlenen bu belgenin yukarıda “vergi memuru” olarak gördüğümüz “âmil” olmadığı da şüphesizdir. Çünkü belge Reşidüddin Vatvât’ın kaleminden çıkmıştır ya da daha doğru bir ifadeyle onun kaleminden çıkmış belgenin günümüze ulaşmış örneğidir. Demek ki, bu belge merkezden gönderilmiştir. Devletin en alt vergi memuruna hitaben böyle bir belge düzenlemeyeceği gayet açıktır. Demek ki, buradaki muhatap olan “âmil” başka bir görevlidir.

Bu belgede adı geçen âmil, küçük bölgelerde vergi tahsil eden memurdan kademe olarak çok çok üsttedir. Ve ona bir bölgenin idarecisi olduğu izlenimini veren içerikte bir mektup gönderilmiştir. Acaba burada adı geçen âmil, kimin emrinde çalışıyordu ve görev sahası ne idi? Bu soruların kesin olarak cevaplamamıza imkân yok. Ancak “âmil” adının vergi ile ilişkili olarak

⁸⁰⁴ Reşidüddin Vatvât, **age.**, aynı yer.

⁸⁰⁵ Reşidüddin Vatvât, **age.**, aynı yer.

⁸⁰⁶ Reşidüddin Vatvât, **age.**, aynı yer.

kullanıldığından hareketle, üst düzey bir vergi memuru olabileceği varsayımında bulunabiliriz. Belki de eyaletteki en üst düzey vergi sorumlusudur. Diğer küçük âmillerin hepsi onun emrinde olabilir. Ancak bunlar sadece tahmindir.

Nesevî bir yerde, Kerimüddin Tayfurî'den bahsederken, onun Hârizm âmili olduğunu söyledikten sonra, “âmil ve vali onlarca aynıdır”⁸⁰⁷ demektedir. Nesevî'nin söylediklerini destekleyecek başkaca kanıtlara sahip değiliz. Ancak Nesevî'nin üst düzey bir devlet memuru olduğunu, idarî konuları iyi bildiğini göz önünde bulundurursak onun bu kaydını yabana atamayacağımızı söyleyebiliriz. Acaba Hârizmşâhlar'da vali ve âmil aynı mıdır? Biz valileri incelerken onlara aynı zamanda âmil de dendiğinin örneklerine rastlamadık. Kaynaklarımızda bir yerde vali olarak geçen başka yerde âmil olarak da geçmemektedir. Buradaki örnek istisnadır.

Adı geçen Kerimüddin Tayfurî'nin küçük bir memur olmadığı kesindir. Sultan Alâeddin Muhammed, kendi vezîri Nizamülmülk'ü azlettiğinde Terken Hatun onu şehzâde Uzlaşâh'a vezîr tayin etmişti. Nizamülmülk'ün yeni görevinde yaptığı ilk işlerden biri bu âmil olarak adı geçen Kerimüddin'i tevkiî etmek olmuştur.⁸⁰⁸

Sultan Alâeddin Tekiş döneminde de “Horasan Âmilliği” bahsi geçmektedir.⁸⁰⁹ Görüldüğü gibi burada kastedilen eyalet âmilliğidir.

Sonuç olarak Hârizmşâhlar'da eyalette, üst düzey âmil adında bir memuriyetin olduğu kesindir. Öyle anlaşılıyor ki, bu memur idarî görev ve yetkilere de sahiptir. Üstelik Selçuklular'da bu kelimenin vali anlamında da kullanıldığını göz ardı etmemek gerekir.⁸¹⁰

10. Mutasarrıf

Belgelerimizde vergi tahsildarı olan âmille birlikte anılan bir memuriyet de “mutasarrıflık”tır. Örneğin, **Ebkârü'l-efkâr**'da tayin edilen müstevfiye saygılı

⁸⁰⁷ Nesevî, Farsça, s.46.

⁸⁰⁸ Nesevî, Farsça, s.46; Kafesoğlu, *age.*, s.213.

⁸⁰⁹ Nesevî, Farsça, s.15.

⁸¹⁰ Köprülü, “Âmil”, *İ.A.*, C:I., s.403.

davranmaları ve onun emirlerine uymaları gereken görevliler arasında mutasarrıfın da adı vardır.⁸¹¹

Belgede adları anılan mutasarrıflardan tıpkı âmiller gibi muamelelerin inceliklerine ve geneline ait hiçbir şeyi gizlememeleri ve Dîvân-ı İstifâ'nın mersûm ve rûsûmunu ona ve nâiblerine vermeleri emredilmektedir. Gene âmil ile birlikte, atanan memura uygun çalışma ortamı hazırlamaları tembih edilmektedir. Belgelerde bu şekilde adı geçen mutasarrıf Horst'a göre "finans müfettişi", Lambton'a göre ise "vergi tahsildarı" dır.⁸¹²

Mutasarrıfların, âmil ile birlikte anılmaları ve aynı direktiflerin her iki memuriyet adı verilerek belirtilmesi çalışma sahalarının da aynı ya da çok yakın olduğunu göstermektedir. Vergi işlerinden sorumlu olduğu anlaşılan mutasarrıfın görev ve yetkileri hakkında daha başka bilgilere ulaşamadık.

11. Amîd

Büyük Selçuklu Devleti'nde Tuğrul bey zamanından beri varlığı bilinen amid, eyaletin başında bulunuyordu ve görev yaptığı bölgenin siyasî, idarî, askerî ve malî konularında tam yetkiliydi. Eyaletin en üst seviyedeki sivil memuru amid idi.⁸¹³

Hârizmşâhlar'da bu unvâna rastlamamıza rağmen bu memuriyetin tam olarak nasıl bir görevi yerine getirdiğini, yetki ve sorumluluklarının neler olduğunu açıklamaya yarayacak bilgilere ulaşamadık.

Cengiz Han, Semerkant'ı ele geçirdiğinde ödenmesini istediği iki yüz bin dînarı temin için Amîd-i Büzurg'u görevlendirmişti.⁸¹⁴ Ayrıca amîd unvânı taşıyan Bedreddin adında Otrar'da görev yapmış bir vezîr nâibi vardır.⁸¹⁵

⁸¹¹ Reşidüddin Vatvât, **Ebkârü'l-efkâr**, vr.37a-39a ;Toyserkânî, **age.**, s. 80.

⁸¹² Horst, **age.**, s.58.

⁸¹³ Erdoğan Merçil, "Amid", **DİA.**, C:III., s. 55.

⁸¹⁴ Cüveynî, **age.**, s.145-146.

⁸¹⁵ Merçil, aynı yer.

Bu bilgiler bize Hârizmşâhlar'da da bu memuriyetin varlığını gösterebilir. Ancak belirtmek isteriz ki, bu makam Selçuklulardaki önemini koruyor olsaydı herhalde kaynaklarımızda daha çok yer bulurdu.

12. Muhtesib

Eyalet teşkilatının teftiş memurlarından olan muhtesib günlük halatı düzenlemek ve halkın yaşamını kolaylaştırmak için varlık gösteren bir mevkidir. Görevleri arasında meslek erbabını, çarşı-pazarı denetlemek ve dini kuralların uygulanışını kontrol etmek sayılabilir.⁸¹⁶

Ancak Hârizmşâhlar'da muhtesibin varlığı dışında hakkında başka bilgi bulamadık. Nesevî, Moğollar Hârizm'i ele geçirdikleri sırada yaşanan karmaşayı anlatırken Hârizm Muhtesibi Fakih-i Fâzıl Alâeddin Hayyatî'nin Moğollar tarafından götürüldüğünü kaydetmektedir.⁸¹⁷

İ. ADLİYE TEŞKİLÂTI

1. Kādilkudât ve Kadılar

Hukukî uyuşmazlıkları ve davaları karara bağlama yetkisine sahip olan kadılar⁸¹⁸, Hârizmşâhlar Devleti'nin adlî teşkilâtının ana unsurunu oluşturmaktadırlar. Kadılar, şer'î hükümlere göre karar veren hakimler olarak devletin tayin ettiği şehirlerde adâleti temin için görev yapıyorlardı. Yargı sisteminin başında ise "Kādilkudât" bulunuyordu.⁸¹⁹

Hârizmşâhlar devrine ait belgeler arasında kadı ve kādilkudât tayinine ait menşûr örnekleri günümüze ulaşmıştır. Örneğin **Ebkârü'l-efkâr**'ın ikinci mektubu, "Hârizm Kadılığı Menşûru"dur.⁸²⁰ Menşûr, Kādilkudât olarak atanan "filan" kişinin özelliklerinin övülmesi ile başlar ve Hârizm Kadılığı makamının ona verildiği belirtildikten sonra ondan yapılması istenenler açıklanır. Burada bir noktaya

⁸¹⁶ Özeydin, *age.*, s.222-223; R. Levy, "Muhtesib", *İ.A.*, C.: VIII., s.532-533.

⁸¹⁷ Nesevî, Farsça, s.124.

⁸¹⁸ Fahreddin Atar, "Kadı", *DİA.*, C:XXIV, s.66.

⁸¹⁹ Şükrü Özen, "Kādilkudât", *DİA.*, C:XXIV, s.77-82.

⁸²⁰ Reşidüddin Vatvât, **Ebkârü'l-efkâr**, vr.34a-37a; Toyserkânî, *age.*, s.74-77.

değirmek isteriz. Nasıl ki, mâlî konulara ait belgelerde iktisadî terimler kullanılmış ise burada da dinî terimler sıklıkla kullanılarak, anlatılmak istenenler âyet ve hadislerin yardımıyla ifade edilmektedir. Bu durum kadılığa dair bütün belgelerin ortak özelliğidir.

Belgede “Kādilkudât”lık makamı, “din ve şeriât işlerinin en büyüklerinden” olarak tanımlanmaktadır. Muhataptan öncelikle takva sahibi olması istenmektedir ardından da Kur’ân’a iktidâ’ etmesi ve onu yol gösterici olarak göz önünde bulundurarak vereceği kararları âyetlere dayandırmasının gerektiği hatırlatılmaktadır. Ayrıca Hz. Peygamber’in hadislerini ve sahabenin uygulamalarını dikkatinden uzak tutmaması gerektiği belirtilerek, âlimlerle müzakere etmesi ve salihlerin sözlerinden yararlanması istenmektedir.⁸²¹

Belgeden anlaşıldığına göre adâlet önünde herkes eşittir. Çünkü Kādilkudât’a “güçlüye ve zayıfa karşı aynı şekilde davranması” emredilmektedir.

Belgede bu makamın görevlerine dair de bilgiler mevcuttur. Yetimlerin mallarının korunması, miras ve vasiyet işleri dinin kurallarına göre yürütülmesi onun görevidir. Kādilkudât, sorumluluklarını yerine getirirken nâiblerinden yardım alır. Ayrıca bölgede bulunan bütün devlet memurları ve reâyânın şer’i konularda ona itaat etmesi ve saygı göstermesi gerekmektedir.⁸²²

Arâisü’l-havâtir’de bulunan Kādilkudâtılığa ait belgede burada incelediğimiz ile aynı özellikleri göstermektedir.⁸²³ Ancak burada farklı bir ek bilgi bulunmaktadır. Buna göre makama atanan şahıs görevine gelemese böyle anlarda babasının ona niyabet etmesi istenmektedir. Burada babanın daha önce aynı makamda olduğu anlaşılmaktadır.. Ayrıca babanın daha önce kendi babasına da bu görevde nâiblik yaptığı hatırlatılmaktadır. Bu uygulamadaki amaç da “Müslümanlar’ın işlerinin aksamadan yürütülmesi” olarak açıklanmaktadır.⁸²⁴ Bu örnekten makamın babadan oğula geçtiği anlaşılıyor.

⁸²¹ Reşidüddin Vatvât, **age.**, aynı yer; Toyserkânî, **age.**, s.74.

⁸²² Reşidüddin Vatvât, **Ebkârü’l-efkâr**, vr. 34a-37a; Toyserkânî, **age.**, s.77.

⁸²³ Reşidüddin Vatvât, **Arâisü’l-havâtir**, Ayasofya Nr: 4138, vr.54b-55b.

⁸²⁴ Reşidüddin Vatvât, **Arâisü’l-havâtir**, aynı varak

Kadılık görevini yerine getirenler de aslında sultanı temsilen bu görevi yürütmektedirler. Hükümdar bütün devlet sisteminin başıdır. Doğal olarak yargı sisteminin de başı odur. O, bu yetkisini kadılar eliyle uygulamaktadır. Bu durum Bağdâdî'nin kaydettiği bir menşûrda açıkça ifade edilmektedir. “Ülke işleri ile meşguliyet, siyasî işlerin ve ülkedeki olayların yoğunluğu” gerekçe gösterilerek “halkın özel işleriyle uğraşmaya, davaları dinlemeye, şeriat hükümlerini imzalamaya ve dinî işleri şahsen yürütmeye” zaman olmadığı ifade edilmektedir. Bu nedenle de bilgili, fazıl, branşında çalışanlardan daha üstün, ilim ve marifet sahibi bir kişi “kādilkudât” olarak seçilerek bu göreve atanmaktadır.⁸²⁵

Kadılar ayrıca mescid ve medreselerin sorumluluklarını da yerine getiriyorlardı.⁸²⁶ Belgede mescid ve medreselerin ihmal edilmemesi, buralarda toplanan âlimlere saygı gösterilmesi istenmektedir.⁸²⁷

Bu menşûrdan kādilkudat ve kadıların yargı işlerinin dışında görevler de aldıklarını anlıyoruz. Belgede evkâf malının atanan kişinin ve nâiblerinin elinde doğru yolda olduğuna atıf yapılmaktadır. Eskiden beri bunların idaresinin kadıların elinde olduğu belirtilerek şimdi de bu yönetimin atanan kişiye verildiği kaydedilmektedir. Evkâf ve ona bağlı her şeyin çok meşhur olması nedeniyle izahata gerek duyulmadığı kaydediliyor.⁸²⁸ Bu nedenle ayrıntılı bilgi edinemiyoruz.

Burada incelediğimiz menşûr Seyfü'l-mille ve'd-din Halef el-Mekkî adına hazırlanmıştır. Kādilkudât olarak anılmasından ve menşûrun içinde yargıya dair yapacaklarından da bahsedilmesi sebebiyle bu görevde olduğunu anlıyoruz. Bunu belirtmemizin nedeni bu belgenin ona bir bölgenin idaresinin verilmiş olması ve bu yerin işlerinin onun tarafından yürütüleceğinin bildirilmesidir. Bu işar yukarıda belirttiğimiz mescid, medrese ve evkâfa dair olanlar ile sınırlı değildir. Kendisine bağlı olan her yere bir nâib, tam yetenekli kifayetli bir âmil ziraat işlerine kefil olabilecek bir vekil ataması emredilmektedir. Böylece o yerin “îmareti, âbâdlığı ve

⁸²⁵ Bağdadî, *age.*, s.49.

⁸²⁶ Bağdadî, *age.*, s. 49.

⁸²⁷ Bağdadî, *age.*, s.54.

⁸²⁸ Bağdadî, *age.*, s.52.

ziraatının muhteşem” olacağı kaydedilmektedir.⁸²⁹ Belgede açıklandığı üzere ziraat ile ilgili bütün konular adı geçen kadının sorumluluğuna bırakılmıştır. Üründen alınacak vergilerin de “Allah’ın rızasını kazanmak amacıyla gerekli olan yerlere harcanması” istenmektedir. Ayrıca bu işlerde onun tayin edeceği yardımcılarının işlerini iyi yapmaları ve mahsulü bozulmaktan, yok olmaktan ve zalimlerden korunması gerektiği hatırlatılmaktadır.⁸³⁰

Görüldüğü gibi bir bölgenin idaresi Kādıkudât’a verilmiştir. Büyük bir ihtimalle kendisi buraya giderek bizzat idarecilik yapmamıştır. Nâibleri aracılığıyla bu görevi yerine getirmiştir. Her halde gösterdiği başarıların bir ödülü olarak bölge idareciliği Kādıkudât’a verilmişti.

Yargılamaların nasıl yapılması gerektiği de belgelerimizde anlatılmaktadır. Yargılamada hüküm verirken, “iki tarafın sözünü tahkik eden bir kulakla dinlemeli”dir. Bunun yanı sıra “İnsanlar arasında hüküm verdiğinizde adâletle hükmediniz” (en-Nisâ, 4/58) âyetini göz önünden ayırmaması gerekir.⁸³¹

Kadılar gerektiğinde hükümdara bir konuda danışmanlık da yapıyorlardı. Sultan yapacağı bir işin şer’i olup olmadığını onlara danışıp fetva alabiliyordu. Örneğin Hârizmşâh Atsız, Reşidüddin Vatvât tarafından kaleme alınan ve Halife Muktefî- Liemrillah’a gönderdiği mektupta Sultan Sencer’in, Hezâresb kuşatmasını şikayet ederek şöyle diyordu: “Bunun üzerine bu kul da kadıları ve fakihleri toplayarak onlardan bu düşmanla savaşmanın şer’î olup olmadığına dair bir fetva istedi. Onlar da bir ağızdan onu yenenin Allah tarafından mükafatlandırılacağını söylediler”.⁸³²

Aslında, görüldüğü üzere fetvaya siyaset bulaşmıştı. Hükümdarın arzusuna muhalif bir fetva vermek pek de olası görünmüyor. Değilse, iki Müslüman hükümdarın savaşının dinen doğru olduğunu gösterecek hiçbir kanıt yoktur. Atsız, bunun da önlemini almıştı. Aynı mektuptan anlıyoruz ki, Sultan Sencer’i geçtiği

⁸²⁹ Bağdadî, *age.*, s.54.

⁸³⁰ Bağdadî, *age.*, s.54-55.

⁸³¹ Bağdadî, *age.*, s.53.

⁸³² Horst, *agm.*, *ZDMG.*, s.32.

yerlerdeki Müslüman ahaliyi öldürmekle ve bu yerleri yakıp yıkmakla suçlamaktadır.⁸³³

Hükümdarlar kadılara danışarak yapacakları işlere dair fetvalar alıyorlardı. Ancak unutmamız gerekir ki, bu fetvaların yaptırım gücü yoktu. Son söz Sultana aitti ve kadılar sadece danışmanlık hizmeti veriyorlardı.

Kadırlardan ilim sahibi olmaları beklenirdi. Nitekim kaynaklarımızda isimleri geçenler sık sık bu yönleri ve faziletleri ile övülmektedirler. Örneğin 1112 yılında ölen Ebu'l-'Alâ Sâid b. Mansûr b. İsmâil b. Sâid, daha önce Hârizm kadılığı yapmış Nişâburlu bir hatipti ve hadis rivayet ederdı.⁸³⁴

Kadılar kimi zaman elçilik göreviyle, kimi zaman da müzakereci olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Sultansâh Merv'de iken Hârizmsâh Tekiş, Mengli Bey ve Sancarsâh'ı muhasara için Nişâbûr önlerinde idi (1186). İki ay sonunda kuşatma altındakiler vergi ödeme şartıyla anlaşmayı kabul edince Hârizmsâh Tekiş barış görüşmeleri için onların yanına bir heyet gönderdi. Ancak Mengli Bey müzakere yerine heyeti tutuklayıp Sultansâh'a gönderdi. Bu heyet içerisinde Hârizmsâh Tekiş'in hizmetinde olan Horasan kadısı İmam Burhanüddin Ebu Sa'd b. İmam Fahrüddin Abdülaziz el-Kûfî de bulunuyordu. Gücü ve bilgisiyle ün salmış olan bu kadı Mengli Bey tarafından öldürülmüştü.⁸³⁵ Görüldüğü üzere kadılar, Sultanların seferlerine de katılıyorlardı.

İbn Bibî'nin anlattıklarına göre, Sultan Celâleddin Hârizmsâh, Hindistan'dan dönünce, Meraga'da devletinin ileri gelenleri ile bir toplantı yaparak Türkiye Selçuklu Sultanı Alâeddin ile dostluk kurmak ve barış ortamı yaratmak için ona elçiler ile bir mektup göndermeye karar vermişti. Bu mektubu Kādilkudât Mucirüddin Tahir b.Ömer el-Hârizmî kaleme almıştı. Burada adı geçen Kādilkudât âlim bir zat olarak övülmektedir ve fıkıh, ve felsefe sahalarındaki uzmanlığı

⁸³³ Horst, aynı yer.

⁸³⁴ İbnül-Esîr, *age.*, C:X., s.394.

⁸³⁵ Cüveynî, *age.*, s.262-263; Avfî, *age.*, C:I, s.228; İbn İsfendiyar, *Tarih-i Taberistan*, C:II, s.147. Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, C:II, Tahran 1353, s.636.

nedeniyle övülmektedir. Aynı zamanda meşhur bir âlim olan Mücürüddin bu mektupla birlikte elçilik vazifesiyle yola çıkmıştır.⁸³⁶

İdare altına alınan bölgelerde yeni yönetimi kurma çalışmaları doğrultusunda tayinler yapılırken kadıların da atandığını görüyoruz. Örneğin, Sultan Alâeddin Tekiş, Irak bölgesinin idare merkezi Hemedan'ın yönetimini oğlu Yunus Han'a bıraktığında Sadr Vezzân'ı da buraya kadı tayin etmişti.⁸³⁷ Sultan Alâeddin Muhammed de Herat'a hakim olunca es-Safî Ebu Bekr b. Muhammed es-Serahsî'yi bu şehrin kadılık makamına getirmişti.⁸³⁸

Moğollar Hârizmşâhlar'a ait şehirleri kuşattıklarında, halkın akıbetine yön vermek üzere alınana kararlarda kadıların da söz sahibi olduğunu anlaşılmaktadır. Buhara alınan savaş kararının ardından şehrin kadısı Sadreddin Han bizzat çatışmalara katılmış ve bu sırada ölmüştü.⁸³⁹ Semerkant'ta ise teslim olmaya karar verildiğinde şehrin kapılarını büyük bir halk kalabalığı ile birlikte açanlar arasında şehrin kadısı da vardı.⁸⁴⁰ İsfahan'da ise kadı Rükneddin Saidî'nin halkı yatıştırmak için çaba harcadığını görmekteyiz.⁸⁴¹ Moğollar Nişâbur önlerine ulaştıklarında şehir gerekli savunma hazırlıklarını yapmış olmasına rağmen kuşatmacılardan korkarak anlaşma yolu bulabilmek için Kadı Rükneddin Ali b. İbrahim el-Mugîsî'yi elçi olarak göndermişlerdi. Ancak elçi Moğollar tarafından kabul edilmedi ve geri döndü.⁸⁴²

Görüldüğü gibi şehirlerin idaresinde ve alınan kararlarda kadıların da rolü vardı. Nitekim, Sultan Celâleddin Hârizmşâh İsfahan'da bulunduğu sırada şehrin sorumlusu olarak reis ve kadıya emirler vermişti.⁸⁴³

Kaynaklarımız Hârizmşâhlar döneminde kadılık yapmış başka isimleri de bildirmektedirler. Sultan Alâeddin Muhammed devrinde Merv kadısı ile Serahs

⁸³⁶ İbn Bîbî, *age.*, C:I, s.375-377

⁸³⁷ Ravendî, *age.*, C:II, s.355.

⁸³⁸ İbnü'l-Esîr, *age.*, C:XII, s.201.

⁸³⁹ İbnü'l-Esîr, *age.*, C:XII, s.321.

⁸⁴⁰ Ebü'l-Farac, *age.*, C:II, s.512.

⁸⁴¹ Kazvîni, *age.*, s.502.

⁸⁴² Nesevî, Farsça, s.42; Cüveynî, *age.*, s.179.

⁸⁴³ Nesevî, Farsça, s.168.

kadısı Şemseddin'den bahsedildiği gibi ⁸⁴⁴ gene aynı dönem için Isfahan kadılığı makamında Mes'ud b. Sa'id'in de adı geçmektedir. ⁸⁴⁵

2. Ordu Kadısı

Ordu içinde askerlerin davalarına bakan kadılar görev yapıyordu. Sefer sırasında da hükümdarın yanında yer alan ordu kadıları bu sırada ordu mensupları arasında çıkan hukukî sorunları çözmekteydiler. ⁸⁴⁶ Askerî suçların cezası ise gene asker olan suçlunun âmiri tarafından infaz ediliyordu. ⁸⁴⁷

Sultan Alâeddin Muhammed devrinde Nîşabur'da ordu kadılığı (kadı-yı leşker) makamında Sadrüddin-i Cendî bulunuyordu. ⁸⁴⁸ Anlaşıldığı kadarıyla ordu kadısının emrinde vekil ve nâibler çalışıyordu. ⁸⁴⁹ Sadrüddin-i Cendî, atalarının Sultan Tekiş'e yaptığı hizmetlerden dolayı Sultan Alâeddin Muhammed nezdinde itibar görüyordu. Sultan onu bu göreve getirdiğinde değerli hil'atler vermişti ki, bunlar arasında at ve tuğ da vardı. Ayrıca Sultan kadı-yı leşker'in vekilleri ve nâiblerini de hil'atlendirmişti. ⁸⁵⁰

Sultan Celâleddin devrinde ordu kadısı anlamında Yolak/Yulek/Yulak ⁸⁵¹ adı verilen bir makam bulunuyordu. Nesevî, bu makamın Dîvân- Mezâlim olduğunu belirtmektedir. Gene Nesevî'nin kaydına göre bu makamın başında (حاكم البولق) “Han” unvânı taşıyan Sancakân (?) adlı bir asker bulunuyordu. ⁸⁵² Bu durum Hârizmşâhlar ordusunun büyük bir kısmını oluşturan Kanglı-Kıpçak ve diğer Türk boylarının varlığı ile açıklanabilir. ⁸⁵³ Taneri'ye göre, bu yüksek mahkeme, özellikle Türk boylarına mensup kumandanların davalarını boyların örfî âdetlerine göre karara bağlamakla görevliydi. ⁸⁵⁴ Fuad Köprülü ise İbn Haldun'un kaydına

⁸⁴⁴ Cüveynî, *age.*, s.164, 166.

⁸⁴⁵ Nesevî, Farsça, s.94.

⁸⁴⁶ Mehmet İpşirli, “Kazasker”, *DİA*, C:XXV, s.140; Cl. Huart, “Kazasker”, *İ.A.*, C:VI., s.522

⁸⁴⁷ Köprülü, “Hârizmşâhlar”, *İ.A.*, C.V/I., s.282.

⁸⁴⁸ Nesevî, Farsça, s.42.

⁸⁴⁹ Nesevî, Farsça, s.42.

⁸⁵⁰ Nesevî, Farsça, aynı yer.

⁸⁵¹ Nesevî, Arapça, s.167: Bu kelime “بولق” şeklinde kaydedilmiştir.

⁸⁵² Nesevî, Arapça, s.167

⁸⁵³ Köprülü, *agmd.*, s.282.

⁸⁵⁴ Taneri, *age.*, s.135.

dayanarak Sultan Alâeddin Muhammed devrinde Dîvân-ı Mezalim'e Terken Hatun'un başkanlık etmesi bilgisinden hareketle bu müessesenin Nesevî'de geçen Yolak/Yulek/Yulak ile aynı olduğunu belirtmektedir.⁸⁵⁵

Buraya kadar Hârizmşâhlar Devleti'nin teşkilâtını incelemeye çalıştık. Eksik olan posta teşkilâtıdır. Hârizmşâhlar devrinde posta hizmeti görenlerin (kussâd) ve posta kuşlarının (kussâd-ı tuyûr)⁸⁵⁶ varlığını biliyorsak da bu bilgiler teşkilâtı açıklamak için yeterli değildir.

⁸⁵⁵ Köprülü, aynı yer.

⁸⁵⁶ Cüveynî, *age.*, s.288, 351.

II. BÖLÜM

HÂRİZMŞÂHLAR'DA EKONOMİK HAYAT

Hârizmşâhlar Devleti'nin iktisadî yapısını incelemeye başlamadan önce bu yapının şekillenmesinde ve geçirdiği evrelerde hakim olan unsurlara temas etmemiz gerekir. Şüphesiz bunlar, genel olarak her dönemde ve her coğrafyada ekonomiyi etkileyen unsurlardır. Biz tabii olarak Hârizmşâhlar'ı merkez olarak alıp bir değerlendirme yapmaya gayret edeceğiz. Bundan sonra da iktisadî yapıyı oluşturan unsurları, kaynaklarımızdan tespit edebildiğimiz kadarıyla ortaya koymaya çalışacağız.

Hârizmşâhlar Devleti'nin hüküm sürdüğü bölge, X. yüzyıl coğrafyacılarının¹ övgüyle bahsettikleri şehirleri içine alan, tarımdan hayvancılığa birçok dalda üretimin yapıldığı, özellikle de transit ticaret güzergâhında bulunması nedeniyle iktisadî canlılığın nimetlerinden faydalanılan bir bölgedir. Örneğin Hârizm, ve başkent Gürgenç (Cürcâniye) son derece mamûr, nüfus olarak kalabalık, refah seviyesi yüksek bir bölgedir.² Yakut el-Hamevî'ye göre "beldelerin en güzelidir"³

Semerkant ise Sultan Alâeddin Muhammed Hârizmşâh devrinde ikinci başkent olarak önemini iyice artırmıştı. Cüveynî bu şehri; "Belki de dünya cennetlerinin önde gelenidir" şeklinde anlatmaktadır.⁴ Semerkant ayrıca şehrin etrafını çevreleyen muhteşem bahçeleri ile ünlüydü.⁵ Buhara da daha önceki dönemlerde kazandığı önemi Hârizmşâhlar zamanında da sürdürmeye devam etti.⁶ Nişâbûr ise "eğer gökyüzünü yeryüzüyle karşılaştırıp, şehirleri yıldızların yerine koyarsak, Nişâbur yıldızların ortasında, Zühre yıldızının yerini tutar. Eğer onu insan organları gibi düşünürsek, hiç şüphesiz gözün yerine koyarız" diye övülen Hârizmşâhlar şehirlerinden birisidir.⁷

¹ Bkz. Ramazan Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**; s. 102, 162, 219, 258; **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler**, Haz: Yusuf Ziya Yörükân, İstanbul, 2004, s.166-168.

² Cüveynî, **age.**, s.146.

³ Yakut'un da açıkladığı gibi Gürgenç'e Araplar Cürcâniye diyorlardı, **age.**, C:II, s.122.

⁴ Cüveynî, **age.**, s.142.

⁵ Ebu'l-Farac, **age.**, C:II., s.512.

⁶ Cüveynî, **age.**, s.130.

⁷ Cüveynî, **age.**, s.174.

Selçuklu payitahtı Merv ise her ne kadar Oğuz istilası ve Sultan Sencer'in ölümünden Hârizmşâhlar'ın bölgede hâkimiyet tesisine kadar geçen zamanda oldukça ağır ve zor şartlar altında kalmış, kuraklık ve kıtlıklar yaşayıp dışarıya göç vermişse de bölgede istikrarın sağlanması sayesinde yeniden eski şöhretini elde edebilmişti.⁸ 1220 yılında Herat'ta bulunan Yakut bu şehri "büyük ve zengin" bir şehir olarak tanımlıyordu.⁹ Daha sonraki bir tarihte Herat'ta bulunan İbn Battuta ise "Herat, Horasan'daki mamûr şehirlerin en büyüğüdür"¹⁰ diyordu.

Hârizmşâhlar'ın önemli şehirleri bu kadar değildi. Daha birçok şehir sayabiliriz: Nesâ, Hocend, Tirmiz, Şaş, İsficap, Fergana, Belh, Vahş,...Hârizmşâhlar Devleti, Hârizm Bölgesi merkez olmak üzere, Maverâünnehir, Horasan, Soğd, Gur ve Gazne Bölgesi ile Irak-ı Acem'i de içine alan geniş bir coğrafyada hüküm sürmüştü.¹¹ Genel olarak şehirlerine bu temastan anlaşılacağı üzere devlet hem zengin bir varlık göstermiş hem de gelişmiş şehirlere sahip olmuştu.

Şehirlerin birçoğu kaynaklarımıza göre kalabalıktı. Ancak nüfuslarının ne kadar olduğunu tam olarak tespit edemiyoruz. Aslında iktisadî yapıyı inceleyebilmenin temel şartlarından biri nüfusu ortaya koyabilmektir. Ancak devrin kaynakları bizi tahmini bir rakama ulaştırmaya yetecek bilgiyi dahi vermemektedirler. Kaynaklarımız nüfusun çokluğunu "sayılamayacak kadar çok", "yıldızlar kadar çok" gibi ifadelerle anlattıkları için sağlıklı bir sonuca ulaşmamız mümkün değildir. Kaynaklarımızın insan sayısı olarak verdikleri rakamlar savaştaki askerlere aittir. Çoğu zaman abartılı rakamlarla karşılaşsak bile gene de tahmini sonuçlara ulaşılabilirdiğini "Ordu Mevcudu"nu yazarken görmüştük. Ordunun toplumun kaçta kaçını oluşturduğunu bilemediğimiz için bu rakamlardan hareket ederek bir nüfus hesabına gidemeyiz. Ancak biliyoruz ki, yukarıda adı geçen şehirler nüfus yoğunluğunun olduğu yerlerdir. Ayrıca bölge nüfusuna en ağır darbe de Moğol istilası sırasında vurulmuştur. Çeşitli vesilelerle bahsettiğimiz üzere Moğollar ele

⁸ S.G. Agacanov, **Oğuzlar**, Çev: E.N. Necef, A. Annaberdiyev, İstanbul 2002, s.356.

⁹ Yakut, **age.**, C:IV, s.396 vd.

¹⁰ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battûta, **İbn Battûta Seyahatnâmesi**, Çev: A. Sait Aykut, İstanbul 2005, s.367.

¹¹ Bünyadov Hârizmşâhlar Devleti'nin şehirlerini ayrıntılı olarak tesbite çalışmıştır. Bkz., **age.**, s.101-107.

geçirdikleri şehirlerde adeta katliam yapmış çok sayıda insan öldürmüşlerdi. Ayrıca Moğollar bölgenin iktisadî yapısını etkileyecek adımlar da atarak şehirlerdeki yetişmiş insan gücünü yani zanaatkârları kendi ülkelerine götürmüşlerdir. Moğol istilası ve Hârizmşâhlar Devleti'nin yıkılışı ile bölgede yaşanan kargaşa iktisadî hayatı Moğollar tarafından tesis edilecek yeni döneme kadar adeta durma noktasına getirmişti. Kaynaklarımızın övgüyle bahsettikleri ticarî canlılık sönmüş, üretim sistemi çökmüş halk canının derdine düşmüştü.

Moğol istilasının nüfus üzerinde bir etkisi de Hindistan'da kendini gösterdi. Moğollar'dan kaçan Türkler'in Hindistan'a sığınması sonucu burada Türk kültürünün gelişmesi hız kazandı.¹²

Savaşlar ekonominin düşmanıdır. Siyasî istikrar ekonomik faaliyetlerin sürmesi ve gelişmesi için gerekli ortamı sağlayacak olan güçtür. Ortaçağ için de durum aynıdır. Örneğin savaşlarda ekilen alanların harab olması sonucu o yıl yeterli ürünün alınamaması temel ihtiyaçlarda yoksunluk doğurarak fiyatlar üzerinde de etkisini derhal gösteriyordu. Bilindiği gibi nadir bulunan daha pahalıdır. Sultan Celâleddin Hârizmşâh, Ahlat'ı kuşattığında kuşatmanın etkisiyle şehirde yaşanan zor durum erzakın fiyatlarının artmasıyla kendini belli etmektedir.¹³ Moğollar Nişâbûr önlerinde iken (1220-1221) şehrin çıkışlarını öyle sıkı tutmuşlardı ki, bu yüzden kış mevsiminde şehirde kıtlık had safhaya ulaşmış ve her şeyin fiyatı artmıştı.¹⁴

Ekonomiyi, etkileyecek güvensizlik ortamını yaratan etken sadece savaşlar değildir. Devletin içinde yaşanan siyasî belirsizlikler de ekonomiyi doğrudan etkilemekteydi. Örneğin taht kavgaları sırasında yaşanan kargaşalar ve buna bağlı olarak da ülke içinde çıkabilecek isyanlar ya da yabancı ülkelerin bu durumdan faydalanmak üzere harekete geçmesi fiyatlar üzerinde doğrudan etkili olmaktadır. İstikrarsızlık piyasaların düşmanıdır. İstikrarsız ortamda vatandaş da elindeki harcamayıp daha kötü günler için saklamaya ve depolamaya yönelteceği için ekonomik hayatta çarkın dönmesini olumsuz yönde etkilemektedir.

¹² Yusuf Hikmet Bayur, **Hindistan Tarihi**, C:I., s.279.

¹³ Nesevî, Farsça, s.211-212.

¹⁴ Cüveynî, **age.**, s.178.

Hükümdarın devlet idaresinde attığı adımlar da iktisadî hayatı doğrudan etkileyen unsurlar arasındadır. Kuvvetli bir hükümdarın elinde şekil alan iyi idare ekonomiyi güçlendirerek bundan devletin ve halkının kazançlı çıkmasını sağlayacaktır. Hükümdarın başarısı devlet çalışanlarının icraatlarında da kendini gösterecektir. Şüphesiz bu ekonomi üzerinde de etkilidir. Zaten yeri geldikçe belirttiğimiz üzere Hârizmşâhlar devleti de kendi ekonomisini düzenleyen teşkilatlanmaya büyük önem vermişti. Bunun örneklerine aşağıdaki başlıklarda yer vereceğiz.

İktisadî hayatı etkileyen bir diğer unsur da doğal âfetlerdir. Doğal âfetler nedeniyle yaşanan kıtlıklar iktisadî hayata ciddî darbeler vuruyordu. Örneğin İbnü'l-Esîr, (493/1099-1100) yılında Horasan'da mahsulü soğuğun vurması sebebiyle çok şiddetli bir kıtlığın yaşandığını, ertesi yıl da soğuk ürünleri etkileyince Horasan'da yiyecek bulmanın imkansız hale geldiğini haber vermektedir.¹⁵ Horasan'daki bu kıtlığın etkisi, temel ihtiyaçları karşılayamamanın bir uzantısı olarak veba salgını ile iyice derinleşmişti. Öyle ki salgın hastalık nedeniyle birçok kişi ölmüştü.¹⁶ Kazvînî'nin anlattıklarına göre Sultan Alaeddin Muhammed devrinde, Nişâbur'da da şehri tamamen yerle bir eden bir deprem yaşanmıştı.¹⁷

Görüldüğü üzere iktisadî hayat üzerinde birçok unsur etkiliydi. Devletin bütün bu unsurları kontrol etmesi veya kendi lehine bunlardan faydalanması gerekliydi. Devletin ekonomik hayata dair yerine getirmesi gereken en önemli vazifelerinden biri şüphesiz güvenliği sağlamaktır. Özellikle yolların güvenliğinin temini Hârizmşâhlar'ın hüküm sürdüğü coğrafyanın ekonomik hayatı için bir zorunluluktur. Çünkü iç ve dış ticaret ancak bu şekilde devam edebilirdi. Ticaret başlığında bu noktaya daha ayrıntılı değineceğiz.

Çizdiğimiz bu genel tabloya göre devletin iktisadî faaliyetlerdeki hedefi halkın refahının sağlanması ve devletin güçlenmesidir. Güçlenmek devrin en önemli gereği olarak ordunun da güçlenmesi anlamına gelmektedir ki, bu da şüphesiz ekonominin iyi durumda olması ile doğru orantılıdır. Halkın refahının Sultan

¹⁵ İbnü'l-Esîr, *age.*, C:X., s.249.

¹⁶ İbnü'l-Esîr, aynı yer.

¹⁷ Kazvînî, *age.*, s.494.

Alâeddin Muhammed Hârizmşâh devrinde yüksek bir seviyede olduğunu görüyoruz. Nitekim bu duruma işaret eden Devletşâh, “her köylü onun zamanında padişâh gibi yaşardı”¹⁸ demektedir.

A. DEVLETİN EKONOMİK YAPISI VE KARAKTERİ

1. Tarım ve Hayvancılık

Hârizmşâhlar Devleti'nin ekonomisinin en önemli unsurlarından biri tarım ve hayvancılıktır. Devletin hüküm sürdüğü coğrafya tarım ve hayvancılık için çok uygun şartlara sahipti. İslâm coğrafyacılarını verdiği bilgilere göre şehirlerin bir çoğunun etrafı bostan ve bahçeler ile çevriliydi. Ekinlerin bulunduğu tarlalar, ağaçlıklar ve meyve bahçeleri kesintisiz uzuyordu.¹⁹ Hârizm'in toprakları çok verimliydi. Bunun sonucu olarak da kaynaklarımızda hububatının bolluğu ile anılmaktadır.²⁰ Ayrıca, Hârizm'de yetiştirilen kavunlar o kadar meşhurdu ki, Halifenin sarayına özel gümüş mahfazalar içerisinde gönderiliyordu.²¹

Hârizm, başlı başına önemli bir tarım bölgesiydi. Bünyadov'un haklı benzetmesinde vurguladığı gibi, “sahranın ortasında bir vaha”²² oluşturuyordu. Ceyhun Nehri'nin kıyısı ekili tarlalar ile kaplıydı ve buna bağlı olarak da birbirine çok yakın köyler bulunuyordu.²³

Belh bölgesi de tahıl üretiminin bol olduğu yerlerden biriydi. Geniş tarım alanlarına sahip olan bölgede Cüveynî'ye göre ürünün çeşitliliği dolayısıyla alınan vergiler de çeşitliydi. Bu şehrin önemini vurgulamak için yazar, Belh'in doğu şehirleri arasındaki değerini Mekke'ye benzetmektedir.²⁴ İbn Battûta, “Belh ve Kûhistan arasındaki bölgede gördüğü çok sayıda küçük kasaba ve köyün suyunun bol olduğunu ve genelde incir yetiştirildiğini bildirmektedir.”²⁵ Gene İbn Battûta'ya göre, Nişâbûr da “bağı, bahçesi ve suyu bol olan bir şehirdir.”²⁶ Semerkant da

¹⁸ Devletşâh Tezkiresi, C:II., s.188.

¹⁹ Şeşen, *age.*, s.258.

²⁰ Şeşen, *age.*, s.219.

²¹ Togan, “Hârizm”, *İ.A.*, C: V/I, s.250.

²² Bünyadov, *age.*, s.104.

²³ Bünyadov, aynı yer.

²⁴ Cüveynî, *age.*, s.151.

²⁵ İbn Battûta, *age.*, s.367. Ancak ne var ki, İbn Battûta, Belh'e ulaştığında Moğol tahribatının izleri yerli yerinde duruyordu. Nitekim o, şehrin harabeleriyle karşılaştığını anlatmaktadır, *age.*, s.365.

²⁶ İbn Battûta, *age.*, s.373.

etrafında tarım yapılan araziler ve köylerin bulunduğu bahçelerle çevrili bir şehir idi.²⁷

Yetiştirilen ürünlere gelince, hububatın ve meyvelerin dışında meselâ İsfahan civarında havası müsait olduğu için pamuk üretimi de yapılıyordu.²⁸

Hayvancılığın da son derece gelişmiş olduğu ve zaten coğrafyanın da buna çok uygun olduğu açıkça anlaşılmaktadır. İslâm coğrafyacıları Hârizm bölgesini “koyun kaynağı” olarak tanımlamaktadırlar.²⁹ Büyük baş hayvancılığın da yapıldığı ülkede nehirlerin sağladığı imkanlar nedeniyle balıkçılık da yaygındı.³⁰

Devletin tarım ve hayvancılığa büyük önem verdiğine şüphe yoktur. Belgelerimizde ziraat işlerine verilen önemi gösterecek atflar yapılarak, örneğin mahsulün toplanması gibi konularda ehil olan kişilere görev verilmesi gerektiği hatırlatılmaktadır.³¹

Bir diğer belge ise bize vakıf arazilerinde çiftçilerin yerleşmiş olduğunu ve ziraatla uğraştıklarını göstermektedir. Belgede bu vakıf arazilerinde ziraatın geliştirilmesi emredilmektedir. Çiftçilere ise atanan kişinin emrinde çalışmaları ve ona itaat etmeleri gerektiği bildirilmektedir.³²

Hârizmşâhlar'ın tarıma verdikleri önemin bir göstergesi de sulama kanalları yapımında ortaya koydukları hassasiyettir. Öyle ki, devletin son dönemlerinde zor günler yaşayan Sultan Celâleddin Hârizmşâh dahi kanal yapımı ile meşgul olmuştur. Ayrıca Vezîr Şerefülmülk, Aras Nehri'nden iki büyük kanal açtırıp kendisine ait tahıl yetiştirilen bölgelerin sulanmasını sağlayarak bolca mahsul elde etmişti.³³

Nesâ'da ise çiftçiler tünel şeklindeki su yollarına giren Moğolları yakalayıp öldürmüşlerdi.³⁴ Gürgenç'te de çarşayı ve şehri boydan boya kat eden bir kanal vardı.³⁵

²⁷ Ebu'l-Farac, *age.*, C:II., s.512.

²⁸ *Devletşâh Tezkiresi*, C:II., s.238.

²⁹ Şeşen, *age.*, s.178, 259.

³⁰ Şeşen, *age.*, s.162, 178, 259; Ghulam Rabbani, *age.*, s.192.

³¹ Bağdadî, *age.*, s.54.

³² Reşidüddin Vatvât, *Arâisü'l-havâtır*, Ayasofya Nr: 4138, vr.56a-58a; Toyserkanî, *age.*, s.41.

³³ Nesevî, Farsça, s.192-193.

³⁴ Nesevî, Farsça, s.87.

³⁵ Şeşen, *age.*, s.217.

2.Ticaret

Hârizmşâhlar için ticaret, iktisadî hayatın ana unsurudur ve bölgenin zenginliğinin kaynağıdır. Hârizmşâhlar Devleti kurulmadan önce de bölge aynı önemi taşıyordu. Devletin kurulması ile ticarî akışı kontrol eden Hârizmşâhlar, bunun nimetlerinden de faydalandılar.

Hârizm bölgesi coğrafi konumu itibariyle Asya'yı Güney Rusya'ya ulaştırıyordu. Çin ve Hindistan'dan gelen malların Sibiryaya ve İskandinav ülkelerine gönderilmek üzere dağılacakları merkez bölgeyi Hârizm oluşturuyordu. Ayrıca Bağdat'a ulaşan mallar, karayolları ile Mısır ve Afrika'ya, deniz yolu ile ise İspanya'ya kadar ulaşıyordu. Bu transit ticaret ağında Müslüman tüccarlar önemli rol oynuyor Akdeniz limanları zaten Müslümanların kontrolünde bulunuyordu. Hârizmliler de mâhir tüccarlar olarak bu canlılıkta önemli rol oynuyorlardı. XII. yüzyıla kadar doğudan Hârizm'e ulaşan mallar Karadeniz'in kuzeyinden geçen uluslararası ticaret yolundan taşınıyordu. Anadolu ticaret yollarının önem kazanması Türkler'in Antalya ve Alanya limanlarından Akdeniz'i kullanmalarına kadar fazla bir canlılık arz etmiyordu. Bizi ilgilendiren Sinop, Samsun ve Trabzon limanlarının ise pek fazla tercih edilmediği anlaşılmaktadır.³⁶

Görüldüğü üzere bu, gerçekten de muazzam bir ağıd ve Hârizmşâhlar ülkesi bu kazançlı mal hareketlerinden büyük pay alıyordu. Ticarî mallarla dolu kervanlar Hârizm pazarlarına ulaşıyordu. Şehirlerde kurulan pazarlarda yerli mamuller kadar uzak diyarlardan gelen ürünler de satılıyordu. Pazarların canlılığını açıklamaya gerek

³⁶ Kuzey Anadolu Ticaret Yolları'nın XI-XIII. yüzyılları için bkz., Mustafa Demir, "Türkiye Selçuklu İktisadî Gelişimi İçinde Karadeniz Ticaret Yolu", **Anadolu'da Tarihî Yollar ve Şehirler Semineri 21 Mayıs 2001, Bildiriler**, İstanbul 2002, s.15-24; Ayrıca Anadolu ticaret yollarının XI-XIII. Yüzyıllarda doğu ticaretindeki yeri için bkz., Claude Cahen, **Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler**, Çev: Yıldız Moran, İstanbul 1984, s.98-99; Osman Turan, "Selçuklu Kervansarayları", **Bulleten** sayı 39'dan ayrı basım İstanbul 1980, s.162-165; Abdülkadir Yuvalı, "XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti", **I. Uluslararası Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri**, Samsun 1990, s.233-234; XIII. Yüzyılın başında Anadolu ticaret yollarını etkileyen bir unsur olarak Bizans Devleti'nin durumu için bkz., Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, Çev: Fikret İşıltan, İstanbul 1991, s.390-401; XII., Yüzyılda Bizans Devleti'nin Anadolu ticarî yolları üzerindeki hakimiyetinin ne derece azaldığı konusunda bir fikir edinmek için bkz., Işın Demirkent, "XII. Yüzyılda Bizans'ın Ege Bölgesinden Güneye İnen Yolları Hakkında", **Anadolu'da Tarihî Yollar ve Şehirler Semineri 21 Mayıs 2001, Bildiriler**, İstanbul 2002, s.1-13.

yoktur. Ancak bunun bir göstergesi olarak şiirler de bile yerini aldığını belirtebiliriz.³⁷

Hârizmşâhlar Devleti'nin başkenti Gürgeç'in ticarî hayatta da önemli bir yeri vardı. Eski dönemlerden beri bir ticaret merkezi olan Gürgeç, X. Yüzyılda Hârizm'in başkenti olan Kât'tan³⁸ sonra ikinci büyük ve ticari önemî haiz şehri olarak kaynaklarımızdaki yerini almaktadır. İslâm coğrafyacılarının açıkça belirttiği üzere bu şehirler kazançlarının çoğunu ticaretten elde ediyorlardı ve büyük kervanlar buradan hareket ediyordu. Ayrıca Hârizmli tüccarların Hazar Denizinde mal taşımak üzere hazır bulunan büyük ticaret gemileri vardı.³⁹

Bu ticari hareketlilik içerisinde transit olarak Hârizm bölgesine ulaşp başka memleketlere dağılan mallar olduğu gibi Hârizm'in ham madde ihtiyacını karşılayan mallar ve bizzat bölgede üretilip ihraç edilen ürünler de vardı.

X. yüzyıldan beri Hârizm bölgesi ile Türkler'in yaşadığı bölgeler arasında sürekli bir hayvan ticareti vardı.⁴⁰ Ayrıca Hârizm'e gelen mallar arasında samur, tilki, tavşan gibi çeşitli hayvanların kürkleri, bal, mum, balık dişi ve tutkalı, çeşitli hayvan derileri, elbiseler, kılıç, zırh, yün gibi ürünler bulunmaktaydı.⁴¹ Hârizmliler örneğin adı geçen balık dişlerini ham madde olarak alıyor ve bunlardan tarak, hokka gibi eşyalar yapıyorlardı. Bunlar için fil dişleri de kullanılıyorsa da daha dayanıklı olması sebebiyle balık dişleri tercih ediliyordu. Dişlerin bu öneminden dolayı da Hârizm'de pahalı olan mallar arasında gösterilmektedir.⁴² Ayrıca Hârizmliler pamuk ve yünlü elbiseler, örtüler, kumaşlar ve pamuk yağı üreterek bunları diğer ülkelere ihraç ediyorlardı.⁴³ Ticarî mallar arasında köleler de vardı. Hârizm köle tacirlerinin de merkez olarak kullandığı bölgelerden biri idi.⁴⁴

Hârizmşâhlar Devleti döneminde de bölge X. yüzyılımı ortaya koyduğumuz bu ticarî önemini artırarak devam ettirdi. Moğol istilasına kadar Hârizmşâhlar

³⁷ **Devletşâh Tezkiresi**, C:II., s.245.

³⁸ Zeki Velidi Togan, "Hârizm", **İ.A.**, C:V/I., s.241-244.

³⁹ Ramazan Şeşen, **age.**, s. 48, 56, 102,161-162, 172, 182, 217.

⁴⁰ Şeşen, **age.**, s.162, 172; Agacanov, **age.**, s.150.

⁴¹ Şeşen, **age.**, s.162, 172; Togan, **agmd.**, s.249; Togan, **Horezmce Tercümelî Muqaddimat al-adab**, önsöz, s.32.

⁴² Şeşen, **age.**, s.172, 182; Togan, **agmd.**, aynı yer.

⁴³ Şeşen, **age.**, s.102; Togan, **agmd.**, s.249-250.

⁴⁴ Şeşen, **age.**, s.161-162, 172; Agacanov, **age.**, s.151.

Devleti'nin sağladığı istikrar ve güven ortamında ticarî faaliyetler kesintisiz sürdü. Hârizm ticaret merkeziydi ve kaynaklarımızda kervanların konaklama yeri olarak gösterilmektedir.⁴⁵ Devle ticaret konusunda için üzerine düşeni yapıyordu. Bize intikal eden belgelerden anlaşıldığı gibi yolların güvenliğini temine büyük önem veriyordu. Örneğin bir iktâ menşûrundan, yolların güvenliğinin sorumluluğunun iktâ sahibine verildiğini anlıyoruz. Nesâ şehrinin İzzeddin Togaşâh b. Müeyyed'e verilmesi amacıyla düzenlenen belgede; "iktânın yollarının korunmasında bir dakika bile ihmalci davranılmaması" gerektiği özellikle vurgulanarak, ceza gerektiren hallerde tereddütsüz davranılması emredilmektedir.⁴⁶ Nesâ şehri gibi kesişme noktasındaki bir gölgede görüldüğü üzere hataya yer verilmemesi önemle belirtilmektedir.

Çalışmamızın birçok yerinde yeri geldikçe askerî ve coğrafî konumunun Hârizmşâhlar Devleti için büyük önemi olduğundan bahsettiğimiz ve bir üs olarak kullanılmasını açıklamaya çalıştığımız Cend şehrinin ticarî hayattaki yeri de devlet tarafından verilen kıymeti hak ediyordu. Hârizmşâhlar'da büyük oğulların çoğunlukla burada görev yapmaları da bir tesadüf değildi. Bölgede sağlanacak güvenliğin ticarî hayata katkısı düşünülerek planlanan bu uygulama bize devletin ticarî hayata verdiği önemi bir kez daha göstermektedir. Çünkü Cend bölgesi doğrudan Hârizm'e ulaşan ticaret yolu üzerinde ileri bir ticarî karakol konumundadır. Ayrıca Cend Fetihnâmesi'nde "sugür-ı İslâm"⁴⁷ olarak tanımlanan bu bölge Müslüman olmayan Türkler ile ticarî sınırı da oluşturmaktadır.

Cend bölgesinin ticarî önemini çok açık bir şekilde ortaya koyan asıl belge ise Bağdadî'nin kaydettiği ve Sultan Alâeddin Tekiş'in burayı oğlu Nâsırüddin Melikşâh'a verildiğini gösteren menşûrdur.⁴⁸ Bu menşûrda özellikle vurgu yapılarak "yolların güvenliğinin sağlanması, tüccârların mal ve canlarının korunması, onların canlarına ve mallarına gelebilecek saldırılara meydan verilmemesi" emredilmektedir.⁴⁹ Net olarak görüldüğü üzere Cend bölgesinin ticarî önemi

⁴⁵ Cüveynî, *age.*, s.149.

⁴⁶ Bağdadî, *age.*, s.36.

⁴⁷ Reşidüddin Vatvât, *Ebkârü'l-Efkâr*, vr.31b-34a; Toyserkânî, *age.*, s.71; Abdülkerim Özeydin, "Cend", *DİA.*, C:VII, s.359-360.

⁴⁸ Bağdadî, *age.*, s.13-29.

⁴⁹ Bağdadî, *age.*, s.aynı yer.

üzerinde devlet büyük bir hassasiyet göstererek ticaretin birinci gereği olan güvenliği sağlamak için gerekli önlemleri almaktadır.

Hârizmşâhlar Devleti'nde yolların güvenliğini sağlayan birlikler vardı ve bunlara “yol muhafızları” (muhafızân-ı turuk) deniliyordu.⁵⁰ Ayrıca, tüccarlara “müsaade-nâme”ler verilerek onların işleri kolaylaştırılıyordu.⁵¹

Tüccar kabilelerine, kervanlara saldırmanın büyük suçlar arasında sayıldığını ve cezasının da bununla orantılı olarak çok ağır olduğunu anlıyoruz. Kazvî'nin anlattıklarına göre, tüccârlara saldıranlar Hârizm'e getirilerek ibret-i âlem olsun diye çarımha gerilerek öldürülmüşlerdi.⁵²

Hârizmşâhlar'ın Moğollar ile münasebetleri de devlet düzeyinde ticarî ilişkiler olarak başlamıştı. Cengiz Han'ın güçlenmesi ve hâkimiyet sahasını genişletmesi Hârizmşâhlar Devleti'nin sınırlarının bittiği yerde ticaret yollarını Cengiz Han'ın kontrol ettiği bölgelere devrediyordu ki artık bu iki güç ticarî olarak da komşu idiler.

İki ülkenin resmî ilişkileri ticarî sahada başlamıştı. Zaten ilişkiler başlatan, bitiren ve hatta Moğollar'ın batıya hareketlerini tetikleyecek, bardağı taşıran son damla olan olaylar da yine ticarî içerikliydi.

1215 yılında Cengiz Han'ın, Pekin'i zaptetmesi ve şöhretini doruğa çıkaran bu haberin yayılması üzerine Sultan Alâeddin Muhammed Hârizmşâh bu gelişmenin gerçek olup olmadığını tespit amacıyla bir elçilik heyetini yola çıkarmıştı. Abbas İkbâl, Barthold ve Kafesoğlu'na göre Sultan Alâeddin Muhammed Hârizmşâh, Cengiz Han'ın Çin'de elde ettiği başarıları kendi planlarına, “cihangîr” olma sevdasına ket vurma olarak algılıyordu ve ticarî menfaatleri düşünecek durumda değildi. Ve gene her üç yazara göre Sultanın bu tutumu yaşanacak bütün kötü olaylarında nedenini oluşturuyordu.⁵³ Bahaeddin-i Râzî başkanlığındaki bu elçilik heyeti Cengiz Han ile görüşmüştü. Cengiz Han ile yapılan bu görüşmeyi Cûzcânî bizzat Bahaeddin-i Râzî'den dinlemişti. Ona göre Cengiz Han, kendisini doğunun,

⁵⁰ Cüveynî, *age.*, s.288.

⁵¹ Köymen, *Münşeat Mecmuaları*, s.554.

⁵² Kazvî'nî, *Asarü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, Beyrut 1960, s.514.

⁵³ Abbas İkbâl, *Tarih-i Mufassal-ı İran*, Tahran 1312ş., C:I., s.21; Barthold, *age.*, s.419; Kafesoğlu, *age.*, s.232.

Sultan Alâeddin Muhammed'i de batının efendisi olarak görüyordu. Bu görüşmede ayrıca Cengiz Han, ticarî faaliyetlerin yürütülmesi konusuna da değinerek her iki ülke kervanlarının serbestçe hareket etmelerinden hoşnut olacağını belirterek tüccarlar için gerekli güvenliği sağlayacağını vaad ediyordu.⁵⁴ Elçilik heyetine büyük itibar gösteren Cengiz Han, bu heyetin gelişini ülkesi ile Hârizmşâhlar arasında ticaretin gelişmesi için bir fırsat olarak değerlendirmişti.⁵⁵

Burada bir Noktaya temas etmemiz gerekir. Moğollar'ın, açıklamaya çalıştığımız ticarî faaliyetlerde alınıp satılan mallara daha çok ihtiyaçları vardı. Aslında onlarla ticaret yapmak son derece kârlı idi. Kaynaklarımızda bu duruma işaret eden açıklamalar vardır. Buna göre, Moğollar'ın şehirlerde yaşamamaları ve düzenli ikametgâhlarının olmaması onların kumaştan yapılan eşyalara ihtiyaçlarının daimî olduğunu göstermektedir.⁵⁶ Bu ihtiyaçları tüccarların fark ettiği de malumdur. Öyle ki, Moğollar'a satılan mallar arasında kumaş mamulleri fiyat olarak da daha pahalıydı.⁵⁷ Cengiz Han da ihtiyaç malzemelerinin teminini sağlayan ticaretin öneminin farkında olarak yolların güvenliğinin temini için bir sistem kurmuştu. Buna göre, "karakçı" adı verilen yol muhafızları ticarî güzergâh üzerinde belli noktalara yerleştirilerek tüccarların güvenliğini sağlamak ile görevlendirilmişlerdi. Ayrıca bu muhafızlar tüccarların mallarını inceleyerek Cengiz Han'ın bizzat almak isteyeceklerini tespit edip kendisine götürüyorlardı.⁵⁸

Hârizmşâhlar ile Moğollar'ın yukarıda bahsettiğimiz Bahaeddin Râzî'nin başkanlığındaki heyetin Cengiz Han ile görüşmesi ile başlayan temaslar gelişme gösterdi. Cengiz Han ticarî bir anlaşma yapmak amacıyla bu elçilik heyetinin dönüşünde kendi elçilerini de Sultan'a göndermek üzere onlarla birlikte yola çıkardı.

Elçiler Sultan Alâeddin Muhammed'in huzuruna çıkarak Cengiz Han'ın mesajını iletiler. Cengiz Han; "Uygun görüyorsanız iki taraf arasındaki ticaret kapılarını açalım. Bundan gelecek fayda her iki taraf içindir"⁵⁹ diyordu. Bu elçilik heyeti Cengiz Han tarafından ticarî anlaşma şartlarını tespit etmekle

⁵⁴ Cüveynî, *age.*, s.116 vd.

⁵⁵ Kafesoğlu, *age.*, s.232.

⁵⁶ Ebul-Farac, *age.*, C.II., s.481.

⁵⁷ Cüveynî, *age.*, s.116.

⁵⁸ Cüveynî, *age.*, s.117.

⁵⁹ Nesevî, *Farsça*, s.48.

görevlendirilmişti. Heyette Mahmud el-Hârizmî, Ali Hâce-i Buhârî ve Yusuf Kenkâ-i Otrârî adlı Müslüman ve Hârizmli tüccarların bulunması ayrıca dikkate şayandır. Kafesoğlu'nun işaret ettiği gibi menfaatlerinin Cengiz han tarafından korunmasının bir sonucu olarak Müslüman tüccarlar Moğol ülkesinde rahatça faaliyet gösteriyor ve hatta elçilikle dahi görevlendiriliyorlardı.⁶⁰

Sultan Alâeddin Muhammed, Maverâünnehir'de kabul ettiği elçiler vasıtasıyla Cengiz Han ile ticarî anlaşmayı kabul etti.⁶¹ Böylece 1218 yılında anlaşma yürürlüğe girmiş oldu ve her iki ülke arasındaki ticarî faaliyetler hız kazandı. Sultan'a gelen elçiler dönüşte büyük bir tüccar kafilesi ile yola çıkmışlardı. Cengiz Han bu kervanın getirdiği mallar ile yakından ilgilenmiş ve hatta malların fiyatlarını fazla bildiren tüccara malın gerçek değerini söyleyerek onu cezalandırmıştı. Bahsi geçen bu tüccar kafilesinin dönüşünde Moğol tüccarlar da onlarla birlikte yola çıkmıştı. Cengiz Han, bu kafileyle birlikte Sultan'a gönderdiği mektupta, "sultanın ülkesinden gelen tüccarları memnun edip sağ-salim gönderdiğini" bildirerek "alış-veriş yapıp geri dönmeleri için onlarla birlikte kendi tüccarlarını yola çıkardığımı" belirtiyordu.⁶²

Görüldüğü üzere Cengiz Han ile Sultan Alâeddin Muhammed arasında yapılan anlaşma ticaretin gelişmesi ve her iki ülkenin zenginleşmesi bakımından son derece akıllıca bir adımdı. Ancak bu sulh ortamı fazla sürmedi. 1218 yılı sonlarında Otrâr'a ulaşan ticaret kervanındaki bütün tüccarların şehrin valisi İnalçık tarafından öldürülmesi ve mallarına el koyulması sonun başlangıcı oldu.⁶³ Sultan Muhammed'in valiyi cezalandıramaması üzerine Cengiz Han büyük bir savaşa hazırlanarak batıya hareketini başlattı.

Bu gelişmeler hayatın her alanında derin etkiler bırakacak Moğol istilasını başlattı. Ticarî hayatı felç etti.

⁶⁰ Kafesoğlu, *age.*, s.233.

⁶¹ Sultanın dikkatinin hâlâ Cengiz Han'ın gücü üzerine odaklanmış bir halde olduğu anlaşılıyor. Nesevî'nin kaydına göre o, elçilik heyetinde bulunan Mahmud el-Hârizmî ile gece ayrıca gizli bir görüşme yaparak bu Müslüman tüccardan tafsilatlı bilgi almaya ve hatta onu kendi tarafına çekmeye çalışmıştı. Kıymetli bir inci verdiği bu tüccardan öğrenmek istediği asıl nokta Cengiz'in gerçekten Çin'e hakim olup olmadığı idi. Nesevî, Farsça, s.49-50.

⁶² Cüveynî, *age.*, s.117-118.

⁶³ Bu olayın tarihi kaynaklarımızda farklı şekillerde verilmektedir. Bu kaynakları değerlendirerek 1218 yılını kabul eden Kafesoğlu'na biz de katılıyoruz. Bkz. Kafesoğlu, *age.*, s.236-242.

Ticarî faaliyetlerin önemine işaret eden bir örnek de Sultan Celâleddin Hârizmşâh dönemine aittir. Sultan, Türkiye Selçuklu Sultanına iyi ilişkiler kurmak amacıyla gönderdiği elçiler eliyle ulaştırdığı mektubunda: “Bundan sonra aramızda mektuplar gelip gidecek, sefirlerin ve tüccarların ziyaretleri artacaktır”⁶⁴ diyordu. İlk resmî temasta tüccarlara yer verilmesi konunun önemini göstermeye yeterlidir.

3. Vergiler

Hârizmşâhlar Devleti’nin gelirleri arasında toplanan vergiler de önemli bir yer tutmaktadır. Halktan alınan vergilerin dışında anlaşmalarla belirlenmiş ve tâbilerin ödemesi zorunlu vergiler de vardı.

Vergi toplanmasına verilen önem devletin evrâk numunelerinde kendini göstermektedir. Bu örneklerden iktâlardan toplanan vergilerin gene iktâların giderleri için harcandığını ayrıca merkeze gönderilen vergiler de olduğunu anlıyoruz. Örneğin bir menşûrda iktâ sahibinden, “bölgenin emvâlini toplayarak masraflar için harcaması” istenmektedir.⁶⁵ Başka bir belgede de âmillere hitap edilerek, “Dîvân-ı İstifâ’nın mersûm ve rüsûmâtı (vergiler) müstevfî ve onun nâiblerine teslim etmeleri” emredilmektedir.⁶⁶

Belgelerde vergi memurları üzerinde durularak sık sık şu hatırlatmalar yapılmaktadır: “Ummâla (âmillere) söyle ki, fesad ve ihanetten el çeksinler. Ve reâyâyâ karşı kararlaştırılmış kanunun dışında davranmasınlar. Belirlenmiş verginin dışında almasınlar”.⁶⁷ Görüldüğü üzere vergi miktarları önceden belirleniyor ve vergilerin toplanması sırasında suiistimale açık olan âmiller uyarılıyordu. Öyle ki, devlet nazarında belirlenen verginin dışında çıkmak “fesad ve ihanet” anlamına geliyordu.

Devlet vergi alırken halkın refah seviyesini düşürmemeyi hedefliyordu. Örneğin bir istifâ menşûrunda, “alınacak verginin, halkın durumu gözetilerek belirlenmesi ve halkın refahının gözetilmesi gerektiğine” vurgu yapılmaktadır.⁶⁸ Tabî ki bu, ideal olanıdır. Uygulamaların her zaman bu doğrultuda olduğunu

⁶⁴ İbn Bîbî, *age.*, C:I., s.377.

⁶⁵ Bağdadî, *age.*, s.32.

⁶⁶ Reşidüddin Vatvât, *Ebkârü'l-efkâr* vr.37a-39a; Toyserkânî, *age.*, s.80.

⁶⁷ Reşidüddin Vatvât, *age.*,vr. Bağdadî, *age.*, s.34.

⁶⁸ Toyserkânî, *age.*, s.79.

söyleyemeyiz. Ayrıca toplanan bütün vergilerin yazılı olarak kayıt altına alınması ve bunların bir nüshasının merkeze gönderilmesi gerekiyordu.⁶⁹

Devletin ülke içinden topladığı vergiler hakkında fazla bilginiz yok. Bunların çeşitlerini ve miktarlarını tespit edemiyoruz. Kaynaklarımız daha çok savaşlar sonucu yenilen tarafın vergi ödemeyi kabul etmesinden bahsederken bu konuda bilgi vermektedirler. Ülkede tarım ürünlerinden vergi alındığı anlaşılıyor. Cüveynî'ye göre Belh bölgesi o kadar bereketli topraklara sahipti ki, tahılın bolluğu bu bölgede tahıl üzerinden alınan verginin de çeşitlenmesine sebep olmuştu. Belh bu noktada diğer şehirlerden daha çok vergi ödüyordu.⁷⁰ Anlaşıldığına göre vergi oranları üretim oranları ile doğru orantılıdır.

Vergiler yıllık olarak toplanıyordu. Ancak olağanüstü durumlarda bir yıl içerisinde birkaç kez vergi alındığını görüyoruz. Örneğin Sultan Alâeddin Muhammed, Cengiz Han'ın harekete geçmesi üzerine, savunma hazırlıkları yapmaya karar verdiğinde 1218-1219 yılı vergilerinin toplanmasını emretmişti ki, bu aynı yıl içinde üçüncü vergi alımıydı.⁷¹

Sultan Alâeddin Muhammed devrinde Nur'dan alınan yıllık verginin miktarı “Bin beş yüz Dînâr” olduğu anlaşılmaktadır. Cengiz Han adı geçen şehre ulaştığında Sultana ödenen miktarda verginin kendisine verilmesini emretmişti.⁷²

Sultan Alâeddin Muhammed devrinde devletin hazinesine gelir olarak giren vergiler arasında İsmailîler'in ödediği vergiler de vardı. Nesevî, Alamut'a Sultan Celâleddin Hârizmşâh tarafından elçi olarak gönderilmesini anlatırken bu noktaya temas etmektedir. Tâbîlik göstergesi olarak Sultan adına hutbe okutup vergi ödeyen İsmailîler'in ödedikleri miktar Nesevî'ye göre “yüz bin dînâr”dı ve şimdi, yani Celâleddin Hârizmşâh zamanında bu miktar otuz bine düşürülmesine rağmen vergiyi ödememek için birçok yola başvuruyorlardı.⁷³ Sultan Celâleddin Hârizmşâh adına hutbe okutmaya razı olmayan İsmâîliler aslında bu tavırlarıyla artık Hârizmşâhlar

⁶⁹ Reşidüddin Vatvât, **Arâisü'l-havâtir**, Ayasofya Nr: 4138, vr.58b-59b; Toyserkânî, **age.**, s.44

⁷⁰ Cüveynî, **age.**, s.151.

⁷¹ Nesevî, Farsça, s.52.

⁷² Cüveynî, **age.**, s.133.

⁷³ Nesevî, Farsça, s.230.

Devleti'nin tâbîsi olmadıklarını gösteriyorlardı. Devlet de zaten eski gücünün çok çok uzağındaydı.

Sultan Alâeddin Muhammed devrinde Fars Atabegi Sa'd da vergi ödeyenler arasındaydı. Ülke gelirinin üçte birini Sultana vergi olarak ödeme şartını içeren bir anlaşma yapılmıştı.⁷⁴

Vergi ödeme vaadi çoğu kez askerî anlaşmaların birinci şartıydı. Örneğin Hârizmşâh İl-Arslan öldüğünde, Gürgenç'te kardeşi Sultanşâh'ın tahta çıktığını haber alan Alâeddin Tekiş, mücadele için gerekli kuvveti temin edebilmek için Karahıtaylara'a müracaat ederek yaptığı anlaşma gereği, elde edeceği asker kuvvetine karşılık vergi ödemeyi kabul ediyordu.⁷⁵

Hârizmşâhlar Devleti kurulmadan önce Selçuklular'ın Hârizm valisi olan hanedanın atası bölgenin vergilerini toplayarak merkeze gönderiyordu. Hârizmşâh Kutbeddin Muhammed, bir yıl bizzat sultan Sencer'in katına gidiyor diğer sene de oğlu Atsız'ı bu görevi yerine getirmek üzere Selçuklu başkentine gönderiyordu.⁷⁶

Hükümdarların bazen vergileri te'cil ettikleri de görülmektedir. Örneğin Sultan Celâleddin Hârizmşâh, Tebriz'in içinde bulunduğu zor şartları ve halkın fakirliğini gördüğünde üç senelik verginin te'cil edilmesini emretmişti.⁷⁷

4. Ganimetler

Bilindiği gibi ganimet Müslüman olmayanlarla yapılan savaşlarda ele geçirilen bütün emvale denir. Ganimetler de önemli bir gelir kaynağıdır.

Hârizmşâh Atsız'dan Halifelik makamına gönderilen ve Reşidüddin Vatvât'ın kaleminden çıkmış olan mektuplarda "kâfirler üzerine yapılan seferler"den bahsedilmektedir. Atsız mektuplarda sık sık, ülkesinin "kâfir Türkler" ile sınır olduğunu hatırlatarak, zamanının çoğunu bunlarla mücadele etmekle geçirdiğinin altını çizmektedir.⁷⁸ İl-Arslan devrinde gönderilen mektuplarda da aynı ifadeler

⁷⁴ Kazvînî, *age.*, s.496; Cüveynî, *age.*, s.311-312; Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara 1991, s.77.

⁷⁵Cüveynî, *age.*, s.259. Cüveynî'ye göre Hârizmşâhlar, Atsız devrinden beri Hitaylar'a vergi ödüyorlardı, *age.*, s.306.

⁷⁶ Kafesoğlu, *age.*, s.44.

⁷⁷ Taneri, *age.*, s.139.

⁷⁸ Horst, agm., *ZDMG.*, C.116 (1966), s.34, 36.

vardır.⁷⁹ Şüphesizdir ki, bu bahsi geçen seferlerde önemli miktarlarda ganimet elde ediliyordu. Cend'in ele geçirilerek bölgenin Hârizmşâhlar kontrolüne girmesi ile daha kuzeye akınlar yapılabilmisti ve bütün bu akınlar ganimet kaynağıydı.

Devletsâh da Atsız'ın düzenlediği seferlere dikkat çekerek, “kâfirlerle mücadele eder, neticede birçok ganimetler elde ederdi” demektedir.⁸⁰

Sultan Alâeddin Muhammed, Karahıtay ordusunu 1210 yılında mağlup ettiğinde elde edilen ganimetin oranın çok büyük olduğu anlaşılıyor. Cüveynî'ye göre “bu zafer Sultanın ordusunu zengin etmişti”⁸¹ Ganimetler arasında atlar, develer ve köleler vardı.⁸²

Sultan Celâleddin Hârizmşâh, Gürcüler ile yaptığı savaşlarda ganimetler elde etmişti. Bu sırada ganimet olarak ele geçirilen kölelerin sayısı o kadar çoktu ki, bu durum köle fiyatlarının çok ucuzlamasına sebep olmuştu.⁸³ Öte yandan Sultan Celâleddin yollarda kuvvetlerini zor durumda bırakan Yıva Türkleri ile de mücadeleye girişmiş ve onları mağlup ederek mallarını ganimet olarak ele geçirmişti. Nesevî'nin bildirdiğine göre bu ganimetlerden Sultanın payına düşen beşte birlik miktar otuz bin dînâr tutuyordu.⁸⁴

Buraya kadar Hârizmşâhlar'ın gelir kaynaklarını açıklamaya çalıştık. Görüldüğü üzere devlet zenginleşmeye müsait gelir kaynaklarına sahipti. Şüphesiz gelir elde edilen kaynaklar burada saydıklarımızla sınırlı değildir. Ancak kaynaklarımızdan hepsini tespit edemiyoruz. Burada devletin kazanç elde ettiği sahalardan biri olan ve çok az bilgi bulabildiğimiz sanayi ve madencilikten de bahsetmek istiyoruz.

Hârizm'deki madenler hakkında İslâm coğrafyacılarında bazı kayıtlar vardır. Buna göre bölgede altın, gümüş gibi madenler bulunmuyordu.⁸⁵ Ancak İdrisî, bakır madeni olan bir dağdan ve bu madende çalışan çok sayıda işçi bulunduğundan

⁷⁹ Horst, agm., s.37

⁸⁰ **Devletsâh Tezkiresi**, C:I., s.133.

⁸¹ Cüveynî, **age.**, s.298.

⁸² Cüveynî, aynı yer.

⁸³ Nesevî, Farsça, s.146.

⁸⁴ Nesevî, Farsça, s.156.

⁸⁵ Şeşen, **age.**, s.219.

bahsetmektedir.⁸⁶ Nişâbûr'da ise firûze ocakları vardı.⁸⁷ Kaynaklarımız bahsetmese de birçok araç gerecin ana maddesi olan demir her halde bol miktarda bulunuyordu. Çünkü kılıç, balta, koşum takımları, eyer, mahmuz, bıçak vs. gibi aletler ilk akla gelenler olarak bölgenin hemen her yerinde üretiliyordu.⁸⁸

Tebriz ve Taberistan'da eski dönemlerden beri ipekböceği yetiştiriliyordu. Buna dayalı olarak da ipekçilik ve buna bağlı sanayi ürünlerinin varlığından bahsedebiliriz. Ayrıca yün ve yün sanayii gelişmişti.⁸⁹ Ham maddesi ağaç olan ürünlerin üretimi de yapılıyordu. Çünkü oklardan mobilyalara kadar hayatın birçok alanında ağaçtan elde edilen ürünler kullanılıyordu. Hârizm'de ham maddesi dışarıdan gelen halenç ağacından yapılan süslü kutular meşhurdu.⁹⁰

Bunların yanı sıra mal ve hizmet üretiminden de bahsedebiliriz. Zanaatkârlar ile değişik meslek gurupları bu cümledendir. Bilindiği gibi Moğollar, ele geçirdikleri şehirlerdeki “sanat erbâbı”na dokunmayarak ülkelerine götürmüşlerdi.⁹¹

5. Ödemeler

Devletin ödeme kalemlerinde en yüklü miktarı maaşlar ve saray giderleri tutuyordu. Eyaletlerde devlet memurlarının maaşları iktâ sahipleri tarafından ödeniyordu. Örneğin belgelerimizde, “toplanan emvalin masraflarda kullanılması”⁹² bildirilirken bunun içine o bölgede çalışanların maaşları da girmektedir.

Vezîre ödenen maaşa dair bilgi bulduğumuz Bağdadî'nin kaydettiği bir belgede; “onun mansıbına yakışan bir mersûm” belirlenmeye çalışıldığı vurgulanmaktadır. Devamında da “birkaç bin dînâr olarak belirlenen mersûmu belirtilen yılın muamelesinde kendi tasarrufuna geçirmesi” bildirilmektedir.⁹³ Hârizmşâhlar'da çalışan memurların ve emekliklilerin maaş miktarlarının belirlenmesi yetki ve görevi vezîre aitti.⁹⁴ Dîvân-ı Arz askerlerin yevmiyesiyle (erzak, mevacic) ilgileniyordu ve Dîvân-ı istifâ da devlet ile sarayın gelir ve

⁸⁶ Şeşen, *age.*, s.122.

⁸⁷ *Devletsâh Tezkiresi*, C:I., s.157-158.

⁸⁸ Spuler, *age.*, s.475.

⁸⁹ Spuler, *age.*, s.475-476.

⁹⁰ Togan, *agmd.*, *İ.A.*, C:V/I., s.249.

⁹¹ Cüveynî, *age.*, s.145, 149, 179

⁹² Bağdadî, *age.*, s.32.

⁹³ Bağdadî, *age.*, s.77.

⁹⁴ Horst, *age.*, s.26.

tahsilatları ile meşgul olduğu gibi bunların yönetimi ve kullanılması konusunda da yetkiliydi.⁹⁵

Gıyaseddin Pîrşâh dönemine ait bir belgede Dîvân-ı Tuğra makamına tayin olunan memura maaş ödemeleri ve gerekli diğer harcamalar için iki bin altın dînar ve yirmi hayvan yükü tahıl tahsis edildiği bildirilmektedir.⁹⁶ Bir başka belgede de iktâ sahibi olan valinin itaat etmeyenlerin maaşlarını düşürebileceği belirtilmektedir.⁹⁷

Devletin yaptığı ödemeler sadece maaşlarla sınırlı değildi. Saray giderlerinin de oldukça yüksek bir yekûn tuttuğunda şüphe yoktur. Sultanın eşlerinin harcamaları, çocuklarının masrafları, bunlardan sadece bir kaçıdır. Gıyaseddin Pîrşâh devrine ait bir belgede şehzâde annesine “özel ve zarurî giderleri için bin dînâr verilmesinin kararlaştırıldığı” belirtilerek bazı bölgelerin vergi gelirleri de ona bırakılmıştır. Anneden istenen ise şehzâdeyi iyi besleyip büyütebilmek için süt anneler bulmasıdır.⁹⁸

Devletin gider kalemleri arasında ordu masraflarını, elçi harcırahlarını, cülûslarda dağıtılan paraları, şair ve ediplere yapılan ihsanları, hediye ve hilatlerin masraflarını sayabiliriz. Daha önce bunlara dair örneklere yer verdiğimiz için burada tekrar etmeyeceğiz.

Hârizmşâhlar Devletinin ödemeleri arasında Nesevî'nin kaydettiği bir nokta gerçekten dikkat çekicidir. Buna göre devlet hazinesinden daha önceki dönemlerde hükümdarlık etmiş olan Türk hanedan mensuplarına maaş ödeniyordu. Nesevî bu âdetin Selçuklular'da da var olduğunu Muhammed b. Sebüktegin'in çocuklarına ödeme yapıldığını Hârizmşâhlar'da da bu uygulamanın devam ettiğini kaydederek bunun sebebinin onların atalarının hizmetini takdir etmek olduğunu belirtmekte ve ayrıca bu ödemelerin kesintisiz olarak sürdüğünü vurgulamaktadır.⁹⁹

⁹⁵ Horst, **age.**, s.37, 39-40.

⁹⁶ Horst, **age.**, Belgeler, A 3, s.100, başka örnekler için bkz. **age.**, Belgeler, D 7, s.104. F 3, s.106, F 4, s110

⁹⁷ Horst, **age.**, Belgeler, I 11, s.120.

⁹⁸ Horst, **age.**, Belgeler, S 6, s.140.

⁹⁹ Nesevî, Farsça, s.262.

III. BÖLÜM

HÂRİZMŞÂHLAR'DA KÜLTÜREL HAYAT

A. TOPLUMUN YAPISI VE KARAKTERİ

Şimdiye kadar devletin teşkilâtını ve ekonomik hayatını incelemeye çalıştık. Yönetim sistemi ve ekonominin daha iyi açıklanabilmesi için toplum hakkında da bilgilerimizin olması gerekir. Çünkü toplum yönetilendir, bütün idare teşkilatı toplumu yönetmek için kurulmuştur. Ayrıca ekonomi ile ilgili her şey toplumu ilgilendirir ve mutlaka ekonomiye dayalı her tür faaliyet onları etkiler.

Hârizmşâhlar Devleti kurulduğu anda toplum için değişen sadece idarecilerdi. Bu nedenle de Selçuklu Devleti dönemindeki toplum yapısı bölgede devam etmekteydi. Farklılıklar hükümdarların idaredeki tutumuna göre şekil alacaktı. Bu da kesinlikle toplum yapısını değiştirmeyi hedef alan bir müdahale değildi. Mesela toplum yapısına yeni unsurlar, kesif bir şekilde Kanglı-Kıpçak Türk boylarının hükümdarlar nezdinde görecekları itibarla doğru orantılı olarak, katılacaktır. Bu durum yerli halk ile sorunlar yaşanmasına neden olsa da bölgenin Türkleşmesine katkı yapması açısından önemlidir. Bu unsurların daha sonra Anadolu'da da varlık gösterdiklerinden, daha önce orduyu incelerken bahsetmiştik. Aşağıda toplum yapısındaki yerlerine de değineceğiz.

Aslında sosyal yapı iki bakış açısından incelenmelidir. Birincisi, merkezden görülen veya görülmek istenen yani hükümdarın gördüğü, olmasını istediği yapıdır. İkincisi ise gerçekte var olanıdır. Bu ayırimdan hükümdarın gözündeki sosyal yapının gerçek olmadığı anlaşılmalıdır. Hükümdar, “hakim olan” noktasından hareket ederek “hükmettiği toplum”u çok daha genel bir tasnifle algılar. Fark buradan kaynaklanmaktadır. Ayrıntılara yer olmaması herkesin “yönetilen” olarak görülmesinden dolayı bu ayırımı yapıyoruz. Bu iki tasnif birbirinden farklı mıdır? Bizce evet. Bu nedenle de biz önce devletin görmeyi arzuladığı yani hükümdarın idealindeki sosyal yapıyı değerlendireceğiz ardından da gerçek anlamda var olan sosyal yapıyı açıklamaya çalışacağız.

Hükümdarın gözünde halk “itaat edenler” ve “itaat etmeyenler” olarak çok belirgin ve keskin hatlarla ikiye ayrılmaktadır. Devletin neredeyse bütün belge örneklerinde itaat etmeye vurgu yapılmaktadır. Bu çoğu kez memuruna olması gerekeni bildiren emirdir. Şüphesiz ki bu, aslar ve üstler arasındaki görev ilişkisinin kurallarını ortaya koyar ve her dönem için geçerlidir ve olması gerektir. Ancak bizim kastettiğimiz “itaat” bu değildir. Biz resmî olanların dışında, hükümdara itaatten söz ediyoruz.

Hükümdarın bütün çalışanlarından ve halktan beklediği kayıtsız-şartsız itaattir. İtaatinden emin olunanlar belgelerimizde sadakatlerinden dolayı süslü sözlerle övülmektedir. Örneğin bir belgede medreseye tayin edilen müderrisin babasından bahsedilirken “bize hep itaat ederdi”¹ diye övgüyle anılmaktadır.

İtaat etmeyenler ise, “kötü işler yapanlar”dır. Hükümdar “fesad çıkaranlar ürküp kaçsınlar, iyi işler yapanlar huzur içinde olsunlar” diye çalışmaktadır. Onun bütün çabası “vakarlı İslâm’ın alâmetlerinin yükselmesi, cehalete, felakete ve karanlıklara neden olanlar ile bunlara yardım edenlerin defolması” içindir.²

Devlet yani hükümdar kendisine itaati her daim sağlayabilmek için varlığını yönetimin her kademesinde ve sürekli olarak hissettirdiği gibi topluma ait ya da toplumla ilgili her konuda da söz sahibi olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durumu belgelerimizden açıkça tespit edebiliyoruz. Belgelerdeki üslûp bu izlenimi zaten vermektedir. Buna ilave olarak da belgelerin içeriğinde de net bir şekilde hükümdarın her şeye hakim olduğu ve herkesin buna itaat etmek mecburiyetinde bulunduğu görülmektedir.

Görevleri, mevki ve makamları tahsis eden hükümdardır. Bütün mansıplar onun bir lütfudur. Belgelerimiz arasında bulunan tayin menşûrlarında “hükümdarın teveccühü kazanıldığı için o makamın lütfedildiğine” dair atıflar vardır.

Hükümdarın varlığını her konuda hissettirdiğini söylemiştik. Bu nokta üzerinde durmak istiyoruz. Örneğin hitabet makamı için düzenlenen bir belgede

¹ Toyserkânî, *age.*, s.44.

² Bağdadî, *age.*, s.48.

hutbe okuyacak “Cuma İmamı”na türlü hatırlatmalar yapılmaktadır. Kıyafetinden, nasıl davranması gerektiğine kadar bu makamda yapacakları ayrıntılı olarak belirtildikten sonra asıl üzerinde durulan noktanın altı çizilmektedir. Hutbe okuma yetkisi verilen imama kesin ve net bir ifadeyle, “devletin işlerinin düzenine yarayacak, ülkenin içinde bulunduğu duruma uygun düşecek ve işe yarayacak” konulara değinerek buna göre dua etmesi emredilmektedir.³

Görüldüğü gibi devlet kendisine muhalif olma ihtimaline dahi müsaade etmemektedir. Bilindiği gibi hutbelerin özellikle çalıştığımız dönem için ayrıca önemi vardır. Cuma Namazı için her kademedeki ve her sınıftan toplanan erkeklerin oluşturduğu cemaat için imamın söyleyecekleri şüphesiz ki az ya da çok etkilidir. Söylenenlere itibar edilsin veya edilmesin hatibin çizeceği tablo mutlaka iz bırakacaktır. İslâm tarihi için sosyal yönden bir çalışma yapan R. S. Humphreys hutbeyi, “ideoloji ve propaganda” başlığı altında değerlendirmektedir.⁴ Aslında “resmî” olarak hatibi tayin eden devlet hutbenin de “resmî” olmasını emretmektedir. Bizce bu açıkça devletin halkına propagandası anlamına gelir ve devletin her şeyi kontrol altında tutarak itaati tamamıyla temine çalıştığını gösterir. Aslında çizdiğimiz bu tablo “ideal olan”dır. Olması istenen ve planlanandır. Uygulamalarda her zaman bunun hayata geçirilmiş olduğunu söyleyemeyiz. Cuma günlerinin sosyal anlamda bir önemine daha işaret etmemiz gerekir. Cuma günleri toplumsal iletişimin sağlanması için bir vesile oluşturmaktadır. Ortaçağ için bunun bir anlamı da haber alma imkânı yaratmasıdır. Belki mahalle veya köylerde günlük hayatta da insanlar bir aradaysa da büyük şehirlerin büyük camilerinde çok daha geniş katılımlı bir toplanma gerçekleşmekteydi. Ayrıca halk, hükümdarından okunan hutbe ile resmen haber almış oluyordu.

Hükümdarın varlığını her alanda hissettirmesine dair bir örnekte medreselerin kontrol altında tutulmaya çalışılmasıyla ilgilidir. Müderris tayini ile ilgili bir belgede göreve getirilen müderrise “ulemâ, fakihler ve medrese sakinlerinin” tamamen itaat

³ Reşidüddin Vatvât, **Arâisü'l-havâtur**, Ayasofya Nr: 4138, vr.56a-58a.

⁴ R. S. Humphreys, **İslâm Tarih Metodolojisi Bir Sosyal Tarih Uygulaması**, Çev: Murtaza Bedir, Fuat Aydın, İstanbul 2004, s.192.

etmesi ve onun derslerinin dikkatle takip edilmesi emredilmektedir.⁵ Tayin edilen müderris, zaten hükümdar katında itibar kazanmıştır ve her halde bu durumu zedelemek istemez. Görüldüğü gibi muhalefete zemin hazırlanmaması için gerekli tedbirler alınmaya çalışılmaktadır. Bu sistem dışına çıkmak da kolay olmasa gerektir.

Buraya kadar hükümdarın gözünde halkı incelerken, bizim tasnifimizde “var olan” şeklinde belirttiğimiz, sosyal yapıda yer alan yer alan bir sınıfı da belirtmiş olduk. Devletin memurları, sosyal anlamda da bir tabaka oluşturmaktadır. Bunlar, hükümdarın tayin ettiği veya onun adına yetkiyi kullanarak –ki ikisi de aynı anlama gelir- atadıkları maaşlı personeldir. Hizmetleri karşılığı devletten para alırlar ve toplumun bir sınıfını oluşturmaktadırlar. Fuad Köprülü bu gurubu “devlet hazinesinden istifade edenler” şeklinde tanımlamaktadır.⁶

Devlet, idaresini sürdürmek için memurlarını çalıştırır ve muhatap olarak kabul eder. Bütün memurlarından itaat etmelerini ve görevlerini emredildiği şekilde yerine getirmelerini bekler. Belirlenenin dışına çıkmak kesinlikle yasak ve suçtur.⁷ Zaten hükümdar “halkın işleriyle bizzat ilgilenmekten mazurdur” çünkü devletin yöneticisi olarak çok daha zor ve önemli sorumluluklarla meşgul olduğundan buna zamanı yoktur bunun için de memurları vasıtası ile işleri idare eder.⁸

Buraya kadar anlattıklarımızın dışında kalanlar “reâyâ”dır. Devlet hazinesinden faydalanmazlar ve vergi mükellefidirler. Ayrıca devletin emirlerine karşı gelmemek ve kesinlikle itaat etmekle yükümlüdürler. Fuad Köprülü’nün belirttiği gibi bu isim idarî bir tanımlamayı göstermektedir. Çünkü bu genel ifadenin içinde ekonomik ve sosyal açıdan birbirinden çok farklı sınıflar yer almaktadır.⁹

Devlet ile reâyâ arasındaki ilişkinin temeli, daha önce de değindiğimiz gibi, ekonomiktir ve vergi ili ilgilidir. Belgelerimizde devlet-reâyâ ilişkisi adına vergilerin toplanması konusunda memurlara halka nasıl davranacakları hususundaki hatırlatmaların dışında başkaca bir ilişkiyi gösterecek bilgi yoktur. Vergi ilişkisinde

⁵ Toyserkânî, *age.*, s.44.

⁶ Köprülü, *agmd.*, *İ.A.*, C: V/I, s.283.

⁷ Belgelerde buna dair pek çok örnek vardır. Mesela bkz., Toyserkânî, *age.*, s.79.

⁸ Bağdadî, *age.*, s.76.

⁹ Köprülü, *agmd.*, aynı yer.

de “kararlaştırılan verginin dışına çıkılmaması”, “vergi hususunda çalışanlar tarafından zulme uğramışlar ise gönüllerinin alınması” ve “şefkatli davranılması”¹⁰ gibi noktalara temas edilerek reâyânın adı anılmaktadır.

Devlet, reâyânın güvenliğini sağlamak ve refahını temin etmek için çalışmaktadır. Bunun bir gereği olarak çalışanlarını kontrol altında tutar ve onlardan halkın malına el uzatmamalarını ister. Bu suçtur. Örneğin, **Asarü'l-Vüzerâ'ya** göre, Sultan Alâeddin Muhammed, vezîri Nizamülmülk Muhammed b. Salih'i halkın malına tecavüz ettiği için azletmiştir.¹¹ Gerçek sebep yalnızca bu olmasa bile anlaşıldığı üzere sağlam bir gerekçedir.

Hükümdarsız bir halk adeta başı boş bir sürü gibi algılanmaktadır. Hârizmşâh Atsız, Sultan Sencer'e gönderdiği bir mektupta şöyle demektedir: “onlar (reâyâ), ülkenin sahibi (Hüdavend-i Âlem) sizin olmadığınız zaman başıboş bir sürüdür”.¹²

Reâyâ, Hârizmşâhlar'a ait belgelerde bazen “Türk ve Tacik” olarak ifade edilmektedir. Kuşkusuz bu da sosyal bir ayrımdır.¹³

Reâyâ tanımı içine giren ekonomik ve sosyal yönden birbirinden farklı gruplar olduğundan bahsetmiştik. şimdi de bu sınıfları inceleyelim. Bu grupta “tâcirler” önemli bir yeri işgal etmektedirler. Ekonomik hayatı incelerken ticaretin, Hârizm ülkesinin gelir kaynakları arasında ne kadar önemli bir yeri olduğuna değinmiştik. Büyük tüccarlar hem çok zengin hem de oldukça nüfuzlu idiler. Daha önce incelediğimiz üzere, Hârizimli Müslüman tüccarlar Cengiz Han'ın katında dahi yüksek bir mevki edinmişlerdi ve itibar görüyorlardı. Öyle ki, onun elçilikle görevlendirdiği bu tüccarlar devrin iki büyük hükümdarı arasında anlaşma tesisinde bile rol oynuyorlardı. Büyük tüccarlar zenginlik ve nüfuzlarına karşın teşrifatta yer almıyorlardı.¹⁴

¹⁰ Bağdadî, **age.**, s.34.

¹¹ Akılî, **age.**, s.268.

¹² Toyserkânî, **age.**, s.7.

¹³ Bağdadî, **age.**, s.52.

¹⁴ Köprülü, **agmd.**, **İ.A.**, C:V/I, s.383.

Daha küçük çapta ticaretle meşgul olanlar, esnaf, emeğiyle geçinen sanat erbâbı da bir sosyal sınıf oluşturmaktaydı. Çarşı ve pazarlarda işlerini yapan bu guruptan başka köylüler ve çiftçiler de diğer bir sosyal sınıfı oluşturuyorlardı.

Ziraat ve zanaatla uğraşanlar devletin gözünde, “padişâh için ne kötülükte bulunurlar ne ona karşı bir vefâ gösterirler, ne de gerektiğinde onun arkasında dururlar” diye tanımlanmaktadır.¹⁵ Bu sınıf gene devlete göre, şehirlerin işlerinin düzeninde önemli rol oynamaktadır ve eşinin, çoluk çocuğunun geçimini sağlamakla meşgulse, kendi işiyle uğraşıyorsa korunması, rahatsız edilmemesi gerekir.¹⁶

Toprakla uğraşanların genel olarak durumlarının iyi olduğunu söyleyebiliriz. Burada kastettiğimiz işleyecek toprağı olanlardır. Hârizm ülkesinin verimli toprağından çoğunlukla iyi mahsul elde ediliyordu ve devlet sulamaya yatırım yapıyordu. Ancak köylerde sadece emeği karşılığı toprakla meşgul olanlar da bulunuyordu. Ayrıca büyük toprak sahipleri de “toprak aristokrasisi”ni¹⁷ oluşturmaktaydılar.

Buraya kadar belirttiğimiz guruplara işsizleri de ilave etmeliyiz. Şehirlerde sürekli olarak kontrol altında tutulmaya çalışılan işsizlerden oluşan gruplar bazen ciddi kargaşalıklar çıkarabiliyorlardı.¹⁸

Bir sosyal sınıfı da göçebeler oluşturuyorlardı. Hârizmşâhlar Devleti’nde hükümdarlar ile yakınlıklarından dolayı imtiyazlı bir sınıfı oluşturan Kanglı-Kıpçak Türk boyları ve ayrıca Yazırlar, Halaçlar gibi Türkmen boyları bu guruba girmektedir. Kanglı-Kıpçaklar devletin ordusunda ve idarî teşkilatında çok önemli bir yer işgal ediyorlardı ve nüfuzları fazlaydı. Hayvancılık ile uğraşan bu Türk boyları yerli halktan farklı bir sınıftı. Devlet onlara yaylak ve kışlaklar temin ederek yerleşik halkı onların yapabileceği saldırılardan korumaya çalışıyordu.¹⁹

¹⁵ Reşidüddin Vatvât, **Arâisü'l-havâtır**, Ayasofya 4138, vr.59b-60b; Toyserkânî, **age.**, s.45.

¹⁶ Reşidüddin Vatvât, **Arâisü'l-havâtır**, aynı yer.

¹⁷ Köprülü, **agmd.**, s.384.

¹⁸ Köprülü, **agmd.**, s.383.

¹⁹ Köprülü, **agmd.**, s.384.

Bütün bu sınıflandırmalara asaleti de ekleyebiliriz. Yerli ve köklü aile mensubu olmanın itibarı muhakkak ki yüksekti. Belgelerde dahi, “soy-sop olarak o kadar belirgindir ki, işaretler arayarak ispata gerek yoktur” şeklinde ifadelere rastlarız.²⁰ Ancak bu aile mensupları aynı zamanda başka işlerle de meşgul oldukları için asaletten gelen itibarlarını içinde buldukları sınıf içerisinde göz önünde bulundurmamak daha doğru olur.

Toplumun sosyal sınıflarını hükümdarın gözünden ve ekonomik düzeye göre inceledik. Ancak bu tasnifi geliştirmemiz gerekir. Çünkü sosyal tabakaları yalnızca bu unsurları var sayarak tespit etmek eksik olur.

Sosyal sınıfları belirleyen bir unsur da dindir. İnceleyeceğimiz üzere mezhepler birer toplumsal sınıfı da ifade ederler. Ayrıca bunların da altında fikirler etrafında toplananlar da birer sınıftır. Çalıştığımız dönem için fikir hareketi sayabileceğimiz faaliyetler din kökenli olduğu için biz hepsini, sosyal sınıfları oluşturmada din unsuru genel çerçevesinde ele almaya çalışacağız. Din aynı zamanda toplumun yapı ve karakterini oluşturan unsurlardan biridir. Bu sebeple konuyu daha ayrıntılı bir şekilde ele almayı uygun buluyoruz:

Fuad Köprülü'nün belirttiği gibi, Hârizmşâhlar tarihini anlamak için dinî hayat, mezhepler ve tarikatların gücü gibi konuları açıklamaya çalışmak gereklidir.²¹ Çünkü din hem devlet idaresinde hem de toplumsal hayatta önceliği olan bir faktördür. Üstelik bu durum sadece bizim çalıştığımız saha ve dönem için değil bütün ortaçağ dünyası için geçerlidir.

Hârizmşâhlar dönemindeki dinî hayat, fikir hareketleri ve akımları Selçuklu devrinin doğal bir uzantısı şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Hârizmşâhlar Devleti de izlediği dinî politikalarda tamamıyla Selçuklular'ın takipçisi olma özelliğini göstermektedirler.

Buna göre devletin resmî mezhebi tıpkı Selçuklular'da olduğu gibi Sünnîlik ve Hanefîliktir. Memleket dahilinde Hanefîlik'ten sonra en yaygın ve önemli mezhep

²⁰ Bağdadî, *age.*, s.50.

²¹ Köprülü, *agmd.*, *İ.A.*, C:V/I, s.284.

Şâfi'îlik'tir. Mezheplerin bölgedeki konumlarının kökleri daha önceki tarihlere dayanmaktadır. Hârizmşâhlar Devleti bu mevcut durumun devamını sağlamıştır.

Hârizmşâhlar Devleti hükümdarları, klasik özellikleri ile İslâm'ın emirlerini yerine getirmeye çalışan Türk-İslâm sultanlarıdır. Buna göre, hükümdar hem dinin koruyucusudur hem de onun emrettiği adâlet üzerine hareket etmektedir. Yine dinin icâbı olarak reâyâyı koruyup gözetmektedir. Uygulamaların her zaman bu esaslara sadık kaldığını söyleyemeyiz burada kastettiğimiz ideal olandır. Allah'ın yer yüzündeki temsilcisi olan hükümdar din adına kâfirlerle savaşır ve bütün memurlarına dinin gereklerini yerine getirmelerini emreder. Memurlara hatırlatmalar yapılırken Allah'tan korkmaları ve dinin gerektirdiği şekilde davranmaları emredilmektedir. Cûzcânî'ye göre, Sultan Tekiş oğlu Alâeddin Muhammed'e "İslâm'ı işin başı tut" diye vasiyette bulunmuştur.²²

Hârizmşâh Atsız ve oğlu İl-Arslan devrinde Abbasî hilâfet makamına gönderilen mektuplarda, hemen hemen her sene kâfirler ile savaşmak için sefere çıktığından özellikle bahsedilerek Halife'ye İslâm'a büyük hizmetler yapıldığı mesajı verilmektedir.²³ Şüphesiz bu mektupların amacı resmen muhatap kabul edilmek ve resmen tanınmak gayretidir. Ancak bu örnekler bize devletin yönetimdeki politikasında dinin yerini ve hükümdarın idaredeki din anlayışını göstermesi bakımından önemlidir.

Hârizmşâhlar Devleti'nin hüküm sürdüğü tarihlerde genel anlamda dinî tabloya gelince, Abbasî Halifesi dinî lider olarak mevkiini korumaktadır ve dünyevi anlamda da Halife en-Nâsır Lidinillah'ın iş başına gelmesiyle hırslı bir politika gütmektedir. Buna karşın Mısır Fâtımî Halifeliği ise 1171 yılında Selahaddin Eyyübî tarafından yıkılıncaya kadar Abbasî Halifesinin tanındığı bölgelerde yayılmaya ve nüfûz kazanmaya çalışmaktadır. Bu çabaların en önemli ve etkilisi, bu uğurda epeyce yol kat etmiş olan İsmailîler'dir. Hasan Sabbah'ın kurmuş olduğu, Alamut merkezli

²² Cûzcânî, *age.*, s.302.

²³ Horst, *agm.*, **ZDMG**, C:CXVI, s.30, 35, 37.

bu örgüt²⁴ Hârizmşâhlar döneminde de faaliyetlerine devam ediyordu ve çok bilinen şekliyle fedaileri eliyle intihar saldırıları düzenliyordu. Önemli isimleri öldürerek büyük yankılar uyandıran İsmailîler'e karşı devletin tutumu tıpkı Selçuklular'ın politikası gibidir. Yani kesin ve belirgin bir karşı tavır içerisinde Selçuklular'ın başlattığı mücadeleyi Hârizmşâhlar da devam ettirmişlerdir. Örneğin Sultan Alâeddin Tekiş son yıllarını Batınîler (İsmâîlîler) ile savaşlarla geçirmişti. Hatta ölmeden biraz önce seçme kuvvetlerinden hazırladığı ordu ile daha ciddî bir savaşa başlamıştı ve veliahdı Kutbeddin Muhammed'i bu ordunun kumandanlığına tayin etmişti. Sultan Tekiş'in bu harekatına sebep olan olay ise Nisan 1200 tarihinde vezîri Şemseddin Mes'ud b. Ali el-Herevî'nin Batınî fedaileri tarafından atına bineceği bir sırada bıçaklanarak öldürülmesidir.²⁵ İsmailîler'in vezîri hedef seçmelerinin nedeni onun Sultanı aleyhlerine harekete sevk ettiğine inanmalarıdır. Sultan Tekiş, bir taraftan İsmailîler üzerine ordu gönderirken diğer yandan da öldürülen vezîrin oğlunu aynı makama getirerek siyasî bir mesaj veriyordu.²⁶ Bu atama, Sultanın politikalarından vazgeçmeyeceğinin bir göstergesiydi.

Adı geçen vezîr Şafi'î mezhebındendi. Yukarıda devletin izin verdiği ve kabul ettiği ülkede yaygın bir sünî mezhep olduğunu belirtmiştik. Vezîr Merv şehrinde Şafi'îler için bir Camii yaptırmış ancak Hanefî mezhebi mutaassıpları tarafından gece saldırıları ile bu cami yakılmıştı.²⁷ Bu büyük bir olaydı. Ancak burada önemli olan bir nokta Şafi'î bir vezîrin iş başında olması ve bu mezhep mensupları için bir camii yaptırmasıdır. Çünkü bu olay bize devletin Şafi'î mezhebine karşı tavrını ispat etmesi bakımından dikkat çekicidir. Olayın ortaya koyduğu bir gerçek de adı geçen iki mezhep arasında Merv'de gergin bir ortamın yaşandığıdır. Bu son nokta gerginliğin patladığı, bardağın taşıdığı an olsa gerektir. Her halde gerginlikler günlük hayatta da yaşanıyordu. Bu olay uzun süre hafızalarda yer etmişe benzemektedir. Çünkü Cüveynî 1221 yılında Moğollar'ın Merv'de yaptıklarını anlatırken Şafi'î Camii'nin yakılması hadisesini hatırlatmaktadır.

²⁴ Bernard Lewis, **Haşîşiler**, Çev: Ali Aktan, İstanbul1995, Zeki Velidi Togan, "Alamut", **İ.A.**, C.I, s.289-290; Abdülkerim Özaydın, "Alamut", **DİA**, C:II, s.336-337; aynı mlf. "Hasan Sabbâh", **DİA.**, C:XVI, 347-350.

²⁵ Akılî, **age.**, s.267.

²⁶ Akılî, **age.**, s.267-268.

²⁷ Akılî, **age.**, s.267.

Moğollar Merv'e girince, Hanefîler tarafından yakılan Caminin yerine yaptırılan camiye yakmışlardı ki, Cüveynî'nin ifadesine göre Moğollar'ın bu davranışı ile Şafi'îler'in intikamı alınmış oluyordu.²⁸

Alamut İsmailîler'i, Sultan Alâeddin Muhammed devrinde Hârizmşâhlar Devleti'ni vergi ödüyorlardı. Yüz bin dînâr olarak ödenen bu vergi Sultan Celâleddin Hârizmşâh zamanında otuz bine düşürülmüştü. Sultan Celâleddin devrinde Alamut hakimi olan Alâeddin Muhammed hutbede sultanın adının anılması isteğini ise geri çevirmişti.²⁹

Sultan Celâleddin Hârizmşâh, müstahdemlerinin başı olan Mukaddem-i Çavûşan Kemaleddin'i işe aldıkları arasında İsmâilî fedailerinin olduğu gerekçesiyle öldürtmüştü.³⁰ Görüldüğü üzere Sultan devlete sızmaya çalışan İsmailîler'i böylece engellemiş oluyordu. Hârizmşâhlar Devleti'nin son dönemlerinde de İsmailîler ile mücadeleler devam etmiştir. Sultan Celâleddin'in kardeşi Gıyâseddin Pirşâh'ın Alamut'a sığınması (1228) ve Sultanın onun iade isteğinin reddedilmesi yeni bir krize sebep olmuştu. Sultan bulduğu her fırsatta İsmâilîler'e saldırmıştı.³¹

Hârizmşâhlar Devleti'nin Abbasî Halifeliği ile ilişkilerinin oldukça çalkantılı ve büyük mücadeleler çerçevesinde şekillendiğini söyleyebiliriz. Çalışmamızın çeşitli yerlerinde bu ilişkilerden incelediğimiz başlığa uygun düşecek şekilde bahsetmiştik. Burada dinî hayat noktasında Hârizmşâhlar Devleti'nin politikalarını anlamak için kısaca değineceğiz.

Hârizmşâhlar, Abbasî Halifesinin dinî otoritesini büyük bir çoğunlukla tanıdılar. Öyle ki, bağımsız bir devlet kurma mücadelesi veren Hârizmşâh Atsız, Hilafet makamına gönderdiği mektupların birinde, "Mü'minler'in emîrine itaat farzlardan biridir" diyordu.³² Ancak daha sonraki dönemlerde ilişkiler oldukça kötü ve düşmanca gelişmişti.

²⁸ Cüveynî, *age.*, s.169.

²⁹ Nesevî, *Farsça*, s.230.

³⁰ Nesevî, *Farsça*, s.70.

³¹ Taneri, *age.*, s.59-60.

³² Horst, *agm.*, *ZDMG*, C.CXVI, s.33.

Abbasî Halifesi Nâsır-Lidînillah, hilafet makamına oturunca siyasî faaliyetlere hız vermiş ve çok tabii olarak onun hamleleri Hârizmşâhlar tarafından sert bir şekilde karşılanmıştır. Daha önce bahsettiğimiz gibi, Sultan Tekiş döneminde iyice gerginleşen ilişkiler Sultan Alâeddin Muhammed devrinde bambaşka bir boyuta taşınmıştır.

Sultan Alâeddin Tekiş'in Irak'a hakim olmasından ve güçlenmesinden hoşnut olmayan Halifenin uyarılarına Sultan, gözdağı ve tehditle karşılık veriyordu. Sultan Alâeddin Muhammed ise daha ileri bir adım atarak Abbasî Halifesini tanımadığını ilan etti. Üstelik iddialarını meşrulaştırmak ve kamuoyu tepkisini hafifletmek için bu makamın Abbasoğulları'nın hakkı olmadığını ve Ali Evlâdı'ndan gasp yoluyla ele geçirdiklerini savundu. Hatta bu tezlerini içeren fetvalar aldı. Hutbeden Halifenin adını çıkardı. Ancak ilginç olan bunu ülkesinin her tarafında uygulayamamasıdır. Devletin tam yetkili diğer yöneticisi valide Terken Hatun bu konuda oğlu gibi düşünmüyordu.

Sultan Celâleddin Hârizmşâh döneminde de Halifelik ile ilişkilerin iyi olduğunu söyleyemeyiz. Bunun en güzel göstergesi Halifenin Celâleddin Hârizmşâh'ın sultanlığını resmen tanımaması ve buna karşılık da Sultanın bastıracağı sikkelerde Halifenin adına yer vermemesidir. Mücadele ve çatışmalar bu dönemde de sürmüştür.

Hârizmşâhlar ile Abbasî Halifeliğinin iktidar mücadelesine girmeleri ve hatta Sultan Alâeddin Muhammed'in Ali soyundan bir Halife tayin teşebbüsleri dahi bir gerçeği değiştirmemişti. Abbasî Halifeliği Hârizm ülkesinde tanınan ve kabul gören makamı. Yani hakimlerin çatışmasına taban katılmamıştı.

Şimdiye kadar devlet merkezinden idarede uygulanan politikalar ve ilişkiler çerçevesinde dinî hayatı inceledik. Dinî hayat başlığı içine şüphesizdir ki sadece bu anlattıklarımız girmemektedir. Özellikle VI.(XII) ve VII.(XIII). yüzyıllarda iyice güçlenen sûfiler Hârizmşâhlar ülkesinde son derece etkili bir noktaya ulaşmışlardı.

Sûfiler, devletin din görevlileri sınıfının dışında yer alan sivil bir teşkilatlanma olarak karşımıza çıkmaktadır ve Hârizmşâhlar devri toplum yapısında

son derece etkili olmuşlardır. Bilindiği gibi bu teşkilatlanma daha sonra Anadolu’da da büyük roller üstlenecek ve Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî ile etkisi bu güne ulaşacaktır. Hatta günümüzde Avrupa ve Amerika’da dahi ilgi duyulduğu bu öğretî hârizmşâhlar devrinde gelişme ve yayılma imkânlarına sahip oldu.

Sûfîler, Hârizm ülkesinde mescid, medrese, hamam, kütüphâne, aşevi gibi bölümlerin bulunduğu hankâhlarda yaşıyorlardı. Büyük bir sûfînin ölmesi üzerine göreve halifesi devralıyor ve öğrenciler (tilmiz) devam edilerek gittikçe yaygınlaşıyor ve güçleniyordu. Nüfûzlu sûfîlerin halk üzerinde de güçlü tesirleri olduğunu görmekteyiz. Onlara muhalif olanlar ise kadılar ve müderrisler gibi devletin din görevlileriydi. Sûfîler, halk üzerindeki tesirlerini dilden dile dolaşarak efsaneleşen kerametleri vasıtasıyla elde ediyorlardı. Toplum üzerinde bu yolla bırakılan etkinin sağlam olacağı şüphesizdir. Ayrıca hükümdar veya devlet erkânından bir ismin onlara katılması güçlenmelerine yardım eden çok önemli bir araçtı.³³ Şüphesiz bunun anlamı büyüktü. Hem himaye görmenin avantajlarından yararlanmak için bir imkân yaratıyordu hem de önemli bir mevkideki isim harika bir propaganda vasıtası idi. Her iki durum da güçlenmeye işaret etmektedir.

Hârizmşâhlar Devleti içinde sûfîlerin gittikçe güçlendiğini ve devletin üst düzey isimlerine kadar etkilerinin ulaştığını görmekteyiz. “Şeyh-i Veli-taraş” yani “veli yetiştiren şeyh” lakabını taşıyan Necmeddin Kübrâ (1145-1226) bu şahsiyetler arasında en önemlilerinden biridir.³⁴ Valide Terken Hatun katında büyük itibar sahibi olan Necmeddin Kübrâ’nın incelediğimiz noktada asıl önemi yetiştirdiği talebeleri vasıtasıyla öğretisinin Hârizmşâhlar Devleti’nde etkisinin artması ve bu etkinin Anadolu’ya taşınmasıdır. Yetiştirdiği öğrenciler sûfîliğin büyük şeyhleri arasındadır. Onun halifesi olan Mecdüddin Bağdadî ise gene Terken Hatun tarafından himaye edilmişti. Terken Hatun şeyhin vaazlarını dinliyordu ve şeyhin etkisi başkentte iyiden iyiye artıyordu. Sultan Alaeddin Muhammed’in onu öldürmesi ise büyük tepkiler almıştı. Sultanın bu hareketinin sebebine tam olarak anlamak güçtür. Her ne kadar bazı iddialar varsa da bunlar Kafesoğlu ve Barthold tarafından kabul

³³ Köprülü, agmd, İ.A., C:V/I, s.286; Abbas Pervîz, age., s.430

³⁴ E. Berthels, “Necmeddin Kübrâ”, İ.A., C: IX, s.163-165.

edilmemektedir.³⁵ Ancak Sultanın, şeyhi öldürmesinin sebebinin sūfilik hareketine yönelik değil daha çok şahsî olduğu anlaşılıyor.

Devlet merkezinde etkili olan diğer bir sūfî şeyhi ise Bahaüddin Veled'dir. **Menâkıbü'l-Ârifin** onun etki ve gücünü anlatan hikayelerle doludur. Konumuzdan uzaklaşmadan bir tanesi üzerinde durmak istiyoruz. "Sultanü'l- ulemâ" diye anılan Bahaeddin Veled vaazları sırasında açıktan Sultan Muhammed Hârizmşâh'ı eleştiriyordu. Kaynağımıza göre Sultan onun müridi idi. Şeyh öyle bir noktaya ulaşmıştı ki, kerametleri dilden dile ulaşıyor ve büyük halk kitleleri ona bağlanıyordu. Sultan bu durumdan rahatsız olsa gerektir. Çünkü Belh'te çok güçlenen Bahaüddin Veled'e nazikçe başkenti terk ederek adı geçer şehre gitmesini bildirdiğinde şeyhin hareket edeceği sırada halk tepki göstermişti. "Halkın bu kaynaşmasından bir fenalığın çıkacağını" anlayan Sultan da ricacılar aracılığıyla şeyhten geceleyin kimse görmeden gitmesini istemişti.³⁶

Burada en önemli nokta sūfilik hareketinin geniş hal kitlelerine ulaşmış olduğunu tespiti imkân sağlamasıdır.

B. İLİM VE SANAT HAYATI

Hârizmşâhlar devri ilim ve sanat faaliyetleri açısından son derece verimli bir dönemdir. İlim ve sanatın Hârizm topraklarında gelişmesinde ülkenin zenginliği ve refah seviyesinin yüksekliği şüphesiz önemli bir rol oynamaktadır. Ancak bunun yanında çok önemli olan diğer bir unsur da hükümdarların sanata ve ilime önem vererek âlimlere ve sanatçılara saygı göstermeleri, onları himaye etmeleridir. Biz burada Hârizmşâhlar Devleti döneminde ilim ve sanat hayatının ulaştığı noktayı tespit etmek amacıyla bu faaliyetleri ele almaya çalışacağız. Gayemiz âlimlerin, edip ve şairlerin biyografilerini vermek değildir. Biz, burada Hârizmşâhlar devri kültürel faaliyetlerini, devletin daha önce yazılmış olan siyasî tarihi ve bizim incelemeye çalıştığımız teşkilat tarihinin daha iyi anlaşılması açısından, bu Türk devletinin kültürel hayata yaptığı katkıları değerlendirmek gayretiyle ele alacağız. Dolayısıyla

³⁵ Bkz., Kafesoğlu, **age.**, s.210; Ayrıca; Kazvîni, **age.**, s.498; Abbas Pervîz, **age.**, s.431.

³⁶ Ahmet Eflaki, **Âriflerin Menkıbeleri**, Çev.Tahsin Yazıcı, İstanbul 2001, C:I, s.169-174.

burada, kültür hayatının seviyesini ortaya koyabilme maksadına yönelik olarak hareket edeceğiz.

Hârizmşâhlar devri ilim ve sanat hayatı Selçuklular devrinin doğal bir uzantısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Hârizmşâhlar Devleti'nin kurul döneminde yaşamış olan âlim ve sanatçıların çoğu zaten Selçuklu medreselerinde eğitim görmüşlerdi. Bölge ise daha eski dönemlerden itibaren önemli ilim merkezi olarak ün yapmış birçok şehri bünyesinde barındırıyordu. Örneğin İsfahan, hadis tahsil edilen merkezlerden biri idi.³⁷ Gürgeç devletin başkenti olduğu gibi zamanla kültürel merkez de oldu. Merv zaten Selçuklu Devleti'nin başkenti olarak çok önemli bir ilim merkeziydi. Her ne kadar Selçuklu Sultanı Sencer'in son dönemlerinde yaşanan kargaşa yüzünden ilim ve sanat hayatı olumsuz yönde etkilenmiş olsa da Hârizmşâhlar döneminde şehrin parlak günlerine dönmesi uzun zaman almamıştı. Moğol istilasının başlamasından kısa bir süre öncesine kadar Merv'de bulunan Yâkût el-Hamevî bu şehrin ne kadar önemli bir ilim merkezi olduğunu gözler önüne seren bilgiler vermektedir. Onun kaydettiklerine göre şehirde birçok kütüphâne bulunuyordu ve bazısındaki kitap sayısı on bin cildi aşıyordu.³⁸

Horasan'ın Herat, Belh, Nişâbûr gibi büyük şehirlerinin hemen hepsi âlimleri, ilim ve sanat faaliyetleri ile ün yapmış merkezlerdi. Öyle ki Nişâbûr, Sâmânîler devrinden beri bir ilim ve sanat merkeziydi ve Hârizmşâhlar zamanında da bu önemini devam ettirdi.

Hârizmşâhlar tıpkı Selçuklu hükümdarları gibi ilim ve sanata değer veriyorlardı. Âlimleri ve sanatçıları çoğu kez sultanların yanında görüyoruz. “Saray Âdetleri” başlığında belirttiğimiz gibi onlar âlim, edip ve şairlere huzurlarında tertip edilen münazaralarda fikirlerini savunma imkânı veriyorlardı. Sultan Celâleddin Hârizmşâh, Ramazan ayında huzur dersleri düzenliyor ve bizzat katıldığı bu toplantılarda söylenenleri dinledikten sonra kendi fikrini de ortaya koyuyordu. Hükümdarların tahta çıkışında coşkulu rubâîler ve kasideler söyleyen yahut onlara bir eserlerini ithaf eden âlim veya sanatçılar aynı zamanda ölen hükümdarın ardından

³⁷ İbnül-Esîr, *age.*, C: XI, s.71.

³⁸ Yakut, *Mucemü'l-büldân*, C:V, s.112 vd.

tutulan yasa edebî ürünleri ile katılıyorlardı. Bu âdetler bile şüphesiz âlim ve sanatçıya verilen önemi göstermektedir. Ayrıca hükümdarlar âlim ve sanatçıları himaye ettikleri gibi onlara ihsanlarda bulunarak çalışmalarını teşvik ediyorlardı.

Bir hükümdarın gerçek âlim ve sanatçıyı takdir edip kollayabilmesi muhakkak ki onun kendi eğitim, bilgi ve sanat anlayışı ile doğru orantılıdır. Gerçekten de Hârizm hükümdarları iyi eğitim görmüş, sanat zevkleri yüksek seviyede ve bir çoğu da sanatla meşgul olmuş sultanlardır. Onların idareci ve askerî yönlerini yeri geldikçe ortaya koymaya çalıştık. Burada da entellektüel açıdan onların kesinlikle iyi donanımlı ve yüksek seviyede olduklarını söylemeliyiz. Nitekim kaynaklarımızda onların bu özelliklerine atıf yapan övgüler vardır.

Hârizmşâhlar hanedanının atası Anuştegin, oğlu Kutbeddin Muhammed'in Merv'de tahsil görmesini sağlamıştı.³⁹ İyi bir eğitim görmüş olan Kutbeddin Muhammed b. Anuştegin, “âlimlere hürmet ederdi”.⁴⁰

Sultan Sencer'in, Hezaresb kuşatması sırasında, daha önce “ok”u anlatırken mısralarına yer verdiğimiz Enverî ve Reşidüddin Vatvât'ın karşılıklı yazdıkları rubâîler, her halde sanatın ulaştığı noktayı göstermek açısından yeterlidir. Savaş anında bile hükümdarların yanında bulunan şairler, etkili mısralarıyla hükümdar ve orduyu cesaretlendirirken karşı tarafın da moralini bozmaya çalışıyorlardı.

Hârizmşâh Atsız kendisi de şiirler yazan bir hükümdardı. Sultan Sencer'e gönderdiği mektuplarda ona ait mısralar mevcuttur.⁴¹ Cüveynî, onun çok sayıda Farsça şiiri olduğunu kaydetmektedir.⁴² Hârizmşâh Atsız güçlendikçe onun dergâhına gelen âlim ve sanatçıların sayısı da artıyordu.⁴³ 1141 yılında Sultan Sencer'in Karahıtaylar'a mağlup olmasının ardından Selçuklu başkentine giren Hârizmşâh Atsız'ın ülkesine dönerken Merv kütüphanelerinden birçok kitapla birlikte âlim ve sanatçıları da beraberinde götürdüğü anlaşılıyor.⁴⁴ Reşidüddin Vatvât

³⁹ Cüveynî, *age.*, s.249.

⁴⁰ **Devletsâh Tezkiresi**, C:I, s.133.

⁴¹ Köymen, *Münşeat Mecmuaları*, s.580.

⁴² Cüveynî, *age.*, s.150.

⁴³ Cûzcânî, *age.*, s.300.

⁴⁴ Cüveynî, *age.*, s.251-252, Abbas Pervîz, *age.*, s.587.

“ Atsız tahta çıkınca Selçuklu Devleti ve hanedanı son buldu” mısralarını bu sırada yazmıştı.⁴⁵

Hükümdarların danışma meclislerine katılan âlimler konu ne ise o hususta yapılması lâzım gelenler hakkında düşüncelerini açıkça söyleyebiliyorlardı. Örneğin Sultan Alâeddin Muhammed’in, Moğol tehlikesi karşısında alınacak tedbirleri görüşmek üzere topladığı mecliste “Sultan katında üstün bir mevkie sahip olan” devrin meşhur âlimi Şihâbüddin Hayvakî de hazır bulunmuştu.⁴⁶

İbnü’l-Esîr, Sultan Alâeddin Muhammed’in özelliklerini anlatırken onun âlim bir hükümdar olduğuna dikkati çekerek “fıkıh ve tefsir” ilimlerine vâkıf olduğunu bildirmektedir. Ayrıca Sultanın âlimleri koruyup ödüllendirdiğini ve onları meclisine kabul ederek tartışmalarını dinlediğini de kaydetmektedir.⁴⁷

Hârizmşâh Sultan Alâeddin Muhammed’in oğlu Rükneddin Gursançtı’nın ise yazısı çok güzeldi ve bir mushaf yazmıştı.⁴⁸

Sultan Alâeddin Tekiş’in Hârizm tahtı için kardeşi Sultanşâh ile girdiği mücadelede her iki taraf da gönderdiği beyitlerle birbirlerine mesajlarını iletliyordu. Sultanşâh iyi bir şairdi. Kardeşi Tekiş’e gönderdiği ve kendisinin yazdığı beyitlerde şöyle diyordu:

*“Benim irade atım koştığı zaman
Düşman kılıcımın saldırısından inler.
Burada elçi ve mektup işe yaramaz,
Bu işi, iki tarafı keskin kılıç sonlandırır.”*

Hârizmşâh Alâeddin Tekiş Han ise kardeşinin mısralarına aynı şekilde cevap veriyordu. Bu beyitleri kaleme alan ise Hârizmşâh Alâeddin Tekiş’in şiir yazmada yetenekli oğlu Nâsırüddin Melikşâh idi:

*“Hazineler senin olsun, keskin kılıç bizim.
Saraylar senin olsun, at meydanı bizim.
Düşmanlığın ortadan kalkmasını istiyorsan*

⁴⁵ Cüveynî, *age.*, s.252; Abbas Pervîz, *age.*, s.587.

⁴⁶ İbnü’l-Esîr, *age.*, C:XII., s.317.

⁴⁷ İbnü’l-Esîr, *age.*, C:XII., s.326; Ayrıca bkz., İbn Vâsıl, *age.*, C:IV, s.45.

⁴⁸ Nesevî, Farsça, s.39.

Hârizm senin olsun, Horasan bizim.”

Sultanşâh bu mesaja cevap vermekte gecikmedi ve şu beyitleri gönderdi:

*“Ey amcasının canı (yürek parçası)! Bu mesele artık pazarlık konusu oldu.
Bu destan ne size yarar, ne de bize. (Ne sizi etkiler, ne bizi. Boş söz.)
Bakalım kimin kılıcının kabzası kanı dökecektir.
Bakalım kimin baht yıldızı parlayacaktır.”⁴⁹*

Hükümdarların ilim ve sanattan anlamaları etraflarında âlim ve sanatçıların toplanmasına imkân sağlıyordu. Hârizmşâhlar’da resmen devlet hizmetinde bulunan sanatçılar ve âlimler de vardı. Kaynaklarımızın en önemlilerinden biri olan **Sîret-i Celâleddin Mengübirî**’nin yazarı Nesevî, Sultan Celâleddin’in münşisi idi. Onun Sultan Celâleddin’i anlatmak için yazdığı eserin üslûbu da son derece sanatsal ve süslüdür. Ayrıca gene önemli kaynaklarımızdan biri olan **et-Te vessül ile’t-teressül**’ün yazarı Bağdadî, Sultan Alâeddin Tekiş’in münşisiydi. Onun eserinde yer alan belgeler bizim için çok kıymetlidir.

Bu noktada en güzel örneklerden biri de şüphesiz Reşidüddin Vatvât’tır. Onun çalışmamız için önemini kaynaklar kısmında ortaya koymuştuk. Burada da onun sanatçı kişiliği üzerinde durmak istiyoruz. Reşidüddin Vatvât, Hârizm hükümdarlarından üçü ile birlikte çalışmış, onların meclislerinin müdavimi olmuş ve bütün bu süre zarfında itibar görerek yaşamıştı.

Reşidüddin Vatvât’ın kaleminden çıkan ve Hârizmşâh Atsız tarafından Sultan Sencer’e gönderilmiş olan mektuplar gerçekten de hem üslûp hem de içeriğindeki sanatsal öğelerle zeki bir usta tarafından yazıldığını açıkça belli etmektedir.⁵⁰ Devrin yazışma geleneğinin bir örneği olarak sanatsal anlatımın ulaştığı doruk noktayı gözler önüne seren bu mektuplarda söylenecek söz, inceliğin en mükemmel haliyle ifade edilmektedir.

Mektuplardan birinde⁵¹ Sultan Sencer’in esareti o kadar gurur okşayıcı bir nedene bağlanmıştı ki gerçekten de güçlü bir kalemin neler üretebileceğini bizlere göstermektedir. Bu mektupta Sultan Sencer’in tebeasını ne derece refah ve mutluluk içerisinde yaşattığı övgülerle anlatıldıktan sonra, halkın zevk âlemine dalarak

⁴⁹ Mîrhând, *age.*, C:IV, s.365-366; **Devletşâh Tezkiresi**, C:I, s.173

⁵⁰ Mektuplar için bkz., Reşidüddin Vatvât, **Arâis’ül-havâtir**, Ayasofya Nr:4015, vr.17b-19a.

⁵¹ Reşidüddin Vatvât, **Arâisü’l-havâtir**, Ayasofya Nr:4015, vr.17b-18b.

dünyanın başlangıcından beri böyle olduğunu, hiç bir zorluk çekilmeyeceğini zannettikleri gene süslü ve ince bir üslûpla anlatılmaktadır. Tebea, onlara bu mükemmel hayatı sağlayanı unutmuştu. İşte bu yüzden de Allah, Sultan Sencer başlarında olmadığına ne gibi musibetlerle karşılaşacaklarını onlara göstermek için bir süreliğine Sultanı tebeasından ayırmıştır.

Devrin yazışma üslûbunu vurgulayan bir örnek olması bakımından da yer vermeyi uygun bulduğumuz bu mektupta yazılış nedeni kısa olarak en sonda belirtilmektedir. Mektup, Hârizmşâh Atsız'ın Sultan Sencer'e Horasan'da kalması hususunda emrinin ne olduğunu sormak için yazılmıştır. Ancak konu bu soruya gelinceye dek mektup, ustaca yazılmış bir na't gibidir.

Reşidüddin Vatvât, münşeât mecmûâlarında kendisinden “Zü'l-lisâneyn⁵² (iki dil sahibi) lâkabıyla bahsetmektedir. Gerçekten de o, iki dili yani Arapça ve Farsça'yı ustalıkla kullanabiliyordu. Reşidüddin Vatvât'ın Arapça ve Farsça olarak yazdıklarından günümüze ulaşanlar, onun edebî yönünü ortaya koymaya yetecek derecededir. Vatvât'ın kaleminden çıkan ve Hilafet makamına gönderilen mektupların bir kısmı Arapça şiir şeklinde yazılmıştır.⁵³

Onun meşhur eseri **Hada'ik'üs-sihr fî dekâiki's-şi'r**, edebî sanatlar hakkında yazılmış bir eserdir.⁵⁴ Onun eserleri bilgi birikimi ve ustalığının ispatı kabul edilmektedir. O, “Arapça'nın incelikleri ile edebî sırlarını” da çok iyi biliyordu. Öyle ki, “bir vezinde Arapça bir beyit ile başka bir vezinde Farsça bir beyti aynı zamanda kullanabiliyordu”.⁵⁵ Onun mecmualarında yer alan birçok şahsî mektup da edebî kişiliğini yansıtan örneklerdendir.⁵⁶

Onun mensur eserlerindeki edebî özelliklere gelince, “nesri ahenkli ve az miktarda kelime ile maksadını hemen ifade etmeyi amaçlayan” bir tarzda

⁵² Reşidüddin Vatvât, **Arâisü'l-havâtır**, Ayasofya Nr:4138, vr.1b; Toyserkânî, **age**, s.2.

⁵³ Bu mektupların Arapça transkripleri, Almanca tercümeleri ve ayrıca yapısal incelemeleri için bkz., Horst, agm., **ZDMG.**, C:CXVI, (1966), s.25-30.

⁵⁴ Ahmet Ateş, “Raşid el-Din Vatvat'ın Eserlerinin Bazı Yazma Nüshaları”, **Tarih Dergisi**, C:X., sa.14, s.3

⁵⁵ Ravendî, **age.**, C:I, s.134; Ateş, agm., s.1-2.

⁵⁶ Reşidüddin Vatvât, **Arâisü'l-havâtır**, Ayasofya Nr:4138, vr.10a-12a.

yazılmışlardı. Bu da Arap nesrinin bir özelliğidir.⁵⁷ Ayrıca Farsça kasidelerde “baştan başa murassâ” olan ilk örnekler ona aittir.⁵⁸

Ravendî ondan, “Şairlerin efendisi” diye bahsetmektedir.⁵⁹ Gene Ravendî’nin bildirdiğine göre, değişik memleketlerden gelen birçok şair onun yanına gelerek şiir ve diğer ilimlerle meşgul oluyorlardı. Ayrıca Ravendî diğer şairlerden bahsederken sık sık Vatvât’ın görüşlerine yer vererek bir değerlendirme yapmaktadır.⁶⁰

Reşideddin vatvât’ın çalışmamızda geçenlerin dışında daha birçok eseri vardır: **Risale-i ‘Arûz**, İran edebiyatının en çok kullanılan şekillerinin gösterildiği bir çalışmadır. **Bedâyi‘u’t-tersi‘ât ve revâyi‘u’t-tesci‘ât** ise Ahmed Ateş’in tesbitine göre Süleymanşah b. Atsız’a ithaf edilmiştir.⁶¹ Vatvât kendi sözlerinden bir kısmını **Cevâhiru’t-kalâ‘id ve zevâhir el-ferâid** adlı eserinde toplamıştır. **Dîvân-ı Reşidüddin Vatvât** da ise Farsça kaside, terkip gazel ve kıt’alara yer verilmiştir.⁶²

Reşideddin Vatvât, Hz. Ömer’in seçilmiş yüz sözünü Farsça olarak açıkladığı **Faslu‘l-hitâb min kelâmi Emîri‘l-mü‘minîn Ömer b. el-Hattâb** ve Hz. Ali’nin hikmetli sözlerini topladığı **Matlûbu külli tâlibin min kelâmi Emîri‘l-mü‘minîn Ali b. Ebî Tâlib** adlı eserlerini Hârizmşah İl-Arslan’a ithaf etmiştir.⁶³

Hârizmşâhlar devrinde birçok önemli şair yetişmişti. Bunlardan bir kaçına değinmek isteriz. Örneğin Sultan Alâeddin Muhammed devrinin “şiiirde mâhir” olan isimlerinden biri, “Hayırlı kişilerin makbulü” Seyyid Zülfikâr-ı Şîrvânî’dir.⁶⁴ Şîrvânî, şiir sanatlarına vâkıf bir şairdi ve her beyitte çeşitli vezinler kullanabiliyordu”. Şair, Sultan Alâeddin Muhammed Irak’ta iken onunla görüşmüş ve Sultan ona hürmet göstermişti.⁶⁵

⁵⁷ Ateş, agm., s.2.

⁵⁸ Ravendî, **age.**, C:I, s.134; Ateş, **agm.**, s.2.

⁵⁹ Ravendî, **age.**, C:I, s.134.

⁶⁰ Ravendî, **age.**, C:I, s.135; Vatvât için ayrıca bkz., Cüveynî, **age.**, s.255, 259; Kazvîni, **age.**, s.827; Ravendî, **age.**, C:II, s.437; **Encyclopedia of Arabic Literature**, C:II, s.449-450; M.N. Şahinoğlu, “Vatvât”, C:XIII, s.235-240; Abdullah Kızılcık, “Ebu Bekr er-Razî Hayatı, Eserleri ve Ravzatu‘l-Fesaha’sı”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İ.Ü., Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2000, s.9-11.

⁶¹ Ahmed Ateş, agm, s.9.

⁶² Ahmed Ateş, agm., s.10-11.

⁶³ Reşideddin Vatvât’ın eserleri Ahmed Ateş’in adı geçen makalesinde gösterilmiştir. Bkz. s.4-24.

⁶⁴ **Devletşâh Tezkiresi**, C:II, s.188.

⁶⁵ **Devletşâh Tezkiresi**, aynı yer.

Sultan Alâeddin Muhammed devrinin söz sanatı ustalarından biri de Şahfûr Eşher-i Nişâbûrî'dir (öl.606/1208-1209). Nişâbûrî, lâkaplar ve inşâyâ dair risaleler kaleme almıştı.⁶⁶ Hârizmşâh İl-Arslan devri şairlerinden olan Mevlâna Seyfeddin-i İsferengî, Maverâünnehir'de yetişmişti. Hârizmşâh İl-Arslan'ın saltanatının başında Hârizm'e gelerek hükümdarın meclisinde kâsideler söyledi. Mevlâna Seyfeddin, birçok şairin kâsidelerine cevaplar yazıyordu. Hârizmşâh İl-Arslan da , Hakanî'nin bir kâsidesine cevap yazmasını istemiş, şair de bu isteği yerine getirmişti.⁶⁷

Hârizmşâhlar devrinde sadece şiir sanatında değil ilim ve sanatın her sahasında yetişmiş ve çok önemli eserler vermiş âlim ve sanatçılar olduğunu biliyoruz. Meşhur nahiv âlimi Mutarrizî⁶⁸ (539-610/1144-1213) ve kelâm âlimi Fahreddin er-Râzî (544-606/1149-1209) bunlara en güzel örneklerdir.

Fahreddin er-Râzî, Rey'de doğmuş ve iyi bir eğitim görmüştü. O, Cürcân, Tûs, Herat, Hârizm, Buhara, Semerkant, Hocend, Belh ve Gazne gibi şehirlere seyahat etti ki, adı geçen şehirler devrin önemli ilim merkezlerindedir. Rahreddin er-Râzî daha sonra Maveraünnehir'de bulundu. "Bu sırada Maveraünnehir medreselerinde onun, **el-Mebâhisü'l-Meşrikiyye** ve **Şerhu'l-İşârât** gibi eserleri okutuluyordu"⁶⁹ Ayrıca Fahreddin er-Râzî'nin, Bâtınîler ve Kerrâmîler ile yaptığı fikrî tartışmalar büyük akisler uyandırmıştı. O, Seyahatleri sırasında Hârizmşâhlar'dan olduğu kadar Gurlular'dan da saygı, himaye ve hürmet görmüştü. Sultan Alâeddin Muhammed, Herat'ta kendisine bir medrese tahsis etmişti.⁷⁰

Fahreddin er-Râzî, 600 (1203) yılında Herat'a yerleşerek ömrünün geri kalan kısmında eserlerini yazmak ve talebe yetiştirmekle meşgul oldu. Hitabet yeteneğiyle de tanınan Fahreddin er-Râzî, o devrin en önemli düşünürlerinden biridir. Kelâm, fıkıh usûlü, tefsir, Arap dili, felsefe, mantık, astronomi, tıp ve matematik onun hakim olduğu ilimlerdendir.⁷¹

⁶⁶ **Devletşâh Tezkiresi**, C:II., s.194-195.

⁶⁷ **Devletşâh Tezkiresi**, C:I., s.171.

⁶⁸ Ilse Lichtenstaedter, "Mutarrizî", **İ.A.**, C:VIII., s.748; İbnü'l-Esîr, **age.**, C:XII., s.241.

⁶⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", **DİA.**, C:XII, s.89.

⁷⁰ J.H Kramers, "Râzî", **İ.A.**, C: IX., s.645-646.

⁷¹ Fahreddin er-Râzî'nin eserleri için bkz., Yusuf Şevki Yavuz, **agmd.**, s.90-94.

Meşhur âlimlerden biri de Carullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed ez-Zemahşerî'dir (1075-1144). O, Hârizm medreselerinde eğitim görmüş ve devrin çok önemli âlimlerinin derslerine katılmıştı.⁷² Zemahşerî, sarf-nahiv, lügat, iştikak, meânî, beyân ve tefsîr gibi dil ve din ilimlerinde yetişmiş bir âlimdi. Şöhretinden dolayı "Fahr-i Hârizm" lakabıyla anılıyordu.⁷³

Onun birçok eseri vardı. Ancak en ünlü eseri **Mukaddimetü'l'-edeb'**dir.⁷⁴ Bu eserin Türkçe'nin o devirde kullanılmasını göstermesi bakımından önemi büyüktür. Zemahşerî adı geçen eserini, Arapça öğrenmek isteyen Hârizmliler için kaleme almıştır. Bu nedenle de hayatın hemen her alanına dair kelimeleri kullanarak bize çok kıymetli bir hazine bırakmıştır. Togan'a göre bu eser, Kaşgarlı Mahmud'un **Divân-ü Lügâti't-Türk'**ünü tamamlar niteliktedir.⁷⁵

Hârizmşâhlar devrinde tıp sahasında da meşhur olmuş âlimler yetişmişti. Örneğin, bu devirde yaşamış tabip ve cerrahlardan biri olan Zeyneddin İsmail b. Hasan el-Cürcânî el Hârizmşâhî (öl. 531/1136)'nin tıp ilmi üzerine iki kitabını biliyoruz. Bunlardan birincisi Hârizmşâh Atsız için yazdığı meşhur tıp kitabı **Zahîre-i Hârizmşâhî** diğeri de **el-Tezkiretü'l-eşrefiyye fi's-sinâ'âti't-tıbbiyye** adlı kitabıdır.⁷⁶

Hârizmşahlar devri fikir hayatına şekil veren sûfî şeyhleri aynı zamanda yüzyılın önemli âlimleri arasındadır. Meselâ, Necmeddin Kübrâ (1145-1226) bu âlimlerin başında gelmektedir.O, riyâzetini Mısır'da, meşhur Şeyh Rûzbihân el-Vazzân el-Mısırî'nin müridi olarak geçirmiş ve şeyhinden oğul muamelesi görerek onun kızıyla evlenmişti. Necmeddin Kübrâ, şeyhinin tavsiyesiyle daha sonra ana

⁷² Nuri Yüce, **Ebü'l-Kasım Carullah Mahmud Bin Omar Bin Muhammed Bin Ahmed ez-Zamahşari el-Hvarizmi Mukaddimetü'l'Edeb Hvarizm Türkçesi İle Tercümelî Şuster Nüşhası Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks**, Ankara 1998, s.6.

⁷³ Yüce, **age.**, s.6.

⁷⁴ Zemahşerî'nin hayatı ve eserleri için bkz., C. Brockelman, "al-Zamakhsari", **E.I.**, C:IV., s.298-302; Omar Rıza Kehhale, **Mucemü'l-müellifin**, C:XII., Dımaşk 1960; s.186-187; Nuri Yüce, "Zemahşerî", **İ.A.** C:XIII., s.509-514.

⁷⁵ Togan, **Umumî**, s.86; Togan, **Horezm Kültürü Vesikaları Kısım I, Horezmce Tercümelî Muqaddimat al-adab**, İstanbul 1951, s.7; Ayrıca bu eserin Togan tarafından bulunuşu ve nüshaları için bkz. Togan, **age.**, s.5-8.

⁷⁶ C. Brockelmann, "Cürcânî", **İ.A.**, C:III., s.247;Cürcânî'nin eseri **Zahîre-i Hârizmşâhî**'nin bir nüshası Yeni Cami Kütüphanesi Nr: 915, 916'da mevcuttur. Hasan Doğruyol, "Cürcânî", **DİA**, VIII, s.133-134; Tıp ilmi için ayrıca bkz., Nizâmî Aruzî, **Çehar Makale**, Tahran 1331hş., s.104-134; Hârizm tıbbının tarihi için bkz., A. Abdulayev, "On the History of Khorezmian Medicine", **XXIII. International Congress History Medicine**, C:II, London 1974, s.1039-1040.

yurdu Hârizm'e dönerek Kübreviyye (Zehebiyye) tarikatını kurdu. Çok geçmeden öğrenci ve müridlerinin sayısı arttı ve büyük mutasavvıflar yetiştirdi. Bunlar arasında Mecdüddin Bağdâdî, Sadeddin Hamevî, Baha Kemal Cendî, Şeyh Razıyyüddin ve Seyfeddin Baharzî sayılabilir.

Moğollar'ın Hârizm'i istilâsı sırasında elinde kılıç, kahramanca savaşarak şehid düşen Necmeddin Kübrâ'nın sûfilik ile ilgili birçok risâle kaleme aldığı bilinmektedir. Necmeddin Kübrâ'nın eserlerinin çoğu Arapça'dır. **el-Usûl'ü'l-aşere**, **Risâle fi's-sülûk (Risâle fî ilmi's-sülûk)**, **Risâletü't-turûk**, **Tevaliu't-tenvîr**, **Hidâyetü't-tâlibîn** ve **Tefsîr**'i bunlar arasında zikredilebilir.⁷⁷

Mecdüddin Bağdâdî (öl. 616/1229), Sultan Tekiş'in münşisi olan Bahâeddin Bağdâdî'nin kardeşidir. O, Necmeddin Kübrâ'nın on beş yıl hizmetinde bulunmuştu.⁷⁸ Kendisi için yaptırılan tekkede irşâd faaliyetlerine devam eden el-Bagdâdî'nin vaazlarını takip edenler arasında valide Terken Hatun'un bulunduğundan daha önce bahsetmiştik.

Eserlerine gelince; **Tuhfetü'l-berere fi'l-mesâili'l- 'aşere**, sûfilîğe dairdir. "Eserde, şeyhlik ve müridliğin vasıfları, şeyh-mürid ilişkileri ve sûfilik üzerine çeşitli konulara temas edilmektedir".⁷⁹ Bağdâdî'nin diğer bir eseri **Selvetü'l-mürîdîn fî fezâ'ili zikri rabbi'l-âlemîn** zikrin faziletleriyle ilgili hadislerin derlendiği bir eserdir. **Risâle der Sefer** ise çeşitli mertebelerdeki insanların seyrü sülâküne dair bir kitapçıktır.⁸⁰

Hârizmşhlar dönemi âlimlerinden biri de Ebû Tâlib Mervezî (öl. 614/1217'den sonra)'dir. Merv'de doğmuş ve Bağdad'ta öğrenim görmüştür. Başta ensâb olmak üzere, Arap dili ve edebiyatı, hadis, usûl, fıkıh ve nücum konularında uzman olan Mervezî'nin hocaları arasında Fahreddin er-Râzî ve Mutarrizî de bulunuyordu.

⁷⁷ E. Berthels, "Necm-ed-Din Kübrâ", **İ.A.**, C:IX., s.163-164.

⁷⁸ Avfî, **age.**, C:I, s.280.

⁷⁹ Reşat Öngören, "Mecdüddin el-Bagdâdî", **DİA.**, C:XXVIII, s.230-231; Bağdâdî'nin adı geçen eserinin bir çok yazma nüshası vardır. Örneğin bunlardan bir tanesi Süleymaniye Kütüphânesi, Ayasofya Nr: 1695'te bulunmaktadır.

⁸⁰ Reşat Öngören, agmd., aynı yer; Ayrıca bkz., Ferîdüddin Attar, **Tezkîretü'l-evliya**, Çev: Süleyman Uludağ, Bursa 1984, s.50.

603 (1207)'de Hârizm'de bulunmuş ve daha sonra Merv'e gitmiş olan Ebû Tâlib, Hocası Fahreddin er-Râzî'nin arzu ve teşvikiyle **el-Fahrî** adlı eserini kaleme aldı. Ayrıca Merv'de kadılık yaptı ve medreselerde dersler verdi. **el-Fahrî fî ensâbi't-Tâlibiyyîn** adlı eseri günümüze ulaşmıştır. Kaleme aldığı diğer eserleri arasında **Hazîretü'l-kuds** ve bu eserin yirmi ciltlik muhtasarı olan **Büstânü's-şeref, Gunyetü't-tâlib fî nesebi âli Ebî Tâlib** bulunmaktadır.⁸¹

Bunhâneddin el-Buhârî (öl. 616/1219) de devrin önemli âlimleri arasındadır. Birçok âlim yetiştiren Burhan ailesine mensup olan Buhârî, ataları tarafından kurulan medresede ders gördü. Fıkıh sahasında otorite olarak kabul edilen Buhârî'nin eserleri arasında, **el-Muhît el-Muhîtü'l-kebir, Zahîretü'l-fetâvâ, el-Vecîz fi'l-fetâvâ, Nisâbü'l-fukahâ'** sayılabilir.⁸²

Hârizmşâhlar devrinde musîki de çok gelişmişti. Sultan Celâleddin Hârizmşâh devrinde yaşamış olan Safiyyüddîn (öl.692/1293) 'in **Şerefiye** adlı eseri Türk musikisi hakkında kaleme alınmış en mükemmel eser olarak kabul edilmektedir.⁸³ Hârizm Sultanları da meclislerinde şarkılar dinliyorlardı. Örneğin Sultan Alâeddin Muhammed Nâşabur'da bulunduğu sırada Moğollar'ın ilerleyişini haber aldıkça üzülyordu. Cüveynî, bu sırada bir mecliste "Hüseynî" makamında hüznü şarkılar dinlediğini kaydetmektedir.⁸⁴

C. HÂRİZM TÜRKÇESİ

Hârizmşâhlar Devleti'nde, yeri geldikçe üzerinde durduğumuz Kanglı-Kıpçak Türk boylarının etkisi askerî, idarî ve sosyal yapıda olduğu kadar kültürel hayatta da etkili bir rol oynamıştır. Bu unsurların kültür hayatına damgasını vuran özellikleri öncelikle dil sahasında kendisini göstermektedir.

Hârizm bölgesinde Kanglı-Kıpçak Türk boyları yerleşik hayata geçerek bölgenin Türkleşmesini sağladılar. Aynı bölgede bulunan diğer bir Türk unsuru olan

⁸¹ Ahmat Özel, "Mervezî Ebû Tâlib", **DİA.**, C:XXIX, s.235.

⁸² Mustafa Uzunpostalcı, "Burhâneddin el-Buhârî", **DİA.**, C:VI, s.435-436.

⁸³ Taneri, **age.**, s.153. Bu eserin bir nüshası Ahmet Bican Ercilasun tarafından A.Ü Dil ve tarih-Coğrafya Fakültesi yazma eserleri arasında bulunmuş ve Murat Bardakçı tarafından tanıtılmıştır. Bkz. Murat Bardakçı, Eski Musiki Üzerine, **Türk Kültürü**, sa.168, s.24-25; Taneri, **age.**, s.153; Ayrıca Türk musiki tarihi için bkz., H. Sadettin Arel, **Türk Musikisi Kimindir**, İstanbul1969; s.41-42, 63-65.

⁸⁴ Cüveynî, **age.**, s.322-323.

Oğuzlar ile de tabii olarak etkileşim halinde bulunmaları “Hârizm Türkçesi”nin adı geçen Türk boylarının konuştuğu Türkçe’nin birbirinden etkilenmesi ile ortaya çıkmasını sağladı.

Hârizm Türkçesi, XI-XII. yüzyıllarda Oğuz, Kanglı ve Kıpçak Türk boylarının konuştuğu Türkçe’nin, Türk dilinin doğu kolunu teşkil eden Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi temelinde karışıp kaynaşması ile oluşmuştur.⁸⁵

Hârizmşâhlar Devleti döneminde Türkçe, sadece saray ve ordu çevresinde kullanılan bir dil olmamıştır. Kanglı-Kıpçak Türk boylarının süreklilik gösteren etkisiyle ve bölgede Türk nüfusunun artmasının da doğal bir sonucu olarak Türkçe, halkın konuşma dili halini almıştı ve aynı zamanda daha sonraki yüzyıllarda etkisi anlaşılacağı üzere aydınlar grubunun yazı ve edebiyat dili olarak gelişme göstermişti.⁸⁶

Hârizm Türkçesi’nin ayırıcı özelliği “lügat ve morfoloji” yönünden Kıpçak, Oğuz ve öteki Türk boylarının şive ve ağızlarından alınan unsurlar ile kazandığı yapıdır. Hârizm Türkçesi, eski Uygurca’nın devamı olarak kabul edilen Karahanlı Türkçe’sinden etkilenmiştir. Hakaniye diye de adlandırılan Karahanlı Türkçesi, İslâmî dönemde gelişmiş müşterek Orta Asya Türkçesi’nin esasını oluşturmaktadır.⁸⁷

Buraya kadar ortaya koymaya çalıştığımız tablodan şu sonuç çıkmaktadır: Türk dilinin doğu kolu olan Karahanlı Türkçesi, güney-batı kolu olan Oğuz Türkçesi ve kuzey-batı kolunu teşkil eden Kıpçak Türkçesi, Hârizm bölgesinde birbirleriyle karışmışlardır. Bunun neticesi olarak da ortak bir Türkçe husule gelmiş ve bu Türkçe dil bilimciler tarafından “Hârizm Türkçesi” olarak adlandırılmıştır. Hârizm Türkçesi de daha sonraki dönem Türkçesi olan Çağatay Türkçe’sini etkilemiştir. Bu nedenle

⁸⁵ Nuri Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb: Hvârizm Türkçesi İle Tercümeli Şuster Nüshası Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, Ankara 1998, s.15. Hârizm Türkçesi için bkz. Ahmed Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1984, C:II, s.74; János Eckmann, “Hârezm Türkçesi”, *Hârezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Haz: O. Fikri Sertkaya, Ankara 1996, s.1-5; aynı müellif, *Çağatayca El Kitabı*, Haz: Günay Karaağaç, İstanbul 1988; s.VII-XIV; Fuad Köprülü, “Çağatay Edebiyatı”, *İ.A.*, C:III, s.276-279; Necmettin Hacıeminoğlu, *Hârizm Türkçesi ve Grameri*, İstanbul 1997; Ali Fehmi Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara 1994; V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1927, s.132; Aysu Ata, *Harezim-Altın Ordu Türkçesi*, İstanbul 2002, s.13-17.

⁸⁶ Nuri Yüce, *age.*, s.15.

⁸⁷ Nuri Yüce, *age.*, aynı yer.

de “Karahanlı Türkçe’sinden Çağatay Türkçesine bir geçiş dönemi” olarak kabul edilmektedir.⁸⁸

Hârizm Türkçesi’nin ortaya çıkışı bize yalnızca dile dair bilgiler vermekle kalmayıp bölgenin Türkleşmesini gösterdiği gibi Hârizm’deki ilim ve kültür ortamının müsaitliğini de açıklamaktadır. Moğol istilası dönemi bölgedeki edebî hayata başlangıçta bir darbe vurmuşsa da Moğollar’ın idarelerini kurmalarının ardından kültür hayatı yeniden canlılık göstermiştir. Nitekim Moğol hükümdarları da ilim ve sanatkarları desteklemişlerdi.

Hârizm Türkçesi’nin günümüze ulaşan ilk örneği de Nâsireddin b. Burhaneddin er-Rabğuzî (Nâsır Rabğuzî) tarafından (710/1310) Moğollar’dan Nâsireddin Tok Buğa’ya sunulan **Kıyasu’l-enbiyâ** adlı eserdir. Siyer-i nebi derlemesi olan eser Farsça bir tercümeden Türkçe’ye adapte edilmiştir.⁸⁹ Bu eserin yazıldığı tarih görüldüğü gibi Hârizmşâhlar Devleti’nin yıkılışından yüz yıl sonradır. Ancak Hârizm Türkçesi’nin, çalıştığımız döneme ait ürünlerinin varlığını tespit edebilmekteyiz.

Zemahşeri’nin **Mukaddimetü’l-edeb** adlı eseri bunların ilkidir. Eserin müellif nüshası kaybolduğu için eser ile ilgili kesin değerlendirmeler yapılamaması nedeniyle bu eser Hârizm Türkçesi’nin ilk örneği olarak kabul edilememektedir.

Zemahşeri eserini Hârizmşâh Atsız’a ithaf etmiştir. Yazıldığı tarih kesin olarak bilinmiyorsa da Zemahşeri’nin ölümü⁹⁰538 (1144) ve Hârizmşâh Atsız’ın hükümdarlığı da 1128-1156 tarihleri arasında olduğundan eserin, 1128-1144 yılları arasında yazılmış olacağı tahmin edilebilir.

Eser, Arapça öğrenmek isteyen Hârizmliler için kaleme alınmıştır. Dil öğretimi amacı taşıması, hayatın her sahasına dair kelimelerin eserde mevcut olmasını sağlamıştır.⁹¹

⁸⁸ JâNrs Eckmann, “Hârezm Türkçesi”, **Hârezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar**, Haz: O. Fikri Sertkaya, Ankara 1996, s.2.

⁸⁹ Eckmann, *age.*, s.3.

⁹⁰ Nuri Yüce, Zemahşeri, **İ.A.**, C:XIII, s. 510.

⁹¹ Zeki Velidi Togan, **Horezm Kültürü Vesikaları Kısım 1: Horezmce Tercümelî Muqaddimat al-Adab**, İstanbul 1951, s.7; **Mukaddimetü’l-edeb** için ayrıca bkz., W. B. Henning, “The Khwarezmian

Eserin istinsah edilmiş pek çok nüshası vardır. Mevcut nüshalar içinde Hârizm Türkçesi, Farsça, Hârizmce, Moğolca, Çağatay ve Osmanlı Türkçeleri ile satır altı tercümeleri yapılmış olanlar vardır. **Mukaddimetü'l-edeb'in** müellif nüshası günümüze ulaşmadığı için eserin aslındaki Türkçe özellikleri tespit edilememekte ve hatta müellifin Arapça olarak verdiği kelime ve cümlelerin anlamlarını satır aralarında başka bir dille yazıp yazmadığı, yazdıysa hangi dili kullandığı bilinmemektedir. Ancak Zemahşeri'nin Arapça öğretmek maksadıyla eserini hazırlaması ve hitap edilen kesimin de ekseriye Türkçe ve Farsça konuşuyor olması dil bilimcilere asıl nüshadaki satır aralarının bu iki dilde yazılmış olabileceğini düşündürmektedir.⁹²

Eserin ön sözünde “Hârizmşâh Atsız'ın yüce adının her zaman, her yerde ve bütün dillerde anılması” isteğine vurgu yapılmaktadır. Burada geçen “bütün diller” ifadesi gene dil bilimciler tarafından Türkçe ve Farsça'ya yorulmaktadır. Hârizmşâh Atsız'ın Türk olması sebebiyle eserin satır arasında kullanılan dilin Türkçe olabileceği de kuvvetli bir ihtimaldir.⁹³

Mukaddimetü'l-edeb, gramatik özellikleri ihtiva edecek şekilde hazırlanmıştır. Eserin bölümleri, “isimler”, “fiiller” harf (isim ve fiil dışındaki gramer unsurları), “fiil çekimi”, “isim çekimi” şeklinde düzenlenmiştir. Mevcut nüshaların hiç birinde fiil ve isim çekimi ile harf bölümlerinde Hârizm Türkçesi'ne ait tercüme yoktur.⁹⁴ Gene de mevcut nüshalarda bulunan kelimeler sayesinde Harizm Türkçe'sinin özellikleri tespit edilebilmektedir. Nuri Yüce tarafından Şuster Nüshası esas alınarak yapılan incelemeye göre bu nüshada madde başı olarak yer alan kelimelerin yüzde seksen üçü Türkçe'dir. Türkçe kelime sayısı 3506'dır. Bir karşılaştırma ile **Dîvân-ı Lügat-it Türk**'de bu sayının 8000, **Kutadgu-bilig**'de ise 2860 olduğu göz önüne alınarak **Mukaddimetü'l-edeb**'in Türkçe'nin “zengin bir lügat hazinesi olduğu sonucuna varılmaktadır.⁹⁵

Language”, **60. Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan**, İstanbul 1950-1955, s.421-436.

⁹² Nuri Yüce, **age.**, s.8.

⁹³ Nuri Yüce, aynı yer.

⁹⁴ Nuri Yüce, **age.**, s.7.

⁹⁵ Nuri Yüce, **age.**, s.24.

Hârizmşâhlar Devleti dönemine ait “Hârizm Türkçesi” sahasında varlığını bildiğimiz diğer eser ise Muhammed b. Kays’a ait olan **Tibyânü’l-lugati’t-î türki ‘alâ lisân-i’l-Kanklı** adlı eserdir. Eser günümüze ulaşmamıştır. Varlığı XIV. yüzyıla ait bir eserden tespit edilmiştir ve eser Sultan Celâleddin Hârizmşâh’a ithaf edilmiştir. Fuad Köprülü eserin Kanglı şivesi-Kıpçak Türkçe’siyle yazılmış bir lügat olduğunu bildirmektedir.⁹⁶

Eserin varlığı ve mahiyeti hakkında çok az da olsa sahip olduğumuz bilgiler dahi, Hârizmşâhlar Devleti’ndeki Kanglı-Kıpçak Türk unsurlarının tesirini, çalışmamız boyunca açıklamaya çalıştığımız şekli ile ispata yeterlidir. Yani bizce, Kanglı-Kıpçak Türk boyları, Hârizmşâhlar Devleti’nde sadece etkin bir unsur değil devletin aslî unsurlarındandır.

D. İMÂR FAALİYETLERİ

Hârizmşâhlar’a ait kültür hayatının önemli unsurlarından olan mimarî yapılar maalesef Moğol enkazı altında kalmıştır. İbnü’l-Esîr, bütün samimiyetiyle Moğollar’ın yaptıklarını yazmak konusundaki tereddüdünden bahsederken, “Keşke annem beni doğurmasaydı! Keşke bu büyük felaketten evvel ölüp gitseydim!” demektedir.⁹⁷ Moğollar’ın yaptığı tahribat kütüphanelerden camilere kadar birçok yapının yok olmasına neden olmuştur. Bu nedenle de biz ancak yazılı kaynaklarımızın verdiği bilgiler ile günümüze ulaşmış birkaç yapıdan Hârizmşâhlar dönemindeki imar faaliyetlerini ve bunların mimarî özelliklerini tespit edebiliyoruz. Belirtmemiz gerekir ki, günümüze ulaşmış bilgiler bizim iz sürmemize yardımcı olmaktadır. Şüphesiz, devrin mimarî özellikleri burada bahsedeclerimizden kat kat üstündür. Ayrıca Moğol tahribatı Hârizmşâhlar’dan önceki dönemlere ait yapıları da yok etmiştir.

Hârizmşâhlar devri mimarisi Selçuklu döneminin devamıdır. Sanat tarihçilerine göre Selçuklu sanatı, Sultan Sencer ili son bulan devletin aksine bu dönemde doruk noktasını yaşıyordu. Selçuklu mimarisinin izleri daha sonra da

⁹⁶ Fuad Köprülü, **Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar**, İstanbul 1934, s.156-161; aynı müellif, “Hârizmşâhlar”, **İ.A.**, C:V:I, s.289-290.

⁹⁷ İbnü’l-Esîr, **age.**, C:XII., s.312.

Suriye, Anadolu ve Hindistan'da kendini göstermektedir. Hârizmşâhlar mimarisi de doğal olarak Selçuklu devri özelliklerini göstermektedir.⁹⁸

Hârizm hükümdarları imâr faaliyetlerine önem vermişlerdi. Daha önce bahsettiğimiz gibi tarımın gelişmesi için ülkenin birçok yerinde kanallar yaptırmışlardı. Ayrıca imâr işlerinden sorumlu mimarlar tayin etmişlerdi.⁹⁹

Sultan Tekiş, Selçuklu Sultanı Tuğrul'u mağlup ettikten sonra Hemedan'a girdiğinde burada bir köşk yapılmasını emretmişti ve bu köşkün inşaatı kısa sürede tamamladı. Aynı şekilde sultanın emîrleri de kendilerine köşkler yaptırmışlardı.¹⁰⁰ Sultan Tekiş kaynaklarımızda hayır işlerine verdiği önem ile yad edilmektedir. Örneğin Sebzevâr Camiini o yaptırmıştı.¹⁰¹ Sultan Tekiş'in vezîri Nizamülmülk Mes'ud b. Ali de Hârizm'de büyük bir medrese, cami ve kütüphâne inşa ettirmişti.¹⁰²

Sultan Tekiş öldüğü zaman defnedildiği türbe İbnü'l-Esîr'e göre daha önce Hârizm'de yaptırmış olduğu büyük bir medresenin içindedir. Sultan Tekiş'in türbesi günümüze ulaşmıştır.¹⁰³

Sultan Alâeddin Muhammed, Semerkant'a hakim olduktan sonra bu şehri devletinin ikinci merkezi olarak görmüş ve buraya büyük bir cami ve imaretler yaptırmıştı.¹⁰⁴ Sultan Celâleddin Hârizmşâh ise Tebriz'de bulunduğu sırada halka, Meraga'da imâr faaliyetlerinde bulunduğu gibi bu şehirde de çalışmalar yapılacağını bildiriyordu.¹⁰⁵

Hârizm hükümdarlarının imar faaliyetleri şüphesiz bu kadarla sınırlı değildir. Günlük ihtiyacı karşılayacak her tür binanın inşa edildiği muhakkaktır. Kaynaklarımızda yapılışından bahsedilmeden kullanılan bina adları geçmektedir.

⁹⁸ Robert Hillenbrand, **İslam sanatı ve Mimarlığı**, Çev.Çiğdem Kafesçioğlu, İstanbul 2005, s.92; **İslam Art and Architecture**, Ed: Markus Hattstein, Peter Pelius, Cologne 2000, s.375-382.

⁹⁹ Bağdadî, **age.**, s.110-115.

¹⁰⁰ Ravendî, **age.**, C.II., s.345.

¹⁰¹ Devletşâh, **age.**, C.I., s.155.

¹⁰² İbnü'l-Esîr, **age.**, C:XII., s.135.

¹⁰³ Bkz. EKLER

¹⁰⁴ Cüveynî, **age.**, s.333.

¹⁰⁵ İbn Vâsıl, **age.**, C:IV, s.151

Buna göre,saray, cami, mescid, köşk ve medreselerin dışında hamamlar, hapishâneler, hanlar, çarşılarda dükkânlar ve tabîî ki evler vardır.¹⁰⁶

Hârizmşâhlar'da imâr işlerinin nasıl yürütüldüğüne temas ederek bu hususta yegâne belgemiz olan **et-Te vessül**'de mevcut¹⁰⁷ mimarlığa dair belgeyi incelemek istiyoruz.

Belgeye göre, hükümdarın en önemli görevlerinden biri imâr ve ziraat işleriyle meşgul olmaktır. Bayındırlık işlerine verilen önem belgede “ricâl olmadan memleket olmaz, mülk olmadan ricâl olmaz, bayındırlık (imâret) olmadan mal olmaz”¹⁰⁸ şeklinde ifade edilmektedir. Gene belgeye göre, imâr ve bayındırlık işlerinde ihmal olursa, dîvân emvâlinde azalma olacağı belirtilerek bunun sonucunda da giderleri karşılamanın mümkün olamayacağı vurgulanmaktadır.¹⁰⁹

Hükümetin, imâr işlerine verdiği önemi ortaya koyan bu ifadelerden sonra adı geçen belgede “mimar” ataması yapılmaktadır. Belgeden anlaşıldığına göre, atanan kişinin babası da daha önceki bir dönemde önemli bir devlet görevinde bulunmuştur. Bu zâtın oğlu, Hârizm imâr işlerinin başına getirilmektedir ve bu görev için aranan özelliklere sahip olduğu belirtilerek, yeteneği ve terbiyesi övülmektedir.¹¹⁰

Belgede göreve tayin olunan mimardan dîvân emvâlini artırması ve halkın refah seviyesinin yükselmesi için çalışmaya öncelik vermesi istenmektedir. Halkın refah seviyesinin artmasına yapılan vurgunun nedeni belgeye göre, “ziraata eğilimi artıracak ve gelirlerin iyi bir yolla teminine imkan sağlayacaktır”.¹¹¹

Göreve atanan mimar sadece imar işleriyle değil tarıma dair konularda da yetkilendirilmiştir. Ondaki tarımın gelişmesi için çalışması istenmektedir. Ayrıca onun muhatabı olanlar da belgede yer almaktadır. Bunlar âmiller, mutasarrıflar,

¹⁰⁶ Örnekler için bkz., Nesevî, Farsça, s.167; Kazvînî, **age.**, s.488; İbnü'l-Esîr, **age.**, CXII., s.321, 326, 350; Cüveynî, **age.**, s.135, 145, 149-150, 152-153.

¹⁰⁷ Bağdadî, **age.**, s.110-115.

¹⁰⁸ Bağdadî, **age.**, s.110.

¹⁰⁹ Bağdadî, **age.**, s.111.

¹¹⁰ Bağdadî, **age.**, s.111-112.

¹¹¹ Bağdadî, **age.**, s.113.

dihkânlar ve işçilerdir. Mimardan adı geçenlere iyi muamele etmesi istenmektedir.¹¹²

Burada adı geçen işçiler, imar işlerinde çalışanlar olmalıdır.

İncelediğimiz belgeden “Hârizm mimarı” olarak tayin edilen memurun adının Şemseddin olduğunu öğreniyoruz.¹¹³

Belgede ayrıca mutasarrıflara, reislere, dihkân ve işçiler ile tüm Hârizm ahâlisine seslenilerek “bu önemli göreve getirilen mimarı, yetkili olarak tanınmaları ve ona itaat etmeleri” emredilmektedir.¹¹⁴ Bölgenin bütün imar, bayındırlık ve ziraat ile ilgili işlerinde ona müracaat edilecek ve ayrıca merkeze bu konulara dair iletilecek mesajlar da onun vasıtasıyla bildirilecektir.¹¹⁵

¹¹² Bağdadî, *age.*, s.113-114.

¹¹³ Bağdadî, *age.*, s.114.

¹¹⁴ Bağdadî, *age.*, s.114.

¹¹⁵ Bağdadî, *age.*, s.114.

SONUÇ

Hârizmşahlar Devleti yapı ve karakter itibariyle klasik Türk-İslâm devletleriyle ortak özellikler gösterir ve teşkilât bakımından da Selçuklu Devleti'nin, özellikle Sultan Sencer devrinin bir devamıdır.

Devlet, mutlak hakim olan hükümdar tarafından yönetiliyordu. Hükümdar güvenliği sağlamak, halkın refahını temin etmek ve dinî korumakla görevliydi. Verâset usûlüne göre hükümdar her ne kadar sağlığında bir veliahd tayin ediyorsa da onun oğulları ve erkek kardeşleri tahtta eşit derecede hak sahibi idiler.

Devlet yönetiminde hükümdardan sonra en yetkili kişi vezîrdi. Vezîr aynı zamanda hükümdarın vekîlidir ve Dîvân-ı Alâ'nın başkanı olarak devlet yönetiminin her kademesinden sorumludur. Dîvân-ı İnşâ, devletin dahilî ve haricî bütün yazışmalarını yapardı ve başında münşî bulunurdu. Hârizmşâhlar devrinin önemli münşîlerinden olan Reşîdüddin Vatvât, Bağdâdî ve Nesevî'nin eserleri günümüze ulaşmıştır. Dîvân-ı İstifâ-yı Memâlik'in başında bulunan müstevfî, devletin bütün finans işlerinden sorumludur. En üst seviyedeki ordu yönetim makamı ise Dîvân-ı Arz'dır. Orduyla ilgili bürokratik işlerin tamamı bu dîvân tarafından idare ediliyordu.

Hârizmşâhlar devrinde saray hayatı ve âdetleri belirli protokol kuralları çerçevesinde yaşanıyordu. Örneğin elçi kabulleri veya görevlilerin hükümdarın huzurunda nerede bulunacağı önceden belirlenen kurallar dahilinde uygulanıyordu. Sarayda, hükümdarın yakınında bulunan hâcibler, onun emrettiği bütün görevleri yerine getiriyordu.

Sarayda hükümdar ve vezîri arasında iletişimi vekîl-i der sağlıyordu. Ayrıca sarayda hükümdarın silahlarından sorumlu "silahdâr", ahırların sorumlusu "emîr-i âhûr", çetirin muhafaza ve taşınmasıyla görevli "çetrdâr", sultanın leğen ve ibrikleriyle ilgilenen "taştdâr", av işleriyle vazifeli "emîr-i şikâr", sultanın elbiselerinden sorumlu "câmedâr" gibi görevliler vardı. Ayrıca sultanlara iletilecek talepler "kıssâdâr"lar aracılığıyla ulaştırılıyor ve kıssâdâr sultanın cevaplarını da ilgili yerlere iletiyordu. Sultanın yazı takımlarından "devatdâr" sorumluydu. Yemeklerinin tertibi ise "çaşnigâr" tarafından sağlanıyordu. Bunların yanı sıra sarayda ferrâş, tabib, müneccim, nedimler ve müstahdemler de görev yapıyordu.

Hârizmşâhlar ordusu, kuruluşundan itibaren gittikçe güçlenmiş ve devletin imparatorluk sınırlarına ulaşmasını temin etmiştir. Hârizmşâhlar'da hükümdara doğrudan bağlı "hasa ordusu" bulunuyor ve hükümdarın emirlerini yerine getiriyordu. Orduda en önemli rolü, özellikle Sultan Alâeddin Tekiş devrinden itibaren Kanglı-Kıpçak Türk boyları oynamıştır. Ayrıca hanedan mensupları ve devlet adamları emrinde önemli kuvvetler bulunuyor, gerekli görüldüğünde tâbî hükümdarların kuvvetleri de orduya katılıyordu. Orduda rütbelere Emîr-i Emîrân, Han, Melik, Emîr, Pehlivân ve Çavuş şeklinde sıralanıyordu.

Hârizmşâhlar ordusunda askerler ok ve yay, kılıç, mızrak, gürz, hançer, bıçak, kalkan kullanıyor miğfer ve zırh giyiyorlardı. Ayrıca orduda mancınık, arrâde, çarh, koçbaşı, merdiven gibi ağır silahlar kullanılıyordu. Ordu için en önemli hayvan atı. Bunun yanı sıra deve ve fillerden de faydalanılıyordu.

Hârizmşâhlar Devleti eyalet yönetimi iktâ sistemine dayanıyordu. Eyaletlerde yönetim mekanizması içinde eyalet dîvânları, valiler, şehzâde vezîrleri, atabegler, reisler şahneler, âmiller, mutasarrıf, amîd ve muhtesibler görev yapıyordu.

Adliye teşkilâtının başında Kādılıkudât bulunuyordu. Kadılar aynı zamanda mescid ve medreselerden de sorumlu idiler. Orduda ise Yolak/Yulek makamı adaleti temin ile görevliydi.

Hârizmşâhlar Devleti ekonomik hayatı hem üretime hem de ticarete dayanıyordu. Ülkede yaygın olarak tarım ve hayvancılık yapıldığı gibi Hârizm ülkesi transit ticaret güzergâhında bulunduğu için devlet ticaretten de önemli gelir elde ediyordu. Ayrıca vergiler ve ganimetler devletin gelirleri arasındadır. Gider kaleminde ise en büyük yekûnu maaş ödemeleri tutmaktaydı.

Hârizmşâhlar dönemi kültürel hayat bakımından da canlılık göstermektedir. Hükümdarlar ilim adamları, şair ve ediplere saygı gösteriyorlardı. Ayrıca "suffî"lik Hârizmşâhlar devrinde ilerleme gösteren bir akım olarak daha sonra Anadolu'da günümüze ulaşan etkiler bırakmıştır.

Hârizmşâhlar devrinden günümüze Moğol istilâsı nedeniyle çok az mimarî eser ulaşabilmiştir. Bunlar arasında Sultan Alâeddin Tekiş Türbesi ve Dihistan Cuma Camii bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdulayev, A. “On The History of Kharezmian Medicine”, **XXIII. International Congress History Medicine**, C:II London 1974.
- Agacanov, S. G.: **Oğuzlar**, Çev: E. N. Necef-A. Annaberdiyev, İstanbul 2002.
- Akîlî, Seyfeddin Hacı b.Nizam: **Âsârü'l-vüzerâ**, Nşr: Mir Celâleddin Hüseyinî-i Urmevî, Tahran 1314ş.
- Alptekin, Coşkun: “Atabeg”, **DİA**, C:IV.
- Ansari, A.S. Bazmee: “Dîvân”, **DİA**, C:IX.
- Ateş, Ahmed: “Raşid al-Din Vatvât’ın Eserlerinin Bazı Yazma Nüshaları”, **T.D.**, C:X, İstanbul 1959.
- Arat, R. Rahmeti: “Kıpçak”, **İ.A.**, C:VI.
- Arel, H. Sadreddin: **Türk Musikisi Kimindir**, Ankara 1969.
- Artuk, İbrahim- Cevriye: **İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu**, C:II., İstanbul 1995.
- Artuk, İbrahim: “Sikke”, **İ.A.**, C:X.
- Ata, Aysu: **Hârezm-Altın Ordu Türkçesi**, İstanbul 2002.
- Atar, Fahreddin: “Kadı”, **DİA.**, C:XXIV
- Avfî, Muhammed: **Lübâbü'l-elbâb**, C:I-II, Nşr: E.G. Browne, London-Leide 1903-1906. 231), Wiesbaden 1964.
- Bağdadî, Bahâeddin Muhammed b. Müeyyed el-: **et-Te vessül ile't-teressül**, Nşr: Ahmed Behmenyar, Tahran 1315.
- Baloch, N. A.: “The Advend of Sultan Jelal al-Din Khwarzmshah in the Trans-Indus Territories (present Pakistan)”, **Journal of the Pakistan Historical Society**, C:XLVIII, Karaçi 2000.
- Bardakçı, Murat: “Eski Musiki Üzerine”, **Türk Kültürü**, C:XIV, sa.116, Ankara 1976.
- Barthold, V.V: **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, Haz: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990.
- Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, İstanbul 1927.
- “Takash”, **Encyclopaedia of Islam (First Edition)**, Vol:III.

- “Hârizmşâh”, **İ.A.**, C:VI.
- Başar, Fahamettin: “Kadı Beyzâvî’nin Nizâmü’t Tevârih Adlı Eserinin Mustafa b. Şeyh Abdurrahman Tarafından **Enîsü’l-Mülûk** Adıyla Yapılan Türkçe Tercümesi (İnceleme ve Metin Neşri)” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1986.
- Bayur, Y. Hikmet: **Hindistan Tarihi: İlk Çağlardan Gurkanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar (1526)**, C:I, Ankara 1987.
- “Hârizmşâh Alâüddîn Tekiş’in Adı Hakkında”, **Bellekten**, C:XIV, sa. 56, Ankara 1950
- Berle, Adolf: **İktidar**, Çev: Nejat Muallimoğlu, İstanbul 1980.
- Beyhakî, Ebü’l-Fazl Muhammed b. Hüseyin: **Târîh-i Beyhakî**, C:II, Tahran 1376hş.
- Bilgegil, Zehra: “Raşid Al-Din Vatvât’ın Abkâr Al-Afkâr Fi’r-Resâil Va’l-Aş’âr İsimli Eserinin Yeni Bir Nüshası”, **Bellekten**, C:LVII, Ankara 1994.
- Björkman, W.: “Tac”, **İ.A.**, C:XI.
- Bosworth, C.E.: **İslâm Devletleri Tarihi**, Çev:Erdoğan Merçil-Mehmet İpşirli, İstanbul 1980.
- “Khutba”, **Encyclopedia of Arabic Literature**, C:II.
- “Khwarazm”, **E.I.**, New Edition, C:IV.
- Boyle, J. A. : “Khwarazm-Shah”, **E.I.**, New Edition, C:II.
- “The Capture of Isfahan by the Mongols”, **Atti del Convegno Internazionale sul Tema: la Persia nel Medioevo**, Rome 1971.
- “The Last Barbarian Invaders: the Impact of the Mongol Conquest upon East and West” **The Mongol Empire 1206-1370**, London 1977.
- “The Mongol Invasion of Eastern Persia 1220-1223” **The Mongol Empire 1206-1370**, London 1977.
- Brockelmann, C: “al-Zamakhşari”, **E.I.**, New Edition, C:IV.
- “Cürcânî”, **İ.A.**, C:III.
- “Nesevî”, **İ.A.**, C:IX.
- Bündarî: **Irak ve Horasan Selçukluları**, Çev: Kıvameddin Burslan, Ankara, 1999.

- Browne, E.G.: **A Literary History of Persia**, C:I, Cambridge 1956.
- Cahen, Claude: **Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler**, Çev: Yıldız Moran, İstanbul 1984.
“Atabag”, **E.I.**, (New Edition).
- Caferoğlu, Ahmed: **Türk Dili Tarihi**, C: I., İstanbul 1984.
- Çağman, Filiz-Tanırdı, Zeren: **Topkapı Sarayı Müzesi İslâm Minyatürleri**, İstanbul 1979.
- Cüveynî, Alâeddin Ata Melik: **Tarih-i Cihangüşa**, Çev: Mürsel Öztürk, Ankara 1998.
- Damalı, Atom: **150 Devlet 1500 Sultan: İslam Sikkeleri**, İstanbul 2001.
- Dames, M. Longworth: “Gûrîler”, **İ.A.** C:IV.
- Demir, Mustafa: “Türkiye Selçuklu İktisadî Gelişimi İçinde Karadeniz Ticaret Yolu”, **Anadolu'da Tarihî Yollar ve Şehirler Semineri, 21 Mayıs 2001 Bildiriler**, İstanbul 2002.
- Demirkent, Işın: “XII. Yüzyılda Bizans'ın Ege Bölgesinden Güneye İnen Yolları Hakkında”, **Anadolu'da Tarihî Yollar ve Şehirler Semineri, 21 Mayıs 2001 Bildiriler**, İstanbul 2002.
- Demiralp, Meltem: “Hârezmşâhlar Devleti'nde Alâü'd-dîn Muhammed'in Annesi Terken Hatun”, İstanbul 1997, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Dilek, Asuman: “XI.-XIII. Yüzyıllarda Hârezm Bölgesindeki Türk Boylarından Kanglılar” İstanbul 1994, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Deny, J.: “**Tuğra**”, **İ.A.** C:XII/II.
- Devletşâh: **Devletşah Tezkiresi**, C:I-II, Çev: Necati Lugal, İstanbul 1977
- Doğruyol, Hasan: “**Cürcânî**”, **DİA.**, C:VIII.
- Dûrî, Abdulaziz ed: “**Dîvân**”, **DİA**, C:IX.
- Ebü'l-Gazi Bahadır Han: **Şecere'i Türkî**, Çev: Rıza Nur, **Türk Şeceresi**, İstanbul 1925
- Eberhard, W.: “Türkistan Seyahatnâmesi”, **Belleten** C:VIII, Ankara 1944.
- Eckman, Janos: **Çağatayca El Kitabı**, Haz: Günay Karaağaç, İstanbul 1998.

- “Hârezm Türkçesi”, **Hârezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar**, Haz: O. F. Sertkaya, 1966.
- Eflakî, Ahmet: **Âriflerin Menkıbeleri**, C:I, Çev: Tahsin Yazıcı, İstanbul 2001.
- Ergin, Muharrem: **Orhun Abideleri**, İstanbul 1992
- Erkal, Mehmet: “Âmil”, **DİA.**, C:III.
- Farmer, H.G.: “Nevbet”, **İ.A.**, C:IX
- “Tabl-Hâne”, **İ.A.**, C:XI
- Ghafur, M.A.: “The Gorids, History, Culture and Administration 549-612/1148-1215-16”, Hamburg 1960, Yayınlanmamış Doktora Tezi
- Göyünç, Nejat: “Tevki”, **İ.A.**, C:XII/I
- Grohmann, A.: “Tırâz”, **İ.A.**, C:XII/I
- Grousset, Renè: **Bozkır İmparatorluğu: Atilla-Cengizhan-Timur**, Çev:M. Reşat Üzmen, İstanbul 1993.
- Hacıeminoğlu, Necmettin: **Hârizm Türkçesi ve Grameri**, İstanbul 1997.
- Hândmîr, Gıyaseddin b. Hümâmeddin el-Hüseynî: **Habîbü’s-Siyer fî Ahbâr-i Efrâd-i Beşer**, C:II, Tahran 1353.
- Hartmann, Angelika: **an-Nasir li-Din Allah (1180-1225) Politik, Religion, Kultur in der spöten “Abbasidenzeit”**, Berlin- New York 1975.
- Hartog, Leo de: **Genghis Khan: Conqueror of the World**, London 1989.
- Henning, W. B.: “The Khwarezmian Language”, **60. Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan’a Armağan**, İstanbul 1950-1955.
- Hillenbrand, Robert: **Islamic Art and Architecture**, London 1999, Çev: Çiğdem, Kafesçioğlu, İslam Sanatı ve Mimarlığı, İstanbul 2005.
- Hitti, K. Philip: **Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi**, Çev: Salih Tuğ, C:II, İstanbul 1995
- Horst, Heribert: **Die Staatsverwaltung Der Grosselguquen Und Horazmsahs (1038-1231)**, Wiesbaden 1964.
- “Arabische Briefe der Horazmsahs an den Kalifenhof aus der Feder des Rasid ad-Din Watwat”, **ZDMG**, C:CXVI, 1966.
- Huart, Cl: “Kazasker”, **İ.A.**, C:VI.

- Humphreys, R. Stephen: **İslam Tarih Metodolojisi: Bir Sosyal Tarih Uygulaması** Çev: Murtaza Bedir-Fuat Aydın, İstanbul 2004
- Hüseyinî, Sadrüddin Ebu'l-Hasan Ali ibn Nâsır: **Ahbârü'd-Devleti's-Selcukiye**, Çev: Necati Lugal, Ankara 1999.
- İbn Battûta: **İbn Battûta Seyahatnâmesi**, Çev: A. Sait Aykut, İstanbul 2005.
- İbn Haldun: **Mukaddime**, Çev: Zakir Kadiri Urgan, C:II, İstanbul 2001.
- İbn Hallikân: **Vefeyâtü'l-a'yan**, Kahire 1299, C:II
- İbn İsfendiyar Bahâeddin Muhammed b. Hasan b. İsfendiyâr: **Târih-i Taberistân**, C:II, Nşr: Abbas İkbâl, Tahran 1320
- İbn Vâsıl: **Müferricü'l-kürûb fi ahbâr-ı benî Eyyûb**, Nşr: Hasaneyn Muhammed Rabî', C:IV, Kahire 1177.
- İbnü'l-İbrî, Gregory Ebül-Ferec: **Abûl-Farac Tarihi**, Çev: Ömer Rıza Doğrul C:II, Ankara 1987.
- Tarih-i Muhtasarüddüvel**, Çev: Şerafettin Yaltkaya, İstanbul, 1941
- İbnü'l-Esîr: **el-Kâmil fi't-târih**, Nşr: J. C. Tornberg, Beyrut 1979; Çev: Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987, C.X-XII.
- İkbâl, Abbas: **Târîh-i Mufassal-ı İrân**, C:I., Tahran 1312ş,
- Vezâret Der 'Ahdi Selatini Büzurg-i Selçukî**, Tahran 1338ş.
- İndirkaş, Zühre: **Türkler'de Hükümdar Tacı Geleneği**, Ankara 1992
- İnal, Güner: **Türk Minyatür Sanatı: Başlangıcından Osmanlılar'a Kadar**, Ankara 1995.
- "Some Miniatures of the Jami' al-Tavârîkh in İstanbul, Topkapı Museum, Hazine Library No:1654", **Art Orientalis**, C:V, 1963.
- İpşirli, Mehmet: "Kazasker", **DİA.**, C:XXV
- Kafesoğlu, İbrahim: **Türk Milli Kültürü** İstanbul 1986
- Harezmsahlr Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)**, Ankara, 1992
- Karamanlioğlu, A. F.: **Kıpçak Türkçesi Grameri**, Ankara 1994.

- Kaşgarlı Mahmut: **Divan-ü Lûgat-it Türk**, Çev: Besim Atalay, C:I-II
- Kazvînî Hamdullah Müstevfî: **Tarîh-i Güzîde**, Ed: E. G. Browne, Leyden-London 1910.
- Kazvînî, Zekeriyya: **Âsârü'l -bilâd ve ahbâru'l-i'bâd**, Beyrut 1960.
- Kırzioğlu, Fahreddin: **Kıpçaklar**, Ankara 1992.
- Kızılık, Abdullah: "Ebu Bekr er-Razî Hayatı, Eserleri ve Ravzatu'l-Fesaha'sı" İstanbul 2000, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Kirmânî Efdalüddin Ebu Hâmid; **Bedâyi'i'l-izmân fî vekayi'-i Kirmân**, Nşr: Mehdi Beyânî, Tahran 1326.
- Ahmed b. Hâmid: **el-Muzâf ilâ Bedâyi'i'l-izmân fî vekayi'-i Kirmân**, Nşr: Abbas İkbâl, Tahran 1326ş.
- Köprülü, Fuad: **Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar**, İstanbul 1934.
- "Alp", **İ.A.**, C:I.
- "Âmil", **İ.A.**, C:I
- "Ata", **İ.A.**, C:I.
- "Avfî", **İ.A.**, C:II.
- "Bayrak" **İ.A.**, C:II
- "Cüveynî", **İ.A.**, C:III.
- "Çağatay Edebiyatı", **İ.A.**, C:III.
- "Hârizmşâhlar", **İ.A.**, C:VI.
- "Hil'at", **İ.A.**, C:VII
- "Uran Kabilesi", **Belleten**, C:VII, Ankara 1943.
- Köymen, Mehmed A.: **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri**, Ankara 1991.
- "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I.: Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Ait Münşeât Mecmûaları Atebetü'l-ketebe'nin Neşri Münasebetiyle", **AÜDTCFD**, C:VIII'den ayrı basım.
- "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II: Selçuklu Devri Devlet Teşkilâtına Dair Yazılmış Bir Eser Münasebetiyle", **TAD.**, C:II, Ankara 1964.
- "Sencer", **İ.A.** C:X

- “Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilâtı”, **TAD.**, C:V, Ankara 1967.
- Kramers, J. H.: “Râzî”, **İ.A.** C:IX.
- Kucur, Sadi: “İktâ”, **DİA**, C:XXII.
- Kurat, A. Nimet: **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1972
- Küknel, Ernst: **Doğu İslâm Memleketlerinde Minyatür**, Çev: Kemal Yetkin-Melahat Özgü, Ankara 1952.
- Lambton, A.K.S.: “The Internal Structure of The Saljuq Empire”, **The Cambridge History of Iran**, C:V, Cambridge 1968.
- Levy, R.: “Muhtesib”, **İ.A.**, C:VIII.
“Müstevfi”, **İ.A.**, C:VIII.
- Lewis, Bernard: **Haşşiler**, Çev: Ali Aktan., İstanbul 1995.
- Lichtenstadter, Ilse: “Mutarrizi”, **İ.A.**, C:VIII.
- Lutz, Richter-Bernburg: “Zur Titulatur Der Hwarazm-Sahe Aus Der Dynastie Anustegins”, **Archeologische Mitteilungen Aus Iran** C:IX.
- M. Şerefettin: “Mevlana’da Türkçe Kelimeler ve Türkçe Şiirler”, **TM**, C:IV, İstanbul 1934.
- Madjid, Farsianı: **Sosyoloji Açısından Horasan Sarbadaran Hareketi**, İstanbul 1978, yayınlanmamış doktora tezi.
- Merçil, Erdoğan: **Fars Atabegleri Salgurlular**, Ankara 1991.
“Âmid”, **DİA.**, C:III.
“Ârız”, **DİA.**, C:III.
“Cenîbet ve Kullanılışına Dair Örnekler”, **Osmanlı Araştırmaları Nejat Göyünç’e Armağan 2**, İstanbul 2004.
“Gaşiye”, **DİA**, C:
“Gaşiye ve Selçuklularda Kullanılışına Dair Bazı Örnekler”, **Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur’a Armağan**, Ankara 1985.
“Gulâm”, **DİA.**, C:XIV.
“Menşur”, **DİA.**, C:XXX.

- “Sebüktegin’in Pend-namesi (Farsça Metin ve Türkçe Tercümesi)”, **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, C:VI, 1-2, İstanbul 1975.
- “Selçuklular’da Taşdâr Müessesesi”, **Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı**, İstanbul 1999.
- Mîrhând, Mîr Muhammed b Seyyid Burhâneddin Hâvendşah: **Ravzatü’s-safâ**, Tahran 1339.
- Murphey, Rhoads: “Khwarazm”, **Encyclopedia of Asian History**, C:II
- Müeyyidü’ d-devle Müntecibüddin Bedi’ Atabeg el-Cüveynî: **Atebetü’l-ketebe, Mecmûa-i Mürâselât-i Dîvân-i Sultan Sencer**, Nşr: Muhammed Kazvînî-Abbas İkbâl, Tahran 1329hş.
- Nesevî Şihabüddin Muhammed: **Sîret-i Celâleddin Mingburnî**, Nşr: Mücteba Minovi, Tahran 1344hş.
- Nizâmî Aruzî: **Çehar Makale**, Tahran 1331hş.
- Nizamülmülk: **Siyasetname**, Çev: Nurettin Bayburtlugil, İstanbul 1995.
- Omar Rıza Kehhale: **Mucemü’l-müellifin**, C:XII, Dımaşk 1960.
- Ostrogorsky, Georg: **Bizans Devleti Tarihi**, Çev: Fikret Işılta, İstanbul 1991.
- Ögel, Bahaeddin: **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Ankara 1979.
- Türk Kültür Tarihine Giriş**, Ankara 1991, C:VIII.
- Özaydın, Abdulkerim: **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (458-498/1092-1104)** İstanbul 2001.
- “Alamut”, **DİA**, C:II.
- “Cend”, **DİA**, C: VII.
- “Hârizm”, **DİA.**, C: XVI
- “Hasan Sabbâh”, **DİA.**, C:XVI.
- “İbnü’l-Esîr”, **DİA.**, C:XXI
- “Kutbüddin Hârizmşah”, **DİA.**,C:XXVI
- “Menşur”, **DİA.**, C:30.
- “Mîr-Alem”, **DİA.**, C:XXX
- “Muhammed b. Tekiş”, **DİA.**, C:XXX.

- Özdeğer, Mehtap: **15-16. Yüzyıl Arşiv Kayıtlarına Göre Uşak Kazasının Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, İstanbul 2001.
- Özdemir, Ahmet. H: **Moğol İstilâsı: Cengiz ve Hülâgû Dönemleri**, İstanbul 2005.
- Özen, Şükrü: “Kādilkudât”, **DİA.**, C:XXIV.
- Perviz, Abbas: **Tarih-i Selâcika ve Hârizmşâhân**, Tahran 1351ş.
- Rabbani Ghulam, Aziz: **A Short History of The Khwarazmshahs**, Karaçi 1978.
- Râvendî Muhammed b. Ali b.Süleyman: **Râhatü’s-Südûr ve Âyetü’s-Surûr** (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti), Çev: Ahmed Ateş, C:I-II, Ankara 1957, 1960
- Reşidüddin Fazlullah, **Câmiu’t-Tevârih**, Nşr: Behmen Kerimî, y.y. 1362.
- Reşidüddin Vatvât: **Arâisü’l-havâtır ve nefâisü’n-nevâdir**, Süleymaniye Ktp., Ayasofya Nr: 4138.
- Arâisü’l-havâtır ve nefâisü’n-nevâdir**, Süleymaniye Ktp., Ayasofya Nr: 4015.
- Ebkârü’l-efkâr fi’r-resâil ve’l-eşâr**, İ.Ü. Kütüphânesi No: F 424.
- Hadâiku’s-sihr fi dekâyiku’ş-şî’r**, Nşr: Abbas İkbâl, Tahran 1342
- Umdetü’l-büleğâ ve uddetü’l-füsehâ**, Süleymaniye Ktp., Es’ad Efendi No:3302.
- Vesâilü’r-resâil ve delâilü’l-fezâil**, Manchester John Rylands Library No:947

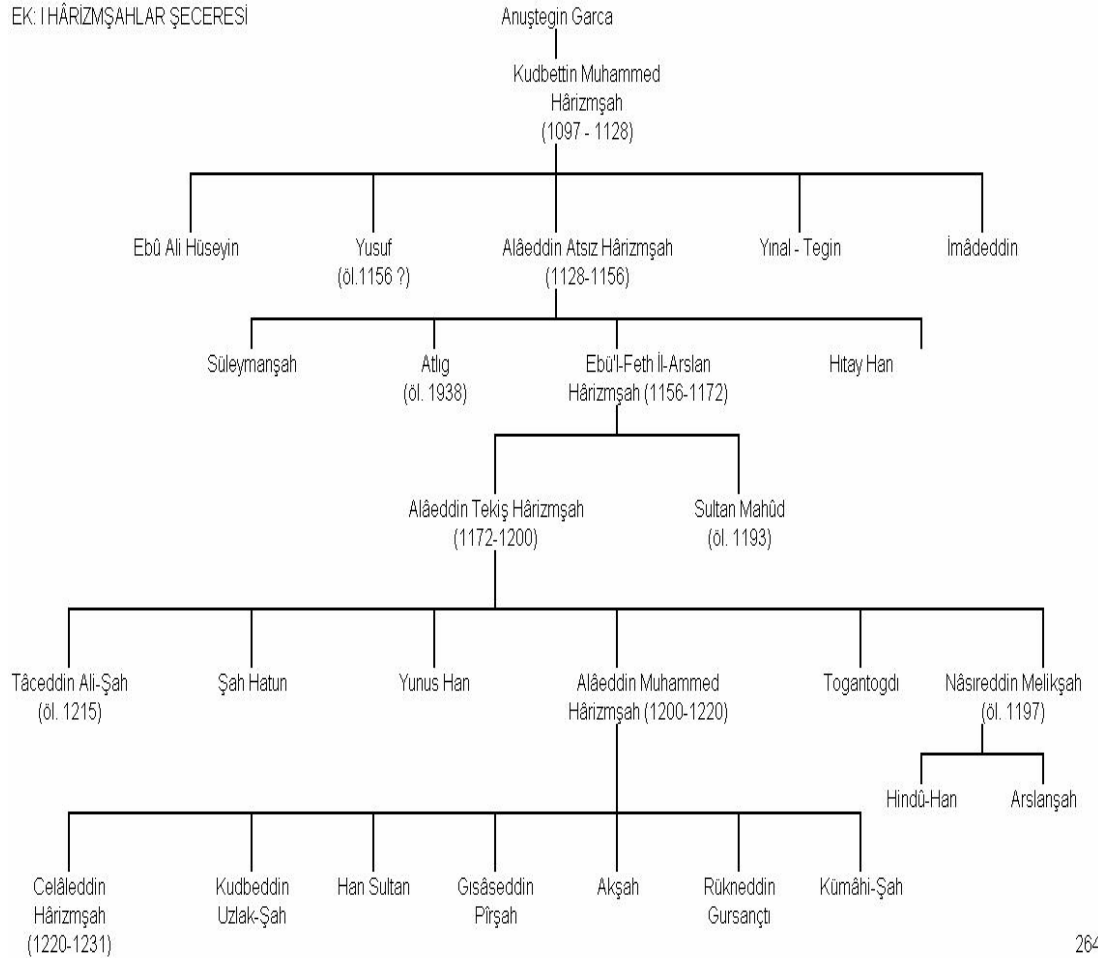
- Rowsan, E. K.: “Khwarzm”, **Encyclopedia of Arabic Literature**, C:II
- Sabbâğ, Abbas: “Mîrâhur”, **DİA.**, C:XXX.
- Sabra, Afâf Seyyid: **Tarihu’s-siyasi li’d-devleti’l-Hârizmiyye**, Kahire 1987.
- Sayan, Yüksel: **Türkmenistan’daki Mimari Eserler (XI-XIV. Yüzyıl)**, Ankara, 1999.
- Sıddıquî, İqtdar Husain: “Gurlular”, **DİA.**, C:XIV.
- Sıbt İbnü’l-Cevzî: **Mir’âtü’z-zamân fi târihi’l-a’yân**, Cüz: VIII/II, 1952.
- Spuler, Bertold: **İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350**, Çev: Cemal Köprülü, Ankara 1987.
- Strange, G. Le: **The Lands of The Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia From The Moslem Conquest to The Time of Timur**, London 1966.
- Sümer, Faruk: “Selçuklular Devrinde Türk Beyleri: Hârizmşâh Atsız (490-551=1097-1156)”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sa:44, İstanbul 1986.
- Şahinoğlu, M. N.: “Vatvât”, **İ.A.**, C:XIII
- Şebânkâreî Muhammed b. Ali b. Muhammed: **Mecma‘u’l-ensâb**, Tahran 1343.
- Şemsettin Sâmi: **Kamus-i Türk-î**, C:I-II, Dersaadet 1317
- Şeşen, Ramazan: “Câmiu’t-tevârih”, **DİA.**, C:VII.
- T. H.: “Unvan”, **İ.A.** C:XIII.
- Taneri, Aydın: **Celâlü’l-dîn Hârizmşâh ve Zamanı**, Ankara 1977.

- “Celâleddin Hârizmşâh”, **DİA**, C:VII.
- “Çetr”, **DİA**, C:VIII.
- “Dîvân”, **DİA**, C:IX.
- “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezîrlük”,
TAD, C:V.
- “Selçuklu-Osmanlı Çizgisinde Harezmsâhlar
Vezâretî”, **TED**, C:VII-VIII, İstanbul 1977.
- Togan, Z. Velidi: **Horezm Kültürü Vesikaları Kısım I:
Horezmce Tercümeli Muqaddimat al-adab**,
İstanbul 1951.
- Umumî Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1981.
- “Alamut”, **İ.A.**, C:I.
- “Hârizm”, **İ.A.**, C:V/I.
- Toyserkânî, Kasım: **Nâmeha-yı Reşidüddin Vatvât**, Tahran 1338.
- Turan, Osman: “Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol
Olarak Kullanılması”, **Belleten**, C:IX, Ankara
1945.
- “İktâ”, **İ.A.**, C:VIII.
- “Selçuklu Kervansarayları”, **Belleten**, sayı
39’dan ayrı basım. İstanbul 1980.
- Ubûd, Nâfi‘ Tevfik el-: **ed-Devletü’l-Hârizmiyye**, Bağdat 1978.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı: **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, Ankara
1988.
- Üsâme Zekî Zeyd: “el-Hârizmiyye ve devruhüm fi’s-sirâci’s-salîbi
el-İslâmî fi ‘asri Benî Eyyûb”, **Mecelletü
Külliyeti’l-âdab**, C:XXX, İskenderiye 1984.

- Vardabet, Vardan: “Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)”, Çev: Hrant D. Andreyan, **Tarih Semineri Dergisi**, sa. ½, İstanbul 1937.
- Wensinck, A.J.: “Hutbe”, **İ.A.**, C:X
- Yakut, Şihabüddin Ebû Abdullah el-Hamevî: **Mu’cemü’l-büldân**, Beyrut 1979.
- Yazıksız, Necip Asım: **Celâlüttin Harezemşah**, İstanbul 1934.
- Yınanç, M. Halil: “Celaleddin Harzemşah”, **İ.A.** C:III.
- Yusuf Has Hacib: **Kutadgu Bilig**, Çev: Reşit Rahmeti Arat, C:2 Ankara 1985
- Yuvalı, Abdülkadir: “XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti”, **I. Uluslararası Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri**, Samsun 1990.
- Yüce, Nuri: **Ebü’l-Kasım Carullah Mahmud Bin Omar Bin Muhammed Bin Ahmed ez-Zamahşari el-Hvarizmi Mukaddimetü’l-Edeb Hvarizm Türkçesi İle Tercümeli Şuster Nüşhası Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks**, Ankara 1998.
- “Zemahşerî”, **İ.A.**, C:XIII.

EKLER

EK: İHÂRİZMŞAHLAR ŞECERESİ

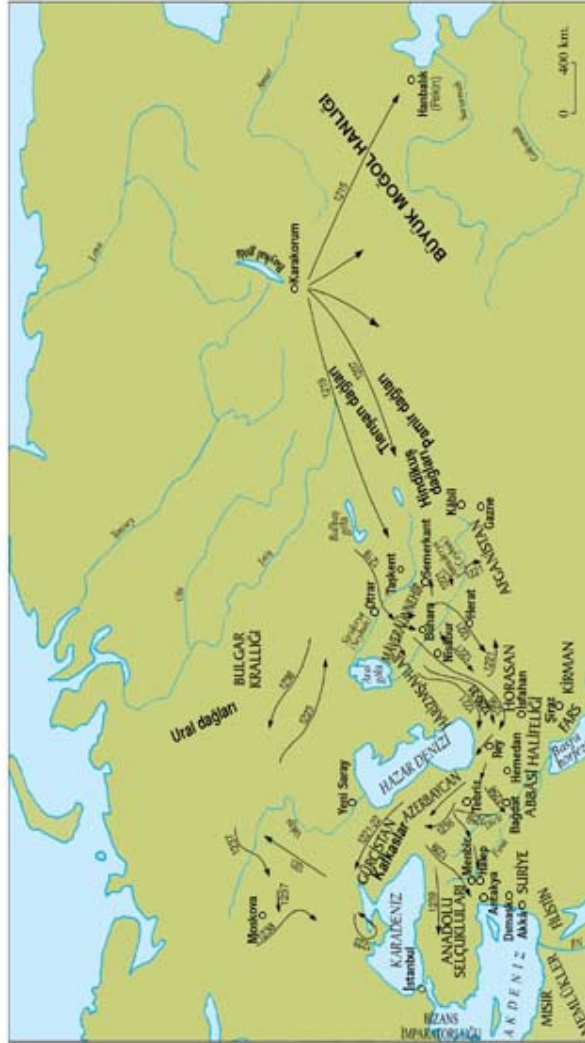
EK: II

HÂRİZMŞAHLAR
(HÜKÜMDARLAR LİSTESİ)

1.	KUTBEDDİN MUHAMMED	490 (1097)
2.	ATSIZ	521 (1128)
3.	İL-ARSLAN	551 (1156)
4.	ALÂEDDİN MUHAMMED	596 (1200)
5.	CELÂLEDDİN	617-628 (1220-1231)

EK: II HÂRİZŞAHLAR

EK-IV MOĞOL İSTİLÂSI

EK: V Sultan Aläeddin Teki'sin sikkesi

EK: VI Abbasi Halifesi Nâsr-Ud-dinillah'a ait sikkeler

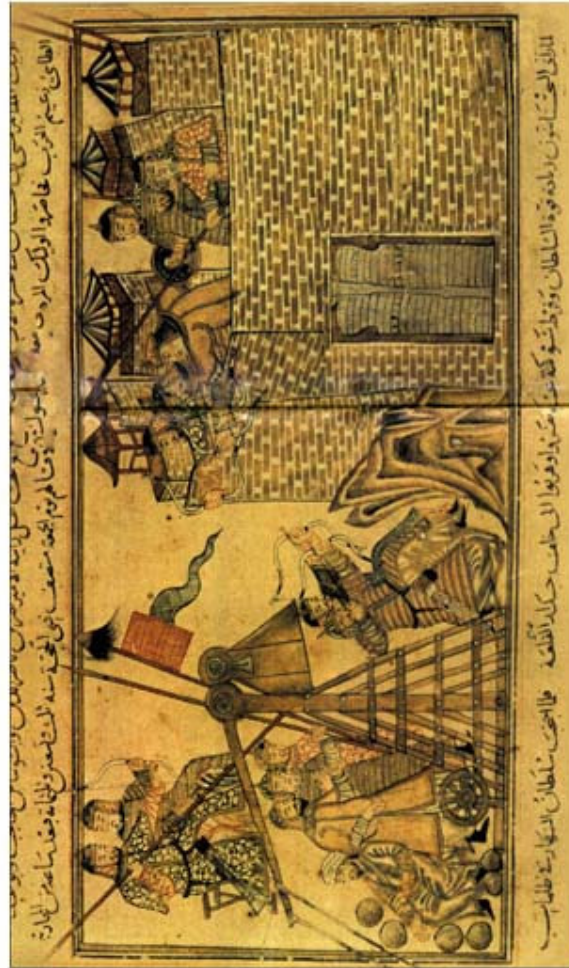
EK. VII Cengiz Han'ın Abbasi Halifesi Nâsır-Lidînillâh
adına kestirdiği sikke

EK: VIII Irak Selçuklu Devleti'nin son hükümdarı Sultan II. Tuğrul'u tahtının üzerinde taço ile birlikte tasvir eden bir minyatür (Cami' u'l-tevârih)

EK: IX Sultan Celaleddin Hârizmşah'ı tasvir eden bir miryatür
(Sübhâtü'l-ahbâr, DİA., C. VII)

EK: X. Cengiz Han emirindeki Moğol kuvvetlerinin Hârtzşahlâr'a ait şehirlere saldırılarını tasvir eden bir minyatür (Cami'ü'l-tevârîh)

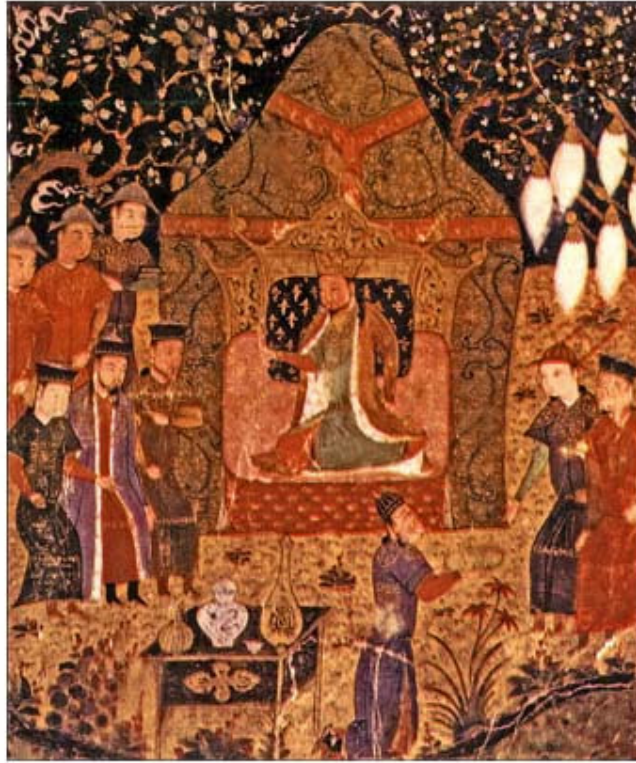
EK: XI Moğollar'ı Hârizmşahlr'ın şehirlerine saldırırken gösteren
bir minyatür (Câmi' u 't-tevârih)

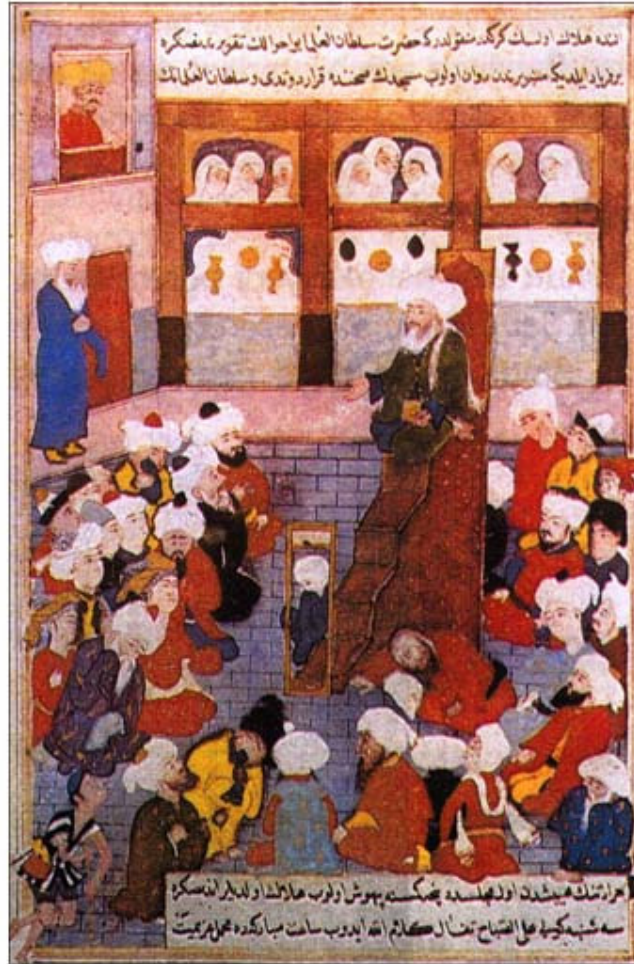
EK: XII Cengiz Han Buhara'yi ele geçince, Buhara Camii'ne girmiş ve halkın burada toplanmasını emretmişti. Kaynaklarımıza göre Cengiz Han, Sultan Alâeddin Muhammed aleyhine bir konuşma yaptıktan sonra Müslümanlara : "Siz büyük günahlar işlememiş olsaydınız Tanrı benim gibi bir azabı size göndermezdi" demişti. Minyatürde Cengiz Han, Buhara Camii minberinde tasvir edilmiştir. (Câmi' u'l-tevârîh)

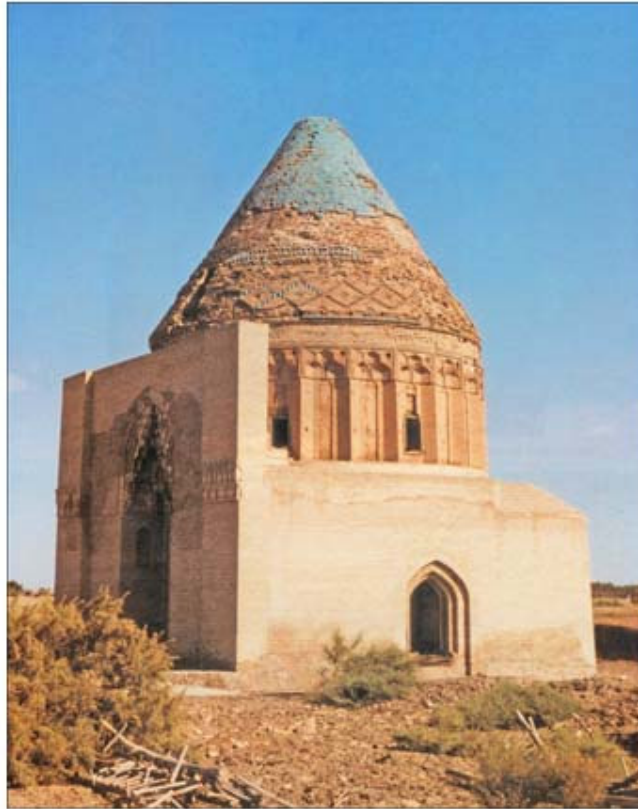
EK: XIII Moğol askerlerinin talmını tasvır eden bir minyatür
(Câmi'ü't-tevârih)

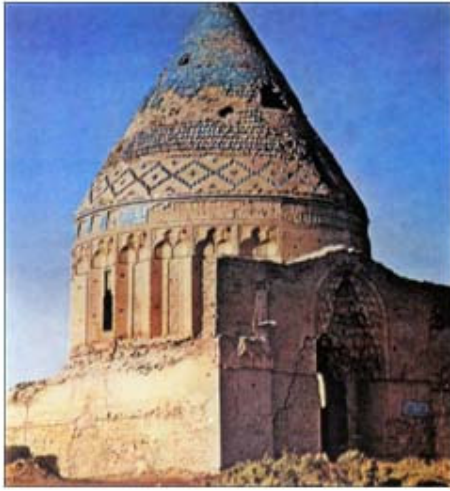
EK: XIV Cengiz Han'ı otagında gösteren bir minyatür (Câmi' u'l-tevârih)

EK: XV Bahâeddin Veledî vaaz verirken gösteren bir minyatür
(Cami' u's-siyer)

EK: XVI Sultan Alaeddin Tekiş'in Türbesi, Gürgenç

EK: XVII Sultan Aläeddin Teki'nin Türbesi, Gürgenç

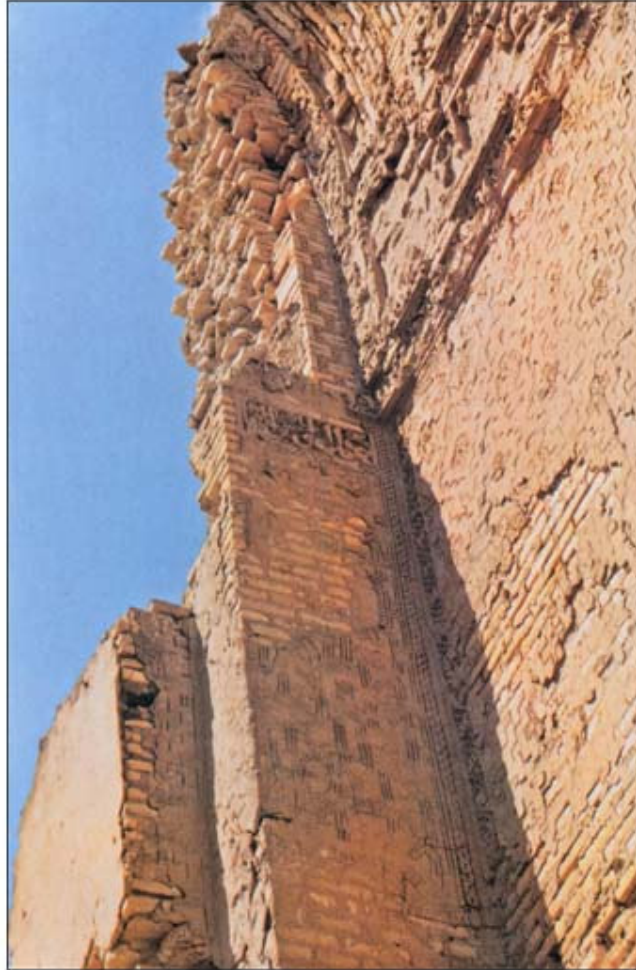
EK: XVIII Sultan Alâeddin Tekiş'in Türbesi,
iç kubbe (üstte) ve iç mekân (altta)

EK: XIX Sultan Alâeddin Tekiş'in Türbesi, taçkapı ( stte)
ve taçkapıdan bir aynını (altta)

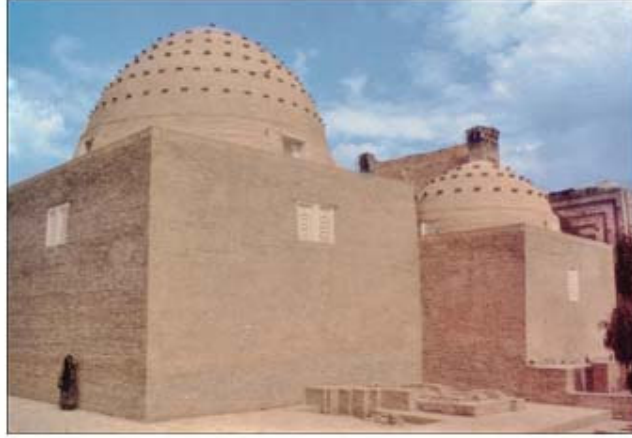
EK: XX Dihistan Cuma Camii, taçkapının üst bölümü

EK: XXI Dihistan Cuma Camii, taçkapı kitabesi.

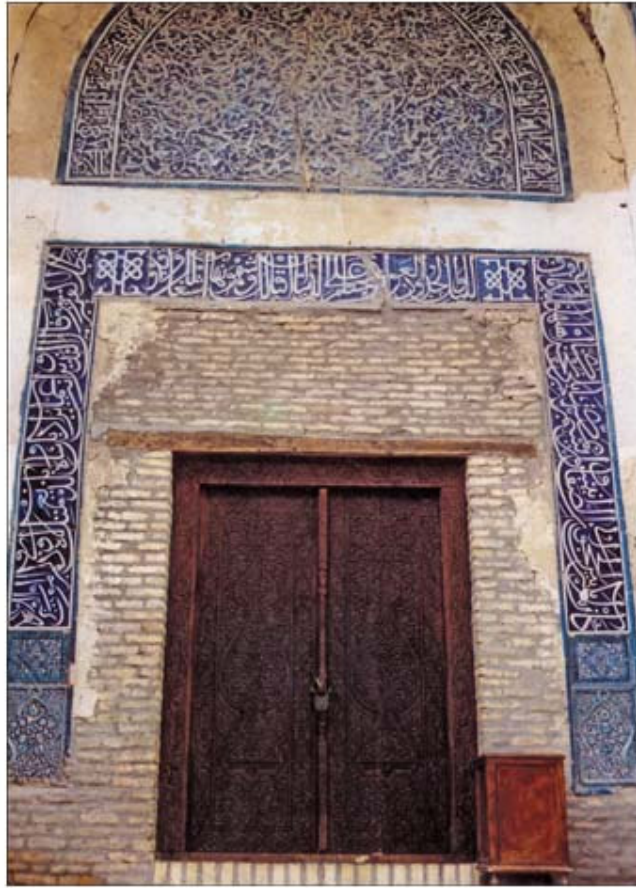
EK: XXII Dihistan Cuma Camii, Minare

EK: XXIII Necmeddin Kübra'nın Türbesi, Gürgenç

EK: XXIV Necmeddin Kübra'nın Türbesi, Gurgench

EK. XXV Necmeddin Kübra'nın Türbesi, taçkapı

EK: XXVI Sultan Kalesi Surları, Merv

EK: XXVII Akçakale Kervansarayı, Merv-Âmül yolu

EK: XXVIII Alçakale Kervansarayı, ön cephe

EK: XXIX Oda Mergen Kervansarayı, Merv-Härizm yolu

EK: XXX Buzhane
ve buzhanenin iten grnf, Merv

EK: XXXI
İran'da kullanılmış
bir bardak (üŖette) ve bir sũrahi (altta)
(XIII . Yũzyılın başı)

نَامَدِي وَرَدَزِيحِي حَتَدِ بُزُبِيَدَا

اضاف عوطف و انواع لطایف ایزد سبحانه و تعالی در تمهید
قواعد دولت و تشیید ارکان مملکت ما زیادت ازانت که
اقدام تقییر و تحویران وفا کند یا او هام را بر تمیل و تصویران
اقتدار باشد و یکی از صنایع جمیل و مواهب جزیل باری جلالت
قدرته و علت کلمه در حق ما آنت کی در هنرمندی از مهمات خدایت
و دولت و مصلحتی از مصالح ملک و ملت که ما را روی آورده
شود و عزیمت مبارک مصمم گردانیده اید امداد یمن و یسیر
و اعداد فتح و نصر قرین ایام و رفیق اعلام ما کرد تا فاجحت
آن نهضت مسعود باشد و خاتمت محمود و خطه جنرالانها
بقاع دنیا و معظمت ثغور اسلامت و استخلاص آن خطه
ایزد سبحانه و تعالی یک کرمت ما را میسر گردانید بود و کرد
نهای گردانان از بقعه در بقعه مطاوعت و متابعت ما آورده
اما سبب مهمانه که دولت ما را از دیگر جوانب درین مدت های
منتظ اول حادث شد و عنان همت با کفایت آن مصرفی
گشت جماعتی از مفسدان به عاقبت در آن خطه در اخلت
نموده بودند و نه استحقاق علم و عدل متصرف امر نهی

ان بقعه کشته و از فرط جهالت و غایت ضلالت بنداشته
 که ظلم را نطای و باطل را دوا می باشد تا لطف هدایت حسن
 عنایت ایزد بسمانه و قمار مار را در اوایل شهر ربیع الاخر
 سنه اربعین و خسمایه از دیار خواندم حر سها الله که مرکز جلال
 و متعز اقبال ما است در حرکت اور و عنایت خطه چند در
 خاطر خطیر ما افکند بطالع میمون و اختر میایون حرکت
 فرمودیم دولت قاید و نصرت را بد و اقبال متابع و تماید
 مطاوع و بیابان چند را که از مسالک مخوف و ممالک معروف است
 در یک هفته بتوفیق یزدانه و تماید آسمان برهیم و هشتم
 این ماه بساحل دریا پرچم معروف که ان را صاع دره خوانند
 بر بیت فی سنی چند نزل کردیم چند آنک ستوران لشکر
 منصور نصر هم الله اندک ما پیدا سایش یافته و از بخار دیگر شب
 بخند را بریم جا اشتکاه نهم این ماه بید چند رسیدیم جنک
 ساخته و اعلام نصرت و رایات دولت افراخته خود که بخیت
 ان غافل جاهل طاغی باغی که اسم خانه بر خود نهاده بود
 و بر ولایت چند استیلا آورده با قدم مواکب ما موافق
 و مقارن بود حالی فوجی را از حشم منصور نصر هم الله بر اثر

او فرستادیم تا او را بدست آرند و ماده شتر و فساد او ریزد گردانند
 دیگر همه امر او سباه سالاران و مقدمان و منظوران و مد
 کوران چند خدمت درگاه و طاعت بارگاه ما شناوند و لذ
 فیض مکرمت و صوب رحمت ما برین تمام بافتند و چنانکه
 از اخلاق کزیده و طریق بسندیدنه ما معتاد و مالوفت از سر
 جوییم و جزا بر جمله گذشتیم و دامن غفور بردارای ایشان بوشا
 نیدیم و جناح امان و احسان بر احوال هر یک گسترانیدیم و فی الجمله
 ولایت چند مع بسطه آکنانها و تباعد اطرافها ما را بیک لحظه
 نیکنک تیغی از نیام برافخته شد یا خون در موقف حرب ریخته
 آمد مسلم و مستخلص گشت و خطبه آن خطه بنام و القاب ما
 را بشرفت و ما ذلک الامن فضل الله العظیم و منه الجسیم
 چون ما را این سعادت مسعدت نمود و این اقبال که هیچ
 کس را از ملوک عالم نبودست استقبال کردخواستیم تا قضاء
 و ایتمه در رؤسا راعیان و مشاهیر و کافه رعایا، خوارزم
 ادام الله حر استهم که اتباع دولت و اشیاع حضرت ما اند علی
 اسرع الاحوال ایزن شادی بهم باشد و خیر این فتح بزرگ بدینسان

این فتح نامه هم روز آذینه کی فتح بود اصدار افتاد و امیر اسد
 الملک اخر یک جوته را دام عن که از منظوران حشم و مذکوران
 خدم ماست بزن بشارت فرستاده گشت باید چون رسد
 و فتح نامه برساند اعتماد نمایند و علی ذری الاعواد و رؤس
 الاشهاد بر خوانند و این خبرها از آمدن روز نزدیک شایع
 و مستفیض گردانند و بهرم خویش از استبشار و استرولج
 ترکیبند و آنج شریط دعوات و مراسم صدقات است
 بر حصول این فتح مبارک بجای آید و بر عقب این فتح نامه
 چون اعمال و اشغال خطه چند را بکلیت قرار فرموده اند
 و حانی معتمد و معتبر نیکو سیرت ستوده سیرت از اعیان
 دولت و انصار مملکت نصب کرده شود و مقایده امر و نهی
 وصل و عقد و قبض و بسط آن بقعه بدست ایالت و سیاه
 اوسپرده گردد روی بمرکز دولت و مقرر عزت خویش
 خواهیم آوردن تا این جمله تصور کنند و اعتماد نمایند
 و فارغ البال و منتظم الحال روز کار گذارند و خوارزم

وچندرایک مملکت شناسند و بیشتر از وصول رایات ما قاصداً
و نغشها متوالی و متواتر دارند و ایام دولت ما را بدعا ی خیر
مردمی فرستند چو این همه سعادات و کرامات از ثمرات و برکات
دعای ایشان می شناییم اللهم

مَنْشُورُ اِسْتِفَا يُرِيدُ

اولی شغلی کے عنایت تمہید قواعد ان مصروف دازند و اہتمام
بر تشیید ارکان آن مقصور و موقوف کردانتد و در احضار
ملا بر تعیین مباحث ان احتیاط و تنوق نمایند و اندیشہ
صافی و نظر شافی بر کمازند شغلی است کہ بدیوان حماہ اللہ
تعلق دارد جی مصالح ملک و ملت بدان منوط باشد و مناسج
دین و دولت بدان مربوط و اعمال و اشغال و ولایت بدان
مرتب و مضبوط ہر اینہ متعلق و متکفل آن شغل کسی باید
کہ بصیانت و دیانت متدزع باشد و یکفایت و شہادت
متحلی و بخوبی تن داری و راست کاری موصوف و بکم طبعی
و کوتاہ دستی معرفت تا ہم دولت را بمکان او استظہار
باشد و ہم رعیت را بوجوہ او استبشار و فلان ادا م اللہ تکلیف

و تمهید و زاد توفیق و تسدید مستجمع است این معانی را کی
 بر شمرده آمد و این خصایص را که تفرکر کرده شد رای چنان
 اقتضا کرد که استیفا دیوان حماه الله بدو تفویض فرمودیم و در
 تمثیت این عمل که از آنهاست اعمال دولت و مهات اشغال مملکت
 بر وفور تبین و کمال تصون و اعتماد نمود و جامکیات و جرایات
 و اقطاعات و اطلاعات و ایجابات حتم و ضلم و از زرق سادات
 و ادارات مستحقان و تسوئیات و معایش و انظار جمله
 بتعلم او باز بست و علایق مدخلت و اعتراض ازلن بریده گردانید
 و او را مثال داد تا ترتیب این شغل پیش گیرد و جمله دستورات
 و جراید معاملات و قوانین محاسبات حاصل کنند و بر
 کثیر و قلیل و دقیق و جلیل آن واقف گردد و گذشت
 و اینده را در ضبط خویش اید و هیچ خط و برات و مشروع
 و حساب کرد و نشان خویش نکند و نرسندند کی چیزی
 از بواطن و ظواهر و موارد و مصادر معاملات کل ولایت
 بر وی پوشید مانند تا بر قلم او فرود شود تا آنچه کند از سر

دانش و بصیرت باشد و هیچ طاعن و عایب در مجال مقال نیابد
 و هر شهری از شهرهای ممالک و ولایتی از ولایت که در قبضه
 ایالت ماست نایب امین شدید فرستد چنانکه بر قلم و کلم
 او اعتماد باشد و او را وصیت کند تا طریق راستی و امانت
 سپرد و در تحفه و ترفیه رعیت کوشد و رضایندهد
 که در اموال ولایت از دستورات قدیم و قوانین متعارف
 عدول افند و محذوقی نهد سود جی ضرران عام باشد و رعایا
 رنجور گردند و از آن جز سویی ذکر و وبال آخرت حاصل
 نیابد و در از لاق سادات و تسویفات اهل علم و ادارات
 و معاینش و انظار شرط احتیاط بجای رزد و نیکو تا مل کند
 تا هر که مستحق باشد اینج با سمر و رسم او بوزده است بر
 مقتضی مشروع قدیم بجری و ممضی دارد و بوقت خویش
 اطلاع کند و هر که نامستحق باشد نام او از جزاید سفکند
 و این شغل را شرایط دیگرست و فلان اولم الله تکبینه و تمهیک
 برد قایم و جلایلان از همکنان واقف ترست و بجز و تقنا صیل

ان عارف ترجمه را ملتزم باشد و شرایطان بجای آرد و چنان
 سازد که اختلال و اختزال حقوق و اموال دیوان حاکم الله
 راه نیابد و چون آثار کفایت او ظاهر گردد و کارها اتساق
 و انتظام پذیرد اعتماد بروی آفرین تر شود و از احقاد بهر مزاید
 یابد و مرسوم و رسوم را استیفا از استقبال سینه اربین و خیمه
 در کل ولایات او را مسلم است و بسیار شریف و انعام
 و احسان و اکرام دیگر موعود سیل امر و سیاه سالاران و غیر
 ایشان از چشم و خدم و غلامان و کابر و اعیان دولت
 و معتبران حضرت و مجال و رؤسا و کلا و متصرفان ولایت
 و کافران و رعایا و ساکنان نواحی مالک ادام الله حیاطه تم آنت
 که بر تکلیف و احترام فلان ادام الله تکلیف و تمهیک متوفر
 باشند و در تعظیم امر و تفریح قدر او به همه غایتها رسند
 و او را مستوفی کل ممالک شناسند و این تفویض و تقلید
 از تغییر و تبدیل و فعل و تحویل مصون دانند و مجال و تصرف
 هیچ چیز بروی از جهل و تفصیل معاملات ننویسند

در رسوم و رسوم دیوان سبباً تمام و کمال بدو و نایبان او
رسانند و در آن کوشند که فلان ادا مابه تکبینه و تمهیه
مکرم و محتجم باشد و بقوت جل و استظهار تمام بشرایط این
شغل خطیر قیام نماید و حقیقت داینکه سخن او در مجلس ما
مسموع و مقبول خواهد بود و او صدق عنایت ما علم الایام
مکون و مامول تا این جمله تصور کنند و از حکم فرمان عقد
نماند تا مرفعی الاثر مجموع السیر باشند از شاه الله تعالی

دَوْمُ مَنَشُورِ قَضَايِ خُوَارِزْمِ نُزَيْدِ

اتقى القضاة فلان ادم الله تبارك وخرس تهيبك ان خانان
زهد و تقوى است و زدمان درس و فتوى و او خود ذات
خويش در سداد و تصون و رشاد و تدبير و احاطت بعلوم اسلام
و تحريرو معرفت شرايع و احكام بدرجه است كى انى روزگار
از خار خصا بصر او مغتر فاند و بفضيلت سبق و مزيت
تقدم او معترف شرف منتسب را بفضل مکتب راست است
و بجدت ليد را بجز طريف مزين گرداننده و با اين همه مناقب
و ما آژ و محامد و مفاخر در دولت ما داد مناصحت و مخالفت
داده است و در مصالح مملکت با بواقفت مشهوره و عقلمت محمود
ايستاده و از بهر تحصيل امراضى ما منقارت او طان و مهاجرت
از خان و مان کردن و بخت اسفار و مشقت اخطار کشيد

و بحسن عقیدت و باین نعتبت و احوال ما بصلاح مقرر و گشته
 و اما ما باینجا موصول شد و قضای ولایت خواندم عمرها
 الله که مستطرا س و منبع بحدت و باس ماست و رعایت مالحوال
 ان ولایت را شامل ترست و عنایت در حق آن رعیت کامل تر
 مفتقر و محتاج بود بجنو کافلی کافی که بیمار ان مهم دینی
 ندارد و خطلهای را که بدان راه یافتت تدارک کند رای
 حنان اقتضا کردی قضای ولایت خواندم عمرها الله از درغان
 تا دریا هر دو جانب شرقی و غربی فلان را ادام الله تا پدید
 و خیر تهمید تقلید کردیم و این مصلحت بزرگ کی از مهمات
 دین و معظمت امور شرع است بصدق امانت و صیانت
 و حسن هدایت و دیانت و باز بست و او را فرمود تا ان را
 بنیت صافی و عقیدت خالص و عمریت صادق تقلد کند
 و مثال داد تا تقوی یزدتعالی را که بهترین زادی و سوز
 مندترین عتادی است شعار و ذنار خویش سازد و درست
 و علانیت بدان معصم و متمسک باشد جمی تقوی در حق است

کی شیخ ان راستکاری است و نمره آن رستکاری قال الله تعالی
 اِنْ اَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ اتَّقِيَكُمْ فَبِعَرَانِ مَجِيدِ كَيْ حَبْلِ
 متین و نور مبین معتدی و مہتدی باشد و نصیبی تمام از
 دور کار خویش بر تلاوت تنزیل و معرفت تفسیر و تاویل
 او مقصور و موقوف دارد جمیع کلمات حکمات آن دست
 زند و در معانی آن تفکر و تدبر کند بہہ امان و امانی برسد
 و معصمی باید کہ ہرگز ان را خوف انضمام باشد قولہ تعالی
 كِتَابُ الْاَنْزِلَانِ الْاِنْشَاءِ الْاِنْشَاءِ الْاِنْشَاءِ الْاِنْشَاءِ الْاِنْشَاءِ
 اولاً الالباب و آثار و اخبار رسول را صلوات اللہ علیہ کہ
 در ظہور آیات و وضوح بیانات تالیق تابع کتاب منزلت
 و صادر از مستقر رسالت و مستودع نبوت نصب خاطر
 دارد و اجماع صحابہ را رضوان اللہ علیہم کہ قرین کتاب
 و سنت است و سبب نجات و امان از غوایت و ضلالت ملتقم
 باشد قولہ علیہ السلام تَمَامُ الْاِسْلَامِ تَمَامُ الْاِسْلَامِ تَمَامُ الْاِسْلَامِ
 اَمْتِدَادٌ وَمَذَاقٌ عَلَمٌ وَمَشَارِقٌ صُلْحٌ رَاحِمٌ اَحْوَالُ

نافع و مفید شناسد و در هاء مذعیان و خصوم کشاده گرداند
 و در شنوذن خصومات و راندن قضایا و حکومت و قار
 و تبار و کلار بندد و شرایط احتیاط و استقصا بجای آرد و بزرگ
 قوی و ضعیف و موسر و معسر یکسان نکرده تا راه مغن
 طاعن و غایب برویسته باشد و از و تبعیت حاسدان و قا
 صدان رسته ماند و خویشان را از مطامع و نری و مطامع دنی
 صیانت کند و دین را کی علق منظمه عقلاست بدنی اخیس
 نفر و شد و دل و اعتقاد با اورد تعالی راست دارد و از ان
 روز بیند بشد که می فرماید در قرآن مجید یُؤْتِرَ لَیْسَمُ مَاءٌ
 وَ لَا یَبُوءُ بِتَرَابٍ اِیَّ شَیْءٍ و فرموده آمد تا
 هر بقیعه از بقاع خوانم و ناحیتی از نواحی آن نایسان
 سدید امین کارزد و از حال هر یک سر و وجه را برسد و جز
 اختیار افتد نیابت را اختیار کند و در حال عدول و اهل
 ترکیت نیکو نکرد و نواب را بگوید تا در شنیدن شهادت
 احتیاط نمایند و بر تعدیل ایشان کی اهل ترکیت خط ننویسد

کواهی قبول کنند قوله تعالى وَشَهِدُوا ذُؤَيْبَ بْنَ عَدِيٍّ لَكُمْ فِي هَذِهِ
 الشَّهَادَةَ لِلَّهِ وَرَحْفَظَ تَرَكَاتِ وَأَمْوَالِ يَتَامَى مَجْدُوحٍ وَمَجْتَهِدِ
 باشد و مساهلت و محابا درین معنی خصوصاً و دیگر
 معانی عموماً یکسو نهد و نکذارد که هیچ کس شیخ حجت حق
 ایتم ببرد ما نطم مال ایشان بخورد و لذت عید الاهی ترشد
 و ترسند قوله تعالى إِنَّ يَذَّيْبِينَ يَأْتُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَى
 كُنُوزًا ثَمَاءً يَأْتُونَ فِي نَارٍ وَسِينُونَ سَعِيرًا وَبِوَقْتِ
 تسلیم و اینا برشد ایشان سیدار و هشیار باشد و آیت
 آيَاتٍ حَتَّىٰ ذُكِرُوا بِالْعَنَاءِ النَّكَاحِ بَانَ كُنْتُمْ مِنْهُمْ رُشَدًا
 فَادْعُهُمْ إِلَىٰ آيَاتِهِمْ أَمْوَالَهُمْ وَمِنَ الْكَلِمَاتِ دَارِ حَكْمِ فَرْمَانِ بَرْدِ
 عزوجل تبار دارد و اکفارا پسر از صحت ولایت سگد
 بگردهد و در هر وجود مستقصی باشد تا بر وجه
 اجماف و اسراف نرود و کفاجویدان بختش و فقره
 يُعْتَبِرُ اللَّهُ مِنْكُمْ فِي تَرَكَاتِ وَوَصَايَا بَعْضِ الْأَحْكَامِ
 و قضایا که تعلق بدان دار در جنان رود کی موجب شرع

و مقتضی دین است و اینج باشد علی فرایض الله و سنن رسول
 بمصائب استحقاق رساند و از میل و قاعد کرد ایندن و مدکنت
 و جنوح نمودن برهیزد و حقیقت دانند که هیچ چیز از حرکات
 و سکنات و افعال و اقوال او بر علم خدای پوشیده نیست و این
 تعالی بی روی رقیب است و با اعمال و حرکات و قریب بعلم ما فی
 البرزخ و الجحیم و ما استسقط من و زقذرا لا یعلمها . سبیل
 جلکی خدم و حشم و کما شتکان و رؤسا و عمال و منظوران
 و کافران و ایا ولایت خواندم ارام الله عنهم آنست که بر توقیر
 و احتشام و تمکین و احترام فلان ارام الله تا اید و تو تو نمایند
 و در رعایت جانب او با قصی الغایه رسند و اعتقاد ما در
 پاره او هر چه صاف تر دانند و درجه او معمورترین درجات
 شناسند و در مقامات دینی و امور شرعی رجوع بذو نایبان
 او کنند و کوش و هوش بکفت ایشان دارند و از حکم و قضایای
 ایشان عدول نمسندند و نواب و راهر کجا که باشند تمکین
 دهند و اسباب حرمت ایشان ساخته گردانند و تقویت

امور شرعی کو شند و جنان سازند کے فلان و نایبان او ممکن
و محترم باشند و بفرایغ دل و تمکین تمام بین مصلحت
بزرگ کے نظام دین و دنیا دران بستہ است قیام نمایند تا این جلد
تصور کنند و بر موجب مثال بروند واللہ اعلم

نامبر از دهم در تقلید خطابت
هیچ عبادتی نیست بعد از کلمه شهادت بنزدیک خدای عزوجل
فاصله از نماز چه با قنوت نماز شمل شریع مجتمع است و اعلام
مرتفع خدای عزوجل در حکم تزیین فرماید حافظوا علی الصلوة
والصلوة الوسیطی و نیز غیر علی الصلوة والامری کوبد
عماد الدین و آیات نبوی و اخبار رسول ص لعمریه در فضایل
نماز آمده است پیش از آنست که بایراد شرطی از آن لا بل بآیات
عشری و فاتحان نمودن و از بسیار اندکی لایله هزار یکی در تکرار
آن روز و جویر محقق شده است که نماز اشرف الطاعات و افضل
العبادات است همه حال کامل و حایم امر است و کامل و کافی
همه خطابتی کسی باید که بدین منزله فضل بیند راست باشد و
معالم علی شریع و معارف فضل و فرغ آن در حد کمال رسیده باشد

و در شرایط برهیزکاری و لوازم خوشنژاری مشارالیه مستغنی
علیه کشته تا سلیمان را قتل کردند و غنیمت نمایند ^{حسب} ^{الآن}
و صدف و یاقوت و اعیان کنند و انواع او را در معاهد صلوات
و شاهانه عوات غنیمت شمردند و فلان بزرگان صفا که شرح داده
آمد موصوفست و بدین خصایص که یاد کرده شد معروف و نیز
مولات دولت آمار محمود و موافق شهود دارد و آن عقاید
که با دار و نمود زهد و کمال رشد و غزازه فضل و خصایف
عقل و محنت و قوه یقین است در هیچ کس از اینها جنس او
نورده است و نیست محکم ازین سایل و ذرایع و روابط و انواع
خطا بفرمان خطر که مرکز دولت و مستقر مملکت است بدو تفویض
کرده آمد و در تحمل اعتبار آن امانت که از افرات احوال و معظا
اشغال جز است بدو فرود شده و مثال داده کشته اند و خلاصا
تفریحی از عزوجل را که متمسک اخبار و متعلق از این شاعر

دبا خوش سازد و از منافع سدا و مسالک رشان بجنب و
تکب بستند جد خدای عزوجل می فرماید انزل سبع الذریع
والذریع من جنون و در ایام جمعات پیش از نماز بخوان طاعت
و اقامه جهنم را ساختن باشد و در تطهیر ظاهر و نیز بیاطین
نماز نماید و چون نماز حق سبح او رسد روی بسجده نماز کند
خدای عزوجل فرموده است یا ایها الذریع انزل من اولی الصلوات
من اول جمعة فاستعوا الی ذکر الله الاید و در هر مرتبه خطرات
و حرکات و سکات خوشتر از آنچه نیز یک خدای عزوجل است
است چنانکه کند و نیک بداند که بدگاه بادشاهی می رود که امان
جبار در در بقا طاعت و سب و اربع قهار از در بقا قدر
او و اینکه ترزین می و با کینه ترزین کسوفی و آراسته ترزین هینت
بسجده حاضر شود و از بلاستی که نکرده شریعت به هیزد و بسجده
که لباس آراسته است رضی الله عنهما از محاسن رسو و اند جانک

فروزه است غمزه را یله خذ و ازینکه عند کل مسجد و چون
خطبه خواهد کرد الفاظ انچه فصیح تر است و از معانی انچه صحیح
تر بکار بندد و در ترکیب کلام و ترتیب نظا و آن طریق توفیق
سیرد و چنان خواند خطبه را که از استماع ان شستگان از ان تفاع
باشد و شستگان از ان تالیع و بعد از آنکه از تحمید ذات و تحمید
ابزار عزوجل و از صلوات بغير احوال صلوات بسد علیه که خلت
و سید اصفیا است و از ثناء صحابه و از صلوات بسد علیهم اجمعین که
مصالح امت و مفاخرت است و از ثناء امیر المؤمنین ^ع و از صلوات
و مدح علی السلیطه ظلاله که باری الاله و ذریع علی است و استخراج
از مختصر رسالت و جوهر جلالت فارغ شده باشد اقباق و اما
بر زبان براند و در عا که نظا و کار دولت و صلاح و روزگار ملکوت
در انست بگوید چنان و قیست که خدای عزوجل برابر آسمان
بگشاید و دعوت بندگان اجابت فرماید و جز از خطبه بزرگتر

و بحراب اید و در آن مقام با هیبت که جایگاه سناجات است
 با افرید کار هشد هزار عالم عزت کلمتند و جلت عظیمت است
 شرایط خضوع و ذقاین خشوع بجای آوردن و اقران کبریا
 قرآن عظیم آن خواند کبر و بیست تر باشد چه خدای عزوجل
 می گوید فاقرا و اما یسر من القرآن و در اتمام قیام و تعویذ کمال
 رکوع و سجود با قسی غایب الاکان برسد و دل و چشم را بلبکه
 جسد اعضا و اطراف را از انچه متناسب تعظیم حضرت الهی نیست
 نگاه دارد و آن نیز کلمه بینه بشد که در اخبار مذکور است در
 آثار شریفه و بعد المصلی من حاجی ما التفت در جلد هج چیزان
 سنن و غایب و اداب و مراسم نیاز فرو نگردد جدا ما خلق
 در نیاز عهده بزرگ و امانتی شکر قست و تساهل احتمال نکند
 جنان که در حق از امانت که بشرایط این خیر که از امانت مهمات
 در است قیام نماید این جمله تصور کنند و اعتماد نمایند و بر حق

نامه هشتاد و نهم از عمال طرف نویسد در تریب و تریب
 فلان از اولیست نمکین بدانند که اهل خطره و فقرند پس با اصلاح
 و تبحر آلهمه هر طبقه اندک یک طبقه اند که در اظهار شعار خدای
 احوال اخلاص خواهند کوشید و بدان سبب در بارگاه مالک
 حرمت و اختصاص خواهند پوشید و طبقه در اندک مکنون فضل
 ایشان مکرست و مکنون سیر غدر و از حرکت و سکات بهر
 و افعال مظلما ایشان این معنی بنویز دانست و بر حقیقت از حال استدلال

توان گرفت و طبقه سوم را باند که ایشان را عامه المبداء و اسیر المبداء
 و اولاد خوانند و این طبقه از باب صناعت و احیای برزخ اند و
 و فاء ملک دانند و بیجا و بیرو فانی و لایه شنا شدند و در شفا
 قضای کار ایشان ترتیب معاش و تدبیر معاش زلف و زینت
 لاجرم همیشه از ملامت شتابانند و بی سلامت بویستند اکنون این
 نشان اصل افتاد و فالان ارا در کسب میکند و در آید این
 طبقات مردمان را ببینند و یک را علی الحقیق بدانند هر که در آن
 و فاء درگاه و در بر صفا با رگاه ما بالند استماله کند و مجلس ما
 عواید خوب دهد و بجز در حصه ما فرستند و عمر الطبقه الا
 و هر که اجناس را بداند که از یکاید غده و مضایب که اولاد از آن
 او را مستغنی کند و ولایت را از جنبت مضرة و فحش معرّه او پاک کرد
 و هم الطبقه الثانیة و هر که متوجع باشد و بدایع صلاح متذرع
 و بر کسب قوت تن و فرزند متصل با صلاح شان خویش ببیند

مستغلا و از برقرار داشتن و تحذیر بوجود و تعرضات فاسد
و حکمات زاید نتواند چه مصالح و ایات بحرفه و صناعات
مردمان منوط باشد و مناسط امور در کتبفات خلق کدیبین
عرق جبین ایشان منوط و ضبوط و منالطبقات الدالنه این
جمله را که فرموده اند اما از خویش سازد و بشر اول و خاطر در آن
و بر منتضی هر یک کار کند و اغفال و اهل را بدان راه نهد
تا بر از محول نیاید و بیزین نواخت مخصوص کرده ان شاکه تعالی

انصار و ساج احتضار ظاهر مکرر داند **سنة مورو** **محمد بن علی سلطان خجندیان**
 زندگانی جزا و بد عالم سلطان اعظم پادشاه روی زمین جزیرگی هر چه عمر ضرر
 و عدلی هر چه مستنبر تر در بارز با آن هم از آن سال همان طالع و نلد نامع و اولاد
 عز و بجا حفظ و ناصر مخرج زنده نریا از اوله بنیاد ولت قاهره بنیها الله کساده است
 و کمر احتضار بولا و هو احرز زاهر غنمها الله بنیها و از صوای عز و جل با بنیها
 و مخرجی خواهد با توفیق قضای جنون و نعت و نسیب ادا فرایض طاعت لر زلفت
دارد از اعظم مساوی و احکوم نامول بیش از نریه تمام بنیها امده است و وصف
 استبشار و ذکر استغفار که اهل سلام در اعلام الله سامنته بوصول نیایان منصور
 نصره الله بدار الملک محمد از آن محروسه مکره شاه شد نیست تا بنید غایت سینه
 باشد و رلی عاری الملکه الله بر مضمون از هر یک و قوا قیامه و او را از سنا و اولاد
 دعا اعتقاد بنده در صدق عبودیت و فرط مطاوعت معلوم کند **در او آخر شهر ریح الکوا**
 و ناقه یحیی عم الملک و بنی احام الله زده مطاهر حوسان نریه سید و مثال
 اعلی منه الله فی الشرف و الغریر استه بالطاق عوارز و اضاف عوارف بر بنیها
 و بنیها رت سید و بیات مبارک جنها الله بالقر و التناید و المبان بر دار الملک
 رمد جرسها الله فی امروز عیاش دولت قاهره بنیها الله و بشدار کتاف و تحید
 بنیها ممللا و موی اهل عالم و معاد و جمل ذریت بنی ادم است **دا از بنید**
از دها رسل و ساجار و احد ماسل کشت **الاجلین خیر بسامه سید** بود

ارشد تعالی بارگاه اعلیٰ سزا و دنیا را از همه مکاره نگاه دارا و نبات امانت
 و کفایت مانی در نزد ناسرسانا شده از همه مکتب بر روی زمین است
 که صدی می کند و اثری در عبودیت ظاهر کرد از آن که در آن بعضی ها می شناسند
 خواسته به سون و محامد و مراضی مجلس عالی او را حاصل از مکتب وقت امروز بود
 و الامور هر هونته با وفا آنها که نوبت را همه حطم خراسان از آن است و با مجلس عالی
 نانا فان اعظم جلال الدینا و الدین شرف نوضه درین خیریت مطاوعت و موافقت
 مودت و بادیکرند که در وقت سها الله بانلاص تمام در این خیریت و کون و هون و امانت
 ما از بارگاه اعلیٰ علاه الله عی مثال فرستند و وجه صمیمت فریاد و امانت از محمود
 مدد کنند و نباتند که و طلعت از روی سدرای عالی علاه الله در این خیریت و صمیمت
 سعادت سال صابت نرو نبات نرانا الله تعالی **سایه بهار ما صعب بهشتی است**

نامہ محمد بن علی بن ابی طالب اعظم خیر الخیرین
وقتی که از یک هزار و سیصد سال قبل از ما در عالم و انوار نور و جلال و ناموس و غیر
از اول عهد و ابتداء امر که خداوند عالم اعلیٰ الله شانده و اندر سلطانان و اهل برهان
سر بر ملا با نور پاکت و انار بکانت خویش راسته سجده کرده است و نظر مبارک
بر احوال رعایا که در این خدای زور و اندک کاشته هر روز میامد و انور منسی که
ایام مشی بود و عالم انوار انور بود

و اسباب غمناکی تو و اکر وقتی خدای دولت قاهره از مهد بقده تو عدها چشم و محو رسیده
و بی مراد و لیاذه از آن صد در یک شده است این از انوشیروان عشرت و بود
عقل و هیما و سیدار حکم دایه است تا در عواقب امور رعیت که در وقت مسند انوشیروان
دولت که انرا اعتلای با رفو ملط و سخایه صد حج اندک از محمد و از سلطانان رعایا و اوق
اسان از سر شد و در این رخ ایشان را بر احوال بر احوال در شده است و اسان را از
حسین اندون بزور و مستر با زر ساسده و انبیا و مرسل و اصله الله علیه که پیش
امان و فتح و رسالات الهی بوده اند و فرستاده او و طبقات عالمیان و طوایف میانیم
از زمین تا آسمان که هیچ سفامه بر زمین نمانده است و نظر تو از خودت و حکم که در طایفه
از ارباب محال و با محالین است و منج شده اند و روی معاد و در کاشته و توانا و
و مخالفت او و دره و خواسته اند که انوار نور تو و مصالح رسالت فرموده اند و در
از روشناسی هر یک که از غایت با زین و دوری کنان از هر صحنه از ان و صا و
شیطان رسیده و در مانع ایشان کنده عاقبه الامر اما کلام و احوال خلاصه ایشان را
موارد بلا و مصلحت فدا کشته است و خدای اعالی و سزای انضا ایشان را نشانده و
از اناد و مغر و ضیاد و مستقر ایشان را کعبه کرده اند و از انسان در بیست و شش
سازداری و نافع ناری که داشته چنانکه تیر از عظم و فرات از سرم قصه شد از انبیا
سلوان الله علیه بسوق از موعه قایل است و خداوند عالم خدا الله علیه امروز طلاقه از
است و نایب سفامه او صلی الله علیه و سلم در زین نظام و تقدیر و شرایح از ان و تقاس
اندر کایه و شری انبیا سلوان الله علیه مشارکت نمودن تو کار و موافق روزگار است
اکثر نبوت و شریکت و ابام راجت آمدند و از امر و هر ساعت و ایات
دولت عالمی تر خواهد بود و امدان نصرت و متوالی تو و کسالت از دراره و نفاق
که چندان و نایب شتاق است که در اجتناب از او و در بقولت خواهد بود

تبریفنا بعد بما زيدا العلو والسلام
مما خلافت لظمرا لظمرا لظمرا لظمرا لظمرا
سلام الله تعالى على مولانا وسيدنا أمير المؤمنين إمام المسلمين وخليفة
رب العالمين وحياته النيات وبكرته النيات والعباد محمد الله
الذي لا اله الا هو خالق كل شيء ورازق كل شيء ويسله ان يصحح
رسوله الصفي ونيته الوحي محمد وعلى اله الامخيار وحقابه الامير المؤمنين
سليما وبعثنا لظمرا لظمرا لظمرا لظمرا لظمرا
مجلس المشايخ والامام من القرية ارضه والبعيد مراده ان انا
مولانا وسيدنا أمير المؤمنين وإمام المسلمين صلوات الله عليهم
اجمعين كانوا خلفاء الله في ارضه وامناه على اقامة سنة الدين
وصيه والابنة الراشدين المرشدين خلفه والحنه الحافظين المؤمنين
لحقه بهم اصحى عقوق الامامة منتظرة وامور الخلافة بثلثه ورايا
لجها لظمرا لظمرا لظمرا لظمرا لظمرا
والا من منسورة وابنية الافضال والفضل معونة ومولانا وسيدنا
أمير المؤمنين إمام المسلمين لدام الله جلاله ومدد على الحاقين

ظل له شعبة طاهرة من دوحهم الكبة وثمرة طيبة من شجرهم العالمة
 تحدي في احياء الذين سبهم ويقين في اعلان الجهاد لهم في
 العباد كما عهدها لعلمه الشامل فيجرح اعداء المناير باسمه ويهترو
 اعطاف المناير باسمه والخلافه في عهدهن واصبح المناير لا يمار
 والامامة في ايامه من فوعة الدعام شهرة المعالي والدولة سماه
 وارتبه الزناد عالية العباد والمه بكما به محضرة العود من الاله
 والعبد من عرف الخير من الشر والتفيع من الضر والشفاء من المعادة
 والنقصان من الزيادة كانت قصوى منبته وقصارى بقية
 ان يكون مخراط في ملك الفاعين حول البر لا اعظم منظمها
 في عقد الواقفين بقناء ذلك البيت الاشراف الكرام ان العوا
 التي لا تخاف بايرها والحواشي التي لا اطفأ لخرها تصد عن
 مرامه وتكث قوى ته واهزاه واصعب تلك العوا ان خطلة
 واشد ملك الحوادث وطاة ان حوارزم حماها الله فورا في
 في بحر الكبر والاهلها اعداء من الكفار شدا د الايناب جداد الابر
 والعبد يعرفهم كل سنة كثر في فصلين مختلفين شتا في البرد
 عن ابناءه ويشق اهاب بجرابه وصيف يحى حرة وطيل الحصباء و
 يمشي منه عين الحيا باولاده وافاربه واجناده وكاينه يردني
 ابطالهم ويسبي طفالهم ليصون بلاد المسلمين من توافيقهم و
 يحفظ ديار المؤمنين من صواعق شرهم ولولا هذه المواج الظاهر
 والاه عدا والواجحة لاحمد العبد باعرا في السرعة ونواصيها
 والطارد بقوا دم الطاعة ونواصيها الى المواقف المقدسة

ابنوة التي كل سعادة منوطة بتقيل رآها وكل كرامة مفقودة
بالمولى في ذراها لكل عبد يعلم ان هذه الخذة التي هو يملك قلبها
صارف غمان الجدا إليها الطف موضعاً واحمد وهو صاعداً لا يرى
المشقة المئوية زادها الله اشرفاً من ملائكة الغنة الشريفة ومجا
المدى المنيفة لما فيها من اعزاز الهدى واذلال العدى ونصر اللد
وذوية وقمع الكفر وبنه وطناً اقصر العبد على خديته اولاهمه ذك
خديته اقدابه فالمرجو من عواطف مولانا وسيدنا امير المؤمنين
وأمام المسلمين وخليفة رب العالمين زاد الله عظمته وعلو
كلمته ان يقبل من العبد عذره ويحل على اجمل الحال امره ويدين
انه اصح عبيد المواقيت المقدسة بینه واخلصهم في موالاتها بطوة
ويشرف احبنا بما يراه اهل من الاوامر العالمة نفعها الله في مشار
الارض ومعاربها ليتذلل في امثالها كفة اخفها به ويظهر في الجري
على مقتضاها خلوص عقاده وللاراء المشقة النوية لا زالت
مشقة ذلك من يد العلو والشرف ان شاء الله والحمد لله ناصرهم

EK: XXXXI
Residüddin Vatvât'ın kaleminden çıkan bir İhvâniyyat örneği.
Arâisü'l-havâtr, Ayasofya Nr: 4015

فما تشاءوا عمارا عدا به عسا الله منة الله على العالمين
لقد سارنا والله كأم جماله فنبأنا أيضا لاسق غباره بخلا رسم المشعل بعد أن دنا منه
يا أيام جاراته فإله جاره انما بعد العظمى الى قدره من اوطافه ومجاهده وصبره الى الحق
انخطت التي هي اليوم بمكاننا والله الام الله اوليته حجة للكريم وحده كتاب
اليام كانت قصوى امتنى وقصا وفضي ان اسكن ابنه الملائكة لسان الشريعة
الى من سيم السباك ومقبل افواه الساكن من القبا به عصاه ما في الدار من شاه وناز
في الميزان مسفاه ولكن سوال التقصير او ما تخرج القول حرم في يدك الحيرة حرم على
تلك التهمة والمان اطر من المومر لا خط ان اهل صلف من الهالقة وقد اقبلت
عزك الى الوراق قد اقبل في منى نورا مجيدا محمد بن الحسين في شوقى حاشيا
موقفا بدعوى الي عتبة ونوع في مسمى كل ساعة لسان الدولة ان اخرج بفلا
واطلع بالواد المند من بلاد ولا حصل بتسد قاسد وحيد ساسد فاح حشره ما والله
اوسج من ارضيق على راعب في فوايد والرم من ان سسل وطاة طالب لغوامان
ومع هذا الرجح السابق نعد عن مجلسه الجروس اما خطبه الشريف فاق خلد في فالت
يدومح الدهور والايام ومخترام على من الشهور والاعوام واما على لسان من نوح سدد
مقالته ويعتمد على تلبيح رسالته من المخطوط في سلة طبعه والرائع في راي نوحه

ÖZGEÇMİŞ

01.02.1973 tarihinde Ereğli’de (Konya) doğdum. İlk, orta ve lise öğrenimimi Konya’nın Seydişehir ilçesinde sırasıyla Cumhuriyet İlkokulu, Mahmut Esat Ortaokulu ve Seydişehir Lisesi’nde tamamladım. 1990 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde yüksek öğrenimime başladım ve Haziran 1994’te mezun oldum. 1995 yılında adı geçen bölümün Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı’nda yüksek lisans sınavını kazandım. “Hazar- Müslüman Münasebetleri” başlıklı tezimi 1998 yılında tamamladım. Yüksek lisans öğrenimim devam ederken 1997 yılında Çanakkale Onsekizmart Üniversitesi’nin açmış olduğu sınavı kazanarak, Temmuz ayında bu üniversitenin Ortaçağ Tarihi Anabilimdalı’na Araştırma Görevlisi olarak atandım. 1998 yılında YÖK kanununun 35. maddesinden yararlanarak doktora öğrenimi yapmak için İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı’na kabul edildim. Halen adı geçen anabilimdalında araştırma görevlisi olarak çalışmaktayım.

Evli ve bir çocuk annesiyim.